T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN KALKINMA MODELLERİNİN YENİDEN DİZAYN EDİLMESİNDE BİR ALTERNATİF OLARAK ÇİN MODELİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ

Elif KAYA

2502140115

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Halil TUNALI

İSTANBUL – 2021

ÖZ

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN KALKINMA MODELLERİNİN YENİDEN DİZAYN EDİLMESİNDE BİR ALTERNATİF OLARAK ÇİN MODELİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ

Elif KAYA

2007'de başlayan ve izleyen 2 yıl boyunca derinleşip global hale gelen Küresel Finansal Kriz, hemen her ülkeyi farklı oranlarda etkilemiştir. Dünya toplam dış ticaretinde daralmalara yol açmış, ülkelerin milli gelirinde ve büyüme oranında azalmalara ve buna paralel olarak işsizlik oranında artışlara neden olmuştur. Bu süreç boyunca neoliberal iktisatın yeterliliği ve başarısı tartışılır hale gelmiş hem akademide hem pratikte doğal olarak yeni arayışlar başlamıştır. Denetimi elden bırakmadan, ülkenin ekonomik sistemini, küresel ve kapitalist dünyaya entegre ederek yoluna devam eden Çin'in bu alternatif arayışında bir kalkınma modeli olup olamayacağı hem akademik hem de siyasi çevrelerde tartışılır hale gelmiştir. Alternatiflerin varlığının neoklasik dünyada unutulmaya yüz tuttuğu dönem Çin Halk Cumhuriyeti'nin yükselişe geçtiği dönemle kesişmiştir. Bu tezde, kalkınmaya yeni bir perspektiften bakmanın gereğini vurgulanmakta ve *başka* alternatiflerin varlığını göstermek amacıyla Çin Kalkınma Modeli üzerine bir inceleme yapılmaktadır. Kalkınmanın öncelenmesinin gerekliliği ve bu bağlamda Çin modelinin gelişmekte olan ülkeler için bir kalkınma modeli teşkil edip edemeyeceği bu doktora tezinin temel konusudur. Tezin temel hipotezi ise, Çin'in gelişmekte olan ülkeler için bir mutlak bir model oluşturamayacağı yönündedir.

Kalkınma iktisadının ortodoks yaklaşımının eleştirildiği, literatürdeki kalkınma yaklaşım ve teorilerinin bu bağlamda tartışıldığı ilk bölümden sonra ikinci bölümde Çin Kalkınma Modeli detaylarıyla irdelenmiş, modeli diğer modellerden ayıran yönleri ortaya konulmuştur. Üçüncü ve son bölümde ise önce nedensellik testi, sonrasında ise dinamik panel analizi ile Çin'in de içinde olduğu 92 ülkenin büyüme modeli

bileşenlerinin analizi yardımıyla kalkınmadan büyümeye giden yolun varlığı ispat edilmiş ve gelişmekte olan ülkeler için Çin'in kalkınma modelinin alternatif bir model olarak uygulanıp uygulanamayacağı tartışılmıştır. İlk iki bölümdeki teorik tartışmaların ardından yapılan testlerin sonuçlarının kalkınmanın öncelenmesi gerektiği hipotezini desteklemesi gelişme yolunun kalkınmadan büyümeye gittiğine dair güçlü bir kanıttır. Çin Modelinin örnek teşkil edip edemeyeceği sorusunun cevabı ise Çin'in kendine özgü özelliklerinden kaynaklı olarak birebir örnek alınamayacağı yani mutlak bir örnek olamayacağı yönündedir. Yine de başka alternatiflerin varlığını göstermesi noktasında Çin'in gelişmekte olan ülkeler için model olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Çin Modeli, Kalkınma, Büyüme, Çin Kalkınması, Dinamik Panel, Nedensellik

ABSTRACT

APPLICABILITY OF THE CHINESE MODEL AS AN ALTERNATIVE TO RE-DESIGNING DEVELOPMENT MODELS OF DEVELOPING COUNTRIES

Elif KAYA

The Global Financial Crisis, which started in 2007 and deepened and became global in the following 2 years, affected almost every country at different levels. It has led to contractions in the world's total foreign trade, resulting in decreases in the national income and growth rate of countries and, accordingly, increases in the unemployment rate. Throughout this process, the adequacy and success of neoliberal economics have become debatable, and new searches have naturally begun. It has become controversial in both academic and political circles whether China, which continues its way by integrating the country's economic system with the global and capitalist world, without giving up its control, can be a development model in this alternative search. The period when the existence of alternatives was forgotten in the neoclassical world coincided with the rise of the People's Republic of China. In this thesis, the necessity of looking at development from a new perspective is emphasised and an examination of the Chinese Development Model is made to show the existence of alternatives. The necessity of prioritizing development and whether the Chinese model can constitute a development model for developing countries in this context is the main subject of this doctoral thesis. The main hypothesis of the thesis is that China cannot create an absolute model for developing countries.

After the first part, in which the orthodox approach of development economics is criticized and the development approaches and theories in the literature are discussed in this context, in the second part, the Chinese Development Model is examined in detail and the aspects that distinguish the model from other models are revealed. In the third and last part, the existence of the path from development to growth has been proven with the help of causality test first and then dynamic panel

analysis and analysis of growth model components of 92 countries including China, and whether China's development model is applied as an alternative model for developing countries. implementation has been discussed. The results of the tests conducted after the theoretical discussions in the first two chapters support the hypothesis that development should be prioritized, which is strong evidence that the path of development goes from development to growth. The answer to the question of whether the Chinese Model can serve as an example is that it cannot be taken as a one-to-one example due to the unique characteristics of China, that is, it cannot be an absolute example. Nevertheless, the fact that China is a model for developing countries should not be ignored in terms of showing the existence of other alternatives.

Keywords: Chinese Model, Development, Growth, Chinese Development, Dynamic Panel, Causality

ÖNSÖZ

Değişen dünyada yükselen Çin'e politik iktisadi açıdan bir bakış benimsenerek oluşturulan bu tez ortak bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Sevgili danışmanım Prof. Dr. Halil Tunalı'ya tezin hiçbir aşamasında benden desteğini esirgemediği için şükranlarımı sunarak başlamak isterim, üzerimde emeği büyüktür. Prof. Dr. Yusuf Tuna ise farklı açılardan bakış geliştirmemde yardımcı olarak katkılarda bulunmuştur. Prof. Dr. Ahmet İncekara eleştirileri ve önerileriyle konuyu zenginleştirmiştir. Hipotezimin ampirik olarak desteklenmesinde yorum ve bilgilerini cömertçe sunan Prof. Dr. Ferda Yerdelen Tatoğlu'nun tezin son şeklini almasında büyük yardımları olmuştur, ona teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Sevgili dostum Dr. Ömer Limanlı akademik desteğini esirgememiş hem yoğun teori tartışmaları ile hem ekonometrik analizleri yaparken her aşamada yanımda olmuştur. Prof. Dr. Metin Sarfati'nin felsefe dersleri bakış açımı genişletmiş, farklı perspektiflerden konuyu kavramama yardımcı olmuştur. Minnetlerimi sunmayı borç bilirim. Prof. Dr. Mustafa Özer'in önerileri çalışmamım gidişatına yön vermiş, öğrettiği çalışma disiplini her durduğumda yoluma devam edebilmemi sağlamıştır. Değerli dostum Doç. Dr. Mustafa Kırca ise tezin her anında yanımda olmuştur.

Son olarak sevgili dostlarım Bayram Koca'ya, Abdullah Altuncu'ya, Cemanur Aydınalp'e, M. Vahit Eren'e, Duygu Altınoluk'a ve Nazlı Ersoy'a tüm destekleri için teşekkür ederim. Akademiye girişimle başlayan maceramda hep yanımda olan aileme, destek, sabır ve inançları için ayrıca teşekkür ederim.

Bu tezde neoklasik iktisatın büyüme odaklı bakış açısının artık terkedilip, kalkınma odaklı iktisada geçilmesinin gerekliliği tartışılmış ve bu bağlamda halk-odaklı kalkınma yaklaşımı ve sosyalist piyasa sistemiyle Çin modeli üzerinde durulmuştur. Neoklasik iktisatın başka alternatif yok yaklaşımını yıkan Çin modeli, yalnızca alternatif olduğunu göstermekle kalmamış, aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler için çeşitli çevrelerce model olarak gösterilmiştir.

Çin'in gösterdiği ekonomik başarının ardından dünyanın en büyük ekonomilerinden biri haline gelmesiyle birlikte eski kalkınma modellerinin etkinliği üzerine olan tartışmalar daha da alevlenerek Çin modelinin Batı modelinin yerini alması gündeme gelmiştir. 2019 Aralık'ta patlak veren ve halen devam eden COVİD-19 pandemisi ile gerçekleşen birçok değişim sürecin tamamlanmamasından kaynaklı olarak bu tezin çalışma konusuna dahil edilmemiş olsa da tez boyunca en güncel veriler kullanılmıştır.

Bu tez ana akım iktisatın kabullerinin yıkıldığı bu günlerde kalkınma alanına taze bir perspektif sağlarken, son yılların gündeminden düşmeyen ve yakın gelecekte düşecek gibi de görünmeyen Çin kalkınma modeli hakkında kapsamlı bir analiz sağlamayı amaçlamaktadır.

Elif KAYA
İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....**ii**

ABSTRACT.....iv

ÖNSÖZ.....vi

GİRİŞ..... **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
KALKINMANIN TANIMI, KAPSAMI VE KALKINMA TEORİLERİ

1.1. KALKINMANIN TANIMI VE KAPSAMI 15

1.2. KALKINMA TEORİLERİ 24

1.2.1. Geleneksel Kalkınma Teorileri 28

1.2.1.1. Marx'ın Tarihsel Materyalizmi 30

1.2.1.2. Rosenstein-Rodan ve Büyük İtiş Teorisi 36

1.2.1.3. Nurkse ve Yoksulluğun Kısır Döngüsü.....38

1.2.1.4. Rostow'un Aşamalar Modeli 42

1.2.1.5. Gerschenkron: Geri Kalmışlık ve Kalkınma.....48

1.2.1.6. Sir William Arthur Lewis ve Sınırsız Emek Arzı Modeli.....55

1.2.1.7. Hirschman'ın Dengesiz Kalkınma Modeli.....60

1.2.1.8. Modern Kalkınma Teorileri.....66

1.2.1.9. Schumpeter'in Yaratıcı Yıkımı 67

1.2.1.10. Yeni Sömürge ya da Bağımlılık Yaklaşımı 72

1.2.1.11. Kalkınmada Kurumlar: Kurumsalcı Yaklaşım 76

1.2.1.12. Sonuç Niteliğinde Bir Değerlendirme 85

İKİNCİ BÖLÜM
ÇİN EKONOMİK MODELİ, ÇİN KALKINMA POLİTİKALARI VE ÇİN EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

2.1. ÇİN EKONOMİK MODELİ 91
2.1.1. Çin Modelinin Temel Özellikleri 104
2.1.1.1. Ucuz İşgücü ve Kaliteli Beşeri Sermaye 105
2.1.1.2. Yüksek Döviz Rezervi 110
2.1.1.3. Yasal Düzenleme ve Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları Konusundaki Esneklikler 116
2.1.1.4. Planlama-Serbest Piyasa Füzyonunun Sağladığı Esneklik 122
2.1.2. Çin Ekonomik Modelinin Ayırt Edici Nitelikleri 128
2.1.2.1. Kendine Özgü Karakteristiği 128
2.1.2.2. Yeniliklere Açık ve Reformist Karakteri 138
2.2. ÇİN'İN KALKINMA POLİTİKALARI 152
2.2.1. Eğitim Politikaları ve Beşeri Sermaye 152
2.2.2. Gelir Dağılımı Adaletsizliği ve Yoksulluk 162
2.2.3. Küresel Rekabet Gücü 169
2.2.4. Sürdürülebilir Büyüme ve Çevre Dostu Üretim 174
2.2.5. Fiziksel Yaşam Kalitesi Göstergesi Olarak Sağlık 183
2.2.6. Sosyal Güvenlik Harcamaları 190
2.3. Çin Ekonomik Modelinin Genel Değerlendirmesi 196
2.3.1. Modelin Teorik Yapısına İlişkin Görüşler 197
2.3.2. Model Üzerine Tartışmalar: Eksikleri-Kısıtları 202

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇİN EKONOMİSİNDE BÜYÜME VE KALKINMANIN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERLE ANALİZİ

3.1. BÜYÜME VE TEMEL MAKROİKTİSADİ GÖSTERGELERİN GELİŞİMİ..207
3.1.1. Büyüme....208
3.1.2. Enflasyon....212
3.1.3. İşsizlik....214
3.1.4. Faiz Oranları....217
3.1.5. Dış Ticaret....220
3.1.6. Cari Denge....225
3.1.7. Toplam Faktör Verimliliği....229
3.1.8. Kamu Borcu....233
3.1.9. Tüketim....236
3.1.10. Tasarruf ve Yatırım....240
3.1.11. Sermaye Birikimi ve Hareketleri....243
3.2. Kalkınma Göstergeleriyle Çin Kalkınması....246
3.2.1. İnsani Gelişmişlik Endeksi....248
3.2.2. Yaşam Beklentisi....255
3.2.3. Eğitim Kalitesi....259
3.2.4. Kentleşme Oranı....263
3.2.5. Yoksulluk Oranı....269
3.2.6. Ekonomik Özgürlük Endeksi....273
3.2.7. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi....276
3.2.8. Yolsuzluk Endeksi....279
3.2.9. Global Barış Endeksi....281
3.2.10. Mutluluk Endeksi....285

3.3. Ekonometrik Model, Metodoloji ve Veri 289
3.4. Ampirik Sonuçlar.....293

SONUÇ VE ÖNERİLER 299

KAYNAKÇA.....302

GİRİŞ

Mevcut dünya durumu göz önüne alındığında, Büyük Durgunluk[1] sonrası hemen tüm ülke ekonomileri için önceden benimsenen devlet-hiç-müdahale-etmesin anlayışından devlet-müdahalesi-olmazsa-olmaz anlayışına doğru bir geçiş görülmekte. Hâkim iktisadi görüş olan Neoklasik İktisadın geçerliliğini yitirmeye başladığı şu günlerde[2], piyasalar krizi para, maliye ve makro ihtiyati politikalar sayesinde atlatmaya çalışmakta. Bu noktada kriz döneminden dahi "büyüme"ye devam ederek çıkan ülkelerin başını çeken Çin, incelemeye değer bulunmuştur; nitekim benimsemiş olduğu Sosyalist Piyasa ekonomisi, gelişmekte olan ülkeler için alternatif bir kalkınma modeline temel olabilir mi sorusu son on yılda sıkça dile getirilmektedir. En çok gelişmekte olan ülkeler için, içinde bulunduğumuz neoliberal sisteme alternatif arayışları özellikle kriz sonrasında hız kazanmıştır; "çünkü azgelişmiş ülkelerin kapitalizmin genel işleyiş kuralları içinde kalkınamayacakları, şimdiye kadar kalkınamamış olmaları ile ispatlanmış bulunmaktadır" (Aren, 2008: 70).

Geleneksel olarak ilkel, emperyal, feodal ve kapitalist olarak tanımlanabilen toplumlar arasındaki ayrımların çerçevelerinin keskin biçimde çizilmesi ve bu toplumların sahip olduğu kurumların farklı tanımlanabilmesi oldukça zordur (Heilbroner, 1985: 19). Avrupa-merkezci bakış ile mümkün olabileceği düşünülen bu yöntem bir çok yanlış anlatım ve hatalı analize yol açar. "Rostow'un "evreleri", Marx'ın tamamı Avrupa'da başlayan feodalizmden kapitalizme oradan da sosyalizme giden kademeli gelişim kuramının biraz daha "burjuva" özelliğe sahip bir sürümüdür. Marx

---

[1] 2008-2009 Krizi birçok otorite tarafından büyük durgunluk olarak adlandırılmıştır. Tez boyunca kullanılan "Büyük Durgunluk" ve "Global Ekonomik Kriz" kavramları 2008-2009'da başlayan küresel krizi işaret etmektedir.

[2] Neoklasik iktisadın çöküşü ile ilgili daha detaylı bilgi için; Patrick Deneen tarafından yazılan ve Yale University Press tarafından yayınlanan Why Liberalism Failed (2018) isimli kitap; George Akerlof, Olivier Blanchard, David Romer ve Joseph Stiglitz'in (2019) editörlüğünü yaptığı "Ne Öğrendik? Kriz Sonrası Makro İktisat Politikası"; Francesco Sylos Labini (2016) **Science and the Economic Crisis** kitabından "Neoclassical Economics and the Failure of Predictions" bölümü; Anatole Kaletsky'nin Nisan 2009'da yayınlanan "The Failure of Neoclassical Economics: Goodbye, Homo Economicus"; 16 Temmuz 2009'da The Economist'te yayınlanan "What Went Wrong With Economics" gibi çalışmalara bakılabilir.

gibi Rostow da İngiltere'nin ardından Birleşik Devletler'in dünyadaki diğer devletlere geleceklerini gösteren bir ayna işlevi göreceğini öne sürer" (Frank, 2010: 46). Böylece tıpkı tarih yazınının Batı-merkezli olması gibi iktisat tarihi de Batı-merkezli yazılmış, buradan yola çıkılarak türetilen teoriler de bu temelde başarıya ulaşan Batı ülkelerinin izlenmesi hatta taklidiyle ancak mümkün görülmeye başlamıştır[3]. Özellikle 1990'lı yıllarda soğuk savaşın bitişini takip eden tek kutupluluk nedeniyle dünya genelinde, kapitalizmi benimseyen ülkeler başarı elde ettikleri düşüncesine kapılarak dünyaya bu başarının sırrını açıklamayı misyon edinmiş, kendilerine gelişmiş diğerlerine az gelişmiş, gelişmekte olan gibi sıfatları uygun görerek uluslararası finansal kuruluşlar aracılığıyla başarı formüllerini dünyaya benimsetme çabasına girmişlerdir. Sosyal kuramcıların bir kısmı ise kapitalizmi Batı'nın ve beyaz adamın dünyaya bir armağanı olarak gördüğü hatta daha ileri giderek insanlığın ilerlemesinde sorumlulukları olduğunu savundukları bilinmektedir (Frank, 2010: 41). Kapitalizm küreselleşmiş, Batı'nın "önerileri" doğrultusunda neoliberal politikalarla dünyanın hemen tüm ülkelerine "medeniyeti" götürmüştür. Firmalar ve işletmelerdeki uygulamaların görüntüsü ister Dickens'ın Londra'sındaki davranış ve görüntüde olsun ister bugünün modern New York'unda olsun günlük yaşamda kapitalizmi oluşturur, erkekler ve kadınlar bu sisteme katılır bu sistemden doğrudan etkilenirler (Heilbroner, 1985: 16). Artık şu rahatça görülebilir ki "[k]apitalist yaşam tarzı giydiğimiz ceketin yapımından, hatta stilinden bile bellidir" (Schumpeter, 2010: 154). Washington Mutabakatı olarak vücut bulan bu uzlaşı(!), büyüme ve kalkınma için temel alınmış ana akım iktisatta iyiden iyiye yer edindirilmiştir. Washington Uzlaşısının kendisinin eleştirilmesi bir tarafa bırakırsak, uzlaşının varsayımlarının bugünün gelişmiş ülkelerinin izlediği yolla ilgisi olmadığı hususunda kanıtlar sunan birçok araştırma da mevcuttur. Bunların en bilineni muhtemelen Ha-Joon Chang'ın merdiveni itme teorisidir. Gelişmiş ülkelerin gelişmekte olanlara verdiği öğütlerde yer alan temel kriterlerin hemen hiçbirinin kendi

[3] Batı merkezli tarih yazını Wallerstein, Frank, Tibebu gibi yazarlarca eleştirilmiş, alternatif bir tarih ve iktisat tarihi yazını ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tez boyunca bu konuya gerek görülen yerlerde değinilmiştir.

kalkınma süreçlerinde yer almadığı; tam aksine gelişmiş ülkelerin çok da uzak olmayan gelişim süreçlerine göz atıldığında, korumacılık, yüksek oranlarda uygulanan tarife ve diğer ticaret kısıtları, kamu harcamalarının oldukça geniş olması (örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası, ABD'de ar-ge yatırımlarının %50'si ila %75'lik kısmı federal hükümet tarafından yapılmıştır), mali ve finansal piyasalarda regülasyonların yapılması gibi durumlar gözlenmektedir (Chang, 2016: 64). Oturmuş sanayilerinde ürettikleri ürünleri yeni pazarlara taşımak isteyen gelişmiş ülkeler, henüz yeni yeni sanayileşmekte olan ülkelere kendi yaptıkları gibi serbest ticareti önermiştir. Anglo-Sakson iktisat kuramı liberal düşünceyle desteklenmek suretiyle gelişmekte olan ülkelere sunulmuştur. Bu paketin içinde yer alan ticaret kuramı için, Amerikalı bir kongre üyesi "İngiltere'nin ürettiği birçok şey gibi [bu da] içeride tüketilmek için değil, ihracat amacıyla üretilen" bir kuramdır yorumunu yapmıştır (Chang, 2016: 66). Gerçekten de Washington Mutabakatının sunduğu pakete dikkatlice bakıldığında önerilerin gelişmekte olan ülkelerden çok gelişmiş ülkelerde, belli koşullar altında geçerli olduğu görülebilir.

Bugünün gelişmiş ülkelerinin çoğu 19. yüzyılda sanayileşmelerine başlayan (İngiltere gibi çok daha erken olanlar da var), 20. yüzyıla gelindiğinde sanayileşmenin ilk aşamalarını yaşamıştır. Gelişmekte olan ülkeler ise bu sürece çok daha sonraları 20. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu gecikmeyi telafi için, yakınsama olarak literatüre yer etmiş olan süreci başlatmakta acele etmiş ve gelişmiş ülkelerin kuramlarını alıp ülkelerinde kararlı biçimde uygulamaya başlamışlardır. Yeldan'ın (2011: 5) anlatımıyla; ilk dönemde, *az gelişmiş* şeklinde tanımlanan ülkeler önce *gelişmekte olan piyasalar* daha sonra ise *gelişen piyasalar* olarak anılmaya başlanmış, *yapısal reformlar* ve *doğru* politikalar uygulandığında büyüyeceklerine inandırılmışlardır. Ancak bu standart reçetenin çok da işe yarar olmadığı, reçeteyi doğrudan izlemeyen ülkeler tatmin edici büyüme oranları yakalarken—Çin, Hindistan gibi—, reformlar yapıp yönergelere uyan ülkelerin—94' Meksika Krizi, 97' Doğu Asya Krizi, 99' Brezilya Krizi, 2001 Türkiye ve Arjantin Krizleri gibi—kriz ve kaosa sürüklenmesi ile görülmüştür (Yeldan, 2011: 5). Aynı şekilde Rodrik (2009), *Tek*

Ekonomi Çok Reçete kitabında benzer sorunlara değinmekte ve izlenen politika ve ekonomik kurallar bütününün bağlamı dikkate almaksızın uygulanmasının temel sorun olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Rodrik (2009), her büyüme politikasının özgün bir bağlama sahip olduğunu savunmaktadır. Peter de Haan, üçüncü dünya ülkelerine ne olduğunu incelediği kapsamlı çalışmasında Dornbusch'tan bir anekdot aktarır. Dornbusch derslerinde az gelişmiş ülkelere ziyaretlerinde her ülkede 'burası farklı' denildiğini söyler ve ekler: ***aslında hepsi aynı***. De Haan bunun doğru olmadığını, "[n]ihayetinde her ülkenin kendine özgü tarihi, kültürü, sosyal değerleri" olduğunu ekler (De Haan, 2020: 41). Washington Mutabakatının en büyük handikabı belki de budur. Tek ve kaçınılmaz bir yol olduğunun var sayılması ve farklı nitelik ve derinliklerde ekonomilere aynı uygulamanın uygun bulunması. Nitekim Joseph Stiglitz'in de vurguladığı gibi, "aynı derin özelliklere sahip ekonomiler [dahi] çok farklı dengelere sahip olabilirler" (aktaran Parthasarathi, 2019: 2). Hedef kalkınmaysa her ülkenin farklı araçlarla ve farklı yollardan oraya varması mümkündür.

Çin bu noktada farklılık ortaya koyabilmesiyle ön plana çıkar. İşte, bu tezde, bu nedenle, ortaya konmaya çalışılan Çin modelinin birebir benimsenip uygulanmasından ziyade, tıpkı Çin'in yaptığı gibi kendi iç dinamiklerini ve niteliklerini keşfetme üzerine kurulu olan, her ülkenin kendi büyüme modelini oluşturduğu bir yapının teşvikinin gerekliliğidir. O nedenle Çin'in büyürken ne yaptığından ziyade, neden bu yolu tercih ettiği yani metodu bizim için daha fazla önem teşkil etmektedir. Çin, Washington Mutabakatını temel alarak büyümeyi öncelememiş aksine sosyalizmin başlangıcındaki bir ülke olarak kalkınmayı büyümeyle birlikte ele almıştır. Dahası, kalkınmanın büyümeyle eş anlı olması durumu Çin için son on yılın meselesi değildir. Bundan çok daha önce, Mao sonrası dönemde yönetime gelen Deng Xiaoping, 1978 Aralık ayında yapmış olduğu ve reform çağının başlangıcı olarak kabul edilen konuşmasında, bugün Çin büyümesinin temellerinden birini oluşturan altyapı yatırımlarından hiç bahsetmemiş, yatırım sözcüğünü yalnızca 1 kez ve parti liderliği söz öbeğini 4 kez cümle içinde kullanmıştır. Aynı konuşmada Deng, hesap verebilme (accountability), özgürleşme (liberate) ve demokrasi ve demokratik

kelimelerini ise sırasıyla 12, 19 ve 22 kez kullanmıştır (Ang, 2019). Demokratik karakteristiklere sahip olan Çin otokrasisinin yapı taşları bu konuşmada belirlenmiş, büyüme için temel olan konulardan ziyade kalkınma için elzem olanlara değinilmiştir. Tam da bu sebepten ötürü, Çin kalkınması mucizevi olarak adlandırılan Çin büyümesini körüklemiştir.

Mevcut sistem dışında kalan her türlü yönetimi kapitalizmin yeniden şekillendirme dayatmalarına karşı koyan ülkeler arasında Çin başı çekenlerdendir. Dahası, ekonomik yapısıyla kapitalizm dışı olan Çin mucizesi farklı açılardan açıklanmaya çalışılmış bu konuda bir çok teori ortaya atılmıştır. Ancak "günümüz Doğu Asya'sında yaşananlar Batı'nın alışıldık hiç bir teorik ya da ideolojik kalıbına uymamakta, aksine Doğu Asya'daki durum işlerin nasıl yapıldığını gösteren Batılı bütün ölçütleri, yani "biz" bunu "Batı'da böyle yaptık" şeklindeki söylemi yerle bir etmektedir" (Frank, 2010: 33). Buradan hareketle, Çin modelini önemli hale getiren şeyin ana akım büyüme/kalkınma modellerini takip/taklit etmek yerine, kapsamlı olarak incelendiğinde görüldüğü gibi, kendini tanıyan, keşfeden, ülke ekonomisinin potansiyelini, güçlü yanlarını ve zayıflıklarını bu büyüme sürecinde öğrenmiş olması olarak görülebilir. Gelişmekte olan ülkelerin, özellikle uzun süredir "gelişmekte olan ülke" kategorisinde bulunan ülkelerin, gelişememe nedenlerinden en güçlüsü; işte bu zayıf ve güçlü noktaların tespit edilmesinde veya tespitlerin politika yapıcılar tarafından uygulanmasında yaşanan problemler olabilir. Bu nedenle, aslında Çin modelinin örnek alınması denildiğinde, bu tezde kastedilen, Çin'in kendi iç dinamiklerini tespit edip onlar üzerine yoğunlaşmak suretiyle ekonomisini geliştirdiği gibi, onu izleyecek ülkelerin de tıpkı Çin'in yaptığı gibi öncelikle kendi potansiyelini tespit edip o noktaları güçlendirerek büyümesini teşvik yönündedir. İşte ***yolumu izle*** diyen Pekin Mutabakatı bu nedenle ***yaptığımı yap*** diyen Washington Mutabakatına yeğlenmektedir. "Hiçbir geçmiş tecrübesi, istediği kadar zengin olsun, ve hiçbir tarihsel araştırma, istediği kadar kusursuz olsun, mevcut jenerasyonun kendi cevaplarını bulması ve kendi geleceğini şekillendirmesi görevlerinden onları azat etmeyecektir" (Gercshenkron, 1962: 6).

Washington Mutabakatı kapitalizmin neoliberalizm adını aldığı bugünkü halinin çekirdeğini oluşturur. Özellikle, Sovyetler Birliğinin 1989 yılındaki çöküş ve dağılmasının ardından, Batılı 'zengin' ülkeler *bu mutabakatı* masaya koyup büyümenin sadece tek formülü olduğunu ve az gelişmiş bölgelerin ancak ve ancak bu yolu izlemek suretiyle büyüyüp kalkınabileceklerini ileri sürmüştür. 1990'lı yıllarda bu yaklaşım hemen tüm dünyada benimsenmiş ve az gelişmiş ülkelerde başarılı olacağından kuşku dahi duyulmadan uygulamaya konulmuştur. *Mucizevi büyüme formülü* ile tüm dertlerine deva bulacağına inanan gelişmekte olan ülke hükümetleri tüm ekonomi politikalarını bu yönde dizayn etmişlerdir. Bu formülün bileşenleri ise; serbest ticaret, bütçe dengesi, minimum düzeyde devlet harcamaları, serbest mali piyasalar, özel teşebbüs ve piyasanın rolünün artması şeklinde özetlenebilir (Yeldan, 2011: 4). Ancak ne yazık ki, Washington Mutabakatı'nın öngörmüş olduğu bu uyumlaştırmaların sonuçlarını pozitif olarak değerlendirmek zorlama bir çıkarımda bulunmak anlamına gelir. Örneğin, Dünya Bankası'nın yapmış olduğu araştırmaya göre 1980'lerin sonuna gelindiğinde, uygulanan yapısal uyum programlarının çoğunlukla negatif etkilere sahip olduğu görülmüştür. Sahraaltı Afrika ülkelerinin birçoğunda "kayıp on yıl" yaşanmıştır. "Washington Mutabakatı" olarak tanımlanan şey—mali disiplin, rekabetçi döviz kuru, ticaret serbesti, regülasyonların azaltılması, özelleşme ve kamu harcamalarının yalnızca belli kamu mallarına yapılması için daraltılması—kalkınma teorisinde "yeni ortodoksluk"tan başka bir şey değildir. Dahası, bir süreliğine Dünya Bankası Baş Ekonomisti olan Nobel İktisat Ödülü sahibi Joseph Stiglitz (2002) için de bu "liberal ortodoksluğun modern zaman versiyonu"dur ve benzer şekilde negatif sonuçları vardır (Harriss, 2013).

De Haan'a (2020: 21) göre küresel gelirdeki artış ve yakınsama devam ettiği sürece jeopolitik oyun alanı değişmektedir. Hatta Pekin Mutabakatının adım adım Washington Mutabakatının yerini almasına bakılırsa belki çoktan değişmiştir bile. De Haan'ın sonraki sorusu şudur: Liberal kapitalizm yerini siyasi kapitalizme bırakacak mı? Joshua Cooper Ramo (2004) *Beijing Consensus* (Pekin Mutabakatı) isimli çalışmasında ilk kez bu kavramı kullanmış ve o da Washington Mutabakatının, yerini

Pekin Mutabakatına bırakacağını iddia etmiştir. Ramo (2004: 3-4) bunun sebebini açıklarken de Washington Mutabakatını sert biçimde yermiştir:

> "Çin, yalnızca nasıl kalkınacağını değil aynı zamanda nasıl tamamen bağımsız olacağını bulmaya çalışan, kendi hayat tarzları ve siyasal tercihlerini koruyabilecekleri güçlü bir ağırlık merkezine sahipken aynı zamanda da dünyada uluslararası düzene nasıl uyum sağlayabileceklerini de bulma çabasında olan, dünyanın farklı yerlerindeki diğer uluslar için bir yol çizmektedir. Ben, bu yeni güç ve kalkınma yasasına Pekin Mutabakatı diyorum. Pekin Mutabakatı, 1990'larda reçeteleriyle meşhur olan ve diğer uluslara kendilerini nasıl yönetmeleri gerektiğini söyleyen Washington-en-iyisini-bilir yaklaşımına sahip bir ekonomik teori olan ve bugün geniş ölçüde saygınlığını yitiren Washington Mutabakatı'nın yerini almaktadır. Washington Mutabakatı tarihin-sonu küstahlığına damgasını vurmuş; dünya çapında tahrip olmuş ekonomiler ve kötü hisler bırakmıştır."

Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Sınırları isimli kitabında Jiang, Stiglitz'in de dâhil olduğu çoğu iktisatçının Washington mutabakatının yerini Pekin mutabakatının alacağına inandığını belirtmektedir (Jiang, 2013: 27). Jiang'ın kendisi, her ne kadar bu kıyası doğru bulmasa da Pekin mutabakatına teveccühün dünya çapında bir karşılık bulduğu göz ardı edilemez bir gerçektir. Yeni ve genel kabul gören bu yaklaşım, sadece akademisyenlerin inandığı ya da ortaya attığı bir düşünce olmaktan ziyade piyasa profesyonelleri arasında da benimsenen bir düşünceye dönüşmektedir. Örneğin; The Economist dergisinde 6 Mayıs 2010 tarihinde yayınlanan *The China Model: The Beijing Consensus is to Keep Quite* isimli makalede Pew Research Centre'ın yaptığı anket çalışması sonucuna göre; Çin Model'inin, özellikle Afrika'da taraftarlarının olduğu görülmüştür—Japonya ve Amerika çok desteklemese de. Afrika ülkelerine olan yardımlar ve sermaye akışının beraberinde demokrasi ve insan hakları dayatmalarını getirmiyor olması nedeniyle, makalede, bu ülkelerin Çin Modelini avantajlı olarak gördüğü iddia edilmektedir. Yine aynı makalede Çinli liderlerin Çin Modeli kavramını kullanmaktan kaçındıkları ve örnek olma isteğinde olmadıkları da iddia edilmektedir (The Economist, 2010). Jiang'ın (2013: 37) da bunu onaylar nitelikte, kitabında, neden Pekin Mutabakatı değil de Çin Modeli kavramını

kullandığını şöyle açıklamaktadır: "…herhangi bir model üzerinde dünya çapında genel bir mutabakat olmaksızın da bir ülkede bağımsız olarak uygulanıyor olabilir. … Bu yüzden bu kavramı kullanmak doğru olmaz. Bir Çinli iktisatçı olarak düşüncemizi başkalarına dayatmayı aklımızdan geçirmemiz dahi olanaksızdır." Zira Sovyetler Birliğinin 1989 yılındaki çöküş ve dağılmasının ardından, Batılı 'zengin' ülkeler *Washington Mutabakatı* adı altında büyümenin sadece tek formülü olduğu konusunda hemfikirdiler. 2017 yılına kadar Jiang bu görüşünde haklıydı. Şubat 2017'de ulusal güvenlik seminerinde yaptığı konuşmada Xi ilk olarak Çin'in yol gösterici olması gerektiğini, yeni dünya düzeninde liderlik etmesi gerektiğini belirmişti (Zheping, 2017).

Pekin Mutabakatı üzerine hem akademi hem yazılı basında birçok kaynağa rastlanmasına karşın, Çinli yöneticiler bu kavramı kullanmaktan kaçınmakta, herhangi bir büyüme modeli üzerinde mutabakata varılmasının şart olmadığını belirtmektedirler. Her ne kadar Çin Yönetimi ve Jiang gibi bazı Çinli akademisyenler söylemlerinde dünyaya model olma kaygısı taşımadığını iddia etse de, 2007 sonunda Amerika'da başlayan küresel kriz ile birlikte bir zamanlar başta Margaret Thatcher olmak üzere tüm Neoliberallerce benimsenen Alternatif Yok yaklaşımının aksine (*TINA-There Is No Alternative)* yeni alternatif arayışlarını başlatmış ve bu alternatif önerilerinin başını çeken model de Çin Modeli olarak gündeme gelmiştir. Çünkü, kapitalizmin finansallaşması olarak adlandırılan Neoliberalizm aşaması birçok iktisatçının da söylediği gibi, sürdürülebilir ve eşitlikçi/adil bir kalkınma düzeni yaratmakta başarısız olmuştur. Üstelik bu düşünce sadece Neoliberalizm karşıtı akademik dünya ya da politikacılar arasında kabul görmemiş başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere birçok uluslararası kurum ve kuruluş da yeni bir kalkınma anlayışının gerekliliğine vurgu yapmaya başlamıştır.

Bu bağlamda, değişen ekonomik ve finansal yapı göz önüne alındığında Çin, küresel çapta yüksek büyüme oranları ve kalkınma alanlarına yaptığı yatırımlarla[4]

[4] Örneğin, ilk olarak 11,5 yıllık planda (2006-2010) çevre kirliğini düşürmeye yönelik önemli önlemler alan Çin, 12,5 yıllık planda (2011-2015) karbon emisyonunun düşürülmesinden nükleer güvenliğe birçok konuda ciddi hedefler koymuştur (OECD, 2018).

sürekli göz önünde olan ülkelerden biri konumuna gelmiş ve gelişmekte olan ülkelerce model olarak görülmeye başlamıştır.

Çalışmadaki kaynaklar yorumsamacı yaklaşım doğrultusunda ele alınmış, ayrıca destekleyici olarak ekonometrik yöntemlerle savların doğrulanmasına gidilmiştir. Araştırma yöntemi olarak nedensellik ve dinamik panel veri analizi yöntemlerinden yararlanılmış, çalışmada ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Politik iktisat kapsamında çalışılan bu tezde, interdisipliner bir çalışma biçimiyle tarih, felsefe ve siyasalı kapsam dışında tutmadan savımızı destekleyici fikir ve görüşlere yer verilmiştir.

Araştırmanın amacı; yukarıda da belirtildiği üzere, kapitalist ekonomik sistemin itibar kaybettiği ve alternatif arayışına girildiği bu yıllarda, mevcut kalkınma modellerinin ve farklı bir ekonomik sistem içinde büyümesini sürdüren Çin Modelinin alternatif oluşturup oluşturamayacağının tartışılmasıdır. Temelde bu tartışmanın gerekli görülmesinin iki sebebi vardır: İlki, günümüzde hangi modellerin genel kabul gördüğünü ve bu kalkınma modellerinin neden yetersiz olduğunu tartışmak ve ortaya koymaktır. İkincisi ise, Çin Kalkınma Modelini detaylı biçimde incelemek ve model üzerine bina edilecek analizler için zemin hazırlamaktır. Dünya çapında yoğun ilgiye mazhar olmuş Çin kalkınması üzerine yapılan çalışmalar içinde bir tutarlılık olmaması önce Çin modelinin tanımlanmasını sonra ise alternatif oluşturup oluşturamayacağının tartışılmasını gerekli hale getirmektedir.

Bu sebeple, mevcut kalkınma modellerinin yetersiz olduğunu iddia ederken neden yetersiz olduğunun tanımlanması ve bu modellere Çin Modelinin alternatif oluşturup oluşturamayacağı sorusunu cevaplamadan önce Çin Modeli derken neyin kastedildiğinin net biçimde belirtilmesi elzemdir.

Engels Tarihsel Materyalizm Üzerine adlı çalışmasını değerlendirdiği Mehring' bir mektubunda şöyle der: "…Marx'la benim yazılarımızda her zaman yeterince vurgulamayı başaramadığımız ve bu bakımdan eşit ölçüde suçlu olduğumuz bir nokta eksik. …içerik uğruna biçimsel yanı—bu kavramların vb. ortaya çıkma tarzını

savsadık." Ve bu "…karşıtlarımıza yanlış anlamalar ve çarpıtmalar için hoş bir fırsat verdi" (Engels, 2000: 29). Elbette politik iktisat yazına yapılmaya çalışılan mütevazı bir katkı olan bu tez, büyük eserlerle kıyaslanacak bir etkiye sahip değildir ancak iyi bir bilimsel çalışma olması adına biçimsel yanın da dikkate alınması gerekliliğine olan inançtan dolayı, tez boyunca sıklıkla kullanılacak temel kavramlar (farklı kaynaklarda farklı biçimlerde tanımlandığından) tezde ifade ettiği anlamları ile aşağıda sıralanmıştır.

Ekonomik Sistem: Kanunlar başta olmak üzere, gelenek ve alışkanlıkların kaynak kullanımını belirlediği çerçevede; üretim, tüketim ve bölüşüm şekilleri konularında ekonomik kararların alınmasına yönelik oluşturulan toplumsal mekanizma olarak tanımlanabilir. Ekonomik sistem, toplum ve politika ile bütünleşik olduğundan *çok boyutlu bir olgudur* (Ölmezoğulları, 2003: 6). Pratikte yeni düzenlemeler ve farklı aşamalar gerektirse de mülkiyet yapısı, dış dünyaya açık olup olmaması, ekonomik ajanların rolleri gibi konular belirlenmiş; bir tür sınırları çizilmiş ve sabitlenmiş bir modeldir ekonomik sistem (Jiang, 2013: 407).

Ekonomik Model: Gerçekliğin basitleştirilmiş bir tanımıdır ve test edilebilecek ekonomik davranış hakkında hipotezler üretmek için tasarlanmıştır. Ekonomik modelin önemli yanı, oluşturulurken öznel olma zorunluluğudur, çünkü ekonomik sonuçların nesnel ölçümleri yoktur. Böylece farklı iktisatçıların farklı gerçeklik yorumları yaparlar. Ekonomik modeller iki geniş kategoride ele alınabilir: teorik ve ampirik. Teorik modeller ajanların belli hedefleri maksimizasyonu varsayımı altında ekonomik davranışları hakkında doğrulanabilir çıkarımlarda bulunur. Ampirik modellerde ise teorik modelin niteliksel tahminlerinin sayısal sonuçlara dökülerek tahminlerin kesinleştirilmesi söz konusudur (Ouliaris, 2011).

Üretim Tarzı: Üretici güçler (kabaca üretim faktörleri, teknoloji, beşeri sermaye vs. denebilir) ve toplumsal üretim ilişkilerinin (üreten sınıf ve bu sınıfın yarattığı artı değeri yöneten sınıf arası ilişkiler) toplumsal bütünlüğüdür (Hunt ve Lautzenheiser, 2011: 28). "Yaşamlarının toplumsal üretiminde insanlar, zorunlu ve iradelerinden bağımsız belirli ilişkilere, maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına tekabül

eden üretim ilişkilerine girerler. Bu üretim ilişkilerinin toplamı, toplumun ekonomik yapısını, üzerinde yasal ve politik bir üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerine tekabül eden gerçek temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak sosyal, politik ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlıklarını belirleyen bilinçleri değil, tam tersine, bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır" (Ruyle, 1975: 7).

Kapitalizm: En genel kabul gören tanımıyla kapitalizm; mülkiyetin, iktisadi birimler ve ajanlar tarafından özgürce kullanıldığı, arz-talep dengesi ile fiyatlandırma mekanizmasının çalıştığı, serbest ticaretin teşvik edildiği bir ekonomik sistemdir. İktisadın kurucu babası olarak kabul edilen Smith'e göre, bu sistem içinde devletin/hükümetin yalnızca barış ve adaleti makul ölçüde vergi ile sağlama rolü vardır (Smith, 2012).

Piyasa Mekanizması: Üretim ve tüketim alanlarında karar vericilerin (ekonomik ajanlar ve birimler) özgür bir biçimde kararlarını verebilmeleri ve bu kararların oluşturulması esnasında herhangi bir müdahaleye maruz kalmamaları, dolayısıyla piyasada geçerli olan fiyatların arz-talep dengesi esasına göre oluşması piyasa mekanizmasının iki temel koşuludur. Temelinde bu kavram özel mülkiyetin bir uzantısıdır ve kapitalist sisteme özgüdür, ancak başka bir ekonomik sistem içinde yer alamayacağı söylenemez (Ölmezoğulları, 2003: 19-20).

Sosyalizm: Özel mülkiyet uygulamasını ortadan kaldırmak suretiyle sosyal sınıfların yok edilmesini hedefleyen sosyalizm, işçi sınıfının yarattığı artık değerin sermayedarlar tarafından sömürüsünü engellemeyi, bunun içinse üretim ve mübadele araçları için *özel mülkiyet* yerine *kolektif mülkiyeti* getirmeyi öngören bir sistemdir (Marx ve Engels, 2011).

Komünizm: Zeytinoğlu'nun (1985: 196) tanımı ile komünizm; sosyalizmin daha katı bir versiyonu olup, yalnızca üretimin değil tüketimin de devlet eliyle planlanması ve yakın takibinden geçmesi şeklindedir. Komünist rejim ayrıca işçi sınıfının nihayetinde yöneten sınıf olmasının öngörüldüğü bir sistemdir ve bu komünizmin nihai

hedefidir. Bu nedenle de, Marx'a göre, gizli düzenlenen eylemlerden ziyade *siyasal ve ekonomik olarak örgütlenmiş* işçi sınıfı bu devrimi gerçekleştirmelidir (Marx ve Engels, 2011: 30).

İzleyen kısımda gelişmekte olan ülkelerde uygulanan, genel kabul görmüş ana akım kalkınma teorilerine genel hatlarıyla değinilerek bu teorilerden türetilen kalkınma modellerinin analizi yapılmıştır.

1. BÖLÜM: KALKINMANIN TANIMI, KAPSAMI VE KALKINMA TEORİLERİ

İnsanlık tarihi anlatılırken başarılar, dönüm noktaları, buluşların yanı sıra tarih kitaplarında bolca savaşlara yer verilir. Çünkü insanlık tarihi bir nevi savaşların tarihidir de. Bir taraftan insanların kendi yaptıkları öte yandan sebep oldukları doğa felaketleri nedeniyle başlarına gelenler şekillendirir tarihimizi. İhtirasın ele geçirdiği insanın doğaya hükmetmesiyle başlayan egemenlik sevdası ötekine hükmetmesiyle de son bulmayıp yüzyıllar süren ve bugünün gelişmiş-az gelişmiş ülke ayrımlarına neden olan sömürgeciliği ortaya çıkarmıştır. Kalkınma kavramı en kapsamlı anlamıyla insanlığın genel refahındaki artış olarak düşünülürse tanımı kapsamı ve teorilere göz atmadan önce insanlık tarihinin bu kısmı her ne kadar bu tezin konusu olmasa da bir iki paragraf bahsetmenin elzem olduğu düşünülmüştür. Nitekim kalkınma teorilerinin ortaya atıldığı ülkeye göre neden farklılık gösterdi ve kalkınmanın temel birleşenlerinin sebebi neden farklı farklı yerlerde arandı sorusunun cevabı bu eşitsiz başlayan yarışta gizli olabilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki kutba ayrılan dünyada sömürge devleti olmaktan yeni yeni kurtulan bugünün az gelişmiş ülkeleri, 1955'te (ki bu tarihte başta Afrika'dakiler olmak üzere çoğu ülke halen bağımsızlıkları için mücadele veriyordu) Endonezya'daki Bandung konferansında toplanmış ve ne bir kutupta ne de ötekinde yer aldıklarını belirtmek niyetiyle kendilerine Üçüncü Dünya Ülkeleri demişlerdir (Luraghi, 2016: 301). Bu ülkelerin benzerlik ve yaşadıkları zorlukları Thirlwall ve Pacheco-López (2017 aktaran De Haan, 2020: 2) şöyle sıralar:

- İş gücünün büyükçe bir kısmı tarımsal faaliyetlerde düşük verimle istihdam edilmiştir.
- Ulusal harcamaların büyük bir kısmı yiyecek ve ihtiyaçlara gitmektedir.
- İhraç malları genellikle ilksel ürünlerden (primary products), ithal malları ise mamul mallardan (manufactured goods) oluşur.

- Teknoloji seviyesi düşük, beşeri sermaye zayıftır.
- Yüksek doğum oranıyla birlikle azalan ölüm oranı gözlenir.
- Tasarruflar nüfusun küçük bir kısmı tarafından üstlenilmiştir.

Bu özellikler gelişmekte olan ülkelerin hemen hepsinde görülen ortak özellikler olarak ele alınmış, kentleşme, tarımdaki işgücü fazlasının sanayiye aktarımı, teknolojinin transferi, beşeri sermayeye yatırım, tasarrufların (sermaye birikimi) artırılması gibi meseleler kalkınma teorilerinin temeline oturmuştur. Tabii Avrupa-merkezci büyüme koşullarını sağlamak için az gelişmiş olan bu ülkelere standart reçeteleri yazılmaya başlanmıştır.

Batılı devletlerin "bilimsel merak"la başlayan keşif yolculukları keşfettikleri yerlerin sömürgeleştirilmesiyle sonuçlanmış, bu da bu bölgelerde hammaddeden insan gücüne kadar tüketilmesine, kültürel yapıdan ekonomik sisteme tüm kurumların yıkılmasına, kurumların gelişimi bir yana yönetimsel/idari tüm yerel unsurların yok edilişine varan büyük tahribatlara yol açmıştır.

Ortada birbiriyle savaşan eşit güçler yerine, biri ötekinin toprağına gelen sözde kaşiflerin keşfettiği zenginliğe sahip olma arzusuyla yarattığı yıkım vardır. Görece bağımsızlığını diğerlerine göre erken elde eden Kuzey Amerika, Latin Amerika, Afrika ve Asya'da bulunan ve sömürgeciliğin tüm yıkıcı ve tahrip edici etkilerine maruz kalmış ülkeler işte bugünün geri kalmış ülkelerini oluşturmaktadır. Yüz yıllar süren uğraşların ardından, birçoğu Afrika'da olan ülkelerde sömürge, 1960'lara dek sürmüştür. Bu sebeple belki kalkınma iktisadının başlangıcı 1960'lar olarak alınır. Nitekim tahribatın ardından sorumlu hisseden sömürücü kuvvetler çıkış yolu gösterme mecburiyeti hissetmiş olabilir. İktisatta hemen tüm mefhumlar arz talep dengesine göre yorumlanır ve kalkınmanın popülerleşme tarihi sömürülen ülkelerin bağımsız olma tarihleriyle kesişir. Öncesinde kalkınma iktisadı bu denli popüler değildir, iradesi ve idaresi başkasının elinde olanın niye kalkınamadığı sorusunun cevabını kalkınma iktisadı veremez çünkü.

1.1. KALKINMANIN TANIMI VE KAPSAMI

Kalkınma İktisadı, çokça çalışılan ve son yılların popüler alanlarından biri olmasına karşın kökenleri Adam Smith'e kadar dayandırılabilen bir alandır. Bu sebeple bu konu üzerine birçok teori, strateji ve model geliştirilmiş ve bunların sınıflandırmaları farklı biçimlerde yapılmıştır. Bu teorilerin özetleri verilerek genel bir değerlendirmenin ardından neden her ülkenin kendine özgü bir kalkınma modeline sahip olması gerektiği ve bu alanda genel geçer bir teorinin kabulünün mümkün olmadığı tartışılmıştır.

Ekonomik kalkınma, Kuznets'e göre (1966) büyümeye eşlik eden genellikle yapısal değişim dediğimiz üretim ve istihdam yapısının kalitesindeki değişimdir. Milli gelirden dinamik endüstri sektörünün aldığı paydaki artış ve tarımsalın payındaki düşüş gelişmekte olan ekonomi için önemli bir göstergedir (Szirmai, 2005: 6). Kalkınma büyümenin üzerine yaşam koşullarında iyileşmeyi, yani materyal büyümeyle birlikte değişimi de kapsar. GSYİH bir büyüme göstergesidir ancak gelir ve servet dağılımında adaleti içermez. İnsani gelişmişliğe dair de bir ipucu vermez. Sağlık veya eğitimle ilgili iyileşme olup olmadığını da büyüme göstergelerinden okunamaz. Siyasal yapının otokrat mı demokratik mi olduğu büyüme ölçütlerinden çıkarılamaz. Ya da bir ülkede yaşayan insanların mutluluk düzeyi GSYİH veya kişi başı milli gelire bakılarak tahmin edilemez, veya bilinemez. Tam da bu sebeplerle, kalkınmanın neler içerdiği/içereceği de tam olarak cevaplanamaz. Dünyanın yaşamak için en iyi ülkesi *Organisation of Economic Cooperation and Development*'a (OECD) göre Avusturalya, İsveç veya Norveç iken, yatırım yapmak isteyen bir iş adamı için en iyi ülke Singapur olacaktır. Değişim/gelişim, GSYİH'nın büyümesinden fazlasını ihtiva etmek zorundadır. İnsani gelişmişlik endeksi, örneğin, kalkınma ölçümünde iyi bir araçtır; yıllık büyüme oranının yanı sıra ortalama yaşam beklentisi ve eğitime katılımı ölçer. Tabii bu ölçütlerin dahil edilmesi de kalkınma ile kastedileni tam anlamıyla karşılamaz. Amartya Sen'in argümanlarında yer verdiği gibi insanların sahip olduğu hakların genişletilmesi ve bireysel özgürlükler ve öz saygısını koruyabilmesi kalkınmanın içinde yer alır. "Economics of Development"ta Anthony Thirlwall ve

Penélope Pacheco-López (2017) kalkınmayı hem detaylı hem kapsamlı tanımlamışlardır: Kalkınma, temel ihtiyaçlarda bir gelişme olduğunda, ekonomik ilerleme ülkenin ve orada yaşayan bireylerin öz saygısının artmasına katkıda bulunduğunda, materyal ilerleme insanların haklarını, kapasitelerini ve özgürlük alanlarını genişlettiğinde ortaya çıkar (De Haan, 2020: viii-ix).

Erken dönem çalışmalarda genellikle büyüme odaklı teoriler ortaya atılmış kalkınma kavramı, daha öncesinde literatürde konuşulan bir konu olmasına karşın II. Dünya Savaşı sonrasında yoğun olarak kullanılmıştır. Tanımlanması üzerinde akademik olarak tam anlamıyla bir fikir birliği bulunmayan bir diğer sosyal bilimler kavramı olarak karşımıza çıkar. Genellikle bu konudaki ders kitaplarında ve literatürde yer aldığı biçimiyle kalkınma, büyümeden farklılaşan fakat büyümeyi de içine alan bir kavramdır. Kalkınma ile kastedilen, ekonomik büyümenin yanı sıra, gelişmişlik göstergesi olarak kabul edilen kalemlere de yatırım yapılması ve toplam refahın artırılmasıdır. Bu bakış açısı önce büyüme ve izleyen dönemlerde büyümenin yanı sıra gelecek kalkınmayı öngörür. Ancak, bu çalışmada, büyüme kalkınmayı yaratan değil destekleyen bir olgu olarak ele alınmakta, büyümenin kalkınmayı değil kalkınmanın büyümeyi yarattığına inanılmaktadır. Bu nedenle tek yol gibi gösterilen "büyürsen kalkınırsın" mottosu yerine "kalkınırsan büyürsün"ün benimsenmesinin gerekliliği çalışma boyunca esas alınan vurgudur. Halihazırda büyüme teorilerine dayandırılan kalkınma iktisadının da neden gelişmekte olan ülkeler için akıllıca bir tercih olmadığı Hirschman şöyle anlatır; ana parametrelerin spesifik bir çevre için seçilmesiyle oluşturulmuş bir model, bu çevre içinde olağanüstü bir başarıya ulaşabilir, ancak bundan tamamen farklı olan bir başka çevredeki başarısı için aynı şey söylenemez. Bu nedenle kalkınma iktisadı büyüme iktisadından büyük ölçüde faydalanmamalıdır, az gelişmiş ülkeler kendi ayakları üzerine durmayı öğrenmeli ve kendi yürüyeceği yollar inşa etmelidir (Hirschman, 1958: 33).

19. yüzyılda ekonomik başarıyı ölçmek sanayi toplumuna dönüşmedeki başarının ölçülmesinden geçiyordu, bu dönüşümü yapabilen ülkeler ekonomik gelişmesini gerçekleştiren ülkeler grubuna dahil olurken ötekiler geri kalmış olanlardı

(Parthasarathi, 2019: 9). Kalkınma teorileri de doğal olarak bu gelişmiş ülkelere bakılarak gelişmekte olan ülkeler için bir çözüm yaratma kaygısıyla ortaya konulmuştur. Gerek akademik literatürde gerekse gündelik hayatta ülkeler arası gelişmişlik farkı oldukça dikkat çeken, merak edilen bir konudur. İktisadın kurucu babası olan Adam Smith'in ahlak felsefesi üzerine yaptığı bir yığın çalışma çoğu tarafından bilinmezken, Milletlerin Zenginliği adlı "başyapıtı" iktisat alanı dışından olanları da kapsayan büyük bir okuyucu kitlesine sahiptir. İlk olarak T. Haavelmo (1954) "A Study in the Theory of Economic Evolution"da neden bazı ülkeler zenginleşmişken ötekiler neden geri kalmıştır diye sormuştur. Başlangıç çizgisinden hep birlikte harekete geçerek koşmaya başlayan insanlık nasıl oldu da bu denli büyük farklılıklara sahip topluluklar yarattı sorusu son birkaç on yılın en popüler konularından biri haline gelmiştir. 1997 yılında Jared Diamond'un Pulitzer ödüllü disiplinler arası çalışması Tüfek, Mikrop ve Çelik (2016) şöyle başlar; "Dünyanın farklı bölgelerindeki farklı halklar için tarihin çok farklı biçimde geliştiğini hepimiz biliyoruz. … Bu farklılıklar dünya tarihinin en temel olgusudur ama bunların nedenleri belirsiz ve tartışmalıdır." İşte kalkınma teorileri temelde gelişmiş ile gelişmekte olanın arasındaki bu büyük farkın nedenlerini ortaya koyarken, gelişmekte olana, gelişmişe bakarak yol göstermeyi amaçlar. Bunu yaparken gelişmiş ülkenin bugün geldiği noktaya bakıp geçirdiği süreçleri analiz eder ve gelişmektekine aynısını yapamıyorsa da benzerini yapmasını öğütler: kalkınmak için önce büyü der.

Büyüme teorilerinde kabaca, GSYİH hesaplarını temel alan ölçümlerle, milli gelir nasıl daha çok artırılabiliri ortaya koyan büyüme modellerinde; sermaye birikimlerinin önemi, yatırımlara dönüşecek tasarrufların ehemmiyeti, emeği oluşturacak nüfus, üretimi hızlandıracak teknoloji ve her türlü riski alarak geleceğe umutla bakan bir girişimci hayal edilir. Beklenti ve hayallerle yönlendirilen ekonomi, böylelikle temelde büyümeyi önceleyen, bu ana hedefe ulaşmada her yolu mubah gören ve bunlara ulaşmak için fiyat istikrarını sağlamak, iş gücünü tam kapasite kullanmak gibi yan hedeflerle ölçümlerini dolayısıyla da hedeflerini sınırlayan bir bilim haline dönüşmüştür. Ekonomi politik bugünkü iktisat bilimine dönüşürken kalkınma

gibi çok da mühim olmayan bir meseleye eğilmektense zenginleşmenin yollarını bulmanın elzem olduğunu vurgulayıp durmuştur. Ancak bir süre sonra, büyüse de kalkınmayı gerçekleştiremeyen ülkelerin varlığı, benzer gelire sahip ülkelerde farklı yaşam standartlarının olması, gelir dağılımı adaletsizliği ve eşitsizlik gibi iktisadi olmayan ama toplumsal olan problemlerin artmasıyla birlikte büyümeyle beraber kalkınma da önemli hale gelmiştir. 1966'da Galbraith siyasi ve toplumsal yapıyı şekillendiren ekonomik değişimi (Yeni Endüstri Devleti'ni) analiz ederken makinaların kölesi haline gelinmesine karşı çıkar ve şunları söyler; "[b]eni ilgilendiren esaretten kurtulmanın genel hatları hakkında fikir vermektir. Aksi takdirde diğer ve daha kıymetli işler bahasına hayatımızın ekonomik gayelerin monopolü altına girmesine müsaade etmek zorunda kalacağız. Önemli olan mallarımızın miktarı değil yaşamımızın kalitesidir" (Galbraith, 1971: 7). İşte kalkınmanın gayesi tam da bunu sağlama çabasıdır. Yaşam kalitesinin artması, yoksul ve yoksun olmadan, insan onurunu ve ekolojik bütünlüğü bozmadan var olabilmektir. Ülkelerin en önemli meselesinin büyüme rakamlarındaki değişim olmadığı anlaşıldıktan sonra—buna rağmen hala ilk meselesidir-, gelişmiş olanlardan gelişmekte olanlara öğütler, uluslararası kurum ve kuruluşlar aracılığıyla verilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda gelişmiş olanların üzerinde hemfikir olduğu bir *reçete* gelişmekte olduğu düşünülen hasarlı ülkelerin tedavisi için üzerinde hiçbir kişiselleştirme yapılmaksızın her birine yazılmış sonrasında da uluslararası yönetimin ekonomik ve finansal kurum ve kuruluşlarınca uygulanıp uygulanmadıkları takip edilmiştir. Büyümeyle gelecek kalkınmayı öngören bu reçeteler özellikle 90'lar boyunca bugünün halen gelişmekte olan ülkelerine uygulanmıştır.

Üzerinden geçen yaklaşık 30 yıla rağmen reçetelerin olumlu etkilerine rastlanmamış aksine çoğu ülke için krizleri beraberinde getiren bu dönem kayıp yıllar olarak adlandırılmıştır. Eğer gelişmekte olan ülkeler Washington mutabakatı da denilen batı usulü kalkınma reçetesini uyguladıklarında büyümüş olsalardı, o zaman büyümenin öncelemesi örneklerle desteklenebilirdi. Ancak, uzunca bir süredir, gelişmekte olan ülkeler mali uyum süreçlerinden geçmiş sözde mutabakatın

gereklerini yerine getirmiş olduğu halde yine uzunca bir süredir "gelişmekte olan ülkeler" statüsünden çıkıp da "gelişmiş ülkeler" statüsüne geçememiştir. Latin Amerika İktisat Okulu'nun (ECLA) bunun nedeni üzerine *gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin bir önceki hali değildir* ve tam da bu nedenle kalkınma için gereken şey kalkınanların taklit edilmesinden geçmez fikrini geliştirmiştir. Aynı koşullarda olmayan ülkelerde aynı yolun izlenmesi aynı sonuçları doğurmayacaktır.

İlk etapta kalkınmanın öncelenmesi fikri literatürün geneli ile çelişen bir ifade gibi görünse de aslında, gelişmiş ülkelere göz atıldığında büyümelerinin temelinde sosyal ve kültürel olguların ve sağlam kurumların yattığını net bir biçimde görebiliriz. Dahası, bugünün gelişmiş ülkelerinin hemen hepsinde izledikleri siyasi ve ekonomik yönetim biçimi doğrultusunda yasaların üstünlüğü, fırsat eşitliği, insan hakları, ifade ve düşünce özgürlüğü gibi modern gördüğümüz kavramların temelinin–ki bu kavramlar çoğunlukla kalkınma göstergeleri içinde yer alır—çok önceleri atıldığı ve ekonomik büyüme ile gelen refah tarafından desteklendiği görülmektedir. Pamuk (2012) bunu şu şekilde ifade eder; ekonomik büyümenin kökenine bakıldığında yakın ve temel/nihai nedenlerden bahsedilir; yakın nedenler yatırım ve teknoloji yoluyla girdi ve verimlilikteki artışı ifade ederken temel/nihai nedenler toplumsal ve siyasi ortamı dolayısıyla da kurumları kapsar. Uzun yıllar yakın nedenlere odaklanan iktisatçılar son dönemlerde temel/nihai nedenlere eğilmenin önemini anlamış dolayısıyla kurumlara ve onların tarihsel gelişimlerine odaklanmaya başlamışlardır, zira dünün yapılanması bugünün kurumlarını bugünün oluşumları ise yarının kurumlarını ortaya çıkarmaktadır (Pamuk, 2012: 7). Dahası, Acemoğlu ve Robinson (2014) da kalkınmanın temelini kurumlara dayandırmakta, kapsayıcı diye nitelendirdikleri kurumların kaliteli ve sürdürülebilir büyüme için gerekliliğini vurgulamaktadırlar.

Kalkınma, her şeyin ötesinde, bir fikir bir zihniyettir. Ekonomik refah insanlara hayal kurdurmaz ancak hayal kuranlar sayesinde yaratıcı fikirler ve bunun beraberinde ekonomik büyüme gelir. Ekonomiyle sanat eseri ya da felsefi yapıtlar yaratılamaz, yalnızca desteklenebilir. "Ekonomik gelişmenin büyük üstünlüğü, … bu alanda da [felsefe] saptanmış bir olgudur; ama bu belirli alanın kendisiyle kurduğu

ilişkiler içinde işler. … Burada ekonomi yeniden hiç bir şey yaratmaz, ama eldeki düşünce yapılanmasının değiştirilme ve daha da geliştirilme yolunu, çoğunlukla da dolaylı olarak, belirler; çünkü felsefeye dolaysız en büyük etkiyi yapan politik, hukuksal ve moral yansılardır" (Engels, 2000: 26). Büyüme kalkınmayı değil kalkınma büyümeyi yaratır, bu nedenle kalkınmış toplumlarda büyüme sürdürülebilir hale gelmiştir. İktisat biliminin kurucuları bu alanda çalışmalar yapıp fikirler ortaya koyanların filozof kökenli olması, ahlak felsefeci Adam Smith'in kalkınmayı "material progress (maddesel ilerleme)" olarak adlandırmasının kökeninde hep bu vardır. Aslında dönemine kıyasla kalkınmış olan ülkeler büyümüş ancak mesele sonraları sistemin getirdiklerinin de etkisiyle ancak büyüyen ülkelerin kalkınabileceği şeklinde yorumlanmış, bu fikir tartışmaların odağına alınmıştır. Belki bunun temeldeki nedeni, bugünün gelişmiş ülkelerinin hemen hepsinin sermayeye halihazırda sömürge yoluyla ulaşabilmesidir. Nitekim "[u]zun bir süre boyunca, kesinlikle 1914'e ve belki de 1929'a kadar, doğal kaynaklar, bir ülkenin kalkınma şansının olduğu düşüncesinin merkezini oluşturuyordu. Daha sonra insan yapımı ve ölçülebilir bir varlık olan sermaye kalkınmanın ana ajanı olarak kabul edildi. Az gelişmiş ülkeler kendi çabaları veya dış yardım yoluyla yeterli miktarda sermaye elde edebilirse eğer *işi bitirebilecekleri* görüşü hala yaygındır" (Hirschman, 1958: 1).

Başlangıçta hammaddeyi dışardan devşiren batılı ülkelerin sömürgeye başlaması, yaratıcı fikirlerini üretime koşması ve bunun sonucunda girdi ihtiyacını karşılayamamasıydı. Yani bu ülkeler hali hazırda sanata harcama yapan, eğitim kurumlarını oluşturmuş ve fikri mülkiyet haklarına önem veren (tüm gelişmiş ülkeler için geçerli olmasa da), tekel kanunları çıkararak haksız rekabeti engelleyen, modern kalkınma kalemlerini büyümeden önce de geliştirme derdinde olan toplumlardı[5]. *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* kitabında kapitalizm ile onun getirdiği rasyonaliteye methiyeler düzerken Schumpeter, sosyal bilimlerin düşünsel alandan kopuşunu eleştirmez hiç, aksine gelişimin esası olarak alır ama hemen ardından

[5] Acemoğlu & Robinson'un çalışmalarından, Tüfek, Mikrop ve Çelikten ve benzeri diğer kalkınma tarihi kitaplarına bakıldığında kolaylıkla bu çıkarım yapılabilir.

verdiği örnekleri aktarmak gerekirse şunları söyler: "... [M]odern bilim, XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca, yalnızca, genel olarak "kapitalizmin gelişimi" olarak adlandırılan sosyal gelişmelere paralel olarak değil, ama aynı zamanda da skolastik düşünceye bir tepki olarak gelişmiştir. ... Vinci, Alberti, Cellini gibileri tarafından ölümsüzleştirilen sanatçı tiplemesi, aynı zamanda da bir mühendis ve girişimciydi." Sonrasında ise Kopernik'in kilise baskısı nedeniyle yazılarını gizli gizli elle çoğaltmasına değinmeden hemen önce istihkam planı yapan Dürer'in nasıl düşünsel gelişim sağladığını söyler ve tüm bunları kapitalizmin mantığıyla özdeşleştirir (Schumpeter, 2010: 151). Tabii bu kapitalizmin ilerleyen yıllarında yerini salt tekniğe bırakmış ve büyümenin esas alınmasına yol açmıştır. Başlangıçta skolastik düşünceye karşı çıkan "kapitalizm", sözde-gelişmesi sonucunda yalnızca "bilim" ve "matematik"e dayanarak rakamları öncelikli görmüş, kilisenin kurallarına benzer bir "rasyonalite tapınağı" inşa ederek kalkınma gibi refahla ilgili konuları ikinci plana atmıştır. Asıl olanın listede alt sıralara düşmesiyle de bugünün salt büyüme odaklılığın yol açtığı zararları telafi etme derdine düşmüş dünyası yaratılmıştır.

Oysa, mesele, temelde büyüyen ülke kalkınır meselesinden ziyade kalkınan ülkenin büyüyeceği şeklinde ele alındığında hem milletlerin zenginliğini hem de neden gelişmiş ülke iktisatçılarının kalkınma değil büyüme odaklı oldukları oldukça anlaşılabilir şeyler haline gelecektir. Zaten gelişmekte olan ülkelerin tüketim ve yatırım kalıplarının gelir artsa da çoğunlukla değişmemesi de bunu bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Böylelikle bolluk paradoksunun izotopu olarak gelişmekte olan ülke için tüketim paradoksunu ortaya atılabilir. Toplumların tüketim ve yatırımları elbette gelirlerine bağlıdır ancak tüketim kalemleri ve yatırım kalemleri gelir artsa da çok büyük oranda değişim göstermez. Ünlü kalkınma iktisatçısı Ragnar Nurkse (1953: 112-113) bunu şöyle ifade eder; sermaye birikiminin sağlanması konusunda lüks mal ithalatına kısıt koymayı önerir ancak hemen ardından şunu ekler lüks mal ithalatına harcanacak olan para tasarruf edilebilir ancak tasarruf etmek yerine bu parayı ulusal lüks mallara harcamak tercih edilecektir, çünkü harcama kalıpları ve/veya davranışları değişmez.

Devletlerin daha müreffeh olması ancak ve ancak vatandaşlarının her birinin (belli bir sermaye grubunun değil) daha müreffeh olması koşuluyla sağlanmalıdır ki bu da kapsayıcı bir büyüme gerektirir. Ülke çapında koşullar iyileşmiyorsa, büyüme kapsayıcı değil ise bu büyüme kalkınma içeren bir büyüme değildir. Her bir bireyin hayatını, onurunu koruyarak ve refah içinde sürdürebilmesi için kalkınma, kalkınmayı desteklemek için ise büyüme gereklidir. Nitekim, Aren'in (2008) de belirttiği üzere kalkınma amaç değil araçtır. Kalkınmanın odağına her bir bireyin ekonomik ve sosyal refahını koyarsak ancak kalkınma başarıya ulaşır, aksi halde sermayedarı zenginleştirmekten öte geçmeyen bir büyüme gerçekleştirilmiş olacaktır.

Aren (2008) kalkınmayı ulusal gelirdeki artışın yanında değişmeyle birlikte olan gelişme şeklinde tanımlar ve bu bağlamda, ekonomik büyümenin tek başına bir anlam ifade etmediğini petrolle zenginleşen Arap ülkeleri örneğiyle pekiştirir. Aren'e (2008: 67) göre, diğerlerinin arasında, kalkınmanın en önemli üç unsuru gelir dağılımında adalet, teknolojik ilerleme ve bağımsızlıktır. Literatüre bakıldığında, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve katma değeri yüksek üretimin sağladığı ekonomik refah tartışmasız genel kabul görürken bağımsızlık konusu tartışmalı kalmaya devam etmektedir. Örneğin, Atkinson (2018) *Eşitsizlik*'te gelir dağılımı adaletsizliğini tüm boyutlarıyla incelerken öğrencisi Piketty (2014) ismini dünyaya duyuran kitabı *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*'de gelirin yeniden dağılımını ele alır, Schumpeter'in *yaratıcı yıkımı* ile yerini kalkınma literatüründe iyice pekiştiren teknolojik gelişme gerekliliği, endüstri 4.0 akımı ile hayatımızda yerini derinleştiren yapay zekâ üzerine oluşan literatür ile de teknolojinin önemini vurgulanır durur. Bağımsızlık meselesi ise dış ticaretin varlığıyla birlikte süregelen karşılıklı bağımlılığın iyice arttığı günümüzde dikkatli tartışılması, tartışmadan önce anlamının net biçimde belirtilmesi gereken bir konudur. Aren (2008) sınırların olmadığı tek dünyanın ancak tüm ülkeler gelişmiş olduğunda mümkün olabileceğini aksi halde koşulsuz entegrasyonun gelişmekte olan ülkeler için felaketle sonuçlanabileceğini tartışır. Bağımlılık teorisi çerçevesinde, merkez ülke ile çevre ülke ilişkisini ortaya koyan ve serbest ticaretten daha önceleri kazanç sağlamış gelişmiş ülkelerin sonraları ticaret kısıtları getirmek yoluyla

gelişmekte olan ülkelere yaptırımlar uyguladığı görülmüştür. Chang'ın (2016) meşhur merdiveni itmek metaforunun ardında yatan durum da budur. Ancak bu konu ekonomik bağımsızlığın tartışmasından çok siyasi gücün ekonomik olanı desteklemesiyle veya doğrudan hegemon ilişkilerle açıklanabilir; böylelikle ekonomik veya siyasi bağımsızlığın, kalkınma meseleleri içinde çok da yer almadığını söylemek yanlış olmaz.

Kalkınma iktisadının seyri ise gelişmekte olan ülkeler için uygulanan politikalardaki değişimleri izlemek adına en sade haliyle şöyle özetlenebilir:

- *"Geri kalmış"- "Geç Kalan" Ülkeler;* 1960'larda devlet müdahalesi, devlete bağlı planlama teşkilatlarının kalkınma programları, kamu eliyle kurulan büyük fabrikalar, sanayi kolları teşvikler, sübvansiyonlarla sanayileşmeyi teşvik edici ve yer yer korumacı politikaların izlendiği bir kalkınma yaklaşımı.
- *"Az Gelişmiş" Ülkeler;* 1980'lere gelindiğinde kalkınma planları terk edilmiş serbest piyasaya övgüyü, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası finansal kurumlar vasıtasıyla Washington Mutabakatı uygulamaları izlemiştir. Devlet piyasadan el çektirilerek "görünmez el" ile düzenlenen piyasa, uluslararası ticaretin genişlemesi ve küresel dünya yaklaşımı benimsenmiştir.
- *"Gelişmekte Olan" Ülkeler;* 1990'lara gelindiğinde, gelişmekte olan ülkelerde birbirini izleyen krizlerle uğraşılmıştır. "Kayıp on yıl" gibi isimlerle adlandırılan 90'larda, bu ülkelerde mali uyum programları benimsenmiştir. Ancak 2000'lere gelindiğinde bu politikaların da gelişmekte olan ülkeleri gelişmiş ülkelere dönüştürmediği görülmüştür.
- *"Yükselen Ekonomiler";* 2008-2009 Küresel Finansal Krizi ile ise kalkınma kavramı yeniden gözden geçirilmiş, büyüme odaklı politikalar izlenmesinin yalnız gelişmekte olan ülkelere değil topyekûn dünya ekonomisine zarar verdiği hem gelişmiş ülke hem de uluslararası kurumların yönetimlerince fark edilmiş ve kalkınma daha geniş perspektiften, ekonomik ve sosyal refahı artırıcı biçimde kapsamlı olarak yeniden sahneye çıkmıştır.

- 2010'lu yıllar, ABD'nin hem ulusal hem küresel piyasayı rahatlatmak için düşük faiz ile quantitative easing (QE)[6] uyguladığı bu yıllarda, yükselen ekonomiler özellikle bir refah artışı yaşamış, kalkınma kalemleri olan eğitim, sağlık, yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik devletin müdahil olduğu yeni kalkınma planlamaları devreye sokulmuştur. 2010'lu yılların sonunda patlak veren doğal felaketler, iklim krizi ve pandemi[7] ile ise artık ekonomik büyüme yalnız insanın refah artışını, yoksulluğun azaltılmasını değil aynı zamanda ekolojik dengenin korunmasını da gözeten bir yapısal değişime gitmek zorunda kalmıştır.

Bu bölümde kalkınma teorilerinin gelişimi önce ana akım/geleneksel—çoğunlukla kalkınmanın en temel ilkesi olarak büyümeyi ele alan—teoriler, daha sonra ise modern teoriler ve son olarak da heterodoks kalkınma—burada ise çoğunlukla insanı odak alan—teorileri bağlamında tarihsel olarak incelenmiştir.

1.2. KALKINMA TEORİLERİ

Kalkınma iktisadının başlangıcı olarak kabul edilen ve Paul Narcyz Rosenstein-Rodan tarafından 1943'te yayımlanan eser[8], temelini Allyn A. Young'ın ekonomik ilerlemeyi tartıştığı makalesinden alır. Makalesinin başlarında Young, eski iktisatçılar ve onların ekonomik ilerlemeye bakışından şöyle bahseder: "onlar yüzlerini yeni bir yöne döndükleri ve ekonomik ilerlemenin yalnızca bilinçli biçimde aranmadığı, bir şeylerin

[6] FED, 2008-2014 arası Zero Lower Bound'da faizleri sıfırın altına çekemeyeceği için ekonomiyi canlandırmanın bir diğer yoluna, para arzını artırmaya başvurur. FED'in yaptığı bu işlem, konvansiyonel olmayan bir para politikası aracıdır. ABD'nin dolar emisyonunun artırılması ve global piyasaya doların sürülmesi, tüm dünyada ekonomik bir refah artışına yol açmış, krizden çıkışın etkili bir yolu olarak FED tarafından kullanılmıştır (Williamson, 2017).

[7] 2019 Kasım ayında Çin'de ortaya çıkan ve hemen tüm dünyaya yayılan, sosyal ve ekonomik etkileri oldukça büyük olan COVİD-19 küresel salgını.

[8] Kalkınma teorileri kimine göre Sir W. Arthur Lewis'in 1954'teki çalışmasından, kimine göre ise Rosenstein-Rodan'ın 1943'teki çalışmalarından türemiştir.

doğasından kaynaklı olarak bir şekilde ortaya çıktığının düşünüldüğü bir zamanda yaşıyorlardı. O zamanlar ilerleme açıklanan bir şey değildi. Tıpkı ekinoksların devinimi gibi doğal bir olaydı" (Young: 1928: 529).

Bugünkü iktisat, ekonomi politiğin 1870'teki marjinalist devrimin ardından iktisada dönüşmesiyle daha *bilimsel* hale gelmesi, Adam Smith'ten bu yana ***bir ülke nasıl daha zengin olur***un teorilerini yazanlar için matematikselleştirilen, formüller geliştirilen, modellenen, bir uğraş haline geldi. Aydınlanmayla tanrıdan boşalan yere önce siyasa geçti, zenginleşmeyle kafayı bozan siyasetçiler ise ayırdına dahi varamadan tahtlarını önce ekonomi politikçilere sonra da marjinalist devrimle onların dönüştüğü iktisatçılara devrettiler. Etikten kopan iktisatçılar, öncesinde yalnızca para ve onun nasıl daha fazla büyütüleceğiyle ilgilenirken—çünkü Walras'ın dediği gibi (1926: 7) "bir bilim tanımı gereği zararlı veya zararsız bir sonuç gözetmeyi amaçlamaz, saf gerçekliği arar"dı—siyasanın fiili yönetimi iktisatçılara bırakmasıyla halkın derdiyle dertlenir hale gelip bir de kalkınma sorunundan sorumlu oldular (Sarfati, 2010: 79). Ahlak felsefeci Smith'in kötüyü içinde barındırsa da doğal yollarla onu aşabilen toplumundan, Walras ile etikten koparılarak bir *bilim* haline getirilen iktisadın, siyasanın yapması gerekeni yapmaya başlamasıyla, yani yönetmeye başlamasıyla, sosyal bilimin insandan ve etikten kopuk olamayacağını görülmüş. Tek obsesyonu zenginleşme olan iktisatçılar (ve onların güdümündeki politika yapıcılar), yönetimi devralınca büyük gelir farklılıkları, dağılım ve bölüşümdeki adaletsizlikler, dünyanın bir yerlerinde birileri *iki dilim fazla ekmek yiyebilsin* diye insanlık onurunu korumak bir yana açlık içinde yaşayan dünya nüfusunun 7'de 1'i gibi daha insani problemlerle uğraşmak zorunda kaldılar.[9] Öyle ki, bu konuları hiçbir zaman ilk onun içinde görmeyen IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası iktisadi kurumların temsilcileri yoksulluk ve eşitsizlik üzerine konuşmaya, çalışmaya başladı ve hatta daha ileri giderek çözümler bulmaya yeltendiler. Aynı esnada, gelişmekte olan ülkeler, onlara

[9] Bu kısım Metin Sarfati'nin *Ekonomi Politiğin İnsanı Kim?, Uygarlığın Bunalımı* kitapları ve 24 Ekim 2019'da yayınlanan *Görünen & Görünmeyen (9): Otoriterlikle popülizmin geleceği - Metin Sarfati & Nuri Taşçı* ile söyleşi programından faydalanılarak yazılmıştır.

verilen her türlü reçeteyi tıpkı memleketinden çıkan okumuş doktorun tavsiyesini birebir yerine getiren "köylü" gibi eksiksiz uyguladıktan sonra bu reçetenin hiçbir faydasını görmeyince sorgulamaya başlayıp gelişmiş olanın tarihine şöyle bir bakınca kalkınma iktisatçısının gördüğü aynı dertten muzdarip olanın reçetesinin çok farklı olduğuydu. Washington mutabakatının sonuçlarına bakıldığında uygulanan politikalar konusunda mutabakata varılabilecek tek bir fikir ortaya çıkıyordu: bu reçetenin kalkınma sağlayacağına olan inancın tamamen boş olduğu. Karşılaşılan gerçek üzerine, alanın rockstarı olmasına yol açan *Kicking Away The Ladder*[10] ismiyle yayınladığı kitabıyla Ha-joon Chang ilk uyananlardan olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma iktisatçılarının uyanışı, ilaçların alınması ve ülkelerin birçoğunda durumu daha kötüye götüren semptomların ortaya çıkmasından sonra gerçekleşmiş ve onun ardından bu reçetelerin aslında gelişmiş ülkelerin geliştikten sonra benimsediği politikalardan oluştuğuna dair Chang'ın başı çektiği birçok çalışma yayımlanmıştır.

Önceleri kalkınma alanında ortaya konulan hemen her fikir oldukça çarpıcı görünürken—yoksulluğun kısır döngüsü, dengeli büyüme, dengesiz büyüme gibi--(doğrudan kalkınma iktisadı alanında çalışmalar yapılmaması nedeniyle) 90'lı yıllara gelindiğinde uygulanan ülkeleri teker teker krize sokan Washington mutabakatının başarısız sonuçları, Sahra-altı Afrika ve Latin Amerika örnekleri başta olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler üzerine çalışan kalkınma iktisatçılarının bu reçete ve alternatifleri üzerinde derinlemesine incelemeler ve çalışmalar yapmasına yol açtı ve ortaya daha çarpıcı olan fikirler çıktı ve "ekonomik gelişmenin birkaç ulusun monopolünde kalmak zorunda olmadığı fikri hemen her ülkedeki belli sosyal gruplara hızlı ve kesin biçimde nüfuz etti" (Hirschman, 1958: 11). Bağımlılık teorisi, kurumsalcılar gibi modern teoriler, sanayi devrimiyle başlayan hikayeyi anlatırken sömürgecilik, köle ticareti gibi ekonomik, sosyal ve demografik yapıyı bazıları için sonsuza dek değiştiren tarihi gerçekleri de hesaba katıyordu. Gelişmiş olan Batı

[10] Türkçe'ye *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* adıyla çevrilmiştir.

toplumlarının önerilerinin kendi izledikleri yollarla pek ilgisi olmadığının fark edilmesi üzerine de geleneksel teorilerin açıklamada ve uygulamadaki yetersizliği modern olanların geçerliliğini artırdı. Kalkınma iktisadı tarihi gerçekleri göz ardı etmeden, uluslar arasındaki gelişmişlik farklılıklarını ortaya koyan disiplinler arası yeni çalışmalarla ilerlemeye başladı. Yine de 2008-09 büyük finansal krize kadar post-Washington mutabakatı gibi bir miktar iyileştirilmiş aynı reçetenin kalkınma sağlayacağı fikrinin destekçileri hiç de azımsanacak ölçüde değildi. Ancak büyük finansal kriz gösterdi ki, neoklasik iktisadın çoğu öğretisi günümüz iktisadi yapısında artık yetersiz kalıyor. Temeldeki kıtlık olgusunu harcamalarla aşma çabası, derinleşen finansal piyasaların kontrolden çıkması, üretimin azalması ve yeryüzü kaynaklarının hiç bitmeyecekmiş gibi kullanılması, denetimsiz serbest piyasanın büyük eşitsizliklere yol açması ve tüm bunlar olurken umutsuzca yeni yolların aranmasında Ortodoks olanın terki ve heterodoks olanda çare aranması konusu gündeme geldi. Bu tezde önerilen yaklaşımla da bir bakıma bahsi geçen heterodoks teorilere mütevazı bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Literatürdeki sınıflamada bir yere konumlanması gerekirse, bu tez, heterodoks kalkınma teorileri/yaklaşımları başlığına daha yakındır. Literatüre sağlanması amaçlanan katkı ise, son dönemlerde kalkınma meselesi önem kazanmaya başlamış olmasına rağmen büyüme fetişizminin hala devam ettiği gerçeğine karşın, büyümenin değil kalkınmanın esas alınmasının gerekliliği ve bireysel yaşam standartlarında artış sağlanması adına illa büyüme istenecekse büyümeye yol açacak olanın da kalkınma olacağı vurgusunun yapılmasıdır. Literatürde kalkınma meselesi hemen her zaman büyüme temelli ele alınmış ve maddi ilerlemenin esas olduğu iddiası hakim görüş olmuştur. Ancak özellikle modern teorilerde de desteklendiği üzere kalkınma için ne en temel olan ne de öncelikli olan ekonomik büyümedir. Bu tez bu fikri bir adım öteye taşıyıp büyümenin kalkınmaya değil kalkınmanın büyümeye yol açtığını bu nedenle öncelikli hedefin büyüme değil kalkınma olduğunu tarihsel örneklerle ortaya koyarak bu alandaki çalışmalara bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Temelde amaçlanan on yıllardır izlenen büyüme/zenginleşme obsesyonunun bir kenara bırakılması ve insanlığı genel olarak kapsayacak bir kalkınma biçiminin benimsenmesi için mütevazı bir adım atmaktır.

Bu doğrultuda öncelikle bugüne dek yapılmış olan kalkınma çalışmalarına etraflıca bakılarak bu teori ve yaklaşımlar analiz edilmiştir. Bu tezde ele alınan temel mesele kalkınma olduğu için çoğu kalkınma literatürü taramasından farklı olarak büyüme teorilerine yer verilmemiştir. Bunun gerekçesi ise, tezin kapsamında da belirtildiği üzere, kalkınmanın esas alındığı bir ekonomik yapının oluşturulmasıyla ancak milletlerin zenginliğinin sağlanabileceğinin savunulmasıdır. Bilime dönüşürken *uyum* yerine *denge*yi[11] öngören iktisadın, büyümeyle başlayan serüveni, yeryüzünün bu denli tüketimi kaldıramaması üzerine bugün sürdürülebilir kalkınmayla devam etmektedir. Kalkınma iktisadı, kısa geçmişine rağmen kavramlaşmasında, tanımlanmasında ve sınıflanmasında farklılıklara fazlaca rast gelinen bir alandır. Yukarıda tarihsel gelişimi çizilmiş olan kalkınma teorileri bu tezde geleneksel ve modern teoriler olarak sınıflandırılmış[12] ve sırasıyla her birinin kalkınmayı irdelediği perspektif (büyüme temelli, kalkınma temelli, sanayileşmeyi baz alan, teknolojiyi baz alan vs.), yaptığı tespitler (ülkelerin geri kalmışlık gerekçeleri; sermaye yetersizliği, kurumların kapsayıcı olmaması, kalifiye olmayan emek arzı vs.) ve problemlere sunduğu öneriler kapsamında bu bölüm boyunca anlatılmaya çalışılmıştır. Tarihi, metodolojik ve büyüme-kalkınma ikilisini ve ilişkisini birlikte ele alan bu yaklaşım sayesinde, tarihsel sıralamaya da özen göstererek derli toplu biçimde kalkınma teorilerine bakılabilecektir.

1.2.1. Geleneksel Kalkınma Teorileri

Geleneksel kalkınma teorileri yapısal dönüşüm süreçleri ile doğrudan bağ kuran ve kalkınma/büyümeyi bu bağlamda ele alan teorilerdir. Bu yaklaşıma sahip kalkınma

---

[11] Metin Sarfati *Uygarlığın Bunalımı* kitabında bu durumu psikanalitik bakış açısıyla detaylı biçimde ele almıştır.

[12] Bu sınıflama yapılırken tezin doğasına uygunluğu açısından Feride Doğaner Gönel'in kalkınmayı tüm boyutlarıyla irdeleyen iyi bir özet niteliğindeki *Kalkınma Ekonomisi* kitabındaki sınıflamasından faydalanılmıştır.

iktisatçıları gelişmekte olan ülkelerin değerlendirilmesinde gelişmiş ülkelerle benzer bir yol izlenemeyeceğini iddia ederler (tıpkı Keynes'in tam istihdam-eksik istihdam ikilisi gibi) ancak neoklasikler tek ve bütünsel bir iktisadi sistem yaklaşımı benimsemişlerdir (Kaynak, 2011: 150-151). Destekler nitelikte kalkınma iktisatçısı Deepak Lal (1983) da kalkınma iktisadı için ayrıca bir teoriler sistemine ihtiyaç olmadığını çünkü ekonominin genel ilkelerinin evrensel olduğunu iddia etmektedir. İktisat bir dizi basit ama evrensel geçerliliği olan güçlü teoremden oluşur ve bu nedenle yalnızca bir iktisat vardır tıpkı tek bir fizik olduğu gibi. Bu görüş Ortodoks iktisadın benimsediği ve son dönemlere kadar da genel anlamda kabul gören bir önermedir (Hirschman, 2013: 52).

John P. Owen 1956'da yayımladığı çalışmasında, ekonomik kalkınma teorilerini üç kategoride toplamıştır: Klasik, Marxist, ve Schumpeteryan teoriler (aktaran Mirakhor, 1966). 60'ların modern teorilerinin hemen hepsi Schumpeteryan teoriler olarak adlandırılıyordu. Geleneksel kalkınma teorileri dediğimiz dengeli ve dengesiz kalkınma teorileri bahsi geçen bu Schumpeteryan teorilerdir. Klasik iktisatçılar kalkınmayı bir süre devam edip sonra duracak bir olgu olarak ele alır. Artan nüfusun azalan verimler kanunu gereği durgun durumun son haddinden sonra felç olacağını ileri sürerler. Yoğun nüfuslu, tarımsal az gelişmiş ülkelerde bu teorinin halen geçerli olduğunu iddia eder Mirakhor (1966). Marxist yaklaşım ise aç gözlü kapitalistlerin servet biriktirmesi ve az gelişmiş bölgeleri sömürmesi üzerine kurulu bir kalkınmadan bahseder. Schumpeteryan sistem ise fonksiyonel analizler uygular, ekonomiyi statik dengeden çıkarmak için yenilikçi girişimcilerin varlığını gerekli görür. Ekonomide uygulamaya geçen inovasyon miktarı ekonomik kalkınma seviyesini belirler (Mirakhor, 1966: 2). Mirakhor'un[13] bu sınıflaması kalkınma teorilerinin yeni yeni geliştiği tarihler için doğru görünebilir ancak bugün kalkınmanın teorilerinin gelişimi göz önüne alındığında, bu tezde bu sınıflamanın daha kapsamlı hali tercih edilmiştir.

[13] Abbas Mirakhor Kansas State University'den lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini almış, çeşitli prestijli üniversitelerde akademisyen olarak çalışmış ayrıca 24 yıl boyunca da IMF'de görev yapmıştır.

Gelişmekte olan ülkeler için önerilen geleneksel kalkınma teorileri gelişmiş ülkelerin büyüme teorilerinden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Bu teoriler ise genelde iki temel faktöre dayandırılır: ilki tasarruflar, ikincisi yatırımlar ve bu yatırımların verimliliği (Hirschman, 1958: 35). Geleneksel teorileri etkinsiz kılan şey, ki kalkınma başlığı altında da tartışılmıştır, hemen hepsi farklı tarihsel süreçler geçirmiş ve bunun sonucunda farklı sosyal (hukuksal, kurumsal vs.) çevrelere, ekonomik faktörlere ve kültürel durumlara sahip ülkelere bir diğerinin başarı öyküsüne—çoğunlukla da bu başarı öyküsünü yaratan önemli bir kısım olay ve olgulardan hiç bahsedilmeden—öykünülmesi gereğinin dayatılmasıdır.

1960'larda kalkınma teorilerinin çokça çalışılmaya başlanması sonucunda büyüme-temelli geleneksel kalkınma teorileri ortaya atılmış, alanın önde gelen isimlerinin yayımladığı çalışmalar esas alınarak, eski iktisatçılara da atıflarla kalkınma literatürü oluşmaya başlamıştır.

1.2.1.1. Marx'ın Tarihsel Materyalizmi

Marx ekonominin salt ekonomik değerlerle yorumlanmasını doğru bulmamış, onun yerine tarihsel olayların ve sosyal olguların, dahası ekonomi üzerinde/ekonominin etkisinde olan siyasetin analize dahil edildiği bir düşünce sistemi benimsemenin daha doğru olacağını ileri sürmüş kendi teorilerini bu yönde oluşturmuştur. Engels, *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar (1890-94)*'ında, tarihsel materyalizmin Alman gençleri tarafından içi boşaltılmış ve gereken detaylı inceleme yerine henüz "bebeklik çağındaki ekonomi tarihi" bilgisiyle yorum yapmalarını eleştirerek, konu üzerine şunları söylemiştir: "Oysa bizim tarih anlayışımız, Hegelci biçimde bir kolay yorumlama aracı değil, her şeyden önce bir inceleme kılavuzudur. Tüm tarih yeniden incelenmeli, değişik toplum biçimlerinin varoluş koşulları—onlara karşılık düşen politik, hukuksal, estetik, felsefi, dinsel vb. görüşleri ortaya çıkarmadan önce—ayrıntılı olarak gözden geçirilmelidir." (Engels, 2000: 13). Gerçek yaşamın üretimi, ve yeniden

üretimi materyalist tarih anlayışının merkezindeki esas etkendir, ancak bunu ekonomi "biricik belirleyicidir" şeklinde yorumlamak, sadece hatalı değil anlamsız da olacaktır.

Toplumsal olguları anlamada benimsedikleri evrensel ve bütüncül anlayışı belli dönem ve çeşitli coğrafyalarda görülen benzerlik veya farklılıklar çerçevesinde ele alarak tarihsel yaklaşımı benimseyen Marx ve Weber'e sosyal bilimler çok şey borçludur. Değişim ve gelişimi takip etmede ve sosyal gerçekliklere ulaşmada tarihsel analizin önemini "tarihsel sosyolojinin mimarları" olan bu iki düşünür ortaya çıkarmıştır (Zeitling, 1994: 220 aktaran Frank 2010: 27). Tarih ve ekonomiyi mekanik bir karıştırma dışında ele alan Marx, "bir çeşit kimyasal sentez yaratmış, tarihsel verileri, sonuçlar elde ettiği düşünce kalıpları içine dahi yerleştirmiştir. Kendisi ekonomik teorinin ne şekilde tarihsel bir analiz niteliğine erişeceğini kabul eden, tarihsel çalışmaların mantıki tarih haline nasıl getirilebileceğini gösteren ilk büyük iktisatçıdır." Ekonomi biliminde teknik sorunlara teknik çözümler sunulup tarihsel bakış ve sosyal olaylar analiz dışı tutulurken, Marxist ekonomide tüm bunlar analizlere dahil edilmektedir. Dahası politika, ekonomi dışında bir branş olmasına rağmen ekonomik sisteme ve ilişkilere yön verdiği için ekonominin dışında tutulmamalıdır. Bu yolla daha kapsayıcı ve bütüncül sonuç ve çıkarımlarda bulunabilmektedir Marx, belki bu nedenle teorisi bu denli yankı bulmuş ve fikirleri uygulamaya geçirilmiştir (Schumpeter, 2010: 60; 64).

Kalkınma teorilerinin kökenini Adam Smith'e ya da onun öncesindeki politik iktisatçılara kadar götüren birçok görüş vardır. Kalkınma alanında çalışan bir sürü ünlü politik iktisatçı/iktisatçı da vardır. Marx üzerine çalışan yüzlerce yazardan bir tanesi, kitabının[14] ön sözüne küresel çapta "okunduğundan çok alıntılanan" yazar olarak tanımlamıştır Marx'ı. Fikirleri kabaca herkes tarafından bilinir, tarihi okurken onun yapmaya çalıştığı gibi, Marx'ın eserlerini derinlemesine okuyan ise oldukça azdır. Yine de bugün bu isimlerin tamamının listesini kamuoyuna sunar ve hangisinin ismine

[14] Mike Davis, *Eski Tanrılar, Yeni Bilmeceler: Marx'ın Kayıp Teorisi* kitabının önsözünde söylemiştir.

ve teorisine şu veya bu şekilde aşinasınız sorusunu yöneltecek olursak, Alman iktisatçı, sosyolog, tarihçi, siyaset teorisyeni ve sosyalist devrimci Karl Heinrich Marx şüphesiz açık ara önde olacaktır. Fikirleri desteklensin ya da karşı çıkılsın[15], Marx'la ilgili herkesin hemfikir olduğu şey yaptığı işin büyüklüğüdür. Schumpeter eserinde, *Peygamber Marx* başlığı altında Marx'ın teorisinin etkisini ve kapsayıcılığını şöyle ifade etmiştir:

> "Yazarın büyük bir sanatla, dinin solda, sağda sahipsiz köpekler gibi bıraktığı akıl üstü istekleri, yalnızca bilimsel ya da sözde bilimsel vasıfları kabul eden bir çağda, rasyonalizmi ve materyalizmi nasıl uyguladığını görmekteyiz. Deneye dayanan bir söylev, az bir etki yapacaktı; sosyal sürecin analizi ise ancak birkaç yüz uzmanı ilgilendirecekti. Oysa Marxist ideolojinin analitik formüllerle ortaya konulması, geliştirilmesi ve araştırmanın yığınların içten gelen isteklerinin ve duygularının daima göz önünde tutularak yapılması, Marx'a karşı ihtirasla bağlanmayı sağladı" (Schumpeter, 2010: 11).

Marx toplumdaki sınıf ayrımını ve bugün kalkınmanın temel problematiği olan zengin-yoksul arası büyük uçurumu görmüş ve kalkınamama sorununu temelde sınıflar arası mücadelenin bir sonucu olarak ele almıştır. En basit ifadeyle, sermaye sınıfının işçi sınıfın yarattığı artı değeri sömürmesi sonucunda alt sınıf giderek yoksullaşırken üst sınıf zenginleşiyor bu da bugün kalkınmanın en çetrefilli konusu olan gelir dağılımı adaletsizliği ve eşitsizliği beraberinde getiriyordu. Ülkeler arası ilişkilere bakıldığında ise yine sömürgeci ülkelerin kolonyal süreçler sonucunda diğer ülkelerin hammadde ve insan gücünü sömürmesiyle zenginleşmesi ve bugün *gelişmekte olan* diye nitelendirilen çoğu post-kolonyal ülkelerin kalkınamamasının temel gerekçesiydi. Marx kapitalizmin ilk aşamalarını merkez ülkelerin çevre ülkeleri talanı olarak resmeder ve karşılıklı fayda içeren bir ilişki içinde olunması durumunu reddederken, tüm ülkeler için genel geçer iktisadi yasalar olduğunu ortaya koyduğu teoriyle doğrular

[15] Ki Marx, Fransız Marxistleri eleştirirken şöyle demişti: "Bütün bildiğim bir Marxist olmadığımdır." (Engels, 2000: 12).

(Hirschman, 2013: 53). Bu fikir daha sonraları Latin Amerika'da *Bağımlılık Kuramı*'nın özünü oluşturacaktır.

Karl Marx tarihsel materyalizmi 1859'da yayımladığı *Critique of Political Economy* kitabının önsözünde şöyle anlatır:

> "İnsanlar kendi isteklerine bağlı olmadan kendilerini belirlenmiş üretim ilişkileri içinde bulurlar. Bu üretim ilişkilerinin tamamı toplumun ekonomik yapısını; yasal ve politik üstyapıyı oluşturan ve sosyal bilincin belli biçimleriyle uyumlu olan esas temelleri oluşturur. Materyal yaşamın üretim tarzı, sosyal, politik ve entelektüel yaşamın genel sürecini koşullandırır. Varoluşlarını belirleyen insanların bilinci değil, bilinçlerini belirleyen sosyal varoluşlarıdır. Kalkınmanın belli bir aşamasında, toplumun materyal üretim güçleri mevcut üretim ilişkileri konusunda ya da—bu yalnızca aynı şeyin legal ifadesidir—şimdiye kadar faaliyet gösterdikleri çerçeve içinde mülkiyet ilişkileri konusunda çatışırlar. Bu ilişkiler, üretici güçlerin gelişim formu olmaktan çıkar onlar için zincirlere dönüşürler. İşte o zaman sosyal devrim çağı başlar. Ekonomik kurumdaki değişimler er ya da geç tüm üstyapının dönüşümüne yol açar. Bu dönüşümü çalışma konusunda ise her zaman, doğa bilimleri kesinliğiyle belirlenmiş üretimin ekonomik koşullarının materyal dönüşümü ile yasal, politik, dini, sanatsal ya da felsefi-kısaca insanların bu çatışmanın bilincine varıp uğruna savaş verdiği ideolojik formlar arasındaki ayrımı iyi yapmak gereklidir. Nasıl ki birini kendi hakkında düşündüklerinden dolayı yargılayamazsak, bu gibi dönüşüm periyotlarında oluşan bilinç de materyal hayatın çelişkileri, sosyal üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki çatışmadan yola çıkarak açıklanır ve yargılanamaz. Tüm üretici güçler yeterince geliştirilmeden hiçbir toplumsal düzen yok olmaz ve materyal koşullar eski toplumsal çerçevede iyice olgunlaşmadan yeni üst üretim ilişkileri asla eskilerinin yerine geçmez. Böylece insanlık kaçınılmaz olarak kendisini ancak sorunun çözebileceği zaman bu göreve göre ayarlar, çünkü daha yakın bir inceleme gösterecektir ki problemin kendisi ancak maddi koşullar çözümün oluşumu için hazır olduğunda ya da en azından olmaya başladığında ortaya çıkacaktır. Daha geniş bir açıdan bakıldığında, Asya, antik, feodal ve modern burjuva üretim biçimleri toplumun ekonomik gelişimindeki ilerlemeyi işaret eden dönemler olarak belirlenebilir. Burjuva üretim tarzı, toplumsal üretim sürecinin son antagonistik biçimidir—bireysel antagonizm anlamında değil, bireylerin toplumsal varoluş koşullarından kaynaklanan bir antagonizm—fakat burjuva

> toplumunda gelişen üretici güçler bu antagonizmin çözümlenmesi için gereken materyal koşulları da yaratır. Toplumun ön tarihi buna bağlı olarak bu toplumsal oluşumla kapanır." (Mehring, 2001).

Marx kapitalizmin getirdiklerine karşı çıkmamış aksine insanlığın kültürel mirasının burjuvazinin ürünü olduğunu öne sürmüş, daha ileri gidip uygarlığın temellerini burjuvazinin attığını belirtmiştir. Dahası sosyalizm, Marx'a göre "diğer bütün uygarlık biçimlerini dışlayan, bunlara karşı aptalca ve anlamsız bir kin besleyen bir çeşit sabit fikir tarzı değildi(r)" ve hiç bir zaman olmamalıdır (Schumpeter, 2010: 13). Ancak kapitalizmin toplumları ve ülkeleri getirdiği nokta büyük bir sömürü ve eşitsizlik yaratacağından/yarattığından dolayı bu sistemin yerine daha iyi olan yenisi konulmalıdır. Doğal yasa ve rekabete dayalı, temelinde toplumsallık değil bireyselliğin yattığı bu sistem önünde sonunda kalkınma problemi yaratacak ve kendini yok edecektir. Kendini yok etme aşamasına gelmediyse de, bugün artık sistemin yarattığı korkunç yıkım ve doğal tahribatı[16] durdurabilmek adına sistemde ve alışılagelen üretim/tüketim kalıplarında büyük değişimlere gitme konuları gündemdedir.

Marx'ta Doğu toplumlarının gelişememesini "kapitalist üretim tarzı" eksikliğinden kaynaklanır. Marx'ın bu görüşünü bir adım ileri taşımak isteyen Weber, kapitalizmin gelişim için, Protestan ahlakının da kapitalizmin oluşması için elzem olduğunu savunur. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası gelişen ve zenginleşen Japonya'da olan biteni bunlarla açıklamak mümkün görünmemektedir (Frank, 2010: 43). Dahası, diğer iktisat tarihçilerinden farklı olmayan bir şekilde, hatta belki daha da fazla, Marx da, derin tarihsel analizlerini Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla yapmaya girişmiştir ve bu yüzden kürede yer alan toplumların dünya ekonomisine katkılarını ortaya koymaktan çok uzak kalmıştır (Frank, 2010: 52). Marx geniş bir perspektiften bakarak tarihsel analiz yoluyla interdisipliner çerçeveden kurduğu teorisi ve benimsediği yaklaşım ile çığır açmıştır ancak çoğu öngörü ve analizleri isabetli olmaktan uzak kalmıştır. Marx'ın sisteminin uygulamalarda istenen sonuca

[16] Bu konu sürdürülebilir kalkınma başlığı altında detaylı incelenmiştir.

ulaşamamasının nedenini Schumpeter şöyle yorumlar: Marx, kapitalist toplumda ekonomik incelemeler konusunda büyük bir iş yapmış olsa da kapitalist ekonominin çalışma sistemini tam olarak kavrayıp işletme teorisi kuramadığından ve işletmeci ile kapitalisti ayırmadığından ekonomik değişimlerin yapısını anlayamamış ve teorisini eksik ve hatalı biçimde kurmuştur (Schumpeter, 2010: 46). Marx, olgunluk aşamasına geçişteki sosyal ve insani maliyete birbirinden farklı yollarla da olsa karşı çıkan çoğu Batı insanı arasında yerini alır. Ezilenlerle özdeşleşme ve kazananlardan nefret etme, ve babasının deyimiyle şeytani bir egoizmle ilerler, fakat bir noktaya kadar disiplinli ve duygusal olmaktan çok bilimseldir. Marx kendi olağanüstü sistemini yarattı: birçok kusurla dolu ama aynı zamanda haklı birçok kavrayış, sosyal bilimlere büyük bir katkı ve kamu politikasına müthiş bir rehber olan bir sistem. Ancak Marx'ın kurduğu bu sistem daha o ölmeden çökmeye başladı. Bazıları Das Kapital'in tamamlanmamış bir kitap olduğu düşüncesiyle Marx'ın bu başarısızlıktan kendini sorumlu tuttuğuna inanır. Bu grupta, demokratik kapitalizm ve işçilerin koşullarının iyileşmesi Marx'ın İngiltere'de ön gördüğü devrimi yaratmadı düşüncesi hakimdir (Rostow, 1960: 158).

Yöntem konusunda zaman zaman da Marx'ın da izlediği tarihsel perspektif eleştirilmiştir. Örneğin, Deirdre McCloskey (2010) *Bourgeois Dignity*[17] eserinde özellikle iktisat tarihçilerinin ekonomik büyümenin doğasını anlayamadığını söyler ve ekler:

> Kitap geleneksel anlatıları gerçekte ne olanlarla kıyaslar, son bulgular ışığında anlatılar gerçekte olanlarla çok da uyuşuyor görünmemektedir. Ne Marx ve onun sınıfları ne Weber ve onun Protestanları, ne Fernand Braudel'in mafya kapitalistleri, ne Douglass North ve onun kurumları, ne de içsel matematikçilerin içsel büyüme ve sermaye birikimleri bulgularla örtüşmektedir. Solun işçi sınıfı çatışmasının bir karşılığı olmadığı gibi sağın ruhsal çöküşü de boşlukta salınmaktadır (McCloskey, 2010: xii).

[17] Burjuvanın Erdemi

1.2.1.2. Rosenstein-Rodan ve Büyük İtiş Teorisi

Allyn A. Young, Adam Smith'in fikirlerinden yola çıkarak 1928 yılında *Increasing Returns and Economic Progress* adlı makalesini yayınladı. Büyük itiş teorisinin temelini işte bu çalışmaya dayanarak atan Paul Narcyz Rosenstein-Rodan (1902–1985) ise kalkınma çalışmalarının başlangıcı olarak sayılan eseri *Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe'*u 1943 yılında yayınlamıştır. Teori temelde bir sektöre yapılacak olan yatırımın diğer sektörleri de etkileyeceğini ileri sürer.

Kalkınamamadaki esas problemin sanayileşmeme olduğunu ve sanayileşmenin gerçekleşmesi için ise piyasanın kendini idame eder duruma gelmesini sağlayacak eşiğin aşılmasının gerekliliğini vurgular. Bu eşiği aşmak Rosenstein-Rodan'a göre ancak devletin müdahalesi ve büyük altyapı yatırımlarını üstlenmesiyle gerçekleşebilecektir. Emek ve sermaye gibi mobilitesi olan üretim faktörlerinin ise daha etkin olacağı sektörlere kaydırılması ve bunun planlamayla gerçekleştirilmesi gerekir. İlk etapta yapılacak bu müdahalelerde bir sakınca yoktur nasılsa sonrasında piyasalar kendiliğinden işlemeye devam edecektir. Böylece Smith'te (1776) başlayan sanayileşme ve iş bölümü, Young'un (1928) genişletmesiyle iş bölümü ve uzmanlaşma ile artan getiriler ve ekonomik ilerlemeye oradan da Rosenstein-Rodan (1943) ile sanayileşme problemlerinin çözümüne başlangıçta liberal-planlamacı bir savunuyla devlet müdahalesine dek ilerlemiştir.

Rosenstein-Rodan'ın teorisinin detaylarına geçmeden önce, teorisinde temel aldığı Young'un çalışmasının bulgularına kısaca bakmakta fayda olduğu düşünülmektedir. Young Endüstrinin nihai ürünleri için pazarın büyümesi ile yaratılan yeni bir duruma yapılan bir düzenleme olduğu sürece, endüstriler arasındaki işbölümü getirilerin artmasının bir aracıdır. Adam Smith'ten alınan temanın yeniden değerlendirmesinde şu üç nokta vurgulanabilir. İlki, işbölümü ve uzmanlaşmanın artan getiriye etkisini anlamak için bir firma veya sektöre değil bütün sanayi faaliyetlerini birbiriyle ilişkili sitem olarak ele almak ve bütünde iş bölümü ve uzmanlaşmayı sağlamak gerekir. İkincisi, üretimde sonucu elde edilen çıktının tekrar üretimde

kullanılabilir olmasının sağlanması, işgücü de dahil (roundabout production). Ve üçüncüsü, işbölümü piyasanın genişlemesine bağlıdır ancak piyasanın genişlemesi de işbölümü sayesinde olur. Bu koşullar altında ekonomik ilerleme yeni bilgi ve tecrübeler eşliğinde ortaya çıkacaktır (Young, 1928: 538-539).

Rosenstein-Rodan'ın (1943) kalkınamama sorununu sanayileşememe olarak tanımlamış tarımdaki fazla nüfusun sanayiye transferinin gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Az gelişmiş ülkelerin yalnızca kendi düşük gelir ve yaşam standartları yüzünden değil, dünyanın gelirini de düşürüyor olmaları yüzünden ilerlemesinin şart olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre dünyanın daha kötü durumda olan yerlerinde gelir artışını daha fazla sağlayarak daha eşit bir dağılıma ulaşabiliriz. Dünyanın sahip olduğu kaynakların etkin kullanımı için de bu geçerlidir; şöyle ki tarımda istihdam edilmiş işgücü gizli işsiz olduğu için onların vasıflı hale getirilerek sanayiye aktarılması gerekmektedir. Kaynak kullanımı iki yolla etkinleştirilebileceğini öne sürmüştür Rosenstein-Rodan; ilki işgücünün sanayileşmiş ülkeye göçü, ikincisi sermayenin az gelişmiş ülkeye gelmesi. Doğal olarak ilkinin yaratabileceği problemlerden dolayı ikincisini önerip büyük yatırımları ve altyapı yatırımlarını devlete bırakmayı daha uygun görmektedir. Özel girişimcinin ilk etapta "köylü"den "sanayide çalışacak işçi" yaratmak için gereken maliyete işgücünün daha sonrasında başka bir firma ve sektöre geçiş riski taşıması nedeniyle katlanmayacağını bu yüzden bunun da devlet eliyle yapılması gerekeceğini öne sürer. Sanayileşmenin ilk görevini, vasıflı iş gücü yaratmak olarak gören Rosenstein-Rodan çalışmasının bir sonraki kısmında ise Young'un (1928) da vurguladığı roundabout metodundan ve dışsal ekonomilerden bahseder. Yalnızca bir sektörün bir firmaya değil bir sektörün bir sektöre sağladığı dışsallığın faydalarını tartışır. Ve Bir sektöre yapılan yatırımın diğer sektörleri de olumlu etkileyeceğini böylece az gelişmiş ülkede sağlanacak zenginleşmeyle ülkeler arası gelişmişlik farklarının kapanabileceğini ve dünya gelirinin artacağını iddia eder.

Zengin ülkeler zor durumda olanlara kredi sağlamalı çünkü sermaye birikimi edinmek çok uzun bir süreçtir. Bu kreditör ülkelerin sağladığı yatırımların doğru sektörlere yapılması hayli önemli bu nedenle planlama zorunlu hale gelir. Ülkenin

ihraç edebileceği mallar üretmesi gerekir ve bunları kreditör ülkelere satmalıdır. Bu alışveriş zengin ülkelerin dünya ekonomisinin büyümesindeki temel payını ifade eder. Bu yolla uluslararası ekonomik ilişkileri tehdit eden bir ülke dünya ekonomisinin büyümesine ve dünya ticaretinin yeniden düzenlenmesine katkıda bulunan bir ülkeye dönüştürülmüş olur (Rosenstein-Rodan, 1943).

1.2.1.3. Nurkse ve Yoksulluğun Kısır Döngüsü

Ragnar Nurkse vergilemeden devletin sınırlarına, girişimden sermaye birikimine, benimsediği yaklaşımlarla Klasik Ekole kolaylıkla yerleştirilebilecek bir kalkınma iktisatçısıdır. Yoksulluğun kısır döngüsü fikri gelişmekte olan ülkeler üzerine çalışan hemen tüm ana akım iktisatçılar tarafından ön kabul olarak benimsenmiş çoğu kalkınma teorisi buradan yola çıkarak türetilmiştir. Rostow'un aşamalarından Leibstein'in kritik minimum çaba tezine yoksulluğun kısır döngüsünü kırmak için çözümler türetilmiştir.

Yoksulluğun kısır döngüsü, en iyi biçimde Nurkse'ün o çok meşhur cümlesi ile ifade edilebilir; "a country is poor because it is poor[18]" (Nurkse, 1961: 4). Nurkse'e göre, sermaye arzı tasarruf kabiliyeti ve isteği ile, sermaye talebi yatırım güdüsü ile yönetilir; yoksulluk içindeki dünyanın temel problemi de bu sermayenin oluşumunun sağlanamamasıdır. Gelir yetersizliğinin doğurduğu tasarruf yetersizliği yatırımların az olmasına, bu da çıktının ve dolayısıyla gelir ve sermaye birikiminin düşük seviyede olmasına yol açar. Sermaye birikimi yetersizliğinden kaynaklı bir büyüyememe durumudur bu ve bu durumdaki az gelişmiş ülkeler bunun "kaderin değişmez bir hükmü" olduğunu kabul etmeyeceklerdir. Düşük gelir-düşük tasarruf-düşük yatırım-yetersiz sermaye birikimi döngüsel bir seyir izler ve bu döngüyü kırmanın yolu piyasayı genişletmekten/büyütmekten geçer. Bunun yollarından biri kırsaldan gelecek

[18] "Bir ülke fakir olduğu için fakirdir."

emek fazlasının katkısıyla sermaye birikimini artırmak ve böylece döngünün tekrarını engellemektir. Döngünün kırılması kısmında Schumpeter'in teorisinden bahseden Nurkse, dengeli büyümenin savunucularındandır. Tamamlayıcı sektörlerde her üretici ötekinin tüketicisi olarak sektörel büyümeyi ve dolayısıyla piyasa genişlemesini gerçekleştirecektir. Kısa dönemde dalgalanmalara yol açan bu büyüme uzun döneme ekonomik gelişme/büyüme olarak yansıyacaktır. Tabii, Nurkse'te fiziksel gelişim yeterli değildir çünkü o yenilikçi girişimcinin üretiminin satın alma gücü kısıtlı olmayan tüketiciyle buluşmasının önemini vurgular (Nurkse, 1961: 13-14).

Nurkse için, dengeli büyüme karmaşadan çıkmaktır, her şeyden biraz alarak ve birbirini destekleyen sektörler yardımıyla büyüme gerçekleştiği takdirde ancak sağlıklı büyüme oluşabilir. Ülke dışından sağlanacak kaynaklar en verimli haliyle de gelse, yeterli olmayacaktır; güçlü bir ulusal çaba olmaksızın çözüm mümkün görünmemektedir, özellikle de kamu maliyesi alanında. Nurkse'ün dış denge ve dolayısıyla cari dengenin sağlanması için oldukça makul olan bu yaklaşımı yeterince vurgulanmamıştır. Ulusal gayret ilk şarttır[19], o olmadan en cömert yardımlar dahi gelişmeyi sağlayamaz (Drechsler, 2009). Lüks tüketim mallarının ithal edilmesine kısıt getirilmesi gerektiğini savunur Nurkse. Zaten çok ve çeşitli üretim yapmayan gelişmekte olan ülkenin lüks tüketim malı ithalatı, sermaye birikiminin boşa harcanmasıdır. Ayrıca, Nurkse vergilerin kazanca değil tüketime uygulanmasını, gelir dağılımının düzenlenmesi değil büyümenin gerçekleştirilmesinin gerektiğini savunur ve Schumpeter'in risk alan girişimcinin ödüllendirilmesi fikrini de destekler (Nurkse, 1961: 146-147).

Yatırımları ve harcamaları etkileyen piyasa büyüklüğü, parasal genişleme ile de sağlanamaz Nurkse'e göre, popülasyon da piyasa büyüklüğünü etkilemez, hatta ülkenin yüzölçümü de. Piyasa büyüklüğünü belirleyen en hayati etken prodüktivitedir, dahası prodüktivite piyasa büyüklüğünü yalnızca belirlemez tanımlar da. Az gelişmiş

[19] Nurkse'ün bu yaklaşımları daha sonraları bağımlılık okulu, kurumsalcılar gibi ulusal çabanın öneminin farkında olan diğer iktisat ekollerince de benimsenmiştir.

ülkelerde sorunun hep arz yönlü ele alınmasına karşı Nurkse durumun talep yanını vurgular, sorunun yalnızca arz yanlı ele alınamayacağını bunun talep yönünün de etkili olduğunu söyler; çünkü “satın alma kapasitesi üretme kapasitesidir” (Nurkse, 1961: 9). Adam Smith iş bölümü piyasanın büyüklüğü ile sınırlıdır der. Nurkse ise bu ifadenin modern toplumlarda yeniden düzenlenerek “yatırım teşvikleri piyasanın büyüklüğü ile sınırlıdır” şeklinde olması gerektiğini belirtir. Küçük piyasalarda üretim için katlanılması gereken maliyetler üretim çıktısından fazla olacağı için o piyasaya yatırım yapılması ekonomik açıdan kabul edilebilir bir yaklaşım olmayacaktır. Bu sebeple küçük piyasalar, onlara yapılacak yatırımları teşvik etmekten uzaktır. Bu yüzden de yatırımlar piyasanın büyüklüğüyle sınırlanmış olacaktır.

Sermaye birikimi ile dengeli büyüme kardeş kavramlardır. Gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin standartlarını benimsediklerinden öncesine göre ne durumda oldukları değil öteki ülkelere göre ne durumda olduklarına bakarlar ve bu sebeple de geride kalmış ya da ötekilerden daha yoksul hissederler. Bu noktada Nurkse tasarruf ve harcama konusundaki eğilimleri nedeniyle Keynes’e çıkışır, teorilerinin gelişmekte olan ülkelerce benimsenmesinin sorunlara yol açacağını söyler. Sermaye birikiminin iki temel bileşeni tasarruf ve yatırım, birikim ve girişime dayanır. Devletin özel girişime yol açmasının gereğini vurgular ve girişimde insan faktörünün mühim olduğunu söyler. Zaten çok ve çeşitli üretim yapmayan gelişmekte olan ülkenin lüks tüketim malı ithalatı sermaye birikiminin boşa harcanmasıdır (Drechsler, 2009). Ancak az gelişmiş ülkelerde tüketim eğilimi yüksektir, “gösteriş etkisi”, “dostlar alışverişte görsün” güdüsüyle ötekinden aşağı kalmamak için tüketimin arttığı görülür. Uluslar arasında yaşam standartlarındaki eşitsizlik, gelişmiş ülkede ortaya çıkan yeni ve modern bir ürün, ve bu ürüne sahip olma arzusu gelişmekte olan ülkede tüketim eğilimini daha da artıracaktır (Mirakhor, 1966: 10).

Arz kısmında düşük reel gelirden kaynaklı yeterli tasarruf olmamasına dolayısıyla yatırım kapasitesinin kısıtlanması söz konusuyken, talep kısmında düşük gelirli toplumun alım gücünün sınırlı olmasından dolayı yatırımları teşvik edecek

piyasa koşullarının oluşmadığı görülür. Evet, J. S. Mill'in söylediği gibi yanlış hesaplanma yapılmazsa her arz kendi talebini yaratır ama az gelişmiş ülkelerde arz çok düşük seviyededir; dahası, deflasyonist açık olmamakla birlikte kronik enflasyon baskısı söz konusudur. Üstelik, reel gelirin düşük olması yalnızca arz değil talep tarafında da soruna yol açmaktadır. Tabii tek problemin sermaye yetersizliği de değildir; doğal kaynakların eksikliği, su yetersizliği veya kıraç arazilere sahip olmak gibi durumların da ülkenin gelir seviyesini etkilediği bilinmektedir (Nurkse, 1961: 17, 5). Bu döngüsel çıkmaz tam istihdam seviyesinde olduğu düşünülen ekonomilerin aslında orada olmadığına, eksik istihdam düzeyinde olduğuna işaret eder. Tarımdaki iş gücü fazlasından bahseder, örneğin Nurkse, bu tarımdaki fazla işgücünü "sermaye projeleri" veya sanayiye yönlendirmekle verimliliğin artırılabileceğini savunur (Mirakhor, 1966: 9). Ancak Hirschman'a göre atıl üretim faktörü yoktur gelişmekte olan ülkelerde. "… [İ]lk kalkınma iktisatçılarının eksik istihdam seviyesini *yoksulluğun kısır döngüsü* ile anlatmıştır, ki bu da aslında kırsal kesim eksik istihdam durumunun yaygın olmasının bir sonucu olarak düşünülebilir" (Hirschman, 2013: 55). "Tipik bir depresyon durumunda gelişmiş ülkede işsizlik atıl kapasite ile ilişkiliyken ve sorun *hiç ayrı olmaması gerekenlerin bir araya getirilmesiyle* çözümlenebilecekken, az gelişmiş ekonomiler için en iyi durumda elimizde olan gizli işsizlerdir ve atıl kalmış faktörlerinden bahsedilemez ve bu sebepten sorun "döngüsel" olmaktan çok "yapısal"dır". Evet az gelişmiş ekonomilerde kullanılmayı bekleyen sermaye veya vasıflı işgücü tarımda istihdam edilmiş atıl kapasite beklemediği doğrudur ama uyur vaziyette veya yanlış yönlendirilmiş girişimci ve çeşitli yerlerde istihdam edilebilecek yetenekler ile gelişmiş ekonomilerden devşirilebilecek sanayi teknikleri mevcut. Burada yapılması gereken bunları bir araya getirmek ve bu görev depresyonu sonlandırmak için atıl üretim faktörlerinin üretime koşulmasından çok farklı olmasa da daha zor bir görevdir (Hirschman, 1958: 6). Nurkse'ün az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimi yetersizliği yaklaşımına Hirschman başka bir perspektiften bakmış, ve neredeyse Nurkse'ün iddia ettiği her şeyin tersini söylemiştir. Hirschman için sorun sermayenin az olması değil atıl olması ve üretime katılma konusunda doğru politikalar

izlenmemesi asıl sorundur. Nurkse'ün teorisi yıllar boyu popülaritesini korumuş birçok gelişmekte olan ülkede kalkınma politikalarının zeminini oluşturmuştur.

1.2.1.4. Rostow'un Aşamalar Modeli

Amerikalı iktisatçı Walt Withman Rostow, 1960 yılında yayımladığı *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto (Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto)* adlı eserinde, büyümenin belli aşamaları olduğunu ve bu aşamaların her ülkede görüldüğünü, yalnızca her ülkenin bu aşamaları eş anlı yaşamadığını ileri sürmüştür. Her ülke ayrı ayrı gözlemlenmelidir ancak tüm ülkeler büyüme esnasında aynı aşamaları izleyecektir (Şekil 1'de Rostow ülkelerin bu aşamaları yaşadığı tarihleri göstermiştir).

Anti-komünist yaklaşımıyla bilinen Rostow, yalnız iktisat teorisine katkı yapmakla kalmamış, aktif olarak siyasetin içinde bulunarak ABD dış politikasında söz sahibi olmuş Kennedy ve Johnson'a danışmanlık yapmıştır. Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonunda çalıştığı dönemde Gunner Myrdal'a da bir süre asistanlık yapmış, daha sonrasında ise MIT'de iktisat tarihi kürsüsünde çalışmak üzere işe başlamıştır. Bu dönem ve sonrasında Cambridge, Boston, MIT ve Harvard'dan aralarında P. Samuelson, R. Solow, P. Rosenstein-Rodan, E. Hagen, C. Kindleberger, B. Higgins, R. Baldwin, R. Eckaus and D. Lerner gibi ünlü isimlerden oluşan geniş bir çevresi olmuştur (Menzel, 2006: 211). Özellikle kalkınma alanında çalışmalar yapan Rostow, serbest piyasaya geçişi ve kapitalizmin tek geçerli dünya sistemi olduğuna inancını hem çalışmalarında hem siyasi katkılarında ortaya koymuştur (Cohen, 1993)[20]. Kitabına *komünist olmayan bir manifesto* alt başlığını

[20] Rostow, ABD siyasetinde oldukça etkin bir isimdi. II. Dünya Savaşı esnasında 1942-45 arası Office of Strategic Studies'de çalışmış, anti-komünist düşünce yapısına bağlılığı nedeniyle Vietnam Savaşını desteklemişti. Detaylar için https://www.nytimes.com/2017/09/08/opinion/vietnam-walt-rostow.html ile Avner Cohen'in arşivinden Rostow ile yaptığı görüşmenin kaydına ulaşılabilir.

ekleyerek de bir nevi büyüme ile kalkınma arasında bulunduğu tarafı da belli etmiştir. Rostow'un çalışması iktisat dünyasında büyük yankı uyandırmış, aşamalar teorisi geniş bir kabul görmüştür. İktisat literatüründe bugün salt büyüme üzerine aşamaların anlatıldığı bir çalışma olarak ele alınıyor olmasına rağmen, yayımlandığı dönemde komünizme karşı savaşın nasıl kazanılacağını yazmıştır en önemli eserinde Rostow.

Şekil 1.1. Rostow'un (1960) Ülkelerin Aşamalara Geçiş Zamanlarını Gösterdiği Tablo

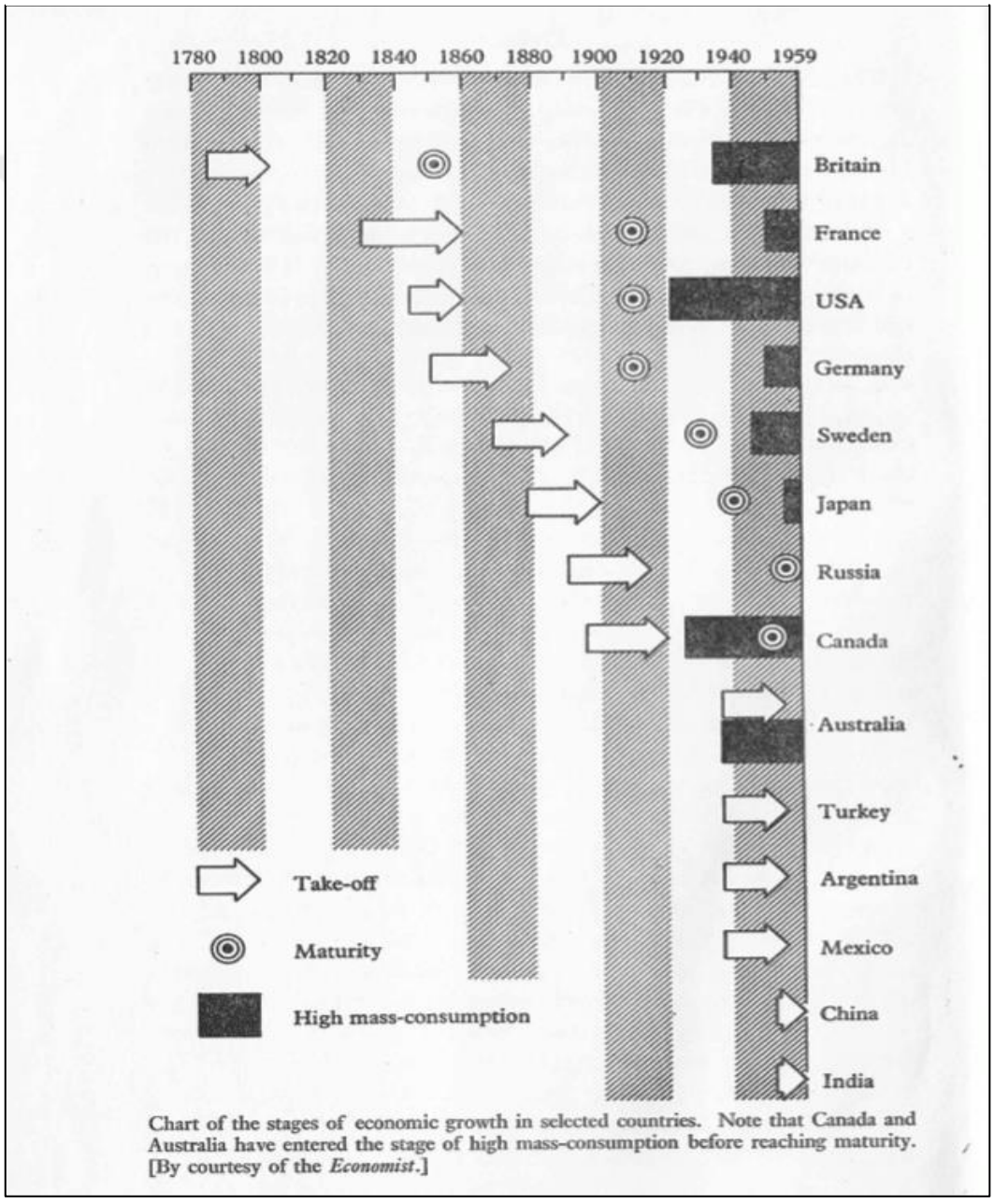

Chart of the stages of economic growth in selected countries. Note that Canada and Australia have entered the stage of high mass-consumption before reaching maturity. [By courtesy of the *Economist*.]

Bu çalışma büyüme aşamalarına dair bir teoriden ziyade komünist olmayan ve/veya kapitalist bir düzenin kurulmasının aşamalarıdır. Geçerli ve etkin tek sistem budur çünkü. Bunun TINA benzeri bir yaklaşım olduğunu söylemek yanlış olmaz. Batı-merkezli bu bakış açısı eleştirilmişse de, bugün hala Rostow'un kitabı büyüme ve kalkınma teorilerinde ilk sıralarda anlatılır. Rostow büyümenin bu herkes için geçerli ve tarihin farklı zaman dilimlerinde gerçekleşen beş aşamasını yukarıda bahsi geçen kitabında şöyle sıralar (1960: 4): Geleneksel toplum (traditional society) aşaması, kalkışa hazırlık (preconditions for take-off) aşaması, kalkış (the take-off) aşaması, olgunlaşma (maturity) aşaması ve kitlesel tüketim (age of high mass-consumption) aşaması.

Geleneksel toplum, Newton öncesi bilim ve teknolojiye dayalı kısıtlı bir üretim fonksiyonuna sahip toplumdur ve bu toplumun en belirgin özelliği kişi başına düşen çıktı için bir tavanın olmasıdır. İlerleme ve/veya büyüme yalnızca belli sınırlar içinde olur. Ancak bilimsel ilerlemeyle geride bırakılan geleneksel toplum aşaması sonrasında, geleneksel toplumun tüm özellikleri değişir; regüler bir büyüme başlar, toplumda politika, yapı, bir dereceye kadar değerler ve elbette ekonomi değişme uğrar. İkinci aşama bir geçiş aşamasıdır; modern topluma geçişin yeri hazırlanır. Modern bilime geçişle birlikte üretim fonksiyonlarındaki değişme beraberinde gelişmeyi getirir. Bu gelişimler tarihsel sürece bakıldığında yalnızca içsel değil daha gelişmiş toplumların dışsal müdahaleleri sonucunda gerçekleşir. Reel veya mecazi, bu müdahale geleneksel toplumu sarsar ve eski kültürün oluşturduğu geleneksel topluma alternatif olarak modern toplumu inşa edecek fikirlerin ortaya çıkmasına neden olur. Bu fikir ekonomik ilerlemenin yalnızca mümkün olmadığını, ulusal itibar, özel sektör karı, toplumsal refah ve çocuklar için daha iyi bir hayat gibi iyi olana kavuşmanın gereken koşuludur. Bu kısımda ekonomik büyüme için hala belli kısıtlar mevcuttur ancak özelde ve kamuda, hatta belki ikisinde, tasarruf, kar için risk alma ve modernizasyon isteği gözlenir. Banka ve diğer sermaye hareketliliği sağlayan kurumlar ortaya çıkmaya başlar. Taşıma, iletişim ve diğer ulusların ekonomik ilgisinin olduğu ham maddelere yatırımlar artar. İç ve dış ticaret hacmi genişler. Ancak

bunların hepsi düşük bir hız ve eski toplumsal yapı ve kültürün getirdiği belli sınırlar içinde olur. Üçüncü aşamaya gelindiğinde, modern toplumların başlangıç noktasındayızdır artık: Kalkış aşaması (take-off[21]). Kalkış eski kısıtların ve sabit büyüme direncinin nihayet aşıldığı bir süreçtir. Daha öncesinde kısıtlayıcı ve lokal olan ekonomik güçler, sınırlarını genişletmiş ve toplumu domine etmeye başlamıştır. Büyüme artık normal bir gereklilik olmuştur. Britanya ve Britanya'da gidenlerin oluşturduğu (Birleşik Devletler, Kanada gibi) ülkelerde kalkış aşaması büyük ölçüde teknolojiktir (Şekil 1'de ülkelerin kalkış aşamasına geldiği tarihler verilmiştir). Ekonominin modernizasyonunu ciddiye alan politik güçlerin ortaya çıkmasıyla modern işler kurulmaya başlanmıştır. Kalkış esnasında yatırım ve tasarruflar ulusal gelirin %5'inden %10'una yükselmiş, 1914 yılında Rusya ve Kanada'da demiryolu yapımı patlamıştır. Dahası ekonomide şimdiye kadar atıl kalan doğal kaynaklar ve üretim yöntemleri keşfedilir. Tarımsal üretimdeki devrimsel değişimler ise kalkış aşamasının başarıya ulaşmasının esas koşuludur. Kitlesel tüketime gelmeden önceki son aşama olgunluk aşamasıdır. Kalkışı izleyen uzun dalgalı süreç, şimdi artık sürekli büyüme ile modern teknolojinin tüm ekonomik aktivitelere uygulandığı aşamayı yani olgunluk çağını başlatır. Ulusal gelirin %10 ila 20'si değişmeksizin yatırımlara gider, yeni endüstriler oluşur eskiler yavaş yavaş yok olur. Ekonomi uluslararası arenada kendine yer bulur: daha öncesinde dışarıdan alınan ürünler artık ülkede üretilmeye başlar; yeni ithal ürünlere ihtiyaç duyulur onu karşılamak içinse yeni ihraç ürünleri yaratılır. Bu aşamada üretim kapasitesi kalkış aşamasının çok ötesine geçer, çok çeşitli kaynaklara ve modern teknolojinin getirdiği gelişmişliğe sahip olmaktan kaynaklı olarak tüm her şey üretilmese de üretmeyi seçtiğimiz her şey üretilir. Kalkış aşamasının başlangıcından yaklaşık altmış yıl sonra olgunluk aşamasına geçilir. Kalkışta çok daha zorlu ve kompleks bir süreç olan teknolojik değişimlerin ekonomiye uygulanması olgunluk döneminde daha sancısızdır. Son aşama olan kitlesel tüketim çağına gelindiğinde, öncü sektörler dayanıklı tüketim ürünleri ve hizmetlerine doğru

[21] Burada "take-off" deyiminin kullanımı, uçağın pistten havalanmasına verilen adın ülkenin kalkışa/uçuşa geçmesinin metaforik anlatımıdır.

kayar. Yirminci yüzyılda olgunluk çağına gelmiş toplumlarda toplumun büyük kesiminde kişi başı reel gelir temel ihtiyaçları fazlasıyla karşılayacak biçimde yüksek bir artış gösterir ve kentte yaşayan sayısı fazlalaşırken çalışma koşulları da değişir ve vasıflı işgücü arayışı ve ofis çalışanlarının sayısında yükselme görülür. Ekonomik değişimlerin temelinde modern teknolojinin hemen her yerde rastlanan uzantıları bulunur. Bu aşamada artık politik süreçlere sosyal refah ve güvenlik harcamaları eklenir. Teknik olgunluğun ötesine geçildiğinin göstergesidir refah devletinin ortaya çıkması. Tarihsel olarak, örneğin, ucuz otomobil üretiminin hem sosyal hem ekonomik anlamda devrimsel etkisi olmuştur, hatta Henry Ford'un seri üretim hattına geçişi ABD için dönüm noktası olarak görülebilir. 1950'lerde Batı Avrupa ve Japonya bu aşamaya tam anlamıyla geçmiş görünüyor, Sovyetler Birliği ise teknik olarak bu aşamaya hazır durumda[22] ancak Komünist liderler bu aşamayı başlatırsa ciddi politik ve sosyal problemlerle yüzleşecekler (Rostow, 1960: 4-11)[23]. Rostow kitabında, sadece büyüme aşamalarını değil aynı zamanda Komünist olmayan bir manifesto yazmayı hedeflediğinden, Sovyetlerin aşamalarının da normal ilerlediğini ancak izlenen farklı siyasi yolun bu aşamaların başlangıç veya uygulamasında kesintilere yol açtığını/açacağını belirtmekten geri durmaz.

Nihayet büyümenin beş dönemini anlattıktan sonra "tüketimin ötesinde" kısmına geçer ve Thomas Mann'ın romanına gönderme yaparak Buddenbrooks dinamiğini ortaya koyar. Üç jenerasyondan ilki, ikincisi ve üçüncüsü sırasıyla para, statü ve sanat arayışına girmektedir bu romanda. Rostow'a göre bu romandaki aile hikayesi makro düzeyde ülkelerin büyüme aşamalarında görülür. Her ne kadar Thomas Mann'ın muhteşem romanına göndermede bulunulmuşsa da bu tezde de ortaya konulduğu üzere Rostow'un bu öngörüsünün makro düzeyde doğruluk payı pek yoktur. Parasal

[22] Rostow'un kitabını yayımladığı dönemde, 1960, bugünkü Rusya'nın liderliğinde Komünist rejimle yönetilen Sovyetler Birliği henüz dağılmamıştı.

[23] Bu beş aşamanın anlatıldığı paragrafın tamamı Rostow'un (1960) Büyümenin Aşamaları kitabının "The Five Stages-of-Growth—A Summary" başlıklı 2. Bölümünün özetidir.

büyümenin devamının her zaman ve her yerde kalkınmayla sonuçlanmadığı—tezin bir çok kısmında da belirtildiği gibi—tarihsel süreçler incelendiğinde görülmektedir.

Ekonomik güvenlik ve kitlesel tüketimin sağlandığı bir sistemin içine doğduklarından, Amerikalılar, klasik formda elde edilen reel gelirin ek getirisinin değerini genişleyen bir ailenin değer ve avantajından daha düşük bulurlar. Bu yeni dönemde artık doğum patlaması (baby boom) ortaya çıkar der örneğin (Rostow, 1960: 12). Evet ancak 1960'larda Amerika'da yaşanan bu durum diğer gelişmiş ülkelerde gözlenmemiş aksine çizgiyi biraz uzatıp yalnızca son 100 yıla bakmadığımızda, tarihsel açıdan ilerlemeci biçimde değil inişli çıkışlı giden büyüme trendlerini görebilir, her ülkenin büyüme daha mühimi kalkınma serüvenlerinin farklılık gösterdiği görülebilir.

Rostow üretimin dinamik teorisine de bu kitabında yer verir. Ona göre üretimi bütüncül olarak ele alan klasik üretim teorisinin yerini sektörel bazda ele alacak olan dinamik üretim teorisi almalıdır. Klasik üretim teorisinin statik varsayımlarında, ekonomik büyüme süreciyle ilgili hemen tüm değişkenler sabittir. Modern iktisatçılar ise klasik üretim teorisi ile Keynesyen gelir analizi teorisini birleştirerek nüfus, teknoloji, girişimcilik gibi dinamik değişkenleri ortaya koymaya çalışır. Yalnızca gelirin tüketim, tasarruf ve yatırımlar arasında dağılımını değil aynı zamanda yatırımı oluşturan ve ekonomide belli sektörlerin gelişimini sağlayan etkenleri de doğrudan ve detaylı biçimde inceleyen bir dinamik üretim teorisi oluşturmak gerekir. Üretim teorisinin alışılagelmiş limitleri genişletildiğinde teorik denge pozisyonları sadece çıktı, yatırım ve tüketim için genel olarak değil ekonominin her sektörü için tanımlanabilecektir ve böylece esnek ve sektörel gelişimi izleyebilecek bir üretim teorisine varılabilir (Rostow, 1960: 13). Ayrıca kalkışta lider sektörlerin oluşumu ve sonrasındaki aşamada yan sektörlerle piyasanın genişlemesi, gelirin en az yüzde 10'unu oluşturan yatırımlar aşamaların anahtar kelimelerle özeti olarak belirtilebilir.

Rostow'un modern toplumu geleneksel toplumdan ayırmada kullandığı ölçütlerin başında yatırımların gelire oranı gelir. Daha sonra modern bilim, maliyet azaltıcı icatlar, sermaye birikimi ve onun yatırıma dönüşme durumu, risk alma,

inovasyon, girişimcilik ve nihayet ekonomik dönüşümü izleyen siyasal ve sosyal dönüşümde bahseder (Rostow, 1960: 20).

Her ne kadar büyümeyi vurgulamışsa da ekonomik olmayan değişimlerin de kalkışa hazırlık için yeri vardır Rostow'da. Sosyolojik ve psikolojik değişimlerin önemini kabul eder ancak bunların yeterli olmadığını, aslolanın siyasal süreç ve dönüşüm için gereken siyasal motivasyonun rolü olduğunu söyler. Tarihsel bir aktüel olarak gelişmiş ülkelerin müdahalesine karşı geliştirilmiş tepkisel nasyonalizmin geleneksel toplumdan modern topluma geçişteki rolünün, en az kar etme güdüsü kadar etkili olduğunu belirtir (Rostow, 1960: 26). Sonrasında ise büyümenin komünizmle mücadelede en etken yol olduğunu vurgular. 1960 tarihli kitabında Rostow, güçlü büyümenin bir ulus için Komünizmin ortaya çıkmasına karşı kendini sigortalamanın en iyi yolu olduğunu söyler ve büyümeyi ekonominin ana segmentlerindeki ani genişleme tarafından tetiklenen "kalkış" aşamasına dayanan bir çok aşamalı bir süreç olarak tanımlar (Stevenson, 2017). Rostow'un büyüme aşamaları teorisi geniş yankı yapmış, literatürde yerini almış ancak Batı-merkezci tutumu ve fenomenler üzerinden tekrarı mümkün olmayan ölçümleri nedeniyle eleştirilmiştir. Mesela, ünlü iktisatçı Kuznets, bir çok yazarla birlikte, her toplumun kalkınmada aynı ve tek bir yol izleyeceği tek doğrultulu kalkınma fikrine ciddi biçimde karşı çıkar. Büyük bir ülkenin büyük bir ulusal piyasada endüstrileşmesi ile küçük bir ülkenin küçük ulusal piyasasıyla endüstrileşmesi ya da kaynakları bol olanla kaynak kıtlığı yaşayan ülkenin sanayileşme süreçleri farklı seyredecektir. Ayrıca Rostow'un kalkınma aşamalarının hiç biri kaçınılmaz da değildir. Ülkeler ilerleyeceği gibi gerileyebilir de (Kuznets, 1965 aktaran Szirmai, 2005: 81).

1.2.1.5. Gerschenkron: Geri Kalmışlık ve Kalkınma

Bir sektöre yapılan yatırımların diğerlerinde de etkisi olacağı, birbirini tamamlayan yatırımlar zincirini başlatarak dengeli bir kalkınma ile büyünebileceği yaklaşımı dengeli büyüme/kalkınma teorisini oluşturmuş, Rosenstein-Rodan, Nurkse ve

Rostow'un teorileri çerçevesinde ele alınmıştır. Hirschman ile kalkınmanın farklı bir yorumuna, dengesiz büyüme yaklaşımına geçiş yapılmaktadır. Hirschman'ın dengesiz kalkınma teorisinin büyük ölçüde dayandığı Rusya doğumlu Alexander Gerschenkron, önce Viyana Üniversitesi'nden doktorasını almış daha sonra ise Friedrich Hayek'in başkanı olduğu Austrian Institute of Business Cycle Research'de akademisyen olarak çalışmaya başlamıştır.

Tout vient trop tard[24] söz konusu değildir Gerschenkron'da. Geri kalmışlık bir kalkınma problemidir evet, fakat telafi edilmesi de geri kalanın gelişmişi taklidi yoluyla, *kendiliğinden* olacağından daha hızlı olacağı için aslında avantaja çevrilebilir. Gerschenkron şu soruyu sorar: İlk sanayileşmenin gerçekleştiği Britanya ve Almanya gibi olmak ve sanayileşmek için 'geç kalan (latecomer)' ülkeler ne yapmalı? 19. yy'ın sonları orta ve doğu Avrupa'nın 'geç kalan' ekonomilerini ele almış bunların uluslararası ekonomik sisteme bağlarını ve katılımlarını tartışmıştır. Cevabını ise bir metafor yoluyla vermiştir. Geç kalan ülkelerin ihtiyacı olan geri kalmış ekonomiyi gelişmiş olandan ayıran boşluğu sıçramaktır. İktisat tarihi göreli geri kalmışlığın endüstrileşmeye yönelik yeni strateji ve yollarla ve hızlandırılmış büyümeyle aşılabileceğini ortaya çıkarmıştır. Gerschenkron'un analizinde, Rostow (1960) tarafından çerçevesi çizilen mazbut ön koşullar tarih tarafından bir kenara itilmiştir. Gerschenkron ile Rostow arasında bir çok yazar tarafından analiz edilen bir rekabet/çatışma vardır (Trebilcock 1981; Gwynne 1990; Gootenberg 2001 aktaran Gwynne, 2006: 117).

Kalkınma üzerine makalelerini topladığı ve 1962'de yayımladığı *Economic Backwardness in Historical Perspective*[25] kitabında Gerschenkron, kitabının temel savını bir dizi önemli tarihsel olaya göre sanayileşme sürecinin geri kalmış bir ülkede gelişmiş bir ülkeye göre yalnızca kalkınma hızıyla (sanayinin büyüme oranı) değil bu

[24] "Her şey için çok geç", Voltaire, *Historie de l'Empire de Russie sous Pierre Le Grand* kitabında bu sonuca varmıştır (aktaran Gerschenkron, 1962: 234).

[25] Tarihsel Perspektiften Ekonomik Geri Kalmışlık

süreçte ortaya çıkan sanayinin verimlilik ve organizasyonel yapısı ile ilgili farklılıklar üzerine bina ettiğini söyler. Dahası, der, endüstrinin karakterinde ve hızındaki farklılıklar büyük ölçüde yerleşmiş bir endüstriyel ülkede karşılığı olmayan endüstriyel araçların uygulanmasının sonucudur. Ek olarak, endüstrileşmenin düşünsel atmosferi de, "ruhu" veya "ideolojisi", gelişmiş ile geri kalmış ülkede farklılık gösterir. Son olarak, geri kalmışlığa ait özelliklerin ne ölçüde ortaya çıkacağı, ülkenin ne derece geri kalmış olduğuyla ve doğal endüstriyel potansiyeliyle doğrudan alakalıdır (Gerschenkron, 1962: 7).

Gerschenkron'un fikirleri temel olarak ekonomik geri kalmışlık ile yoksunluğun karmaşık doğası ve bunlardan kaynaklanabilecek fırsatlarla alakalıdır. Yetersiz kaynaklarla yola çıkan ve endüstriyel büyümenin başında olan bir modeldir söz konusu olan. Az gelişmişle gelişmiş arasındaki fark büyüdükçe, toplumun kıyaslamalara olan hassasiyeti artacaktır. Entelektüeller ve siyasetçiler ise bunu ideolojik olarak kullanıp hayal gücünü harlayarak ulusun 'altın çağı'nın geride kalmadığını aksine gelecekte yaşanacağını söylemlerine eklerler (Gerschenkron 1962: 24 aktaran Gwynne, 2006: 117). Gerschenkron'u takip eden Dore (1990: 359) de Latin Amerika ve Doğu Asya'da gelişmiş ulusları yakalama çabasının ekonomik olduğu kadar kültürel motivasyonla da alakalı olduğunu öne sürmüştür.

Geri kalmış bir ülkede ciddi bir sanayileşme sürecinin başlamasından önceki tipik durumu Gerschenkron şöyle tanımlar; bir yanda ekonomik faaliyetlerin aslında bulunduğu durum ve endüstriyel kalkınmanın önündeki engeller, öte yanda böylesi bir kalkınmanın büyük vaatleri arasındaki tansiyondur. Ülkenin doğal kaynaklara sahip olması fırsatları genişletecektir tabii ki. Ancak eğer belli zorlukların aşılması mümkün değilse (köylülerin serfliği veya politik birliğin sağlanamaması gibi), ne endüstrileşme ne de "tansiyon" olacaktır. Geri kalmış ülkenin gelişmiş olandan devraldığı teknolojik yeniliklerin birikimi ne kadar fazlaysa, endüstrileşme de o kadar umut vaat edici olur. Veblen'in çokça ve haklı olarak vurguladığı gibi, alınan teknoloji, endüstriyelleşmeye yeni başlayan geri kalmış bir ülkede yüksek hızlı kalkınmanın ilksel faktörlerinden

biridir (Gerschenkron, 1962: 8). “Hızlı ekonomik büyümenin getireceği avantajlar az gelişmişlikten kaynaklı sorunların telafisine ağır bastığında, bir noktaya varılacağını” göz önüne alarak sürecin başlamasında gecikme olması ya da aniden başlamasının nedeni anlaşılabilir (Hirschman, 1958: 8).

Gerschenkron için, geri kalmış olmak hızlı endüstriyel gelişim için bir çok ekonomik avantaja da sahiptir. Ülke ne kadar geriyse, başlangıç için seçeceği endüstriyel araçlar, teknoloji ve tesisler o kadar sofistike olacaktır çünkü gelişmiş ülkenin teknolojisinin ilerlemiş ve üretim maliyetlerini mevcut durumun en düşük seviyesine getirmiş olduğu dönemde teknoloji ve üretim araçlarını transfer ederek üretime geçecektir. Teoride, teknolojik gelişimin maliyetli kısmı atlanıp karlı kısmına geçilmiş olunacak ve yeni sanayileşme bu noktada gerçekleşecektir (Gwynne, 2006: 117). Sanayi devriminin “devrimsel” olması yani ani ve büyük patlamasal olaylarla gerçekleşmesinden bahseder Gerschenkron ve ekler; süreksizlik rastlantısal değildir, bir durgunluk dönemi sona erer ve endüstrileşme başlar, adeta geniş bir cephede gibi ekonomik faaliyetlerin bir çok hattında aynı anda sanayileşme başlar. Bu ekonomik prosesin tamamlayıcı ve bölünemez yapısının bir sonucudur. Kömür madenleri açılmazsa demiryolu inşa edilemez; kıyıda olmayan bir şehir demiryoluyla liman kentine bağlanmazsa yarım bir iş olur. Endüstriyel hatlardan birindeki gelişme dışsal ekonomiler yoluyla ötekinin de gelişmesine yol açar. Dahası, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa’da sanayileşme öncesi ile sanayileşmeden beklenenler arasındaki tansiyonun büyüklüğü güçlükleri yenmeyi ve endüstriyel gelişimi sağlayan enstrümanları serbestleştirmeyi sağlamıştır. Burada kalkınma Tonybee’nin güçlük-tepki ilişkisi açısından ele alınabilir. Güçlük ne derece artarsa ona verilen tepki de o derece fazla olacaktır, aksine küçük zorluklara karşı tepki dahi verilmez. Burada uyarlamak gerekirse, güçlük yani tansiyon, ne kadar büyük olursa, endüstriyel gelişmenin gerçekleşmesi de o kadar mümkün olur (Gerschenkron, 1962: 10-11).

Gerschenkron geri kalmışlığı tarihsel süreç içinde ele almış, Doğu Avrupa ve Rusya’dan bahsetmiştir kitabında. Geri kalmışlığın aşamaları başlığı altında ise

Almanya ve Rusya'nın endüstrileşmesini karşılaştırmalı olarak ele alır. Kalkınma literatüründe önemli yeri olan Gerschenkron, bunu Rostow gibi kalkınmanın aşamalarını göstermekten ziyade geri kalmışlığın aşamalarını göstermek için yapmıştır. Bankacılık sisteminin gelişimini ve sanayileşme üzerindeki etkisini ve Rus kalkınmasında devlet destekli sanayileşmeyi şöyle anlatır:

Alman bankalarının Alman sanayii üzerindeki hükmünün sona ermesini, çocuk Alman sanayinin "büyük adam" olma sürecin içimde anlatır; bankaların endüstriyel girişimler üzerindeki 'karşı konulamaz egemenliği' artık sürdürülemez duruma gelmiştir. Sanayileşme sürecinde önceki dönemin himaye edilenleri artık egemendi ve bankaların yardımları olmadan büyüyemeyen çoğu endüstri devi kendi bankalarını kurmaya başladı. Sermaye yetersizliği artık Almanya'da geçerli bir sorun olmaktan çıkmıştı. Artık Almanya gelişmiş bir endüstriydi. Aynı sıralarda Rusya'da devrim öncesi hükümetin yönetimindeki sanayileşmenin son evresinde devletin rolü yüksek oranda azaldı. Geleneksel Rus ekonomisi kendiliğinden başarısız oldu, hükümet faaliyetlerinin kısılması yalnızca durgunluğa değil endüstriyel büyümenin sürdürülmesine de yol açtı. Rus endüstrisi hükümetin sağladığı kol değneklerini atıp bağımsız biçimde yürümeye başladığı aşamaya ulaştı, ancak yine de Almanya'dakinden çok daha az bağımsız biçimde oldu bu. Bankacılık sistemi de İngiliz bankacılık sisteminin karakteristiğine değil Alman sistemininkine benzer inşa edildi. Rusya'nın ekonomik geri kalmışlığı devlet-destekli endüstrileşme süreciyle aşıldıktan sonra, "geri kalmışlığın yeni aşaması"na uygun farklı bir endüstrileşme aracı kullanmak gerekli hale gelmiştir (Gerschenkron, 1962: 21-23).

Durgunluk çemberinden çıkmak için, Gerschenkron, insanların hayal gücünü zorlamak, enerjilerini ekonomik kalkınmaya yönlendirmek, güçlü ilaçlar gerektiğini söyler; kaynakların yeniden dağılımı için söz vermek ya da ekmek fiyatlarını azaltmak değil. Bu şartlar altında iş adamları, hatta cesur ve yenilikçi girişimci dahi yüksek kardan daha güçlü bir motivasyona ihtiyaç duyar. Geri kalmış bir ülkede büyük ve ani

endüstrileşme çabası duygularda bir *New Deal*[26] gerektirir. Büyük transformasyonu yürütenler ve onu üstüne binmiş bir yük olarak görenler şunu hissetmelidir; "…Geçmişi sahneden süpürün/ Yeni çağ geliyor (Matthew Arnold)". Sosyalist ideolojinin himayesi altında kapitalist endüstrileşme sonuç olarak ilk bakışta olacağından daha az şaşırtıcı olabilir (Gerschenkron, 1962: 24-25).

Endüstriyel kalkınmadaki eşbiçimlilik beraberinde aynı koşullara dayanmak zorunluluğu getirir; bundan kasıt sanayinin kurulması için gereken somut koşullardır ve bu konsept uzun vadede tarihi bir değişimi işaret eder. Ekonomik ilerlemenin envanteri muazzamdır: politik ve ekonomik olarak birleşmiş bir alan, bireyin haklarını güvenceye alan ve mülkiyet hakkını koruyan bir sistem, teknolojik bilgi dağarcığı, tarımda verimliliği artıracak eylemler, çeşitli becerilere sahip iş gücü, uzun dönemli yatırımlar için sermaye mevcudiyeti, esnaf birlikleri kısıtlamalarının olmaması, geniş ve kapsayıcı piyasalar gibi. Sermaye mevcudiyeti, örneğin, kalkınmanın ön koşullarından birine dönüştüğünde, Marx'ta orijinal sermaye birikimi, Smith'te firmanın üretim sürecinin önceki birikimlere bağlı olması, koskoca bir tarihsel genellemeye dönüşür. Böylece birkaç yüzyıldan uzun bir süre boyunca sanayi devrimi kapıyı çalana kadarki sürede devam eden bir sermaye birikiminden söz edilebilir. Bu konsept geniş bir literatürde dikkate değer bir yankılanma yaratmıştır, "meraklıları büyülemek" için tasarlanan uzaklardan duyulan son yankısı ise Keynes'in Drake'in ganimetlerini İngiltere'nin yabancı yatırımlarının kaynak ve kökeni olarak işaret etmesidir (Gerschenkron, 1962: 31-33).

Çalışmasının ilerleyen kısımlarında Bulgaristan-Almanya sanayileşmelerini yıllara göre sektörel bazda karşılaştıran Gerschenkron, analizinde kayda değer

[26] New Deal, ABD'de Başkan Franklin D. Roosevelt döneminde 1933-39 arası uygulanan hükümet eliyle refahın sağlanması için izlenen rahatlatıcı politikalar bütününe verilen addır. Ekonominin hemen her alanında rahatlama ve reform el ele yürümüştür bu politikalarda. Çoğunlukla, *relief* (rahatlama), *regulation* (regülasyon) ve *reform* (reform) üçlüsüyle tanımlanır. Yazar burada duygularda reformu ve düzenlemeyi "New Deal" metaforu ile vermeye çalışmıştır.

miktarda bir büyümenin olduğunu ancak önemli ölçüde geri kalmışlığın olduğu bu ülkede kaliteli bir büyümeden de hızlı ve sürekli bir yükselişten de söz edilemeyeceğini belirtir. Nihayet, geri kalmış ülkelerde problem büyümenin olmamasından ziyade yapısal değişimin olmamasıdır sonucuna varır (Gerschenkron, 1962: 213).

Uzun uzun yaptığı analizler sonucunda, Bulgaristan üzerine yazdığı makalenin sonuç kısmı aslında o dönemdeki *geri kalmış* ülkelerin bir çoğunda görülen sorunları sıralamıştır Gerschenkron. Yoksulluk ve geri kalmışlığın, gelişmiş ülkelerin modelini esas alan bir sanayileşmeyi etkin biçimde engellediğini savunur. Bu nedenle, der, "Bulgaristan için sözde orijinal sermaye birikimi gibi faktörlerin tartışılması realist değildir". Bulgaristan özelinde on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde fabrikalara yol açılacağına el sanatlarında düşüş oldu ve bu da görünen o ki en umut verici kanala giriş çabalarının yönünü saptırdı. Tüm tahminlerin aksine, bu periyotta küçük aile çiftlikleri daha güçlü hale geldi ve endüstri iş gücü için tarıma dayanıyordu. Sermaye arzı problemi ile sanayi ürünleri talebinin sürdürülebilir ve artan olmaması sorunu endüstriyel kalkınmanın önündeki kritik meselelerden biri haline geldi. Yatırım bankaları olarak tasarlanan bankalar yabancı yatırımları çekmeye çalıştılar ve bunlarla yarattıkları kredileri Bulgar endüstrisi için kullandılar. Ancak kısa sürede yatırım çekmek ve bunu krediye dönüştürmek Bulgar ekonomisi gibi ekstrem bir geri kalmışlık içinde çok da mümkün olmadı. Nihayetinde hem sermaye ihtiyacını sağlamak hem de talebi canlı tutmak uzun bir süre için devlete kaldı. Demiryolları henüz yeterli olmaktan çok uzaktı ve bu esnada hızlı bir atılım gerçekleştirme fırsatı olabilirdi. Yurtdışında bir sürü düşük riskli sermaye desteği opsiyonları ortaya çıkmıştı. Alman bankaları büyüyordu ve Alman endüstrisinden bağımsızlaşmak için başka bölgelerde endüstriyel girişimi desteklemeye hazırdılar. Ne var ki Bulgar hükümeti bu fırsatı kullanmadı. Köylülerin sanayi ve sermaye—özellikle yabancı sermaye—karşıtlığı; Makedonya ve Trakya'daki irredentalardaki şiddetin etkisiyle güçlenen militan milliyetçilik, açgözlülük, endişe ve hükümetlerin ve halkın rekabeti; kurnaz fakat sorumsuz yöneticilerin yarımadanın sınırları içinde büyük diplomasi oyununda taklit ve kopyalama hırsları Bulgar hükümetinin politik seçimlerini belirlemiştir

(Gerschenkron, 1962: 232-233). Gerschenkron gelişmekte olan ülke problemlerinin yalnız ekonomik olmadığını, siyasi ve kültürel sebeplerin de kalkınma hedeflerinin uygulanması hatta en başta konulması konusunda etkili faktörler olduğunu bu analizinde ortaya koymuştur. Bulgar ekonomisi üzerine yaptığı bu analiz aslında geçiş ekonomilerinin ve-eğer biraz daha genellenebilirse—geri kalmış ülkelerin birçoğunun ortak problemiydi.

Rostow karşıtı Gerschenkron, kalkınmanın aşamalarını keskin biçimde belirlemenin mümkün olmayacağını savunmuş, geri kalmışlıkla gelişmişliğin yan yana gidebilen, sırayla gelemeyen olgular olduğunu tartışmıştır. Yaptığı analizlerde gelişmiş ülkelerin belki birbirinin yolunu izleyerek gelişmiş olabileceğini (İngiltere-Almanya örneği gibi) olabileceğini ancak her zaman her koşulda böyle olamadığını belirtmiştir (Bulgaristan örneği gibi). Farklı motivasyon ve etkenlerin, ekonomik kalkınmanın önünde engel teşkil edebileceğini ve sermaye birikimi yetersizliğin önemli olduğunu ancak tek sorun olmadığını da eklemiştir. Son ama diğerleri kadar önemli olan bir diğer vurgu ise devletin kalkınmadaki rolünün önemini vurgulamasıdır. Geri kalmışlık sorun olmak zorunda değildir Gerschenkron'da, aksine gelişmişi kopyalayarak onun geldiği yolu yürümeden sıçrama yapabilme yetisidir. Doğru politikalarla ve devletin etkinliğiyle bu açık kapatılabilir.

1.2.1.6. Sir William Arthur Lewis ve Sınırsız Emek Arzı Modeli

Sir W. Arthur Lewis, Harberger tarafından kalkınma iktisadının atası olarak adlandırılır. London School of Economics'ten kabul alan ilk siyahi öğrenci olmasının yanı sıra o tarihe kadarki en yüksek dereceyle mezun olmuş, daha sonra da kalkınma alanındaki çalışmalarıyla literatürde ve aktif politikada sıkça isminden söz ettirmiştir (Szeftel, 2006). Özellikle sömürgenin sona ermesinin ardından, Afrika ülkelerinde

(Gana'nın ekonomik yapılanmasını Lewis sağlamıştır) politika tavsiyelerinde bulunmuştur (Mine, 2006).

1954 yılında yayımladığı makalesi *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*'da 'şüphesiz her büyüme eşitsizlik doğuracaktır' der Lewis. Nitekim "[e]mperyalist sistemin toplam gücü, bileşenlerin zorunlu eşitsizliğine dayanmaktadır" (Galeano, 2017: 15). Aktif bir politika yapıcı olarak Lewis, buna rağmen ya da bu nedenle, eşitsizliğin derinleşmesini önlemek ve de asimetrik büyümeyi teşvik etmemek adına, dengeli kalkınma teorisyenleri arasında yer almıştır. Modelinde ise gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında en önemli bileşenlerin başını çekenin sınırsız emek arzı olduğunu ileri sürer. Nobel komitesine verdiği otobiyografisinde, sanayi devriminin ilk 50 yılında Britanya'da kar ve tasarruflar artarken reel ücretlerin sabit kalmasını anlamlı bulmadığını söylemiş ve şöyle devam etmiştir: bunun sebebini 1952 Ağustos'unda Bangkok'ta yürürken fark ettim. Neo-klasik iktisadın sabit işgücü varsayımını kaldırıp atmalı, ücretleri düşük seviyede tutan şey emek arzının sınırsız olmasıdır (Lewis, 1979 aktaran Szeftel, 2006: 145-146).

Lewis ekonomiye baktığında ikili bir yapı görür; kapitalist sektör ve kapitalist olmayan sektör. Kapitalist sektör, geçimlik ekonomisi de denilebilecek tarım sektöründe marjinal verimliliği sıfır olan emek arzından ve artı sermayeden faydalanarak büyür. Lewis, modelini klasik okulun temellerine dayandırdığı gerekçesiyle genellikle klasik okul çatısı altına konulur; iki sektörden, asimetriden bahseder. Öte yandan Lewis temel üç noktada klasik okulu aşmıştır: ilki tek sektörden ikili (dualistik) yapıya geçişteki büyümeye bakar ve burada ekonomik sistemin işleyişindeki ana kuralların değişimine odaklanır. İkinci olarak her iki sektörde de teknolojik işleyişin önemine inanır (modelinde yer vermemiş olsa da). Üçüncü olarak da klasiklere devreden neo-Malthusyen yaklaşımı reddeder ve kıtlık probleminin dışa açık ekonomiler yoluyla aşılacağını söyler (Ranis, 2004: 713-714).

Kalkınma literatürünün en önemli eserlerinden—kimileri için hemen tüm kalkınma literatürü Lewis'in fikirlerinden doğmuştur—sayılan çalışmasında Lewis

sınırsız emek arzının kaynağını, koşullarını ve gelişmiş-az gelişmiş ülkelerde nasıl farklılaştığını detaylı olarak incelemiştir. Lewis'e (1954) göre; çiftçiler, günlük yevmiyeyle çalışanlar, perakende satış yapanlar, hizmetliler, ev hanımları ve artan nüfus yeni endüstriler için veya endüstriyel genişleme için fazlasıyla yeterlidir. Ekonomik kalkınmanın ücretler üzerindeki etkisi açısından işgücü arzı pratikte sınırsızdır, ancak bu yalnızca vasıfsız işgücü için geçerlidir. Kalifiye işgücü konusunda her an bir kriz yaşanabilir; duvar ustasından elektrik teknisyenine, kaynak ustasından mühendise farklı alanlardan işgücü talebini karşılayacak emek arzı bulunamayabilir. Genişlemenin önündeki darboğaz vasıflı işgücünün eksikliği olabilir, tıpkı sermaye ya da toprakta olduğu gibi. Elbette bu geçici bir tıkanıklıktır, sermayedar veya hükümet daha fazla kalifiye işgücü yetiştirebilmek için imkanlar sunacaktır. Bu nedenle denebilir ki genişlemenin önündeki gerçek engel sermaye ve doğal kaynaklardır ve böylelikle bunlar olduğu sürece kalifiye işgücü sağlanmasının—biraz gecikmeli de olsa—bir problem olmayacağını varsayabiliriz (Lewis, 1954: 4).

Yoğun nüfus sınırsız emek arzı anlamı da taşıyabilir ancak bazı düşünürler bunun tamamen dezavantajlı bir durum olduğu kanısındadır. İktisat yazınının muhtemelen en bilinen pesimisti Malthus örneğin, fazla nüfusun baş edilemeyecek sorunlar yaratacağını iddia etmiş ve kontrol altına alınması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Malthus'a göre nüfusta meydana gelen artış kaynaklarda meydana gelen artıştan hızlı olacağı için, bir noktadan sonra insanların ihtiyaçları karşılanamayacak ve kaynakların yetersizliği nedeniyle açlıklar yoksulluk ve yoksunluklar baş göstererek insanların oldukça zor duruma düşeceği zamanlar yaşanacaktır. Galeano (2017) da Latin Amerika'nın yoğun popülasyonundan bahseder ve üstada göndermede bulunarak La Paz'dan bir duvar yazısını alıntılar: "Yoksullukla savaşmak isteyen herkes bir dilenci öldürsün bu iş tamamdır!" Fazla nüfus iktisat yazınında özellikle ilk zamanlarda problem olarak ele alınmış olmasına karşın Lewis—ki bu orijinalitesi Nobel İktisat ödülünü almasında etkili olmuştur—konuya farklı bir pencereden bakmış ve bunun aleyhte değil lehte kullanılabileceğini göstermeye girişmiştir. Tarım sektöründe marjinal verimliliği sıfır olan işgücü

fazlasının sermaye sektörüne geçmesi tarımda verimliliği azaltmadığı gibi sanayidekini artıracaktır. Az gelişmiş ülkelerde, gelişmiş ekonomilerde olanın aksine işgücü arzı sınırlı değildir. Hem ticaretin artması hem yoksulluğun azalması için dengeli büyümeyi gerekli görür Lewis, dahası sektörler arası bu değişimi sağlamak için korumaya ihtiyaç vardır der (Szeftel, 2006: 146). Devletin müdahil olduğu bir ekonomik yapıdan bahseder.

Sınırsız emek arzının gelişmekte olan ülkelerde mümkün olduğunu ancak bunun yalnızca vasıfsız işgücü konusunda geçerli olduğunu söyledikten sonra geri kalmış bölgelerin bir diğer ortak problemine değinir: bilgi. Geri kalmış ekonomilerde bilgi en nadir bulunan şeylerden biridir. Sermayedar belli bir tür yatırım konusunda tecrübe sahibidir, diyelim ki tarım ürünü üretimi ve ticaretinde, sanayi ürününde değil. Burada sermayedar bildiği sektörde devam etmek ister. Ekonomi, bu sebeple, genellikle asimetriktir; bir sektöre fazlaca yatırım yapılırken ötekiler çok az yatırım alır. Dahası finansal kurumlar da sunduğu fırsatlara açısından asimetriktir, sermayedara ticaretini büyütmesi için kaynak sağlarken tarıma veya inşaata daha az kaynak sunabilir. Gelişmiş ekonomilerde dahi sermayenin akışı eşit olmaktan çok uzaktır; ki geri kalmışlarda bu hemen hiç görülmemektedir. Kaçınılmaz olarak elimizde gelişmiş yamalarla dolu ve “iktisadi karanlıkla” çevrili bir ekonomi kalacaktır (Lewis, 1954: 6). Bilgi ve deneyimin her yere yayılmış olmaması da dengesiz büyümenin gerekçelerindendir Lewis’e göre.

Lewis de çağdaşı ve ardından gelen kalkınma iktisatçılarının çoğu gibi sermaye birikiminin ekonomik kalkınmanın merkezinde yer aldığını söyler. Milli gelire oranla tasarruf artışını açıklamadıkça “sanayi” devriminin açıklanamayacağını ekler. Tasarruf eden en üst yüzde 10’un gelirindeki artış tasarruf miktarını da artırır. Ekonomik kalkınmayla değişen gelir dağılımı ise bu tasarruf eden sınıfın lehine işler; kiraları toplayan ve bundan kar eden birikim yapabilir, işçilerin tasarrufu çok küçük miktarlardadır. Birikimin ana kaynağı tasarrufa bakmak istendiğinde, kar ve kiralara odaklanmak gerektiğini söyler Lewis. Modele göre, sabit reel ücrette sınırsız emek

arzı mevcutsa ve karın bir kısmı üretici faaliyetlere yeniden yatırıldıysa, kar milli gelire oranla daha hızlı artacak ve sermaye de milli gelire oranla daha fazla büyüyecektir. Geri kalmış ülkelerin düşük sermaye birikimini Kapitalist sektör beraberinde gelir eşitsizliğini de getirir. Yüksek miktarda sermaye birikimi için bu eşitsizlik gerekli görülse de tek başına yeterli değildir. Geri kalmış ülkelerde eşitsizlik gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksektir örneğin, ancak kiralar çok yüksektir ve karın büyük kısmı birikime değil kiralar gider. Sonra bir de sosyolojik problemler vardır; bir toplumda kapitalist sınıfın oluşumunun neye başlı olduğunun genel bir cevabı yoktur. ancak kapitalist sınıf bir kez oluştuktan sonra büyümesi an meselesidir; eğer küçük teknik ilerlemeler varsa gelişim yavaş olur lakin bir sebeple sermayenin verimliliğinde hızlı bir artış görülürse işte o zaman hem üretim hızlı biçimde artar hem de kapitalist sınıf büyür. Modelde sermayenin tek kaynağı karlar olarak alınmıştır ancak gerçek dünyada banka kredilerinin arzındaki net artış da sermaye birikimini oluşturmada önemli bir etkendir. Karla sağlanan sermayeyle kredi ile sağlanan sermaye üretim ve istihdam konusunda aynı etkiyi yaratır. Kar-temelli sermaye ile kredi-temelli sermaye arasındaki farkın çıktı üzerinde nihai bir etkisi olmaz ancak fiyatlar ve gelir dağılımı üzerindeki etkisi kısa sürede hissedilir. Fiyatlardaki artış ve düşük gelir grubunun gelirinde iyileşme olmaması, belli sınıfların (tarımda çalışanlar, işçi kesimi vs) bu yeni durumdan negatif etkilenmesiyle sonuçlanabilir ancak nu geçici bir durumdur. Kredilerin yarattığı artı değer özel sektöre kar kamuya ise vergi olarak geri döndüğünde, artan sermaye birikimine ek olarak denge seviyesine de er ya da geç ulaşılacaktır. Ve nihayet Lewis hükümetin oynadığı rolü de değerlendirir (Lewis, 1954: 10-15).

1.2.1.7. Hirschman'ın Dengesiz Kalkınma Modeli

50'lerde insanlar safça şuna inandı: "iyi şeyler topyekun olur"; GSYİH'yı artır, demokrasiye geç, insanları özgürleştir ve onlar da yatırım yapsın. Şimdilerde[27] ise insanlar tam tersine, yani kötü şeylerin topyekun olduğuna inanıyorlar; büyüme durdu, insan hakları ayaklar altında eziliyor. Hirschman'a göre bu ikincisi de ilki kadar hatalı bir teşhis (Adelman, 2011). Dengesiz kalkınma yaklaşımı benimseyen Hirschman, aslında iyi şeylerin de kötü şeylerin de hep birlikte olmayacağını, kalkınmanın aşağıda bahsedilen nedenlerden dolayı dengesiz bir seyir izleyeceğini ileri sürmüştür. Nitekim "[b]irçok alanda ilerleme sürekli olarak devam etmez, edemez" (Young, 1928: 535). Dengeli kalkınma teorisyenleri çok önemli fikirler ileri sürmüş olsalar da durgunluk içindeki herhangi bir ekonominin eş anlı olarak birden çok alanda bir çok gerekli şartı sağlayabileceği düşüncesi dikkatsiz bir okuyucuya bile mümkün görünmeyecektir (Hirschman, 1958: 2).

Dengeli büyümenin bir mitten ibaret olduğunu ve gelişmekte olan ülkelerdeki büyümenin dengesiz bir büyüme olacağı fikrini ortaya atan ilk isim ise Albert Otto Hirschman olmuştur. Hirschman 1958'de *The Strategy of Economic Development* adlı çalışmasını yayımlamış, bu çalışmada her ülke için ayrı bir durumun geçerli olduğunu ve kalkınma ile ilgili önerilerin bunu hesaba katarak yapılması gerektiğini belirtmiştir. "Açlık, kalabalık ve rekabetçi dünya" teması üzerine yaptıkları tartışmada Clifford Geertz, Hirschman'ın "gerçek, uçlarda değil ortalardadır" fikrini benimsediğinden bahsetmiştir (Adelman, 2011). 1979 yılında Hirschman'dan, dengeli kalkınmanın en ateşli savunucularından olan Sir W. Arthur Lewis'in kalkınma fikirleri üzerine bir çalışma yapması istenmişti ve aynı yıl Lewis Nobel İktisat ödülünü kazandı. Hirschman bunun üzerine iktisadın alanının daraltıldığı ve "kalkınmanın berbat edildiği" bu trendi (dengeli ve büyümeye dayalı kalkınma trendi) Lewis ile bağdaştırmıştır. Ona göre Üçüncü Dünya halkları kendi geleceğini çizebilirdi; kalkınma iktisadında uzunca bir süredir inanılan yalnızca dış güçler veya uzmanlar

[27] Bu konuşmanın olduğu tarihten, yani 1970'lerden bahsediyor.

sayesinde gelişebileceklerini fikrinin aksine, çizdiler de (Adelman'ın özetinden, Hirschman, 2013: 49).

Hirschman kalkınma üzerine yazarken konuyu çok boyutlu ele almış, teorik çalışmalarla yetinmeyip gelişmekte olan ülkeleri gezerek bizzat gözlemler yapmış çeşitli politika uygulamalarını incelemiş ve bu yaklaşımları, yayımladığı çok sayıda çalışmada analiz etmiştir. Ekonomik kalkınmanın gerekliliği için büyümeyi öngörmüş ancak temel almamış, kalkınmanın gerçekleşebilmesi için devlet müdahalesinin gerekliliğine şiddetle karşı çıkmasa da sınırsız-güçlü devletin İtalya'da Almanya'da yol açtıklarına ve insanlık dışı uygulamalarına bakıldığında kendisini "kesinlikle neoliberalizm karşıtı olarak" tanımlamıştır. Hirschman temelde her şeyi tümüyle değiştirme hevesi içinde olanlara ve dengeli büyümecilere karşı çıkarak daha mütevazı bir yol izleme taraftarı olmuştur; dengesiz büyüme ile kalkınma sürecini daha küçük parçalar olarak ele almıştır (Adelman, 2013). Arthur Lewis ve diğer dengeli kalkınmacıların az gelişmiş ülkelere dair tespitlerinin ve Keynes'in çözümlerinin yetersiz olduğunu iddia eden Hirschman, eksik istihdam az gelişmiş ülkelerin genel karakteristiğidir ve işgücü fazlası bu ülkelerin atıl kaynaklarından (tasarruflar, girişimcilik ve diğerleri) sadece bir tanesidir der ve şöyle devam eder "ihtiyaç duyulan şey *hızlandırma araçları* ve *baskı mekanizmaları*dır; bu nedenle dengesiz kalkınma stratejisini benimsedim.

Kalkınmaya yalnızca iktisadi açıdan bakmamış, psikolojiden tarihe, iktisattan siyaset bilimine sosyal bilimleri transdisipliner biçimde ele almıştır. Siyasi kurumların iktisat üzerindeki etkilerini işin içine katarak analizlerini derinleştirmiş, tarihi süreçleri ve insan doğasını iktisadi değerlendirmelerinin dışında bırakmamıştır.[28] Örneğin 1984 Eylül'ünde yayımladığı *Grassroot Development in Latin America*'da 1983 yılında Latin Amerika ülkelerine eşiyle yaptığı 4 aylık seyahatte edindiği bilgiler ve yaptığı

[28] Hirschman'ın seçilmiş eserlerinden oluşan 2013 yılında yayımlanan *The Essentials Hirschman* adlı kitaba yazdığı önsözde Jeremy Adelman, dostunu sosyal bilimleri edebiyatın bir dalı olarak gören, iktisadi, siyasi ve duygusal hayatı bir araya getirebilen biri olarak tanımlar ve harika bir makale yazarı olduğunu söyleyerek konuları ele alış biçimi ve dilini över.

gözlemler ışığında iktisadi, siyasi ve toplumsal yapının kalkınma politikalarını şekillendirmesini analiz eder. Adam Smith'in insanın içsel dürtüsü olan "koşulları iyileştirme" çabasına kolektif faaliyetleri dahil etmemesini eleştirerek başladığı çalışmasında o dönemde Latin Amerika ülkelerinde "koşullarını iyileştirmek" için benimsenen taban örgütlenmesiyle kalkınma (grassroot development) yaklaşımını irdeler.

Bu çalışmada çok ve çeşitli sayıda sivil toplum örgütlerinin olması ve bu örgütlerin çoğunlukla kendi haklarını savunmak üzere bir araya gelmiş köylülerden oluşmasını dikkate değer bulmuştur. Bu sivil toplum örgütleri halkın devlet tarafından yeterli biçimde karşılanmayan talepleri için arabulucu işlevi üstlenirler. Latin Amerika hükümetleri de II. Dünya Savaşı sonrasında reformist bir döneme girmiş ve sosyal ilerleme ve refahın artışı için yeni görevler üstlenmişlerdir. Ancak bu uzun sürmemiş kademeli biçimde devletin sosyal alandaki harcamaları azaltılmıştır, bunun toplumsal yansımaları ise azalmaların yavaş yavaş yapılması nedeniyle beklendiği kadar şiddetli olmamıştır. Zengin küçük ailelerden oluşan imtiyazlı topluluk ve yoksul halk arasındaki zıtlık, İspanyolların ne kendi topraklarında ne de sömürgelerinde gerçekleştirebildiği sanayileşme ve başarısız tarım politikaları nedeniyle Latin Amerika'da "kaba ve kanlı diktatörler" ortaya çıkmış ve güçlü ve yıpratıcı askeri yönetimler güçte olmuştur (Luraghi, 2016: 328). Avrupa ve Kuzey Amerika'da varlıklı orta ve üst sınıfın fonladığı yerel girişimler bu grupların *sosyal duyarlılığı* sayesinde ilerleme ve refahın artırılmasını sağlayarak kalkınmaya neden olmuşken, Latin Amerika'da varlıklı ve eğitimli bir orta sınıfın olmayışı, zengin ve fakir arasında var olan büyük uçurum ve yoksulluğun çok yoğun biçimde yaşanıyor olması nedeniyle benzer bir ilerlemenin sağlanması mümkün olmamıştır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da sosyal devlet anlayışı oluşmadan çok önce sağduyulu, eğitimli ve zengin bireylerin sosyal refahı artırma çabasından bahsedilebilirdi. Yine de tüm bunlara rağmen, taban örgütlenmesiyle kalkınma bağışçı ile nihai kullanıcı arasındaki mesafenin fazla olması, ademi merkeziyetçi bir yapı sağlaması ve devletin doğrudan

etkisini azaltması gibi etkileri nedeniyle Latin Amerika'da paternalizmin asgari seviyeye çekilmesinde etkili olmuştur (Hirschman, 1984: 6).

Hirschman bu tepkisel yaklaşımı şöyle anlatır: "Tüm bu taban örgütlenmesiyle kalkınma fikri ekonomik ve insani ilerlemenin eşsiz bir belirleyicisi olarak "gayrisafi milli üretim" ve "büyüme oranı"na tapınmaya olan güçlü tepkiden doğmuştur. Taban örgütlenmesiyle kalkınma bu standartlarla değerlendirilmeye karşıdır. Bir üzüm bağında çalışan bir işçinin çalışmasının toplama katkısına bakılmaksızın kendi başına bir değeri vardır ve yaptıkları işin makroekonomik çıktısının umut vadeden raporlamalarını okuyarak attıkları her adımı garantilemeden de işlerini gayet iyi yapabilirler" (Hirschman, 1984: 6). Taban örgütlenmesiyle kalkınmanın otokratik bir otoriterlikle demokrasi arası gidip gelen sarkaçvari bir politik sistem yaratması da söz konusudur, ki bu Latin Amerika ülkeleri siyasasının genel karakteristiğidir. Ekonomik kalkınma konusunda olduğu kadar siyasal alanda da fikir üreten Hirschman, otoriter rejimlerin daha tehlikeli versiyonlara dönüşmemesi için bu kolektif, Smith'e göre *zararsız* olan "koşulları iyileştirme" girişimlerini, enerji tüketici bir faaliyet bütünü olarak gördüğünü ancak bir süre sonra bu çabanın rejimlerin görüş açısından Truva atı niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Özetle taban örgütlenmesi yaklaşımı ile ekonomik ilerleme için kolektif faaliyetlerin artması ve bunun yerel, ulusal ve uluslararası örgütlerle profesyonel ve finansal yardımlaşmayı artırmasıyla temel iktisadi hakların tüm vatandaşlara ulaşmasının sağlandığı görülmüştür (Hirschman, 1984: 8-9).

Hirschman'ın kalkınma üzerine birçok çalışması olmasına karşın Latin Amerika üzerine yaptığı bu analize uzun uzun yer verilmesinin temel sebeplerinden biri taban örgütlenmesi yönetiminin bu tezde savunulan *büyüme odaklı olmama* fikrinden beslenmesidir. Bir diğer sebep ise, girişte de değinildiği üzere *başka alternatif yok* iddiasının aksine, ülkelerin kalkınmaları için alternatif yollar üretebileceğinin görülmesidir. Nihayetinde İkinci Dünya Savaşı sonrasında milletlerin kendi kaderini

tayin etme ilkesi (the principle of self-determination[29]) siyasi bir ilkeden yasal bir ilkeye dönüşürken, kalkınma politikaları konusunda neoliberal reçetelerin "geri kaldığı" düşünülen bu ülkelere dayatılması pek *yasal* görünmemektedir.

Toplumsal düzeyde ekonomik kalkınmayı sağlayacak uzun vadeli yatırımların yapılmasında, genellikle değişime karşı bir dirençle karşılaşılır. Gerschenkron, Rus aydını üzerinden bu durumu anlatmış, onların ilerleme faaliyetlerini "tiksindirici" bulmaları ve bunun toplum üzerindeki etkilerini geri kalmışlığın önemli sebeplerinden biri olarak görmüştür (Hirschman, 1958: 13). Değişime olan direnç ve değişimin az gelişmiş ülke ile gelişmiş ülkedeki yansımalarına bir başka çalışmasında da değinmiştir. Önünde sonunda, kalkınma için atılacak adımlar, değişimi beraberinde getirecek politikalar bütününden oluşacaktır. Az gelişmiş ülkeler, genelde bağımlı ülkelerdir ve bağımsız ülkelere göre çok daha az hareket özgürlükleri vardır. Bu durum da değişim hareketleri üzerinde farklılıklar yaratır. Örneğin, gelişmiş ülke yönetimleri yaptıkları reformları başarılarının bir göstergesi olarak sesli biçimde dile getirirken az gelişmiş ülkelerde değişim gösterilen dirençten kaynaklı olarak çok yavaş ve hatta *sinsice* yapılır der. Kolombiya'dan bir örnek verir burada Hirschman; Kolombiya'ya Polonya'dan görevli olarak gelen bir komisyon, hükümetin ve Merkez Bankası'nın ekonomik faaliyetleri üzerine yaptıkları bir incelemede bu değişimlerin yıllar süren kademeli değişimler olduğunu fark etmeyip "cehaletimizi affedin, ama hangi yıl devrim yaptınız?" diye sormuşlardır (Hirschman, 2013: 40-41). Gelişmiş ve gelişmekte olanların farklılıkları, geliştirilen teoriler ile uygulanacak politikaların farklı olması gerektiğini gözler önüne serer. Ekonomik, politik, kültürel, tarihsel ve yapısal farklılıklar bütüncül biçimde ele alındığında ve teoriler bu doğrultuda oluşturulduğunda ancak etkin bir kalkınma yaklaşımı benimsenmiş olabilir.

---

[29] Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, Bölüm 1, Madde 1: "Bütün halklar kendi kaderini tayin etme hakkına sahiptir. Bu hak uyarınca bütün halklar, kendi siyasal statülerini özgürce belirlerler ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerini özgürce gerçekleştirirler" https://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/3507--Ekonomik,-Sosyal-ve-Kulturel-Haklara-Iliskin-Uluslararasi-Sozlesme.pdf

Sektörler arası ileri ve geri bağlantılar yoluyla sanayinin gelişimi sağlanır. Bir sektör girdilerini sağladığı sektörü geliştiriyorsa geri bağlantılı, çıktıları yoluyla yeni sektörler yaratıyor veya diğer bir sektörü geliştiriyorsa ileri bağlantılıdır. Yatırımlardan elde edilen karlar sermaye olarak yeniden yatırıma dönüşse bile, sektörler arası hareketlilik tam sağlanmadığından ne tasarruflar ne de kalkınma getirecek becerilerin transferi mümkün olacaktır. Bu yüzden gerçekleşecek dönüşüm ekonominin farklı sektörlerinde farklı zamanlarda gerçekleşecektir, tam da bu nedenle yinelenecek olursa kalkınma dengeli değil dengesizdir. Tüm döngüler kalkınma ve diğer bazı faktörlerin, sermaye veya girişimci, eğitim, kamu yönetimi gibi, arasındaki çift yönlü ilişkiden doğar. Yalnızca kalkınma zorluklarını insan eyleminin tüm zorluklarının başladığı ve ait olduğu yere, yani zihnine, geri konulduğunda, analizlerimizin bizi sürüklediği bu döngünün döngüler arasında hiyerarşik bir yeri olduğunu düşünmeye başlarız (Hirschman, 1958: 11).

Büyüme ve dışsal ekonomiler sayesinde kalkınmalarını sağlayan gelişmiş ülkeler üzerine oluşturulmuş teoriler, muhtemelen soyut oldukları için her türlü ekonomik sistemde uygulanabilir görünmüş ve az gelişmiş ülkeler de kalkınmalarını ekonomik büyümeyle sağlayabileceklerine inanmışlardır. Ancak bu kestirme yolun az gelişmiş ülkeler için yardımdan ziyade engel mi olduğunu sorgulayan Hirschman Harrod-Domar modelinden yola çıkarak tasarrufların dolayısıyla yatırımları artırma yoluyla büyüme sağlanacağı fikrinin az gelişmiş ülkeler için geçerli olmadığını, tasarruflar artırılsa dahi yatırım yapmak için türlü zorluklar ve engellerin olmasının yatırımlarda hemen artışa yol açmayacağını belirtmiştir. Zira sermaye-hasıla oranı da az gelişmiş ülkelerde tam kestirilemez. Zaten tıkanıklıklar ve engeller ortadan kaldırıldığında, halihazırda yapılan yatırımlardan elde edilecek çıktı da artacaktır (Hirschman, 1958: 32). Potansiyelleri doğrultusunda kalkınmalarını gerçekleştirebilmeleri için gelişmekte olan ülkelerde eksik olan bir tür “teşvik mekanizması”dır (Mirakhor, 1966: 11). Önceki kısımlarda anlatılan dengeli kalkınma yaklaşımı, Hirschman’ın ikna edici argümanları karşısında her ne kadar sarsılmış gibi

görünse de neoliberal kabullere uygunluğu nedeniyle ne yazık ki uzun yıllar benimsenen/hakim yaklaşım olmaya devam etmiştir.

1.2.1.8. Modern Kalkınma Teorileri

Her ne kadar, kalkınma iktisadının henüz yaklaşık ikinci on yılında iken, alanın önde gelen isimlerinden Hirschman bir çalışmasında şöyle demişse de: Bir gözlemci ve uzun zamandır bu işin bir parçası olarak, alanda eski canlılığın olmadığını ve yeni fikirlerin ortaya konmadığını, dahası bu alanın artık yeterince üretken olmadığını düşünmekten kendimi alıkoyamıyorum (Hirschman, 2013: 50), yeni yaklaşımlar ortaya konulmakta ve kalkınma konusu gün geçtikçe daha çok çalışılmaktadır. Tabi Hirschman'ın bu sözleri sarf etmesinde, 1979 yılında onun fikirlerinin tam tersini savunan dengeli kalkınma iktisatçısı Lewis'in Nobel ödülü almasının da etkisi olabilir. Bu nedenle üzerinden onca yıl geçmesine karşın, alan canlılığını yitirmemiş aksine disiplinler arası çalışmalarla kalkınma konusunu ele alan, sürdürülebilirlik, yeşil büyüme üzerine çalışmalar yapan, kurumların kapsayıcılığı ve sağlamlığını savunan, insanla birlikte diğer canlıların yaşam koşullarını iyileştirme çabası güden bir yığın yeni çalışmayla canlılığını sürdürmektedir.

Bu kısımda ele alınacak olan teoriler, geleneksel olarak adlandırılan ilk kalkınma teorilerini izleyen, farklı yaklaşımlar benimseyen kalkınma fikirlerinden oluşmaktadır. Çoğunlukla ilk kalkınma teorilerinde ele alınan neredeyse salt iktisadi temelli kalkınma sorunları yerini büyümenin daha fazlasını kapsayan insani değerler ve değerlendirmeleri içeren modern kalkınma teorilerine bırakmıştır.

1.2.1.9. Schumpeter'in Yaratıcı Yıkımı

İngiliz tarihçi Paul Kennedy *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* kitabının girişinde "dünya meselelerinde başı çeken ulusların nispi güçleri hiçbir zaman değişmeden kalmaz; bunun başlıca sebebi de farklı toplumlar arasındaki eşitsiz büyüme hızları ve bir topluma bir diğerinden daha büyük yarar sağlayan teknolojik ve yapısal atılımlardır" der (Kennedy, 2014: 14). Değişim, teknolojik ve yapısal atılımlar bahsi geçtiğinde ise kalkınma iktisadı tarihinde akla ilk gelen isim büyük ihtimalle Joseph A. Schumpeter'dir.

Kendini sosyalizm, kapitalizm, Marxizm gibi sistemlerin dışında tutan, hem hepsini belli noktalarda yerden yere vuran, ara ara da bazı söylem ve öngörülerine ya da doğrudan sitemin kendisine övgüler yağdıran Schumpeter'in eserlerine detaylı bakıldığında, kendine özgü bir iktisadi ve siyasi sistem yaratmak istemiş olduğu görülür. Bu kısımda kalkınma fikirlerine etkisi açısından önce Schumpeter'in genel fikirlerine kısaca değinilmiş ve sonrasında kalkınma hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

Hirschman gibi Schumpeter de interdisipliner çalışmaya inanır ve bir çalışmasında şöyle der: ekonomik fenomenler yalnızca sayısal değerler veya onlarla tanımlanmış değerler ise anlam ifade ediyorlar. "Umarım bir gün sayı ve değerin esasen ekonomik bir nitelikte olduğunu ve sadece tarihsel bir bakış açısından değil, aynı zamanda mantıklı bir bakış açısından da ekonomik alandan kaynaklandığını kanıtlarım. Dahası, umarım denge kavramının ekonomik alandan tabiata aktarıldığını ve bunun tersi olmadığını da kanıtlarım" (Schumpeter et. al., 2005: 114). Kolaylıkla görülebilir ki dönemin sevgili iktisatçısı Keynes'in denge ekonomisi Schumpeter iktisadında yer bulmayacaktır.

Schumpeter'in eserleri incelendiğinde, yenilikçilik/inovasyon, müteşebbis, değişim ve yaratıcı yıkımın hem ekonominin hem de kalkınmanın temelini oluşturduğu görülür. *Capitalism, Socialism, and Democracy (Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi)* isimli bilinen eserine Marx'la başlar. Marxist teoriyi genel anlamda katılmayan hatta

fazlaca eleştiride bulunan Schumpeter kapitalizmin sonuna gelinmesinin sebebinin kapitalist sistemin gelişmelerinin sonucunda olacağı konusunda Marx'ın fikrini desteklemektedir (Schumpeter, 2010: 58). Kitabına bütüncül olarak bakıldığında, Schumpeter'in eserin muhtelif yerlerinde kapitalizmin sonlanacağından ve bunun Marx'ın tahmin ettiğinden farklı bir sebepten kaynaklanacağından bahsettiği görülür. Çünkü kapitalizm değişimi kucaklayan ve "yeni" olana anında adapte olan bir doğaya sahiptir, bu nedenle işlerin çığırından çıkıp büyük bir çatışmaya dönüşmeyeceği ve dolayısıyla da sistemin sonunun gelmesi Marx'ın öngördüğü biçimde gelmeyeceğini savunur. "Kapitalist toplumda ekonomik gelişme, değişmeyle eş anlamlıdır", ya üretim metodu yada üretilen malın yenilenmesi suretiyle bir önceki üretimi aşan bir üretim ve kazanç seviyesine varıldığından kapitalist toplumda ilerlemeler olur (Schumpeter, 2010: 46).

Schumpeter'in en bilinen eseri *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* olmasına rağmen, doktorasını 1911 yılında kitap olarak yayınlattığı Ekonomik Kalkınma Teorisi üzerine almıştır. Sonrasında doğrudan kalkınma üzerine çalışması olmadığı sanılmış ancak bir şans eseri 1993 yılında Alman akademisyen Hans Ulrich EBlinger'in *Development (Kalkınma)* adlı çalışmasını bulmasıyla kalkınma fikirlerinin gelişimine dair yeni bilgilere ulaşılmıştır. Schumpeter büyüme ve kalkınma arası ayrıma yer verir çalışmasında ve yine kendine özgü ve "yeni" bir yaklaşımla yapar bu ayrımı; artan değişim (incremental change) büyüme, devamlılık göstermeyen değişim (discontinuous change) ise kalkınmadır. Kalkınma, durağan durumun devam etmemesi, bilinmeyen bir gelecek dengesine yol açan durağan dengenin kesintiye uğraması halidir. İlk çalışmalarından başlayarak Schumpeter kalkınmayı devam etmemeyle, kesintiye uğramayla ya da bozulmayla bağdaştırmıştır (Schumpeter et. al., 2005).

Schumpeter'de kalkınmanın nedensellik veya teleolojik açıklaması, değişimin nereden geldiğini belirlemede güçlük doğuracağından dolayı sakıncalı addedilir. Bu nedenle değişim ilerleme yada gerileme olarak ele alınmamalı, ampirik destekler olmaksızın yalnız teori temelli açıklanmaya çalışılmamalı ve stabil yapılar olduğu

varsayımından kaçınılmalıdır. Aynı baskı makinasında yıllar sonra tekrar baskı yapıldığında ilk resimden farklı doku elde edilmesi çevresel koşullara bağlar. Bunu da aynı politikaların farklı toplumlarda aynı etkileri yaratmamasını açıklamada kullanır *Development* adlı makalesinde (Schumpeter, Becker ve Knudsen, 2005). Schumpeter, değinildiği gibi, kalkınma üzerine yazdığı makalede de yine yeniliği ve yenilikçi girişimcinin rolünü vurgulamıştır. Belli çevresel koşullar mutlaka her zaman yeni yapılanmalar yaratır evet ama neden birileri olandan farklı bir şeyler yapma gereksinimi duyar? sorusuna cevap aramıştır bu çalışmada. Schumpeter'in ilk dönemde bir bütün olarak ekonomi bağlamında ekonomik kalkınmayı kavramlaştırırken, kalkınmanın açıklanmasında dışsal şokları analize dahil etmemiştir. Bu nedenle yenilik, ekonomik sistem için içsel olan bir faktörle açıklanmalı veya bilimsel olarak savunulamayan "nedensiz nedenler ilkesine"[30] bırakılmaktadır. Ve Schumpeter, içsel değişikliği girişimci faaliyetlerle ilişkili yaratıcı eylemlere bağlar (Schumpeter, Becker ve Knudsen, 2005: 111). Schumpeter'in teorisi Nurkse tarafından "Batı kapitalizminin büyüme ve genişlemesi"ne uygulanmak üzere yazılmıştır, diğer toplumlarda uygulanabilir değildir (Nurkse, 1961: 15).

Schumpeter kalkınmasının bir diğer farklı yanı ise, evrimsel bağlamdaki incelemelere de yer vermesidir. Kalkınma konusunu, bugün, evrimsel bağlamda ele alan çalışmalara çokça rastlanır. Schumpeter değişim ve dönüşüm üzerine kafa yorduğundan Darwin'in fikirleri ile paralellik kurmuş ve evrimi kalkınma teorisine dahil etmiştir. Kapitalizmin ayakta (ya da hayatta) kalışını açıklarken, bu perspektifi kullanmıştır Schumpeter. Nasıl ki doğada hayatta kalan en iyi uyum gösterendir, kapitalizmin varlığını sürdürmesi de uyum göstermiş olmasının bir sonucudur (Schumpeter, 2010: 103). Dönemler değişir, devrimler ve savaşlar olur ancak kapitalizm her bir zorlukta yıkılmasını bekleyenler karşısında güçlenerek çıkar ve

[30] Nedensiz nedenler ilkesi felsefede Tanrı'nın varlığı tartışmalarında yer alan bir kavramdır. Her şeyin bir ilk nedeni vardır, ilk nedeni olmayan ise farklı perspektiflerden tanrı, doğa, cevher, tin vb. gibi farklı biçimlerde ifade edilmektedir. Schumpeter burada yeniliğin sebebi içsel değilse metafizikle açıklanabilir, bilimsel bir açıklama yapılamaz iddiasındadır.

Fukuyama ve nicesinin “tarihin sonu” tezleri en azından şimdilik çürütür. Gelişim değişimi değişim de adapte olmayı sağlar. Ancak, yenilik yaratıcı yıkımı getirir ama evrimsel bakışa göre yıkım değil uyum vardır, ve değişim sürekli ve yavaştır. Artan değişim olarak adlandırdığı büyümeyi Darwin ve Mendel’in teorileriyle açıklayabilmişse de ancak yenilikleri açıklamada evrimsel perspektif yeterli gelmemiştir. Bu noktada ise hem Darwin’in hem de Mendel’in teorileriyle ilişkisini keser, bunu sebebi ne bu teorilerin bilimsel olarak görülmemesi ne de biyolojiyle ilgili olmasıdır. Ana sebep yenilik ve sürekli olmamayı (yani kalkınmayı) açıklayamamasıdır (Schumpeter, Becker ve Knudsen, 2005: 110).

Schumpeter yalnızca kapitalizmin devamlılığını sağlayabilmesini değil ortaya attığı ve son dönemlerde tekrar gündeme gelen ünlü kavramı “yaratıcı yıkım”ı da yenilik üzerinden açıklar. Schumpeter yaratıcı yıkımı kapitalist gelişimin temel öğesi olarak görür. Rasyonalitenin aydınlanma sonrası tüm alanları nüfuzuyla başlayan modern zamanlarda, teknolojik ilerlemeler birbirini izlemiş zaman hızlanmaya başlamıştır. Sektörel bazda gerçekleşen sürekli değişimler, sermayenin, tasarrufun, üretim araçlarının, işgücünün ve onun dağılımının da devamlılık gösteren değişimleri beraberinde getirmiş ve sistemin bu durumda ayakta kalıp kalamayacağı iki kutuplu dünyada tartışma konusu olmuştur. Schumpeter (2010) ise bu konuda tereddüt göstermeden kapitalizmin değişimle gelişen ve kolay adapte olan bir sistem olduğunu öne sürmüş, hızlı değişimlerin getirdiği şeyin, sistemin tahribat değil “yaratıcı yıkım” olduğunu ve ilerlemek için işlevini yitirenin yıkımının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Schumpeter’e (2010) göre, insan kapitalizm öncesi dönemde de aynı “oburluğa” sahipti, yine feodal beyler ve serfler arasından sert çatışmalar oluyor, yönetme hırsı ile savaşlar yapılıyordu. Kapitalizm paranın hesap birimi olarak kullanılması ve bireyselliğin öne çıkarılması olmak üzere iki esasa göre her şeyin bağlı olduğu ekonomik sisteme rasyonaliteyi getirdi. Schumpeter burada ekonominin “matematiğe özgü açıklık ve kesinlik”le hemen her alandaki etkisini detaylı biçimde anlatmıştır (Schumpeter, 2010: 150-151). Modern zamanlarda sosyal bilimlerin felsefe, moral ve düşünceden kopuşunun eleştirisi üzerine ortaya konulan ve tezin

temelini oluşturan “önce kalkınma” fikri ile ters düşen bu tutum yalnızca Schumpeter’de değil çağdaşı olan çoğu iktisatçının çalışmalarında da ana tema olarak karşımıza çıkar. Rasyonelleşen insan ile onun ortaya—sistemin tam ortasına—koyduğu matematikselleşen iktisadın dünyayı kurtaracağı fikri ile yola çıkan 60’ların iktisatçıları ve devamında *başka alternatif yok* diyen savunucuları, bugün küresel ısınmayı önleme, yok olan türleri koruma, hemen hiç iyileşme göstermeyen hatta kötüye giden gelir dağılımı adaletsizliğine bir çözüm getirme, eşitsizliği en azından azaltma gibi misyonlar edinen uluslararası politik, ekonomik ve finansal kurumlarda sürdürülebilirlik üzerine binlerce çalışma yayınlayarak günah çıkarmaktadır. Dahası Schumpeter kapitalizmin anti-kahramancı olduğunu söyledikten sonra sanayi ve ticaretle uğraşanların silahlarla savaşlara girmediklerini, aksine *barışçı* olduklarını iddia etmiştir (Schumpeter, 2010: 155). Bugüne kadarki çalışma etiği ihlallerini göz ardı etsek dahi, 2020 baharında başlayan COVİD-19 Küresel Salgını ile birlikte, çok taze gelişmeler az gelişmiş ülkelere kurdukları tekstil fabrikalarında açlık sınırında çalışan işçileri yok sayarak fabrikalara verdiği siparişleri yarı fiyatına almayı teklif eden büyük giyim firmalarının, neredeyse savaş durumunda yok olacak sayıda insanı, işsizlik ve dolayısıyla yarattığı açlık ve sefalet nedeniyle ölüme terk ettiğini göstermektedir (Karim, 2020). Rasyonalite yalnız kar edinmeye odaklı hale gelince[31], kahramanların olmadığı bu sistemde her yolu mubah görenler ve yaşamını sürdürmek için açlık sınırında çalışanlar olarak ayrıldı toplumlar. Üst sınıf ile alt sınıf arasında kılıç, kalkan ya da silahlarla savaş olmasa da tıpkı savaşlarda olduğu gibi kazanan ve kaybeden, bir miktar da ölü bulunmaktadır.

[31] Schumpeter’e kadar kâr Klasiklerde de, Sosyalizm ve Marxizm’de de etik bulunmamış, meşru kılınması Schumpeter ile başlamıştır. Schumpeter yaratıcı yıkımın kaçınılmaz olduğunu ve her sektörün önünde sonunda yenisiyle yer değiştireceğini bu nedenle de kurulan her iş için kâr hesaplamasının bu yıkımın maliyetini karşılamak için haklı ve meşru gerekçe olduğunu ileri sürmüş ve geniş çevrelerce kabul görmüştür.

1.2.1.10. Yeni Sömürge ya da Bağımlılık Yaklaşımı

Bugün dahi şu kolaylıkla söylenebilir ki “kapitalizmin zengin merkezlerinin varlığı ancak yoksul ve köleleştirilmiş çevre ülkelerin varlığıyla açıklanabilir ve bu zengin merkezlerle yoksul çevreler bir tek ve aynı sistemin ayrılmaz parçaları halinde karşımızdadır” (Galeano, 2017: 51). Eski sömürgelerin resmi olarak siyasi kontrolü devam etmeksizin sömürünün devam etmesi ***yeni sömürgecilik*** olarak adlandırılır. Postkolonyal dönemde, sermaye birikiminin içeriden sürdürülebilir değilse ülkeler bağımlı hale gelir ve bunu siyasi ve ekonomik açıdan inceleyen Marxist akademisyenler ***bağımlılık teorisini*** geliştirmiştir (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 569).

Kalkınma teorilerinin çoğu daha önce de belirtildiği gibi ülkelerin ekonomik gelişimi, yani büyümelerine/zenginleşmelerine odaklanmış, tarihsel süreci göz ardı ederek ülkelerin gelişmişliği veya geri kalmışlıklarını tasarruf yetersizliği, yatırımların teşviki ve doğru sektörlere yönlendirilmemesi, sermaye yetersizliği gibi durumlara bağlamış, bunların olması durumda ise iyi yapılanmamış kurumlarda sorunu aramışlardır. Oysaki *sömürgecilik* denilen durumun bittiği tarihten bu güne kadarki süre başladığı tarihten bitişine kadarki sürenin yaklaşıl onda birine tekabül etmektedir. Bir ülkenin diğeri üzerinde egemenliği ve sömürüsü, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik kurumların oluşturulmasından işleyişine her şeyde etki sahibi olacaktır ve olmuştur da. Bugünün *gelişmekte olan* veya *az gelişmiş* nitelendirmesi uygun bulunan ülkelerinin neredeyse hepsi geçmişin sömürge ülkelerinden oluşmaktadır.

Marx da çalışmalarında sömürge konusunu ele almış, hatta kapitalizmin kendi krizini yaratarak sonunu getireceği argümanını bu emperyalist işgallerle de bağdaştırmıştır. Ne var ki Marx’ta bahsi geçen salt kapitalist gayelerle yapılan ve yaratılan artı değerlerin sınıfsal sömürüsü ülkeler arası sömürgeciliğin yalnızca tek bir kanadını kapsadığından burada teorinin daha geniş çaplı ele alındığı görülecektir, ki zaten bağımlılık teorisi bu kaynaktan beslenerek Marxist akademisyenler tarafından ortaya atılmıştır.

1762 yılında Küba'yı ele geçiren İngilizler orada şeker üretimi artırmak ve dünyada artan şeker talebini karşılamak için, Küba'nın tüm tarımsal yapısını değiştirmek pahasına tarım arazilerini şeker plantasyonlarına çevirdi. Kübalıların 15 yılda getirebileceği sayıda köleyi 1 yıldan az bir zamanda ülkeye taşıyarak köleler tarafından üretilerek dünya piyasasına sürülen şeker sayesinde yaratılan artı değere el koydular. Küba yalnızca şeker üretmeye ve ürettiğini de yalnızca ABD'ye satmaya başladı, öyle ki "şeker ihraç edip şekerleme ithal" eden bir ülke haline gelmişti (Galeano, 2017: 97; 103). Bu Frank ve Baran'ın merkez-çevre ülke teorisi ya da bağımlılık yaklaşımı için gayet açık bir örnektir.

Paul Baran, Ortaçağ'dan bu yana süregelen uluslararası sistemdeki rollerin bir atlı ile atı arasındaki görev dağılımını anımsatır der (Galeano, 2017: 51). Tarihsel gerçekliği hemen tümüyle göz ardı ederek büyüme öğütleri veren bir kısım kalkınma iktisatçısının aksine Baran ve Frank bağımlılık yaklaşımında sanayileşmiş ülkelerin sömürgelerini nasıl tarım ülkesi olarak kalmaya zorladığını ve bu ülkelerdeki kurumların oluşma sürecini ve sonrasını analizlerine dahil ederek, kalkınma literatürüne, tamamıyla farklı bir bakış açısıyla yeni bir teori kazandırmışlardır. Ve diğerleri arasında sorunları daha gerçekçi biçimde ortaya koyduğuna inanılan bu teorinin temeli merkez ülkeler ile onlara bağımlı olan ülkelerden oluşan bir küresel sistemi doğurmuş bu da bağımlı olanların kendi kararları ile hareket edemez hale gelmesine ve dolayısıyla kalkınmayı gerçekleştirmede etkinsiz politikaların izlenmesine yol açmıştır.

Marx "başkalarını ezen bir ulus özgür olmayı bilemez" der (Luraghi, 2016: 265). Daha önce de bahsedildiği üzere kalkınma tarihi sömürgecilik bir kenara atılarak okunursa tarihsel gelişimleri sekteye uğramış ve uzun yıllar sömürge altında kalarak kendi kaderini belirleme hakkını o ülkeleri paylaşan sömürge güçlerinden savaş yoluyla almış olan milletlerin geri kalmışlıklarını açıklamada eksik noktalar bırakılmış olur. Zira kendine ait olanı sömürge yönetimlerinin elinde kaybedenlerin yeniden yapılanmaya giderken ilk endişesi *kalkınma* konusu olmamıştır.

Sömürge karşıtı üç büyük isimden--Monroe, Lenin, Gandhi—Lenin tarafından, devrimden yalnızca 3 yıl sonra yapılan 2. Kongrede sömürgecilik konusunu gündeme almış ve sömürge karşıtlığını ilk kez Monroe Doktrini (1823 yılında sömürge karşıtı mesajı ABD Kongresine ve tüm dünyaya açıklamıştır) ile resmi ve uluslararası kanallar yoluyla reddeden James Monroe'dan (1817-25 arası ABD Başkanlığı yapmıştır) yaklaşık 100 yıl sonra ikinci kez sömürgeci güçlere rest çekilmiştir. Sömürge ile ilgili bu noktalara değindikten sonra şunu da belirtmek gereklidir ki, Monroe Doktrini yalnızca Amerika kıtasındaki bulunan sömürgeleştirilmiş devletleri kapsamış diğerlerine hiç değinilmemiştir. Lenin'in emperyalist sömürüye maruz kalanların yanında olma vaadi yalnızca dünyaya sosyalizmi yayma çabasından ileri gelmektedir ve "...çoğu ulusal kurtuluş hareketi, sonunda komünizmle özdeşleşmiştir", Gandhi'nin çabası ise yalnızca Hindistan'ın bağımsızlık kazanmasına yöneliktir (Luraghi, 2016: 263-269). Bu nedenle dünyada sömürgeye kısmi "hayır"lar olmuş ve sömürgeyi durdurmakta bu üç isim etkin olmuş olsa da burada salt amacın dünyada sömürgenin sonlandırılması olduğunu söylemek biraz zorlama olabilir. Soğuk Savaş döneminde iki ülke çevresinde şekillenen ve kendi ideolojilerinin takip edilmesini isteyen bu iki kutup ülkelerin yaptığı her eylemi ideolojileriyle bağdaştırmış, kapitalizm içinde değerlendirecek bir eylemde bulunan ülkeden Sovyet Rusya'nın desteği çekmesi söz konusuyken sosyalizme benzer bir faaliyette bulunan ülkeye ABD'nin savaş açmaya kadar ileri gitmesine tanık olunmuştur. ABD her ne kadar sömürgeciliğin sona erdirilmesi taraftarı olsa da Frank'ın (2010) da dediği gibi, kapitalizm sisteminin içinde birilerinin ilerlemesi için ötekilerin geri kalması gerekiyordu. Sömürgeciliğe çok benzeyen bu sistem, hemen sömürgeciliğin sonlanmaya başlamasının ardından onun yerini almaya başladı.

Uruguaylı gazeteci-yazar Eduardo Galeano'nun 1971'de yayımladığı ve Latin Amerika denildiğinde akla ilk gelen eserlerden biri olan *Latin Amerika'nın Kesik Damarları*'nda[32] egemen sınıfı şiddetle eleştirir. Büyük gelir dağılımı adaletsizliğinin

[32] Türkçe'ye bu adla çevrilen kitabın orijinali ismi *Las Venas Abiertas de Amerika Latina*'dır.

yanı sıra lüks tüketime yapılan harcamalar, üretimden uzak yatırımlar ve yurtdışı bankalarında tutulan büyük meblağlar nedeniyle ülkenin gelişimine ket vuran bu sınıfı şöyle itham eder: “Ta başından beri emperyalist iktidarın boynu bükük uyduları oldukları için, yurtseverliğin ihanetten daha fazla çıkar sağlayıp sağlamayacağını denemek işlerine gelmez bizim egemen sınıflarımızın; uluslararası politikanın biricik metodu olarak dilenciliği bellemişlerdir. ‘Başka çıkar yol yoktu’ gerekçesiyle ülkenin bağımsızlığını ipotek ederler hep. Tam oligarşiye özgü bir tavırla, sosyal bir sınıfın güçsüzlüğüyle ulusal kadersizliği, işlerine geldiği için seve seve birbirine karıştırırlar” (Galeano, 2017: 16).

Sermaye birikimi ya da tasarruf sorunu bugün kalkınamamanın en önemli unsurlarından biri olarak addedilir. Kapital’in ilk cildinde Marx sermaye birikimini mümkün kılanın yeni kıtanın keşfi ve en hafif deyimle oradan taşınan kıymetli madenler ve iş gücü olduğunu söylemiştir. Gerçekten de ekonomik evrimin en büyük adımı iç ve dış yağma sayesinde atılmıştır. Ancak bu süreçte yaratılan uluslararası zenginliğin Avrupa ülkelerinin tekelinde olması sömürülen ülkelerin sermaye birikimine engel olduğu gibi bu zenginlikten bir yarar sağlayamamaları ile de sonuçlanmıştır. Bu ülkelere verilen zarar yalnızca sermaye birikiminin engellenmesi olmamış; hem sermayesiz kalmış hem sanayileşmekte gecikmiş hem de üretim yapamadığı gibi üretilenlerin alınmasına zorlanarak Pazar haline getirilmişlerdir (Galeano, 2017: 49). “Bu durum, bu defa kolonilerle eski kapitalist ülkeler arasında bağımsızlık savaşlarına sebep olacaktır. Ama durum ne olursa olsun, sonuç olarak, kolonilerin kapıları er ya da geç koloni politikası izleyenlere kapanacak; bu ülkeler kolonilerinden eskisi gibi yararlanma imkanı bulamayacaklardır” (Schumpeter, 2010: 68).

İktidarın sermaye sahibinde olduğu konusunda tüm iktisatçılar Marxist’tir (Galbraith, 1971: 41). Marxizm’deki yabancılaşmayı insanın kendi ekonomik eylemlerinden yabancılaşmanın ötesine taşıyıp içinde yaşadığı doğaya yabancılaşması ve insan-çevre ilişkilerini ele alan Ekolojik Marxizm ya da Ekomarxizm’in yaklaşımı ve ileri sürdükleri oldukça dikkate değerdir. Ekomarxizm

postkolonyal çevre ülkelerdeki halkın zehirlendiğini ve çevre ülkelerin kar güdüsüyle kirletildiğini ileri sürer, çevre ve merkez ülkeler arasında bu nedenle oluşan bir uçurum vardır. Ağır metal kirliliği, petrol sıçraması, kara mayınları, havanlar, roketler, beyaz fosfor, sniper ateşlemeleri ve yüksek inflaklı patlayıcılar, göz yaşartıcılar ve dikenli teller sömürge sonrası dönemin ekstraksiyon ve kirlilik manzarasının öğeleridir. Ekolojileri küresel ya da uluslararası değer ekstraksiyonu amacıyla bozulmuş postkolonyal halkın direncini bir kenara koyun, kirlilik geçim olanaklarını dahi zayıflatacaktır. Postkolonyal toplumlar askeri-sanayi atıkları gibi materyal kirlilikten ve sürekli devam eden yolsuzluklar ve askeri darbe gibi siyasal kirlilikten muzdarip olurlar (Picard ve Beigi, 2020: 7).

Fransız filozof Michel Serre (1995) tabiatta hayvanların kendi bölgesini o alana pisleyerek belirlemesini, kapitalist toplumda doğaya kirleterek hakim olma durumuyla benzeştirir ve insanın tabiata üstünlüğünü gösterme ve hakimiyet kurma istediğini pisleterek tatmin ettiğini anlatır. Kirleterek biriktirme sürecinin özeti postkolonyal halkların günlük ilişkilerinde saklıdır. Kirlilik sosyal hayatın en samimi alanlarını kaplar, temiz suya ya da kamusal eğitime ulaşma gibi en temel konuları komplike hale getirir. Postkolonyal dünyada, emperyal oluşumun kalıntıları savaş enkazları arasında, petrol sızıntıları ile ve yozlaşmış politik atmosferde yaşayan marjinal toplulukların sosyopolitik durumları açısından uçurumlar yaratır (Picard ve Beigi, 2020: 8).

Coğrafi keşiflerle İspanya ve Portekiz'in sömürgeleştirip tüm kaynaklarını tükettiği ve yerlilerinin hemen hepsini yok ettiği Latin Amerika yakın geçmişte de Neoliberal sömürgeciliğe konu olmuş bu nedenle anti kapitalist bir yaklaşım belirleyerek bağımlılık teorisi ve merkez-çevre ülkeler kavramını ortaya atmıştır.

1.2.1.11. Kalkınmada Kurumlar: Kurumsalcı Yaklaşım

Kalkınma teorilerinde kurumsalcıların ayrı bir yerinin olması belki bugünün ihtiyaçlarına diğer tüm teori ve yaklaşımlardan daha uygun ölçüde hitap

edebilmesinden, belki de ezber bozan yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. ABD'de doğup gelişen sonrasında sınırları aşan Kurumsalcı iktisadın iktisat kuramına en büyük katkısı, "kurumsuz" bir yapıyla evrensel genel geçer reçetelerle kalkınmanın gerçekleşemeyeceğini, doğru varsayılıp üzerine modellerin inşa edildiği çoğu ön kabulün aslında gerçekle ilgisinin olmadığının ortaya konulması sayılabilir. Elbette, var olanı yıkarken yerine yenisini koyma mahareti de sergileyip, kalkınmanın kurumlarla mümkün olduğu iddiasında bulunurlar. Newton fiziğinden feyz alarak evrensel bir iktisadi kuram oluşturmak için yola çıkan ekonomistlerin oluşturduğu yerleşik iktisat anlayışına göre, "tarihsel olarak devlet ve toplum ile iç içe geçerek evrilmiş olan ekonomiyi, kendi kurallarına göre işleyen ve 'doğal' (yani, kurumlardan bağımsız) bir piyasa kurgusu içinde çözümlemek mümkündür. Bu 'kurumsuz' kurgunun dayanağı, iktisadi birimlerin belirli basitleştirici varsayımlar altında kavramsallaştırılmasıdır. Bu varsayımlara göre, iktisadi birimler, her zaman ve her mekânda iktisadi yararı ençoklayan, akılcı ve tam bilgi sahibi piyasa aktörleridir." (Özçelik ve Özveren, 2015: 19-20).

İktisat bilimi kendi tarihi boyunca hep "kurumsuz" ve "ruhsuz" bir bilim olmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, iktisadın kurucu babası Smith bir ahlak felsefecisiydi ve çalışmalarında iktisadi olay ve aktörleri tarihsel ve kurumsal bir çerçevede ele almıştır. Smith'in bu kapsamlı siyasal iktisat yaklaşımı, "Ricardo'dan Marshall'a uzanan bir 'teknikleşme' süreci boyunca, tarihsel ve kurumsal bağlamından kopmuştur". Marx da aslında bu kopuşu eleştirir, çünkü bu kopuşla beraber bölüşüm süreci verili kabul edilmiş yalnız üretim ilişkilerine odaklanılmıştır. Her ne kadar J. S. Mill ile Smithyen çizgiye bir geri dönüş olacak gibi olsa da Jevons, Menger ve Walras'ın "marjinal devrimi" ile iktisadın "bilimsel" yönü ağır basmış egemen iktisat, tarih, felsefe ve sosyolojiden kopuk bir hale gelmiş; Marshall'ın son dokunuşuyla da "kurumsuz" bir sistematiğe oturtularak bugünkü şeklini almıştır. Bu iktisadi yaklaşım son on yılda biraz sarsılmış olsa da egemenliğini koruyarak halen yoluna devam etmektedir (Özçelik ve Özveren, 2015: 21).

Kurumsalcı kalkınma teorisinde, kalkınmanın temelinde kurumlar vardır. Sosyal, kültürel ve ekolojik ilişkilerden arındırılmış salt üretim ilişkileri üzerine kurulu bir iktisat yaklaşımını reddederler. Bütüncül, sosyal bilimlerin diğer alanlarıyla ilişki içinde, tek yönlü nedensellik bağlarıyla kurulu örüntülerin çıkarsamalarıyla analiz ve çözümlemelere karşı olan bu disiplin, metodolojik olarak da evrimsel bir iktisadi gelişimi öngörür. Kurumsalcılar bağlam konusunun önemine dikkat çekerler ve "…rasyonel etkenler ve etkin piyasalarla ilgili basit varsayımları ve standart iktisadi düşüncenin 19. yüzyıl evrenselciliğini reddederken, bireysel karar verme mekanizmasının karmaşıklığını, kurumların önemini ve ekonomik yaşamın politik boyutunu vurgulamaktadırlar" (Parthasarati, 2019: 15). Ayrıca, son dönem Kurumsalcılarda, demokrasi ve kurumların rolü daha belirgin biçimde vurgulanır. Buna göre, iyi çalışan-amacına uygun ve patronaj ilişkilerine yer olmayan, kapsayıcı-eşitlikçi, adaletli ve her kesimin ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran, sağlam-, ideolojik durumlara göre standartlarını değiştirmeyen demokratik kurumların varlığı kalkınmayı mümkün kılacaktır. Bu yaklaşımın öncüleri ilk dönemde, Veblen, Commons, Mitchell, Ayes; Yeni Kurumsalcılar, Coase, Williamson, North ve son dönemde Myrdal, Polanyi, Galbraith şeklinde sıralanabilir.

"İsraf ve sömürü kültürüne dayanan kapitalist kurumsal yapı, aynı zamanda kendi krizini yaratmaya da yazgılıdır" diyen kurumsal iktisadın kurucusu Thorstein Veblen[33], neoklasik iktisatın kökten değişmesi gerektiğini ileri sürer. Veblen'e göre neoklasik iktisadın temel yanlışı ferdi toplumsal/kurumsal olanın; ve iktisadi olanı, iktisat-dışı olanın dışında tutarak değerlendirmeye ve anlamaya çalışmasıdır. *Kurum* Veblen'de, "kültürel olarak belirlenen yaygın düşünce ve davranış alışkanlıklarıdır" iktisadi davranışlar bu yapının dışında gerçekleşemez, bu davranış ve düşünce şeklindeki yaygın alışkanlıklar iktisadi süreçleri belirlemede oldukça etkindir, yok sayılamaz. Veblen neoklasik iktisadi yaklaşımın kökten değişmesi gerektiğini

[33] Veblen 1929'daki Büyük Buhranı kurumsal çözümlemeleri sayesinde öngörebilmiştir (Özçelik ve Özveren, 2015: 31).

düşünür. İktisatın Newtoncu Fizikten değil Darwinci Evrimsel Biyolojiden feyz alması gerektiğini savunur. Commons'ta ise, kurumlar neoklasik iktisat içinde ihmal edilmemesi gerek öğelerdir ve iktisatın temel uğraşı olan kıtlık sorunun yarattığı problemlerin çözümünde kullanılan araçlardan başka bir şey değildir. Kapitalizmi kurtarmak için kurumlarda reform yapılmalıdır. Ayrıca piyasa mübadeleleri kurumsal "işlemler"dir diyerek Commons Yeni Kurumsalcıların İşlem Maliyeti Yaklaşımının da temelini atmıştır. Mitchell de tıpkı Commons gibi kurumsalcı yaklaşımın neoklasik iktisattaki eksikleri gidermesini öngörmüş, neoklasik iktisadı Veblen'in yaptığı gibi hepten eleştirmemiştir. Neo-kurumsalcı Ayres ise, Mitchell ve Commons'ın neoklasik/sonrasında Keynesyen yaklaşımla uzlaşı içindeki geleneğini sürdürmüş ancak Veblen'in teknolojinin yenilikçiliği ile çelişen kurumların tutuculuğu konusunu derinlemesine incelemiştir. Dönem itibariyle kesiştiği Keynesyen iktisatın çerçevesi içinde analizlerini yapan Ayres de diğerleri gibi Veblen'in köktenci tutumunu benimsememiş, ılımlı bir yol tutturmuştur. Özçelik ve Özveren'e (2015) göre, neo-kurumsalcı dönem kurumsal iktisadın gerilemesini önlese de gelişmesine bir katkı sağlamamıştır. Yine de neo-kurumsalcılardan Allan G. Grunchy (1987) Veblen ile Commons-Mitchell-Ayres ekseninde farklılaşan anlayışı toparlamak ve kurumsalcı bir çerçeve oluşturmak adına bazı prensipleri vurgulamıştır. Bunlardan ilki, üretim sürecinin yalnızca kar saikıyla değil toplumsal yapının devamlılığı için yapılmasının gerekliliği; ikincisi statik değil sürekli değişen bir iktisadi yapının var olduğu ve bu yüzden statik denge yerine evrimsel sürece odaklanmak gerektiği; ve son olarak, süreç ve kurumdan bağımsız sınırsız akılcı *homo economicus* yerine sınırlı akılcı olan *homo culturalis* veya *homo institutalis*'tan bahsetmenin daha isabetli olacağı şeklindedir (Özçelik ve Özveren, 2015: 36). Grunchy 1959 yılında kurulan *Evrimsel İktisat Birliği*'nin (Association for Evolutionary Economics, AFEE) amacını şöyle açıklar: Aka akım kurumsal iktisadı geliştirmek için bir düşünce ve tartışma platformu oluşturmaktı. Böylelikle ana akım Kurumsal Okulun etki alanı genişletilebilecekti. Fakat beklendiği gibi olmadı, hatta ünlü iktisatçı Robert A. Gordon 1975'teki bir konuşmasında AFEE üyesi kurumsalcıların teorik ve uygulamalı ekonomiye hemen hiç katkıda bulunmadıklarını belirtmiştir. Grunchy bunun üzerine AFEE üyelerinin

birliğin reformist karakterinden etkilendiklerini ancak Clark'tan Galbraith'a ana akım kurumsalcıların ekonomik ve sosyal problemlerin çözümü için önerdikleri hemen hiçbir politikayı kabul etmediklerine dikkat çeker. Sonrasında ise şunu ekler; Gordon ve ötekilerin kurumsalcıları teorik ve uygulamalı iktisada yaptıkları çok küçük katkılarından dolayı eleştirmeleri şaşırtıcı değildir çünkü AFEE üyesi kurumsalcılar iyi tanımlanmamış bir evrimsel iktisat çerçevesinde yeni denge kuramı arayışına girmiş ancak geleneksel iktisada alternatif farklı bir entelektüel imaj yaratamamışlardır. AFEE'nin kurulduğu 1959'dan bu yana (çalışmanın yayımlandığı 1978 yılına dek) iktisadın gelişimine bu sebeple çok hemen hiç katkısı olmamıştır (Gruncy, 1978: 272, 275). Yöntem eleştirisi yapan ve ilerlemenin tanımlanmasında Yeni Endüstri Devleti çalışmasında Kurumsalcı çizgide duran John K. Galbraith (1971) çalışmasında teknolojik ilerlemenin beraberinde getirdiği sorunlardan bahseder. Üretim kadar pazarlamanın maliyetine katlanılan büyük adamların döneminde refah artışının mümkünatını tartışır. Sermaye birikimi ve tasarruflar konusunda ise tüketime dayalı bir ekonomik sistem yarattıktan sonra sermaye teşekkülü için tüketici tasarruflarına bel bağlanmasının anlamsızlığını ortaya koyar. Galbraith eserinde yerleşik iktisadı hem yaklaşımı hem yöntemleri itibariyle yererken, Kurumsal İktisat çatısı altında gerçekçi ve bütüncül analizler yapar.

Kurumsalcılığı yeniden Veblen çizgisine taşıyan ve kurumsal iktisada yeni kavramlar kazandıran kişi Keynesyen Okula dahil olan Stockholm İktisat Okulundan Gunner Myrdal'dır. Myrdal yerleşik iktisadın dışından olup Nobel alan ilk iktisatçıdır. Öyle ki, bugün İsveç ve diğer Kuzey Avrupa ülkelerinin sosyal devlet anlayışı Myrdal'ın teorisi üzerinde temellenir. 1930'da yayımladığı *The Political Element in the Development of Economic Theory* isimli çalışmasında ana akım iktisadın sosyal çevreden ve kurumlardan bağımsız, pür iktisat kuramının oluşturulamayacağını ve bu nedenle iktisatta pozitivizmin imkansız olduğunu anlatmıştır. Buna ek olarak, iktisadi modeller oluşturulurken bir değişkenin ötekine etkisinin ölçülmesinin mantıklı olmadığını çünkü her değişkenin birbiri ile karşılıklı etkileşim içinde olduğu için "dönüşümlü nedensellik (circular causation)"ten ve "karşılıklı bağımlılık

(interdependence)"tan söz eder. Burada da dengeden söz etmek pek de mümkün değildir (Özçelik ve Özveren, 2015: 37-38).

Myrdal'ın bu katkılarının ardından gelen ve üç kurucusunun üçü de Nobel ile ödüllendirilmiş Yeni Kurumsal İktisatçılarla Kurumsalcılık yükselişe geçmiş ve neoklasik iktisadın en temel varsayımlarında ciddi sarsılmalara neden olmuştur. İlk defa 1997 yılında bir araya gelerek "Yeni Kurumsal İktisat" topluluğunu kuran Ronald Coase, Oliver E. Williamson ve Douglass C. North, İşlem Maliyetleri Yaklaşımı olarak da anılan bu yaklaşımlarıyla firmayı piyasanın alternatifi bir yönetişim yapısı olarak kurgulamışlardır. Coase ve Williamson işlem maliyetlerini mikro açıdan firmasal bazda ele alırken North da makro iktisadi olarak ele almış böylelikle birbirini tamamlayan bütüncül bir kuram oluşturmuşlardır. Neoklasik iktisatta varsayıldığı gibi bilgiye ulaşmak maliyetsiz değildir aksine büyük maliyetler doğurur ve firmalar bu nedenle girdileri çıktıya dönüştüren nötr makineler değil karar mekanizmalarıdır. Araştırma ve bilgi edinme maliyeti, pazarlık maliyeti, ve yasal düzenleme ve yaptırım maliyetleri şeklinde üç başlıkta toplanabilecek bu maliyetler firmanın üretim kararlarını etkileyen önemli faktörlerdir ve bu kurumsal süreçler göz ardı edilerek iktisadi süreçlerin anlaşılması ve analiz edilmesi mümkün olamaz. Böylece neoklasiklerin araçsal akılcılığı yerini sınırlı akılcılığa bırakır. Bireylerin sınırlı akılcılığı ile belirsizliği ortadan kaldırmak adına geliştirdiği çözümlerin kavramsallaştırılması Yeni Kurumsalcılarda kurumun karşılığı olarak görülebilir. İşlem maliyetleri, bu sebeple, kurumlardan kaynaklanır. O halde kurumlar piyasanın hangi etkinlik düzeyinde çalışacağını da belirleyecektir. Ne var ki Yeni Kurumsalcılar, Veblen ve Myrdal'ın yaklaşımlarının çoğunu göz ardı ederek neoklasiklerin kurumları kuramlarına dahil edip yeni bir sentezle yollarına devam edebilecekleri bir yapı oluşturmuşlardır. Burada Asıl Kurumsal İktisatçılar devreye girer (Özçelik ve Özveren, 2015: 40-42).

Asıl Kurumsal İktisatçılar, Myrdal'ın dönüşümlü nedenselliğinin sadece model düzeyinde değil birey ve kurumsal olan arasında da olduğunu ileri sürer. İktisadi süreç her durum ve mekanda kurumsaldır ve bütüncül olarak ele alınmalıdır. Kurumsal

çerçeveyi dışsal ve sabit gören neoklasik yaklaşımı, ilk olarak Yeni Kurumsalcılar aşmış kurumsal çerçevenin değişken ve birey ve firma davranışlarında etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak bireysel tercihleri açıklarken sabit neoklasik kuramın dışına çıkmamışlardır. Bu nedenle Asıl Kurumsalcılar bu noktayı daha vurgulu belirtmiş, dönüşümlü nedenselliği vurgulamışlardır. 1980'lerde çalışmalarına başlayan Asıl Kurumsalcı İktisatçılar, 1988 yılında Londra'yı merkezli *Avrupa Evrimsel Siyasal İktisat Derneği'*ni (European Association for Evolutionary Political Economy, EAEPE) kurmuş ve bir benimsedikleri dizi ilkeyi sıralayarak Asıl Kurumsal İktisat Okulunun başka bir görüşün içinde eritilmeyecek nitelikte bir yapısı olduğunu ana akım iktisattan keskin çizgilerle ayrılarak belirtmişlerdir. İlkeleri kısaca sıralamak gerekirse: 1. Gerçeklikten kopuk ve kurgusal olmayan bir analiz öngörülür. 2. İktisadi çözümleme pür iktisadi yaklaşımla gerçekleştirilemez; ancak siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve tarih gibi bilimleri de kapsayan disiplinlerarası bir yaklaşımla mümkündür. 3. Denge kavramı tamamıyla reddedilir. İktisadi süreçler birikimli, değişken ve sürekli dönüşen süreçlerdir; bilgiye ulaşmak güç, gelecekte ne olacağı ise belirsizdir. 4. Teknoloji de bireyin zevkleri de verili değil değişkendir. 5. Piyasa ne ideal ne de doğal bir düzendir; diğer kurumlarla etkileşim içinde olan bir başka kurumdur. 6. Sosyo-ekonomik yapı ekolojik düzenin bir parçasıdır ve faaliyetlerini sürdürürken ekoloji pahasına işlememelidir. 7. Faydacı yaklaşım reddedilir, gerçek gereksinimlerin belirlenmesinde demokratik süreçlerin önemi vurgulanır. 8. Hem mono iktisat anlayışı hem de pür iktisat yaklaşımı reddedilir. Bu fikirle uyumlu olarak, farklı iktisat okullarından oluşan bir öncüler listesi oluşturmuştur Evrimsel Siyasal İktisatçılar. Commons'tan Keynes'e, Marshall'dan Smith'e, Marx'tan Polanyi'ye ve tabii Myrdal'dan Veblen'e geniş bir yelpazede öncülerini hemen tüm ilgili sosyal bilimler alanlarından belirlemişlerdir (Özçelik ve Özveren, 2015: 46-47).

Özellikle milenyumun ilk on yılının sonlarına doğru patlak veren Küresel Finansal Kriz sonrasındaki yeni arayışlarda Kurumsal İktisada yönelimin daha yoğun biçimde olduğu görülebilir; Geoffrey Hodgson, Ha-Joon Chang, Daron Acemoğlu,

David Robinson gibi dünya çapında ünlü ve kalkınma iktisadı alanında son dönemdeki çalışmalarıyla gündeme gelen bu isimler Kurumsal İktisadın çatısı altında buluşurlar.

Kendilerinden önce gelen kurumsalcıların metodolojisini benimsemiş olmalarına rağmen araçsal olarak ekonometrik ve/veya istatistiki analizlere de çalışmalarında yer verir bir kısmı. Kalkınamama problemini kurumlara bağlayan ve analizlerini uzun dönemli tarihsel perspektiften ve disiplinlere arası yapan bu iktisatçıların kalkınma alanındaki fikirlerine de kısaca yer vermek gerekli görülmektedir.

Acemoğlu ve Robinson (2012) ses getiren eserleri *Ulusların Düşüşü*'nde ülkeler arası büyüme ve kalkınma farklılıklarını tarihi süreç içinde ele almış ve kalkınma farklılıklarının kökenlerini araştırmışlardır. Genel kabul gören coğrafya hipotezi, kültür hipotezi, cehalet hipotezi olmak üzere 3 yaygın görüşü ortaya koyarak üçünün de zayıf yönlerini ve neden geçerli olamayacaklarını tartışmışlardır. Coğrafi olarak birbirine yakın ülkelerin birbirinden tamamen farklı gelişmişlik düzeyinde olmaları coğrafya hipotezini, Protestan ahlakına sahip olmayan hatta ve hatta Hristiyan dahi olmayan gelişmiş ülkelerin varlığı ve Ortadoğu'nun geri kalmışlığının İslam'dan bağımsız kökenleri kültür hipotezini, son olarak da siyasi ve elitlerin cehalet hipotezini tarihsel olgu ve olayların analizi yoluyla yanlışlamış ve bu üç hipotezin de geçersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kalkınamama problemine getirilen ve daha önceleri genel kabul gören bu üç temel çözümün yerine ise kurumları koymuşlardır. Kitap boyunca kurumların kalkınmadaki önemi vurgulanmıştır. Ancak bu kurumları yaratan koşulların şans eseri ortaya çıktığının varsayılması kalkınmanın rastgele bir durum olması gibi bir çıkarıma yol açmaktadır. Bu durumda; toplumlar, geçirdikleri süreçler sonucunda rastgele "sömürgeci" veya "kapsayıcı" —Acemoğlu ve Robinson'un deyimiyle— kurumları tasarlamış ve sonrasında ise olaylar birbirini takip ederek o ülkeler için farklı düzeylerde kalkınma ve büyümeyi yaratmıştır.

Kurumsalcıların bugün en önemli isimlerinden biri olan, ve serbest ticareti öneren ülkelerin kalkınma paternlerine bakıldığında korumacı yaklaşımı

benimsediklerini *Merdiveni İtmek: Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü* kitabında göstererek ses getiren Ha-Joon Chang[34] (2016), işe Washington Mutabakatını eleştirmekle başlar. Kitabında, kendisi korumacı politikalarla gelişen ülkelerin zirveye vardığında merdiveni iterek ardından gelenlere farklı ve dolambaçlı yollar tavsiye ettiğini, List'in fikirlerine dayandırdığı tarihi bulgularla da destekler.

Chang'a göre, kalkınmayı gerçekleştireceği düşünülen kurumlar, bugünün gelişmiş ülkelerine bakıldığında aslında kalkınmanın sebebi değil sonucudur. Chang burada hemen şunu ekler, gelişmekte olan ülkelerin bu kurumları benimsemesinde faydalar olabilecektir, ancak bu fayda abartılmamalıdır. Üstelik bazı durumlarda gelişmiş ülkelerin koyduğu uluslararası standartlara uygun hareket etmek, örneğin fikri mülkiyet haklarının korumasına yönelik anlaşmaları kabul etmek (Çin kalkınmasının önemli bileşenlerinden birinin bu standartlara uyulmaması olduğu ileriki bölümlerde detaylı olarak anlatıldı) her zaman gelişmekte olan ülkenin hayrına olmayacaktır. Dahası, gelişmekte olan ülkelerde nitelikli insan gücünün azlığı sebebiyle bu kurumların kurulma ve sürdürülmesi oldukça zor olacaktır, hatta Chang bunun bazen negatif çıktıları dahi olabileceğini iddia eder (Chang, 2016: 30-31).

Chang da List gibi analizlerini yürütürken tarihsel yaklaşımı benimsemiş, tarihsel yaklaşımın neden en uygun yaklaşım olduğunu ise şöyle ifade etmiştir: "Somut ve tümevarımcı bu yaklaşım, soyut ve tümdengelimci yöntemlere dayanan, günümüzde egemen olan neoklasik yaklaşımla taban tabana zıttır." İngiltere'de de Karl Polanyi ve Andrew Shonfield gibi isimlerin temsil ettiği bu yaklaşımı Chang Alman Tarihselci Okulun en önemli katkısı olarak görür (Chang, 2016: 23).

[34] Chang aynı zamanda Cambridge Üniversitesi Kalkınma Bölümündedir.

1.2.1.12. Sonuç Niteliğinde Bir Değerlendirme

Buraya kadar olanları birkaç paragrafla özetlemek gerekirse, kalkınma politikaları ve dayandıkları teori/model ve yaklaşımlar yıllar içinde değişim göstermiş geldiğimiz son aşamada ise artık hem akademide hem pratikte odaklanılan noktanın milletlerin zenginliğinden ziyade insanın refahını ve iyiliğini içinde yaşadığı tabiatla birlikte artırabileceği bir model ihtiyacı ve arayışı içinde olunduğu gözlemlenmektedir.

Geçmişten bu yana kalkınma üzerine çeşitli fikirler ortaya konmuştur. Hatta bunlardan bazıları, hemen hiçbir tarihi ve bilimsel kanıta dayanmadan üretilmiş fikirlerden oluşmaktadır. 1915 yılında Ellsworth Huntington *Civilisation and Climate*[35] başlığıyla yayımladığı kitapta bir kısmının ırkçı olarak nitelendirilebileceği yorumlara yer verir örneğin. Mesela, tropiklerde insanların açık havada yaşadığının bunun ise ahlaki standartların düşmesine neden olduğunu ileri sürer. Öyle ki, topluluğun yaşam biçimi ve kadınların cinsiyetlerine dikkat çeken "yetersiz" giysileri nedeniyle bu insanların düşünce ve enerjilerinin sekse yöneldiğini bu nedenle medeniyete ulaşmalarının zor olduğunu ifade eder. Yazar kitabın diğer kısımlarında gelişmenin tek koşulunun iklim olmadığını da belirtir ancak yine de en önemli birkaç taneden biridir. Her medeniyetin belli düzeyde gerektirdiği bir enerji seviyesi vardır. Bu enerjiye sahip olmamak gelişmeyi engelleyici sonuçlar doğurur, medeniyet onu teşvik edecek bir iklimde yeşerir. Çoğu ülkede aylaklığın, sahtekarlığın, ahlaksızlığın, aptallığın ve irade zayıflığının sebebinin iklim olduğunu iddia eder Huntington. Soğuk havanın zihinsel faaliyetleri olumlu etkilediğini de ekler (Huntington, 1915: 102).

Öncesinde, yalnızca genel tarihi değil Batı'nın yükselişinin tarihini de Batılılar yazmış, yorumlamasını Batılılar yapmış, konu üzerine teoriler üretmiş standartlar belirlemişlerdir. Batı'nın ancak 2 yüzyıl boyunca dünyanın merkezine yerleşme çabaları merkezin yeniden doğuya kaymaya başlamasıyla ve Batı kökenli teori ve yaklaşımların bu büyümeyi açıklamada yetersiz kalışıyla Braudel, Wallerstein, Frank

[35] Medeniyet ve İklim

gibi tarihin başka yorumlarının da mümkün olduğunu iddia eden sosyal bilimciler, Marx, Weber gibi tarihsel analizi iktisada entegre eden düşünürler ve nicelerinin alternatifsiz bir dünyada yaşamadığımızı ve belli bir noktadan yapılan yorumlamaların tüm tarihi gerçekleri kapsamadığını ileri sürdüğü bilinmektedir (Frank, 2010). Ana akım her ne kadar uzunca bir süre bunu benimsemese de, bilhassa 21. yy'da giderek artan global sistem krizleri ve dünyanın geldiği durum Ortodoks olmayan kalkınma teorilerini gündeme getirmiştir.

Schumpeter'i izlediğimizde hem iktisatçılar hem tarihçilerin yenilikçi girişimciyi bu zamana dek öncelikle güçlü bireyciler olarak düşünürler. Liderliği, riski almadaki istekliliği, eski finans, üretim ve dağıtım yollarını terk etmesi vurgulanmış ve neredeyse bu girişimci toplum karşısındaki bir isyancı olarak resmedilmiştir. Daha önce kimsenin yapmadığına umut bağlamak şüphesiz beraberinde cesaret, hayal gücü ve eski düzene karşı koyma isteğini de getirecektir, tıpkı Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin ilk safhalarında olduğu gibi. Ancak, sürecin yaratıcısı, partnerler, sermayedar, iş ve hizmet tedarikçileri tüm paydaşlar arasında yapılması gereken sözleşmeler gibi; gelişmekte olan ülkeler için çok önemli bir bileşen olan gümrük işleri, izinler, döviz düzenlemeleri gibi meselelerle ilgilenen resmi acentelerin kaydedilmesi gibi; vasıflı çalışanları bir araya getirmek ve işbirliği içinde çalışmalarını sağlamak, onlara yetki vermek, sadakatle çalışmaları için esin vermek ve toplumla barışık iş hayatı sürmek gibi önemli diğer kalkınma bileşenleri, girişimciye yapılan vurgunun gölgesinde kalmış hatta çoğunlukla göz ardı edilmiştir (Hirschman, 1958: 16-17).

Farklı toplumlar için farklı kalkınma biçimleri olacağını savunan Hirschman, dolayısıyla monoiktisat savını reddeder. *Monoiktisat savı*nın reddinden kasıt ise, az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları bir sürü ortak özellik nedeniyle sanayileşmiş ülkelerden ayrı bir grup olarak ele alınması ve sanayileşmiş ülkelere odaklanmış geleneksel iktisadi analizlerin az gelişmiş ülkelere uygulanırken yeniden biçimlendirilmesi zorunlu olduğudur. Tek bir iktisadın olduğu—tıpkı tek bir fiziğin olması gibi—ve ülkeler arası ilişkilerin karşılıklı çıkara dayandığı—çünkü kazanç elde etmeyenin herhangi bir eyleme girmeyeceği—Ortodoks iktisadın genel kabulüdür.

Karşılıklı çıkar savı bu iki grup ülke arasındaki ilişkilerin iki tarafın da çıkarına olacak biçimde şekillendirilmesidir. Buna zıt bir pozisyonda ise neo-Marxist kalkınmacılar bulunur; kapitalist merkez ile az gelişmiş çevre ülke arasında merkez lehine sömürgeci bir ilişki ya da eşitsiz mübadele söz konusudur. Uzun süren bu sömürü ve oluşan siyasi-ekonomik yapının ardından çevre ülkelerin gelişimi merkez ülkelerden tamamen farklı biçimde olacaktır. Bu nedenle neo-Marxistler hem monoiktisat hem de karşılıklı çıkar savını reddeder. Marxism'de geri kalmış olanla gelişmiş olanın arasındaki ilişki ikincinin ilkinden fayda sağlaması yoluyla kurulduğu için karşılıklı çıkar savı reddedilirken, Marx'ın ortaya koyduğu genel iktisadi teori işçiler üzerinden kurulduğundan monoiktisat savı kabul edilir. Son olarak mono iktisadı reddedip karşılıklı çıkarın kabul edildiği kısımda ise Kalkınma İktisadı yer almaktadır ki burada İngiltere ve Hindistan örneği verilebilir. Hindistan'da İngiltere sömürgesi zamanında yapılan altyapı yatırımları, demiryolları vs., sanayileşmenin önünü açmıştır. Monoiktisat fikri 30'ların ve 40'ların yeni Ortodoks iktisadı sayılabilecek Keynesyen iktisatla birlikte yıkılmış, Keynes tarafından iki ekonomi fikri ortaya atılmıştır. Hirschman kalkınma iktisadını genel anlamda değerlendirdiği çalışmasında, erken dönem iktisatçılarının, Keynes'in maliye politikalarının genişletilmesi fikrinin de ötesine geçip eksik istihdamın dengeli kalkınma fikriyle bağdaşık olarak sanayi sektörüne kamu planlamasıyla aktarılması gerektiğini savunduklarını ve böylece kalkınma iktisadının Keynesyen Devrime paralel bir seyirde geliştiğini iddia eder (Hirschman, 2013: 51-54).

İnsani kalkınma yaklaşımına göre devlet nihai gelişim sağlayıcı aktördür, alternatif kalkınmada ise ana aktör yerel ve sosyal hareketler aktivizmine yerini bırakır. Alternatif kalkınmada, her zamanki-gibi-şirketleri-kalkındır yaklaşımına karşı bir protesto vardır ve bu kalkınmanın en ilk aşamasında yer alan ve yerine muhtemelen başka bir şeyin konulamayacağı bir durumdur. Alternatif kalkınma kalkınmaya antropolojiyi getirir. Tabii ki alternatif kalkınma da devletin rolünü göz ardı edemez veya eğitim, sağlık ve altyapı gibi temel kalkınma kalemlerini bir kenara bırakamaz. Nihayetinde ekonomik kalkınma devlet faaliyetlerini gerektirir, nitekim güçlü sivil

toplumun güçlü devlet gerektirdiği güncel yaklaşımlar mevcuttur. Bu da mikro ve makro kalkınma yaklaşımlarını bir araya getirmeyi gerektirir. İnsani gelişmişlik devletin kalkınmacı rolünü göstermeyi sağlar. Böylece alternatif ve insani gelişme birlikte yerel, temel ve devlet perspektiflerini bir araya getirmiş olur. Her iki yaklaşım da küresel reformda farklı perspektifler getirmiştir, ancak ikisi de tam değildir: Alternatif kalkınma devletsiz, insani gelişme aktif sivil toplumsuz ulusal ve uluslararası ne fonksiyonlarını sürdürebilir ne de düzeyde gelişimi sağlayabilir. Bu iki yaklaşım arasında fark küçüktür ve birbirini tamamlar, bu yüzden biri ya da öteki tek başına yeterli olamayacağından özellikle uluslararası kuruluşlar tarafından bu perspektiften politikalar izlenmelidir (Pieterse, 2010: 107).

Altenberg ve Lütkenhorst (2017) sanayileşmenin rolü üzerine yaptıkları çalışmada, gelişmekte olan çoğu ülkede piyasaya geçiş sürecinin hakim olan piyasa-dışı kural ve gelenekler nedeniyle kaynakların dağılımını zorlaştırdığını tespit etmişlerdir. Bu sebeple de bugünün gelişmekte olan ülkeleri ile gelişmişler arasındaki verimlilik marjı 19. yy'de sonradan gelişenlerle o günün öncüleri arasındaki marjdan daha geniştir. Geçmişte izlenen sanayileşme politikaları içinde en ciddi hatanın rekabetçi bir çevre, yenilikçi girişimciliği ve kurumsal öğrenmeyi besleyecek bir ortam yaratmak yerine fiziki endüstriyel yatırımların tercih edilmesi olduğunu ileri sürerler. Dahası, gelişmiş global rakipleri çoktan tedarikçi ve müşterilerle uzun dönemli ilişkiler kurmuştur. Alakalı dallarda yetişmiş işgücü havuzuna sahip olmanın yanı sıra, yeterince büyüdükleri için ölçek ekonomisinden de faydalanmaktadırlar. Bu durumda Altenberg ve Lütkenhorst gelişmekte olan ülkelerin gelişebilmesi için şu önerilerde bulunurlar: Global üretim ağı ve değer zincirinin bileşenlerini tespit edip o doğrultuda verimliliği artırmak ve özelleşmiş piyasa yaratarak öne geçmek (Altenberg ve Lütkenhorst, 2017, 146, 68).

2. BÖLÜM

ÇİN EKONOMİK MODELİ, ÇİN KALKINMA POLİTİKALARI VE ÇİN EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

Galbraith 1966'da yayınladığı *Yeni Endüstri Devleti*'nde "ekonomik toplumun şeklini tayin eden ideoloji değil teknoloji ve organizasyon gerekleridir" demiştir (Galbraith, 1971: 6). Bu ekonominin henüz her şeyi belirlemediği o zamanlarda dahi söylenebiliyorsa, bugünün toplumunu şekillendirenin tamamen ekonomik ilişkiler olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Bugünün küresel ekonomi toplumda yalnızca neoklasik iktisadın sunduklarından memnuniyetsizlik duyan ve neoliberal reçetelerle gelişemeyen geri kalmış ülkeler değil, büyüme hızı düşen, zenginliğini kaybetmekte olan ülkeler de Çin modeline büyük ilgi göstermektedir. Gelişmekte olan ülkeler Çin modelini kendilerine örnek almayı tartışırken, diğerleri çeşitli yollarla Çin'in bu "haksız" büyümesini ticaret kısıtlamalarıyla kontrol altına almaya çalışmaktadır.[36]

Çin'in ekonomik büyümesinin derinlemesine irdelenmesi, bu büyümenin gerçekleşmesinin hangi makro ekonomik göstergelere bağlı olduğunun sayılarla belirlenmesi önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada, büyük oranda Çin büyümesinin ve bu büyüme gerçekleşirken Çin'in kalkınma hedeflerine ulaşıp ulaşmadığının irdelenmesi ve analizine odaklanılmaktadır. Şunu belirtmek elzemdir ki, bu çalışmada Çin ekonomisindeki gelişmeler ve Çin'in kalkınması bir mucize olarak görülmemekte tarihsel süreç incelendiğinde gelinen durum doğal bir sonuç olarak görülmektedir, "wie es eigentlich ist"[37]. Nasıl ki daha öncesinde Avrupa'nın kalkınması bir mucize değil bir dizi gelişmenin sonucuysa ve doğal olarak bir duraklama sürecine girildiyse Çin'de

[36] 2018 Ocak ayında başlayan Çin ve Amerika arasındaki ticaret savaşları ABD'nin o dönem başkanlığını yapan Donald Trump'ın görev süresi boyunca inişli çıkışlı biçimde devam etmiştir. Bu konu başlı başına bir araştırma konusu olduğundan burada detaylarına yer verilmemiştir.

[37] Leopold von Ranke'nin deyimi; "nasılsa öyle" anlamına gelir (Frank, 2010: 72).

görülen duraklama ve sonrasındaki gelişmeler de tarihsel süreçte gözlenen olaylar ve izlenen politikaların, iç ve dış süreçlerin etkilerinin sonucudur. Çünkü, Çin büyürken yalnızca ekonomik büyümeyi gerçekleştirmekle kalmamış, kapsamlı bir kalkınma için kolları sıvamış ve kentsel ve kırsal kalkınmada dengenin sağlanması, sosyal ve ekonomik kalkınma, insan ve doğa ve ulusal ve uluslararası piyasa konularında atılımlar gerçekleştirmiştir ve bunlara devam etmektedir (De Haan, 2020: viii).

Burada, Avrupamerkezci bakışın eleştirisi yapılır ve kalkınmaya alternatif arayışı içinde bulunurken, Çin büyüme ve kalkınmasına *mucizevi* bir değer atfetmek yalnızca tezat oluşturmayacak aynı zamanda bilimsel de olmayacaktır. Çin büyümesine geniş perspektiften bakıldığında, bu büyümenin rastgele olaylar sonucu oluşan tesadüfi bir durum değil, uzun yıllar biriktirilegelen sosyal, kültürel, ekonomik sermayenin bir sonucu olduğu görülebilir. Konfüçyüsçü felsefe, çalışkanlığa yapılan övgü, tercih ettiği siyasi yönetim biçimi nedeniyle ülkenin uzunca bir süre dışa kapalı olması ve küreselleşmenin getirdikleri ve götürdüklerinden diğer gelişmekte olan/az gelişmiş ülkeler kadar etkilenmemesi kendine özgü bir büyüme biçimi sergilemesinin gerekçeleri arasında ilk bakışta dikkat çeker. Bunlar göz önüne alındığında ise, Çin büyüme ve kalkınmasının incelenmesine başlarken tarihsel gelişime yer vermenin doğru olacağı düşünülmüştür.

Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda öncelikle Çin'in tarihi olarak geçtiği aşamalar incelenmiş, Çin ekonomik modelinin kendine has özellikleri ve gelişmesindeki etkileri analiz edilmiştir. İkinci bölümde uluslararası ölçümler ile Çin kalkınmasına bakılmış, kalkınma kalemlerine yapılan yatırımlar ve kalkınma politikaları incelenmiş, böylelikle büyüyen Çin'in kalkınıp kalkınmadığının analizi yapılmıştır. Üçüncü ve son kısımda ise Çin modelinin genel bir analizi yapıldıktan sonra modelin eksik ve kısıtları ortaya konmuş ve Çin ekonomik modelinin alternatif bir kalkınma modeli oluşturup oluşturamayacağı tartışılmıştır.

2.1. ÇİN EKONOMİK MODELİ

Kalkınma ekonomisi, birinci bölümde de detaylı tartışıldığı üzere, ampirik genellemelerin, paradigmaların ve araçların toplamından oluşan ve ülkeler, sosyal gruplar ve sınıflar içinde ve arasındaki büyük verimlilik ve gelir farklarını sebeplerini sunmaya gayret eden bir alandır (Heston ve Sicular, 2008: 27).

Ekonomik modeller farklı açılardan, farklı biçimlerde ele alınmış, mono iktisadi bakış açısıyla ele alınanlarda diğer disiplinlerle çok bağlantı kurulmadan iktisadı sınırları çizilmiş salt sayısal bir bilim olarak ele alıp, kurallarının tıpkı bir fen bilimi gibi genel geçer olduğu bakış açısıyla ele alanlarla, iktisadı sosyal bilim olması hasebiyle interdisipliner bir bilim olarak görüp felsefeden, sosyolojiden ve bilhassa siyasetten ayırmadan ele alan iki temel yaklaşım vardır. Frey ve Schneider (1978), örneğin, ekonomi ve devletin yönetim şeklinin birbirine olan etkisi göz önünde bulundurulduğunda çeşitli yaklaşımların izlendiğini belirtir ve bu yaklaşımları şöyle kategorize eder: 1) *Tepki fonksiyonları*, nicel ekonomi politikalarına dayanır ve karar vericilerin eylemlerinin analizinden elde edilen sonuçlar kullanılır. Bu yaklaşımın metodolojisi problemlidir çünkü tepki ekonominin yapısından mı uygulanan politikadan mı kaynaklanıyor ayırt etmek mümkün değildir. 2*) Medyan seçmen modelleri*, kamunun tedarik ettiği malların talebine odaklanan modellerdir. 3) *Bürokrasinin davranış modeli*, bürokrasinin sürekli büyümesi ve parlamento ile ilişkileri üzerinden kurulan model teorik temelden yoksundur. 4) *Politik ekonomik modeller*, ekonomik durumun devleti, yönetimin de ekonomiyi nasıl etkilediğini inceler. (Frey ve Schneider, 1978: 243).

Başka bir yaklaşımda daha pür iktisadi bağlamda bakılıp doğrudan ekonomik bileşenlerle kurulan ilişki üzerinden ekonomik modeller tanımlanır. Jiang'a (2013) göre, literatürde genel kabul gören üç temel ekonomik gelişme modeli Amerikan Modeli, Alman Modeli ve Japon Modelidir. Bunun yanı sıra, Asya Kaplanları Modeli (1990'lı yıllarda Japon Modelinden esinlenmiştir), Latin Amerika Modeli (Washington Mutabakatı etkisi ile Latin Amerika ülkelerinde görülmüştür) ve Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa Modeli (sosyalist sistemden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde

görülmüştür) de küresel büyüme trendleri doğrultusunda literatürde yerlerini almıştır (Jiang, 2013: 35). Burada Çin modeli ekonomik bileşenleri ön planda tutularak kültürel, demografik, sosyal niteliklerinin de göz önüne alındığı kapsamlı bir model olarak işlenmiştir.

Çin Modeli, işte bu çerçevede, Çin kalkınmasının nasıl gerçekleştiğinin, özelliklerinin ve ayırt edici yönlerinin vurgulandığı bir modeldir. Bu kısımda Çin Modeline bir giriş yapılmış ve kavramsal çerçevenin çizilmiştir. Çin'deki gelişmelerin tarihsel arka planı verildikten sonra modelin teorik çerçevesi çizilmekte; temel nitelikleri ve karakteristik özellikleri ile model ortaya konmaktadır. Son olarak da modelin eksik ve kısıtları tartışılmıştır.

TARİH SAHNESİNDE ÇİN: DEĞİŞİM, KÜLTÜR, EKONOMİ

Modern çağlara henüz gelinmeden önce, Batı ile Doğu arasındaki fark Doğu lehine idi. Yer yer masalsı anlatımlara bürünen doğu serüvenleri modernite öncesi döneme ait doğu ile ilgili yazılmış hemen tüm kitaplarda, doğunun sahip olduğu hayranlık uyandırıcı, geniş alanlara yayılmış, düzenli ve büyük kentlerden, geniş kanalları olan sulama sistemlerinden, zenginliklerinden, ince ve zevkli kültüründen bahsedilmiş; egzotik doğası, görülmemiş çeşitlilikte kaynakları övülmüş ve belki en önemlisi Batı'nın sahip olmadığı makineler, teknoloji ve icatlara bu anlatılarda yer verilmiştir.

MÖ 3000'lerde ilk kez pirinç yetiştiren, Bronz ve Demir Çağı'ndan kalan arkeolojik buluntuların sırasıyla MÖ 1500'e ve MÖ 500'e tarihlendiği, kendi tarih yazınında başlangıcı bulunmayan bir ülkedir Çin (Tarling, 1992: 185 aktaran Frank 2010: 116; Kissinger, 2015). Yüzyıllar boyunca da dünya ticaret ve ekonomisinin en önemli aktörlerinden biri olmuştur. 800 yıllarına gelindiğinde, Arap dünyasının altın çağına karşın Avrupa'da karanlık çağ yaşanırken Çin tüm bunların dışında ileri bir medeniyet olarak varlığını sürdürmekteydi (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 560).

19. yüzyıl öncesi dünya ekonomisinin merkezi bugünün aksine Avrupa değil Asya'ydı ve Asya'nın hakim gücü, hiyerarşinin en üstünde bulunan ülke ise Çin'di.

Bugüne bakıldığında merkezin tekrar Batı'dan Doğu'ya geçmekte olduğunu söylemek mümkündür. 2050 yılına gelindiğinde ilk beş ekonomiden üçünün Asya'da olacağı öngörülmektedir: Çin, Hindistan, Japonya. Asya'nın müthiş yükselişi nedeniyle ekonomik ve siyasi güç Batı'dan Doğu'ya geçmekte (De Haan, 2020: 300). Dünya ekonomisinin merkezi, 18. Yüzyıla girilmesiyle birlikte yüzyıllardır konakladığı Doğu'dan yavaş yavaş yeni evi Batı'ya doğru kaymaya başlamıştı. Finansal ve ticari merkez olan Doğu yerinde dururken dünya ekonomisinin merkezi Batı'ya doğru ilerliyordu. Avrupa'nın yarattığı ve diğerlerinin dışında kaldığı yeni dünya sisteminde güçlenenler zayıfların yerini alıyordu. Ancak Frank *Yeniden Doğu* kitabında daha önceki çalışmalarında da vurguladığı şeyi daha net biçimde yazmıştır: 1750'lerden sonra Doğu'nun gerilemesini genel kabulün aksine Asya'nın zayıflığından değil güçlü olmasına bağlar (Frank, 2010: 31; 62).

Konfüçyüsçü öğreti hem halk hem yönetim için geçerliydi. Herkes inanç ve değerler sistemine uymakla yükümlüydü ve devlet yönetimi hiçbir zaman halka hesap vermek zorunda olmadı. "Birçok yüzyıl boyunca Çin devlet yönetiminin etkinlik, yeterlilik veya devasa kamu projeleri üstlenmek bakımından hiçbir dengi yoktu" (Jacques, 2016: 585). Çin asırlar boyu bu güçlü doğu imparatorluklarından biri olmuştur. Çin'in benimsediği Konfüçyüsçü yaklaşım bürokrasi ve devlet yönetimi kararlarında etkin olmuş bir nevi Çin'in uzun vadede yönünü çizmiştir. 1403-1453 yılları arasında, örneğin, büyük gemilerle seyahatler yaparak diğer uygarlıklara Çin'i ve onun 'büyüklüğünü' anlatmayı amaçlayan Amiral Chang Ho'nun donanması, kuzeyden gelen Moğol saldırısının püskürtülmesi için dağıtılmış ve donanma o zamandan sonra bir daha da güçlendirilmemiştir. Bunun ardında yatan neden Konfüçyüsçü öğretiye göre savunma ve iç düzeni sağlama haricinde savaşa girmek ya da savaş için harcama yapıp ordular donatmak kınanması gereken çirkin bir eylem olmasıdır (Kennedy, 2017: 32). O dönemlerde dünyada yeni yerler keşfetme ve kaynak, özellikle kıymetli maden arayışındaki Batılı ülkelerin tersi yönde bir yaklaşım benimsemişti Çin. Osmanlı İmparatorluğu gibi fetihçi ya da Avrupa devletleri gibi

emperyal olmayan bir yaklaşım izlemişti on yıllar boyu (Frank, 2010; Kennedy, 2017; Kissinger, 2015).

Sun Yat-Sen 1868'de Kanton'da doğmuş daha sonra ise henüz 13 yaşındayken yurtdışında eğitim almaya başlamış, ABD ve Büyük Britanya'da geçirdiği zamanlar ve batılı eğitim tarzının etkisiyle liberalizm, demokrasi gibi kavramları içselleştirmiş bir devrim yanlısıydı. Bu fikirlerin etkisiyle Çin'e dönüşünün ardından, 1900'de Kuomintang ulusal halk partisini kurdu; bu partinin ilkeleri egemenlik, demokrasi ve refah şeklinde özetlenebilir. İmparator Tseuhi'nin 1908'de ölümünden sonraki kötü yönetim ve bir süredir devam eden huzursuzluk askeri bir ayaklanmaya dönüştü ve 1911'de imparator tahtını bırakarak cumhuriyeti ilan etti. Ancak işler Sun Yat-Sen'in beklediği gibi gitmedi, yalnızca 1 yıl sonra imparator adına anlaşmaları yapan ve cumhuriyetin ilanını sağlayan Yuan Che-Kai adlı politikacı Kuomintang'ı yasadışı ilan ederek Sun Yat-Sen'i sürgüne yolladı ve devrim kurullarını tasfiye edip bir diktatörlük kurdu. Bununla da yetinmeyen Yuan, 1915'e gelindiğinde ise kendisini imparator ilan etti ancak kararının yol açtığı isyan ve ayaklanmalar yüzünden bu durum yalnız 100 gün sürdü. Kısa bir süre sonra Yuan öldü ve Çin'de tam bir karmaşa başladı; bir yandan eyalet valileri diğer yandan sömürgeci güçler ve iç savaştaki taraflara silah sağlayan Japonya. Mücadeleyi bırakmamış olan Sun Yat-Sen 1917'de dağıtılan devrim kurulunun eski üyelerini toplayarak aynı yıl Bolşevik Devrimi'ni gerçekleştiren ve sömürgelere desteğini açıklayan Rusya'yla bağlantıya geçerek yardım için görevlendirilmiş Adolf Joffe'nin de yardımlarıyla 1921'de Çin Komünist Partisi'nin kurulmasına giden yolu açacaktı. Ne var ki Sun'un da dediği gibi Çin ne sosyalizme ne de komünizme geçmeye henüz hazır değildi ve Kuomintang bir partiden çok bir mezhep gibiydi. Rusya'dan gelen Mihail Borodin yapılması gerekenler üzerine bir çalışma gerçekleştirmiş ve iç ve dış politikada yapılması gerekleri sıralamıştı. 1924 Ocak ayında toplanan ilk kongrenin programını Borodin hazırlamıştı ve "bu program milli, demokratik, liberal, modern ve uzun vadeli bir program olup, ne sosyalizm ne de komünizmdi." Yoksul halk kaostan kurtulmaya örgütlenmeye başlamıştı, sendikalar ve Rusya'dan gelen para yardımıyla halk ordusu kuruluyor, köylüler devrim için

oldukça istekli görünüyordu (Luraghi, 2016: 271-277). 1925'te Sun öldü, bu büyük bir kayıp oldu çünkü tüm dengenin ana unsuru Sun'du. Ordunun başındaki Çan Kay-şek'le birlikte bir plan hazırlayan Borodin 1927'de Şanghay'ın ele geçirilmesine kadar Çan Kay-şek'in devrime hizmet ettiğini sanıyordu. Çan Kay-şek Şanghay'ı aldıktan sonra komünistlere karşı savaş açmış, Rusya'yı kovmuş, işçi mahallelerini talan ederek gerici bir rejim kurmuştu. Komünistleri etkisiz hale getirdiğini düşünen Çan Kay-şek yanılıyordu çünkü Mao Tse-tung liderliğinde devrim yanlıları bir araya geliyorlardı (Luraghi, 2016: 278).

Çin'in bugünkü uzun soluklu serüveni ise çok değil 109 yıl önce 1911 Ekim devrimi ile başladı. Fakat 1644'ten beri hüküm süren Qing Hanedanlığının saltanatına son veren devrimle gelen cumhuriyet de çok uzun sürmedi. Devrimden yaklaşık kırk yıl sonra Çin Halk Cumhuriyeti olarak anılacak olan modern Çin'in temelleri atılmış oldu (Mitter, 2012: 8). 1949'da yeni hanedanın dönemi başladı, Mao Zedong'un. Çin'in birleşmesinden beri geleneklerine bağlı hükümdarlarca yönetilmişti. Mao, bilinçli bir biçimde hem de devlet politikaları yoluyla Çin geleneklerinden kopuk hareket eden ilk lider oldu. Çin'in çekirdekteki gücünü ortaya çıkarması için geleneksel yapıdan uzaklaşması yeniden yapılandırılması gerekiyordu, devrim ancak böyle gerçekleşebilirdi. Sürekli devrime inanan Mao, Çin halkından hiç durmadan çalışma ve bir başarının ardından ötekine koşmasını bekliyordu (Kissinger, 2015: 132-133).

Mao Çin üzerine okuyor düşünüyordu, Ekim Devrimi onu derinlemesine etkilemiş ve komünist olmasına yol açmıştı. Ancak Mao Çin'de olacak bir devrimin işçi sınıfı değil köylü sınıfıyla oluşacağına kanaat getirmişti. Bu da parti lideri Çen Tou-sieou ile çatışmalarına sebep oluyordu. Bu çatışma yalnız fikir ayrılığı olarak kalmadı Çen, Çan Key-şek'le barış sağlamayı düşünüyordu. Mao yalnız hareket etmeye karar verdi ve ihtilal Güney Çin'de köylülerin desteğiyle başladı, kısa süre içinde Güney Çin'in büyük kısmına hakimdiler. Ancak kuzeye gitmeleri gerekiyordu, böylece tarihin en tuhaf olaylarından birine imza atarak Mao ve arkadaşları Ekim 1934'te Uzun Yürüyüş'e başladı ve kuzeye doğru tam 10 bin kilometrenin ardından 1935'te Şensi'ye vardılar. Japonya'nın Çin'i sömürgesi haline getirme çabası uzun yıllar Japonlara

karşı verilen savaşın İkinci Dünya Savaşı içinde erimesi ve Çin'in büyük kayıplarıyla sonuçlandı. Pekin, Şanghay, Nankin, Han-keu ve Kanton kaybedilmişse de Japonya'ya karşı verilen savaş kazanılarak sömürgeye son verildi (Luraghi, 2016: 280-282). 1927-49 arasında Mao'nun Çin Komünist Partisi ile Çan Key-şek'in Çin Milliyetçi Partisi arasındaki savaş sonrasında Mao zafer elde etmiş ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ne geçilmiştir. Bir devletin yıkılıp ötekinin kurulması meselesi Çin tarihi yazınında rastlanmayan bir durumdur. Çin Medeniyetini özel kılan bir diğer unsur da budur; Çin kuruluş tarihi olmayan tek medeniyettir ve süreklilik arz eder. Hiçbir Çin devleti yıkılmamıştır, döneme göre yeniden yapılandırılması gerekmiştir (Kissinger, 2015).

Artık Çin bağımsız bir güçtü ancak Rusya'da Lenin sonrası fazlaca değişiklik olmuştu, karşılıksız destek devri bitmişti ve Çin komünizmine de pek sıcak bakılmıyordu. Dahası komünizme karşı savaş başlatan Amerika da Çan Kay-şek'i desteklemeye karar vermişti. Çin halkının neye ihtiyacı olduğunu uzun zaman önce çözmüş olan Mao ise her şeye ve herkese rağmen devrimin gerçekleşeceğinin bilincindeydi. Nihayet 1949 yılında Çan Kay-şek'in yenilmesiyle Çin yönetimi komünistlere geçmiş ve tüm bu kaos sona ermişti. Çinliler kazandıkları bu savaşların ardından güçlerinin ve onurlarının bilincine varmıştı ve "Çinlileri durdurmak imkansız olacaktı" (Luraghi, 2016: 282-283).

Çin'in "yabancı düşmanlığı" olarak yaygın olarak bilinen karakteristiği *Sömürgecilik Tarihi* adlı kitabında Çin'e uzun uzadıya yer veren Luraghi tarafından şöyle anlatılır: Komünizm karşıtlığı nedeniyle olayları buzlu camlar ardından gören ABD, Latin Amerika ülkelerinin yeni düzen kurma çabalarını, Küba'da Castro hareketinin bir kurtuluş çırpınışı olduğunu görmediği gibi Çin Devrimi'ni de hoşgörüsüz biçimde ele aldı. Lenin sonrası Sovyetlerle de anlaşmazlıklar yaşayan Çin, yarı sömürge geçirdiği yılların ardından Ruslara, Avrupalılara, Amerikalılara karşı şiddetli bir güvensizlik duyuyordu (Luraghi, 2016: 329). Dahası, Avrupa ve Amerika ile olan ideolojik ayrılıklar ve kutuplaşma bir yana, ideolojik olarak dayanışma içinde olması beklene Rusya ile de özellikle Stalin döneminde güvensizlik içinde bir ilişki

sürdürdü Çin. Stalin, Rusya'yı komünist dünyanın hakimi olarak görüyordu ve bu uzun vadede Mao'nun kendini görmek istediği saygıdeğer konumla çelişiyordu (Kissinger, 2015: 137). Zaten Çin'in yükselişi Mao'dan sonrası dönemde gerçekleşti. Mao yönetimindeki 1978 öncesi dönem haklı sebeplerle 'yoksullukta eşitlik' olarak adlandırılmaktadır. Gelir artışının çok düşük düzeyde olduğu bu dönemde yoksulluğu azaltmanın hemen hiç yolu yoktu (Nolan, 1990: 24).

Ilımlı ve dengeli olmayı salık veren Konfüçyüsçü öğreti yerini Mao'nun radikal ve acil çözümlerine bırakmıştı. Mao'nun bu yolu izlemede kendince önemli gerekçeleri vardı; askerileşme şarttı çünkü yüzyıl boyunca aşağılanan Çin'in artık ayakları üzerine kalkma vakti gelmişti. Ne var ki, geleneği ve Konfüçyüsçü öğretiyi tamamen geride bıraktığını düşünen Mao'nun yönetim biçimi Konfüçyüsçülüğün başka bir türüne dönüşmüş, nihai hedefi ise Konfüçyüs'ün *da tong*'u yani Büyük Uyum olmuştur. Ancak elbette Mao'nun büyük uyumu ile Konfüçyüs'ünki farklıdır. Mao Konfüçyüsçü öğretinin Çin'i güçsüz bıraktığını düşünür (Kissinger, 2015: 133-134).

Ekonomik reformlar siyasi reformlarla desteklenmediğinden bir yanda başarı öte yanda iç karışıklık söz konusuydu. Xiaoping "Çin karakteristiğinde sosyalizm" sloganıyla yaptıkları reformları 12. Parti Kongresinde (1984) özetlerken, tüm halk için refahı sağlamak istiyordu; bir kısmın zenginleşmesi için ötekini feda etmek değil. İyi başlayan bu reform sürecinde milyonlarca insan fakru-zaruretten kurtulmuştu ancak 1989 yılında Tiananmen'de başlayan ayaklanma tüm ülkeye yayılınca onu bastırmak için aşırı güç kullanılarak binlerce insan da katledildi. Bu durum Çin'in uluslararası arenada kötü bir ün edinmesine, yabancı yatırımın ülkeyi bloklar halinde terk etmesine ve konservatiflerin Deng'i geri plana atmaya girişmelerine yol açtı. Deng o gün yaratıcı politikalar üretip tekrar yerini almasaydı şüphesiz Çin bugün olduğundan çok daha farklı bir durumda olacaktı (Ang, 2016: 83).

Bugün Çin bir kez daha Doğu Asya'da tüm ülkeler için önemli bir Pazar haline geldi. Çin'in güçlenmesine karşı ABD ile ittifak yapması beklenen komşu devletler (Japonya dışında) tarihsel bir alışkanlıkla Çin'e yaklaşmaya çalıştı. John K. Fairbank'ın (1968: 62) şu sözü dikkate değerdir: "Çinlilerin üstünlüğüne inancı devam

ederse, ülke büyük ihtimalle gelecekteki rolünü kendi tarihine daha yakından bakarak arayacaktır.”

Son olarak Mitter (2012) tarafından oluşturulmuş önemli olayları içeren bu zaman çizelgesi Çin tarihini takibi kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

1368	Ming Hanedanlığı’nın kuruluşu
1644	Ming çöküşü, Qing Hanedanlığı’nın kuruluşu
1842	Nanjing Antlaşması İlk Afyon Savaşı’nı sona
1856-64	Taiping Savaşı
1900	Boxer isyanı
1911	Devrim Qing Hanedanlığı’nın çöküşüne neden olur
1919	Dört Mayıs gösterileri
1925	30 Mayıs Hareketi
1926-28	Milliyetçi ve Komünistler tarafından gerçekleştirilen Kuzey Seferi
1928	Milliyetçi hükümetin Nanjing’de kurulması
1934-35	Komünistler’in Uzun Yürüyüş’ü: Mao iktidara gelir.
1937	Japonya ile savaş: Milliyetçiler Chongqing’e çekilir.
1945	Japonya ile savaşın sona ermesi.
1946-49	İç Savaş Komünistlerin zaferiyle sona erer.
1958-62	Büyük Atılım kitlesel açlığa neden olur.
1966-76	Kültürel Devrim: Mao kendi partisiyle savaşa girer.
1976	Mao’nun ölümü.
1978	Deng Xiaoping parti lideri olarak konumunu güçlendirir.
1989	Tiananmen Meydanı’ndaki gösteriler kanlı biter.
1989	Jiang Zemin’in Komünist Parti’ye lider seçilmesi.
1992	Deng’in ‘güney turu’ reformları canlandırır.
1997	Deng Xiaoping’in ölümü: Jiang Zemin yeniden lider olur.
2001	2008 Olimpiyatları evsahipliği Pekin’e verilir.
2002	Liderlik Hu Jintao’ya geçer.
2007	Hu’nun liderliği onaylanır.
2012	Liderlik Xi Jinping’e geçer.
2017	Xi’nin liderliği onaylanır.

ÇİN EKONOMİK MODELİ

Ekonomik reformların uygulanmaya başlandığı 1978'de kişi başı 210$'lık geliriyle—ki o dönemde Sahra Altı Afrika'da kişi başı gelir bunun 3 katıydı—Çin dünyanın en yoksul ülkelerinden birisiydi. 2018'de ise Çin kişi başı geliri 7755$'a yükselmiş orta gelirli bir ülke haline gelmiştir. 2010 senesinde dünyanın en büyük 2. ihracatçısı olarak Japonya'yı geçmiştir. Dünyanın en büyük ikinci ekonomisi olan Çin'in içinde olduğumuz yüzyılın ortasında ABD'yi geçmesi bekleniyor. Dahası Çin'in sağladığı 700 milyar dolardan fazla kredi IMF ve Dünya Bankasının toplam kredisinden fazla. Dünyanın en büyük 10 bankasından 4'üne sahip olan Çin uluslararası yatırımlarda özellikle gelişmekte olan ülkeler için etkili bir donör ülke haline geldi. Bu bilgiler ışığında Kuşak ve Yol Girişimi ile çoğu gelişmekte olan ülkenin Çin ile yollarının bağlanması da tesadüf değildir. Pekin Mutabakatı olarak da bilinen Çin Modelinin tek tanımlaması yoktur çünkü tanım resmi olarak henüz kabul görmüş değildir. Bazıları için Pekin Mutabakatı, liberal felsefe ve neoklasik ekonomiden esinlenen Washington Mutabakatının aksine belli bir ideolojiden bağımsızdır. Çin modeli ülke içinde devletin kapasitesinin vurgulandığı bir ekonomik ve siyasi yapı sunmasına rağmen, diğer ülkelerle olan ilişkiler konusunda bir belirsizlik mevcuttur. Örneğin gelişmekte olan ülkelere yumuşak krediler sağlamak vasıtasıyla onları global ekonomiye dahil etmek gibi tutumları modelin kapsamında sayılmalı mıdır? Veya insan hakları, ifade özgürlüğü gibi konulara yer vermeyen 'ruhsuz pragmatizm' bu modelin bir parçası mıdır? (De Haan, 2020: 46).

Öyle ya da böyle Çin günden güne dünya sahnesinde kendisini göstermeye başlamıştır. 2017 şubatında Başkan Xi Jinping Pekin Mutabakatının neleri kapsadığını netleştirmiş ve ilk olarak Çin'in yeni dünya düzenine rehberlik etmesi gerektiğini belirtmiştir:

> Dünyada çok kutupluluğun, ekonomik küreselleşmenin ve uluslararası ilişkilerde demokratikleşmenin değişmediği bir trend içinde uluslararası topluma daha adil ve makul bir dünya düzeni inşa etmeliyiz.

8 ay sonra, Xi devlet-yönetiminde kapitalizmi bağımsızlığını koruyarak gelişmek isteyen diğer ülke ve uluslar için yeni bir seçenek olarak sunmuştur. Bu oldukça güçlü bir açıklamadır. Soyut ve açık uçlu olsa da Xi hiçbir zaman Çin'in lider pozisyonunda olmasını önermemiştir çünkü (De Haan, 2020: 47-48).

Çin ekonomik modeli Pekin Mutabakatı olarak da adlandırılan bugünkü dominant iktisadi modelden farklı olan, kendine has özellikleri ve diğer model ve ülkelerden farklı karakteristiğiyle tanımlanabilir. Çin ekonomik modeli karma bir modelden öte sosyalist siyasi yapılanma içinde serbest piyasa ekonomisini barındıran, otokrat devlet yönetimi içinde demokratik kurumlar geliştiren bir modeldir. Klasik kumanda ekonomisinin izlediği kontrol mekanizması yerine teşvikleri, kamu faydasıyla birlikte karlılığı, rekabetle birlikte sosyal yardımları öngören bu iktisadi sistem, ana akım neoliberal iktisadın dışında olan fakat aynı zamanda yine neoliberal iktisadın tüm kriterlerine göre son yılların en başarılı olan modelidir. Çin'i bugünün en büyük ekonomisi yapan kendine has özellikleri ve ayırt edici yönleri bu kısımda ele alınmıştır.

Literatürde Pekin Mutabakatını Washington Mutabakatından ayıran en çarpıcı özellik muhtemelen Çin Modelinin liberal olmamasıdır. Barma ve Ratner (2006) örneğin, modeli liberal olmayan kapitalizm ile liberal olmayan egemenliğin birleşimi olarak görürler. Piyasalar serbestken siyaset değildir ve uluslararası piyasada ulusal sınırların dokunulmazlığı vurgulanır. Yazarlar bu nedenle Çin Modelini benimsemek isteyen ülkeleri liberal demokrasiden uzaklaşacakları öngörüsüyle uyarırlar. *Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor?* kitabında Martin Jacques (2016) Batı'nın Çin'e yaklaşımının iki türlü olduğunu ileri sürer. İlk yaklaşım ekonomik büyümesiyle ülkeleri şaşkına çeviren ve Fukuyama'nın tarihin sonu tezini doğrularcasına Batılılaşması beklenen Çin'dir. İkincisi ise, Çin'in büyümesinden sürekli şüphe duyan

ve ülkenin her an krize girebileceği beklentisinde olan görüştür. İki görüşün buluştuğu nokta Batılaşma fikridir. Jacques (2016) ise "Batı'nın yolunun" tek geçerli yol olmadığını savunur, pekala başka bir ülkenin farklı bir yol izleyip başarılı olması mümkündür tıpkı Çin'de olduğu gibi. Bu bağlamda pek çok modernite mümkündür. Dahası diğer modeller Batılı kapitalizmin bazı ilkelerine dayanıyor olsa da Aydınlanmaya özgü hukukun üstünlüğü, bağımsız yargı veya temsili demokrasi gibi değerlerin ekonomik kalkınmaya etkisine dair bir kanıt bulunmamaktadır (Jacques, 2016: 574-75).

Çin kalkınma modelinin Doğu Asya modeli ile benzerlikleri Anglo Sakson kalkınmayla olan benzerliğinden daha fazladır. Devletin finans üzerinde kontrolünün bulunması, kamu teşekküllerine olan doğrudan desteği, kamu ve özel mülkiyetin olduğu dual sistem, ihracata olan yüksek bağımlılık, ve yüksek tasarruf oranı Çin modelinin ana elementleridir. Çin kalkınması zamanlama açısından da diğer gelişmekte olan ülkelerden farklı bir dönemde neo-liberal küreselleşmenin olduğu zamanda gerçekleşmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve dış piyasanın çok etkin olduğu sermaye piyasasındaki serbestin çok yüksek olduğu bir dönemdir. Hükümetlerin bütçe açıklarını finanse edebilmek için borçlanma senetlerini uluslararası piyasada satışı çıkarma zorunluluğu da dışa açılmada baskı yaratmıştır. Devlete ait işletmelerdeki düzenlemelerden kaynaklı oluşan yüksek işsizlik ekonomik reformların ideolojik yapısını zayıflatan bir faktör olmuştur. Sosyalist kooperatiflerin daha önceki dayanakları da bu düzenlemelerin yapıldığı dönemde zayıflamıştır. Sosyal dayanakların zayıfladığı bu ortamda Çin karakteristiğine sahip bir kalkınmacı devlet için bu arkadaş canlısı olmayan uluslararası ortam iki kez daha zorlayıcıdır (Baek, 2005: 496).

Kalkınmacı devletler sanayileşmeyi yani modernleşmeyi yaratmayı amacıyla oluşmuş, modernleşmenin getirdiği bireyselleşme ve cemaatten kopuş daha üst bir aidiyette birleştirilmek amacıyla milliyetçilikle bir araya gelen liberalizm ulus-devleti yaratmıştır. Wilson prensiplerinde somutlaşan "kendi kaderini tayin etme hakkı"

aslında liberalizmin *vatanda*ş*ı* yaratmak saikıyla ulus-devlete yeşil ışık yakmasından başka bir şey değildi. Liberalizm artık sınırların ve müdahalenin olmadığını savunmuyordu. Aksine devletlerin ekonomiye müdahalesini kalkınmacı devletle meşrulaştıran bir yapı oluşmuştu. Durağan denge ve cemaat ilişkileri sona ermiş piyasa göstergelerine göre tavır belirleme durumu oluşmuştu. Devlet güdümüyle oluşan burjuva sınıfı ve popülist yeniden dağıtımla susturulan veya yok sayılan işçi sınıfı toplumun yeni dinamikleriydi. Bunun sonucunda sınıfsız bir ulusal kapitalizmin oluşmuştu. Asıl amaç ise kapitalist dünyaya ait ekonomik, teknolojik ve yönetimsel yenilenmeyi yakalayabilmek yani modernleşmekti. Birey, akıl ve aydınlanma bugün kapitalizmle özdeşleştirilse de aslında Batı kültürünün mirasıdır. Kapitalizm, bireyciliğin ön plana çıkmadığı toplumlarda da pekala başarılı olmuştur. Ulusal kalkınmacılık ise bu konseptte kapitalizmi geliştirirken esas olarak modernleştirici bir misyon üstleniyordu. Modernleşme devleti ve ekonomiyi dönüştürürken kültür, zihniyet ve toplumlar pratiklerde de büyük çatlaklara yol açıyordu. Modernleşme toplumun belli ilkeler etrafında toplanması anlamına geliyordu, böylelikle aşiret, köy, aile, mezhep, tarikat bağlantıları ve kimlikleri reddedilerek yerine kapitalizmin oluşturduğu ulusal bütünlük içindeki birey gelecekti. Sonrasında ise ulus-devletin çökmesiyle kapitalizm artık modernleşmeyi beraberinde getirmez oldu. Öncesinde kalkınmayı arzulayan yönetimler için çözüm sunan kapitalizm artık sorunun kendisine dönüşmüştü (Keyder, 1993: 13-25). Alternatif arayışları başladığı noktada diğer kalkınma modellerine olan ilgi de artmıştı. Bu nedenle burada Çin modernleşmesine de göz atmakta fayda vardır.

Jacques'e (2016) göre, Çin modernleşmesinin 8 ayırt edici özelliği şöyledir: En başta Çin bir ulus-devlet değil uygarlık-devletidir. Entegrasyon sürecinde ulus-devlet davranışı göstermesine rağmen yüzyılların birikimini taşıyan kendine has özellikleri olan ve temel yapısında değişim olmayan bir uygarlık-devletidir Çin. İkinci olarak, Çin'in Doğu Asya ile olan ilişkilerinde haraççı devlet anlayışının devamı şeklinde bir ilişki biçimi benimseyecek olması; yani Çin diğer devletlerden üstün ve ötekilerle arasında tam bir eşitsizlik olduğuna inanmasıdır. Üçüncüsü, Han Çinlilerin tamamının

bir ırk olduğuna olan inanış halen sürmektedir, bu tutum ideolojik olmaktan çok kültüreldir ve kökeni çok eskiye dayanır. Dördüncü özelliği diğer tüm ülkelerden farklı bir kıtasal ölçeğe sahip olmasıdır, nüfusu yakın olan ülkenin yüzölçümü, yüzölçümü yakın olanın nüfusu Çin'le uzaktan yakından benzeşmez. Bu da Çin'i eşsiz kılar, öyle uygarlık-devleti olmasının getirisiyle ki 'bir uygarlık birçok sistem' yaklaşımını benimser. Beşinci olarak yönetim şekli oldukça farklı ve Çin'e özgüdür. Çin'de son 1000 yılda Batı usulü örgütlenmiş bir dinin olmayışı hem imparatorlukta hem komünist yönetimde iktidarın paylaşılmadığı bir yapıya yol açmıştır. Konfüçyüsçü değer ve inançlar sistemi hem halkın hem yönetimin uyması gereken bir yapıydı ve yöneticiler bu doğrultuda eğitiliyordu. Altıncısı, Batı'da olanın aksine Çin'in de dahil olduğu Asya ülkelerinde modernleşme oldukça hızlı gerçekleşmiş Jacques'in deyimiyle "geçmiş ve geleceğin şimdiki zamanda birleştiği" bir modernitedir. Tabii ülkenin büyüklüğü göz önüne alındığında Çin modernleşmesi diğer Asya ülkeleri kadar hızlı gerçekleşmediği gibi daha karmaşıktır da. Yedincisi, Çin'in 1949'dan beri Komünist rejimle yönetiliyor olmasıdır, Sovyet deneyiminden tamamıyla farklı bir komünizmle. Sovyet Komünist Partisinin aksine halkın büyük kısmının desteklediği, otoriterliğin artırılmak zorunda kalınmadığı bir yönetime sahip olmuştur. Son olarak, Çin yakın gelecekte hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülke özelliklerine aynı anda sahip olacak. Çin'in dönüşümü bir ülkenin dönüşümünden ziyade bir kıtanın etrafındakilerle birlikte değişimi ve transformasyonudur (Jacques, 2016: 572-89).

Bu konuya eğilen bir diğer yazar da Stefan Halper'dir. *The Beijing Consensus: How China's Authoritarian Model will Dominate the World*[38] isimli eserinde Halper (2010) 'liberal demokrasiyi feda etmek uğruna' hızlı büyüme, istikrar ve daha iyi şartlarda yaşamı sağlayan Çin'in otoriter-piyasa modelini işlemiştir. Orta güçteki ülkeler için Çin Modelinin Amerikan Modelinden daha cazip gelmesi endişesinden bahseden Halper (2010), demokrat piyasa ve serbesti ile otoriter piyasa ve yüksek büyüme oranı, istikrar ve yaşam standartlarında iyileşme arasında seçme şansı

[38] Pekin Mutabakatı: Çin'in Otoriter Modeli Dünyayı Domine Edecek?

verilse gelişmekte olan ülkelerin çoğu ifade özgürlüğü kısıtına rağmen ikinci modeli seçeceğini öne sürmektedir. Dahası Çin'in Batı'nın etkisini azalttığını ve bu gidişle Batı'nın uluslararası alanda sözünün çok geçmeyeceği bir hale geleceğinden endişe etmektedir. Batı ilerlemesine iki yüzyıldan fazladır rehberlik eden demokratik değerler ve ilkelerin tarih olacağını söyler. Halper için Çin Modeli Ramo'nun tarif ettiğinden daha basit ancak onun sandığından daha yıkıcıdır. Washington Mutabakatı'nın ideolojik alternatifi olarak görür Pekin Mutabakatını (Halper, 2010).

Çin modeli üzerine yapılan tüm tartışmalara rağmen hem pratikte hem teoride giderek yerini sağlamlaştıran, Çin'in sarsılmayan gücü ve düşmeyen büyüme hızıyla etkisi pekişen bir model olma yolunda ilerlemektedir. Modelin gücü ve yeri sağlamlaşırken, yalnızca Çin'e özel karakteristiklere dayanıyor olması nedeniyle diğer ülkelerde uygulanabilirliği ise halen tartışılmaktadır. Ancak kendi güçlü yönlerini bulup ***taşları hissederek nehri geçen*** Çin'in yöntemi konusunda 43 yıl sonra artık şüphe kalmamıştır.

2.1.1. Çin Modelinin Temel Özellikleri

Çin ekonomik modeli, kendisini diğer modellerden ayıran belli özelliklere sahiptir. Bu modelin diğer gelişmekte olan ülkeler tarafından kullanılıp kullanılamayacağı araştırması yapılırken Çin'i Çin yapan bu özelliklerin iyi bir analiz ve açıklaması gereklidir. Bu tezde, daha önce de belirtildiği gibi, her ülkenin farklı dinamikler ve özelliklere sahip olmasından kaynaklı olarak benzer politika ve yaklaşımlar izlemesinin ve bunun uygulaması sonucunda benzer sonuçlar alınmasının zorluğu açıktır. O nedenle bu kısımda Çin Modeline özgü ana özelliklerden en önemli görülenleri altı ana başlık altında toplanarak verilmeye çalışılmıştır.

2.1.1.1. Ucuz İşgücü ve Kaliteli Beşeri Sermaye

Çin ekonomisinden bahsedildiğinde hemen herkesin aklına gelen ilk şeydir ucuz emek. Bugünün uluslararası sisteminin tarihsel seyrine bakıldığında, daha önce kalkınma bölümünde de detaylı anlatıldığı gibi, bazı ülkelerde üretim faktörlerindeki bolluğun ya da yokluğun o ülkelerin kalkınmasında etkileri olduğu görülür. Emek faktörü ise ilkel çağlardan bu yana şekil değiştirerek de olsa etkin bir üretim faktörü olmuştur. Marx'ta artı değer yaratan işçi sınıfı, Lewis'te sınırsız emek arzı, Schumpeter'de akıllı girişimci, Schultz'ta insan sermayesi, Becker'de beşeri sermaye, Galbright'ta entelektüel sermaye olarak karşımıza çıkan emek; Çin'de ise *ucuz iş gücü* olarak nitelendirilmiş ve yıllarca Çin büyümesinin lokomotifi olarak görülmüştür. Ucuz işgücü her ne kadar Çin ekonomisi için çok belirleyici olsa da aslında Çin'in bugün teknoloji ürünleri ihraç edebilmesi, bilim ve teknolojik gelişmeler, uzay çalışmalarında adının geçmesi ucuz işgücünün değil kaliteli beşeri sermaye yaratabilmesinin sonucudur. Bu kısımda Çin'in ucuz işgücü ve son dönemlerde teknolojide ve bilimde kayda değer bir yol kat etmesini sağlayan beşeri sermeyesi ele alınmıştır.

"Satın alma kapasitesi üretme kapasitesine dayanır" (Young, 1928: 533) fikri göz önüne alındığında, Çin'in, çoğu gelişmekte olan ülkenin aksine tüketimini artırmaya geçmeden önce üretimini artırmaya başlamasının nedeni anlaşılabilir hale gelir. Keynes'in tüketim odaklı büyümesi yerine kıt kaynağı olan Çin elindeki fazla işgücünü geliştirmeye ve endüstriyel işgücü haline dönüştürmeye çalışmış ve başarmış, bu esnada üretimini artırmak suretiyle de sermaye eksiğini kapatma yoluna gitmiştir. Bugün dünya işgücüne katılma oranının %75'i gelişmekte olan ülkelerdendir ve küresel ölçekte işçilerin %40'ını Çin ve Hindistan'daki işçiler oluşturur (Ghose et. al., 2010: 10).

Tarih sahnesine yeniden çıktığı 20. yüzyılın başlarında ekonomik olarak zayıf, siyasi olarak kaotik olan Çin, artık yerini büyük bir ekonomik güç ve uluslararası bilim ve teknoloji gelişmelerinde söz sahibi olan Çin'e bırakmıştır. Ekonomik büyümenin ilk aşamalarında, sanayileşmenin ilk aşamasındaki diğer devletlerde olduğu gibi, Çin'de

de ucuz emeğin katkısı büyük olmuştur. Büyüme/kalkınma literatüründe işgücü ve sermaye arasındaki trade-off'ta emek arzının fazlalığı her zaman sermaye eksikliğini gidermez. Bazı durumlarda geri kalmış ülkelerde sanayileşme sürecine çok büyük etkisi olduğu savunulsa da gerçekte durum bu basit modellerden daha karmaşıktır. Koşullar endüstriden endüstriye farklılık gösterir fakat en ağır basan gerçek şudur ki, endüstriyel işgücü eğer stabil, güvenilir, tarımsal alanla göbek bağını kesmiş disipline olmuş bir grupsa ve fabrikalarda çalışmaya uygun hale gelmişse, kalkınmaya faydası oldukça büyük olacaktır. Ne yazık ki bu tür işgücü geri kalmış ülkelerde oldukça nadirdir. Endüstriyel işgücünü hakkıyla yaratmak en zor ve en uzun süreçtir (Gerschenkron, 1962: 9). Çin için rahatlıkla bu süreci son yüzyılda en iyi başarmış gelişmekte olan ülkedir denilebilir. Çin'deki çalışma koşulları ve üretim kapasitesi göz önüne alındığında başarılan işin büyüklüğünü görmek için rakamları sıralama ihtiyacı dahi duyulmayacaktır. Yine de, yüksek teknoloji ve ileri derecede eğitim gerektiren üretim söz konusu olduğunda, ilk etapta tarımdan sanayiye geçişte görülen uyum, daha sonraları aynı düzeyde sürdürülememiş yüksek beceri gerektiren iş kollarında işgücü kıtlığı ile karşı karşıya kalınmıştır. Zhang et. al. (2017) çalışmalarında Çin'de özellikle son 20 yılda beşeri sermayenin kalitesini artırmanın nedenini ve yolunu şöyle sıralar: İlk olarak 2012 yılının ilk çeyreği için İnsan Kaynakları ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca hazırlanan "Analysis on the Demand and Supply of Urban Public Employment Service Market in the First Quarter of 2012" raporuna göre, yüksek-düzeyde teknisyen alımı için açılan kontenjanlara yapılan başvurular kontenjanların oldukça altında gerçekleşmiştir. İyi yetişmiş teknik elemanların, mühendislerin, araştırmacıların ve yetenekli teknisyenlerin sayısının ihtiyacın altında olduğu görülmektedir. Örneğin, mühendis, tekniker ve teknisyenler için açılan kontenjan sırasıyla her bir başvuru için 2,59; 2,32; 2,18'dir. Bu da yüksek-düzey teknik beceri sahibi işgücünün talebin fazlaca altında olduğunu göstermektedir. İkincisi, Eğitim Bakanlığı'na göre, Çin'de 2010 yılında üniversiteden mezun olanların sayısı 6,3 milyonu geçti. Ancak gelişen endüstrilerde çalışacak yeteneklerin kıtlığı bu mezunların iş piyasasında işsiz kalmasına yol açmakta. Gelişen sanayi kollarında yetenekli işgücüne ihtiyaç varken başvuru sayısı açılan kontenjanın çok altında. Ne

var ki, daha düşük düzeyde beceri gerektiren işlere başvuru da bunun tam tersine kontenjanın çok üstünde. Bu noktada Çin hükümetinin "görünen el" ile "görünmeyen el"in işbirliğiyle işgücünde arz-talep piyasasını dengelemesi beklenmekte. Üçüncü olarak, tarım modernizasyonuyla tarımda istihdam edilen işgücü ile ilgili bir kıtlık yaşandı. Reformlar ve Dışa-Açılma Politikası'ndan beri, ekonomik kalkınma ve kentleşme hız kazandı, sonucunda ise kırsaldaki işgücü kente yani endüstrileşen bölgelere göç etti. Böylelikle kırsalda istihdam geride kalan yaşlılar ve kadınlardan oluşmaya başladı. Bunun sonucunda, kentleşme hız kazanırken kırsalda ekonomik kalkınma gerçekleşemedi. Kentte ileri seviyede eğitimli işgücü kıtlığı yaşanırken, kırsalda yine tarım konusunda bilgili kişilerin istihdam edilmesi gerekmekte. Kent ve kırsalda ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesinin tek yolu hem göç edenlerin hem kırsalda kalanların eğitim seviyesini artırmak gibi görünüyor (Zhang et. al., 2017: 62-63).

Çin'de üretim kapasitesinin büyüklüğü çoğunlukla sınırsız emek arzına dayandırılır. Bu iddia doğrudur da, Mao'nun nüfus teşvik politikalarıyla 1963-73 arasındaki bebek patlaması 1980'lerden başlayarak Çin için demografik fırsat penceresini açmıştır. Aşırı nüfusun yarattığı problemlerle ekonomik armağan olarak adlandırılan genç nüfusun getirileri arasında denge kurmak yıllar boyu Çin yönetiminin uğraşmak zorunda olduğu en büyük meselelerden biri haline gelmiştir. Bilhassa Mao döneminde "daha fazla, daha iyi" nüfus teşviki ile nüfus kontrolüne geçiş arasında zikzak çizen nüfus politikaları söz konusuyken, sonrasında katı nüfus kontrolüne geçiş yapılmış, tek çocuk politikası ve "daha geç, daha sonra, daha az" mottosu benimsenerek nüfus kontrol altına alınmıştır (Kaya, 2021: 193). Nüfus yoğunluğu ile kişi başı milli gelir kıyaslandığında popülasyonun yoğun olduğu ülkelerde refahın yüksek olmadığı hatta düşük gelir grubu yüzdesinin daha fazla olduğu da göz çarpmaktadır. Bu ülkelerin çoğunda kapsayıcı bir büyümede veya kalkınmadan söz edilemez. Nitekim List'in de vurguladığı gibi, eğer kurumlar iyi çalışmıyorsa bireysel çabalarla bu eksik kapatılamaz. Bireylerin üretici güçleri içinde bulundukları toplumun koşullarına sıkı sıkıya bağlanmıştır (List, 1885: 107 aktaran Chang, 2016: 19).

Dahası, Young bundan yaklaşık 100 yıl önce yazdığı makalede o dönemlerde popüler olan popülasyon artışının doğal olarak büyüme getireceği konusunda şunları belirtmiştir: nüfusun artışının daha yüksek bir kişi başlı gelire yol açacağı fikri genel kabul gören bir görüş olmasına karşın bu görüşe temkinli yaklaşmak gerekir. Çünkü nüfusun artması kişi başı geliri artırmayabileceği gibi, nüfus artmadan gelirin arttığı durumlar da olabilecektir. Ayrıca, iktisadi devrimler içeren ve birkaç yüzyıl öncesinden çok farklı olan dünyada artık yalnızca bir üretim faktörüne lider rolü biçmek tehlikelidir (Young, 1928: 536). Nüfus iyi bir iş bölümü, sağlam bir eğitim ve temel ihtiyaçları giderilen insanların gönüllü olarak işgücü sağladığı zaman bir avantaja dönüşebilecek bir güç iken, bunların yokluğunda devletin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını gidermek zorunda kalacağı bir problemler yumağı haline de gelebilir. Zira Mao dönemindeki Çin ve 20 yıl önceki Hindistan–ilerleme kaydetseler de bugün hala demek yanlış olmayabilir— yoksulluk sınırının altında yaşayan milyonlara ev sahipliği yapmaktadır. Bazı iktisatçılara göre talep ancak nüfus artışı sayesinde olabilecektir, dolayısıyla bu iktisatçılar ekonomik gelişimi de artan talebe bağlamış, tüketim temelli ele almışlardır. Fakat ihtiyaç ve talep birbirinden farklı şeylerdir ve bu nedenle nüfus artışıyla bazı sektörlerde üretimde artış olsa bile mutlak üretimin artmadığı birçok sektörde gözlemlenmiştir (Schumpeter, 2010: 137-138).

Nüfusu oldukça yüksek olan bahsi geçen ülkelerdeki durum da biraz bundan kaynaklıdır. Ancak bu iki ülke de nüfusun geçmişte yarattığı dezavantajı gecikmeli gelen sanayileşmeyle endüstriye aktarmış böyle emek arzının bolluğundan yararlanarak maliyetleri düşürmüş ve uluslararası düzeyde rekabet edebilecek kadar “ucuz”a mal üretip ihraç etmeyi başarmışlardır. Çin bu konuda dünyanın bir numarası haline gelmiş, ucuz mal tedarik ederek özellikle gelişen ekonomileri ama genelde tüm dünyayı “Çin malı”nın pazarı haline getirmiştir. İhracattan kazandığını ise yine aynı sektörlere yatırmak yerine yüksek teknoloji üretimleri yapmak üzere beyin gücüne yatırmış, AR-GE çalışmaları, bilim ve teknolojik yatırımlar sayesinde bugün hem dünyanın en büyük firmalarının kaliteli üretim gerektiren fiziki mal üretimleri yapabilir

hale gelmiş hem de benzeri teknolojileri kendi başına üretip o firmalarla rekabet edebilir bir ülke olduğunu tüm dünyaya göstermiştir.

Dahası, Çin'in ucuz emeği yalnızca Çin için faydalı olmamış, üretimlerini Çin'de yapan gelişmiş ülkelerin büyük firmalarından Çok Uluslu Şirketlere üretim avantajları sağlamıştır. Ucuz işgücü sayesinde maliyetleri azalmış, karları ve rekabet güçleri artmıştır. Dahası üretimin negatif dışsallıklarına da üretim yapılan ülke, yani Çin katlanmak zorunda kalmıştır. Her ne kadar üretim maliyetinin düşük olması nedeniyle gelen yatırımlar Çin'in ekonomik büyümesi açısından pozitif dışsallık yaratıyorsa da (Wei ve Lui, 2006; Liu et. al., 2009), Wang ve Chen (2014) çalışmalarında doğrudan yabancı yatırımların çevresel tahribata ve karbon dioksit, sülfür dioksit emisyonun artışıyla çevre kirliliğine yol açtığını göstermiştir.

Mao devrimiyle küresel sistemde yeniden beliren Çin için o dönemin nükleer güce sahip iki devi ABD ve Rusya karşısında direnmesi mümkün olmadığında, Mao teknolojik gücün önemini fark etmiş ilk etapta psikolojik taktiklerle[39] bu devletlere eşitlik sağlamaya çalışmışsa da sonrasında kendi nükleer silahını üretmeyi başarmıştır (Kissinger, 2015: 140). Henüz o dönemlerde anlaşılmaya başlayan vasıflı ve üretken işgücünün önemi sonraları artmaya ve beşeri sermaye yetiştirmek üzere girişimler çoğalmaya başlamıştır.

Çin yukarıda bahsedilenlerin yanı sıra bir de yaşlanan nüfusla baş etmek zorunda. 2016 yılında tek çocuk politikasının terk edilmesi ve emeklilikle ilgili düzenlemeler gibi bir çok çalışma bu konunun ciddiyetini göstermekte. Çin'de Mao dönemindeki bebek patlamasının yarattığı *demografik pencere* diğer ülkelerde olduğundan uzun sürdü ancak 2035-40 yılları civarında kapanacağı beklenmekte (Kaya, 2021). Uzun vadeli perspektiften bakıldığında, "demografik pencere"nin kapanmasına önceden hazırlanmak gerekmekte. Hepsinden daha önemlisi, Çin'in

[39] Devrimin hızlanması için nüfusun azalmasının çok da sorun olmayacağını belirten açıklamalar yapmış, nükleerden korkmadıklarını tüm dünyaya duyurmuştur (Kissinger, 2015: 140).

sağlıklı dengeli ve hızlı bir ekonomik kalkınma gerçekleştirebilmesi, 2020'de 2010'un, 2030'da ise 2030'un milli gelirini ikiye katlamalı ki, orta-gelir tuzağından çıkıp ortalama bir gelişmiş ülkenin kalkınma seviyesine ulaşabilsin. Kapsamlı ekonomik kalkınmadansa derinlemesine ekonomik kalkınmaya adım adım geçiş olmalı. Böyle bir dönüşüm hem üretimde hem yeniden üretimde değişim gerektirir, dahası öncesinde işgücünün miktarına odaklanırken artık niteliğine odaklanamaya başlanır. Geçtiğimiz 60 yılda yeni Çin'in oluşması esnasında insanların sağlık, eğitim düzeyi, ve genel anlamda yaşam kalitesinde bir artış oldu, ve bu işgücünün niteliğine de yansıdı. Yine de, Çin modernizasyonun gereklerinden hala çok uzakta. Şuanda popülasyondaki tarihi yapısal değişim tüm nüfusun niteliğini artırmak için güzel bir fırsat, nüfus çokluğunu kontrol altında tutarken özellikle eğitim seviyesinin artırılmasıyla daha kalifiye işgücüne ulaşılabilir. Nüfusta miktar-odaklılıktan nitelik-odaklılığa geçiş yalnızca ekonomik kalkınmanın değil endüstriyel ilerleme ve modernizasyonun da gereklerindendir, bunların yanısıra beşeri sermayenin iyileşmesi ile orta-gelir tuzağında bir kısır döngüye girilmesinin önüne geçilebilir (Zhang et. Al. (2017: 63). Dahası, Çin'in kırsalda yaşayanlar için sosyal güvenlik koşullarını iyileştirmesi, üretimin emek yoğun sektörden sermaye yoğun ve teknoloji yoğun sektörlere kaydırılması gibi devlet politikaları Çin yönetiminin kırsalda yaşayan işgücüne ve emeğin maliyetinin düşük tutulmasına karşı politikalarında bir değişim olduğunun işaretidir (Oktay, 2017: 159).

2.1.1.2. Yüksek Döviz Rezervi

Bugün Çin'in, çok büyük kısmını ihraç fazlasıyla elde ettiği yüksek döviz rezervi sayesinde dünya ekonomisindeki en güçlü aktörlerden biri haline geldiği göz ardı edilemez bir gerçektir. Çin'in döviz rezervleri 1985'ten 2018'e yaklaşık 1200 kat artmıştır (Zhang, 2021: 1). Andre G. Frank'a göre bu, Çin için yeni bir durum değildir; 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar güçte olan Ming Hanedanlığı döneminde örneğin, enflasyonist etkisi sebebiyle kağıt para kullanımını kademeli olarak kaldırılmış, yerine

bakır ve gümüş parayı getirilmişti. Bu dönemde de oldukça yüksek ihracat oranı olan Çin, ihracat fazlasından kaynaklı olarak 'dünya gümüş üretiminin nihai havuzu' işlevini görüyordu. Çin'in gümüşe dayalı ekonomiye geçişi, dünya ekonomisine büyük etki etmiş hem Çin hem Avrupa'da fiyat devrimine yol açmıştı. Artan gümüş talebi ise Flynn ve Giraldez'e göre (1994: 72 aktaran Frank, 2010: 135) gümüş sağlayıcı İspanyol İmparatorluğu'nu yaratmıştı (Frank, 2010: 135).

Ülkelerin elinde bulundurduğu altın ve döviz rezervleri, iç ve dışsal dengenin sağlanmasında olduğu kadar, ekonominin yönetiminde ülkelere sağladığı anında müdahale (para politikası yoluyla) kolaylığı açısından da genelde olumlu değerlendirilir. Dar anlamda ödemeler dengesinin dengede tutulması, kur istikrarının sağlanması ve dış borçların ödenmesi gibi ülkenin ekonomik gücünün işareti olarak görülürken, daha geniş anlamada nakit, yabancı bankalardaki yatırımlar, yabancı menkul kıymetler gibi araçlarla döviz kuru hakimiyetini işaret eder (Zhang, 2021: 1). Devletler bugün, sağlam para da denilen konvertibl para birimleri cinsinden rezervlere sahiptir. Bu rezervler ekonominin büyüklüğüyle orantılıdır, her devletin merkez bankasında bulundurduğu bir miktar altın ve konvertibl para vardır. Bu rezervler uluslararası ticaret için de önem arz eder. Rezerv o devletin ekonomik gücünün işaretlerindendir; özellikle kur üzerinden uygulanan para politikalarında, ihracatı artırmak için ülke parasını düşük değerde tutma gibi yollar izleneceği zaman konvertibl para rezervi daha da önemli hale gelir.

Çin'de rezervlerin artışı 1990'lı yıllarda yapılan birkaç düzenlemenin ardından başlamıştır. Sırasıyla 1992, 1994 ve 1996 yıllarında yapılan döviz rezervi hesaplamasının istatistiksel metodunun değiştirilmesi, resmi döviz oranı ile uluslararası piyasada döviz oranı farkının[40] ortadan kaldırılması ve Renminbi'nin hem özel sektörde hem de uluslararası piyasada ticarette kullanılabilir hale gelmesi bu düzenlemelerin en önemlilerindendir (Zeng, 2012: 30). Çin'in bugünkü rezerv

[40] 1994'ten önce Renminbi/ABD doları ulusal piyasada 4:1, uluslararası piyasada 8:1 idi (Zeng, 2012: 30).

miktarının sebepleri ulusal ve uluslararası olarak iki kısımda incelenebilir. Ulusal sebepler, ihracat-temelli ticaret politikası, ticaret dengesizliği (yüksek ihracat, düşük ithalat), hızlı büyüme-düşük tüketim/talep, tam esnek olmayan döviz kuru politikaları olarak sıralanabilir. Uluslararası sebepler ise şöyledir: İktisadi globalizasyon (düşük maliyetli üretimin sunulduğu yere doğru sermayenin mobilitesi), endüstriyel transferler ve yapısal düzenlemeler ve Renminbi'nin değerleneceği (bu sayede çok yüksek miktarda sıcak para girişi olmuştur) yönündeki beklentiler (Zhang, 2021: 3-4). Çin, Dünya Bankası son verilerine göre[41], bugün, 3,223 trilyon dolar ile dünyanın en yüksek döviz rezervine sahip ülkedir (2014 yılında Çin 3,9 trilyon dolarlık rezerve ulaşmıştı). En yakın takipçisi Japonya 1,323 trilyon doları rezervlerinde tutmaktadır. İsviçre, Rusya ve ABD ise sırasıyla 855 milyar $, 555 milyar $, 517 milyar $'lık rezerve sahiptir. Özellikle 2000'li yılların ortasından itibaren bazı ülkelerin döviz rezervlerindeki yükseliş—bilhassa küresel kriz sonrası ABD'nin parasal genişleme politikasıyla hızlanarak artan rezervler—bu ülkelerin hayli yüksek bütçe fazlasıyla nasıl baş edeceği sorusunu gündeme getirmiştir (Yi, 2006; Yongzhong ve Freeman, 2013).

Döviz rezervine sahip olmak uluslararası ödeme dengesinin sağlanması, kur istikrarı ve yatırımcının güvenini kazanmak açısından önemlidir ancak öte yandan böylesi bir kaynağın döviz cinsinden rezervde durması ve yatırıma dönüşmemesi, o ülkenin ulusal büyümeyi hızlandırmaya yönelik yatırımlardan vazgeçtiği anlamına da gelebilir. Yüksek döviz rezervi yabancı sermayenin yatırıma dönüşmeden elde tutulması, boşa harcanması, hatta ulusal tüketim ve yatırımların feda edilmesi demektir. Burada belli miktarda reel kaynağın (üretim faktörünün) atıl kalması nedeniyle iktisadi büyüme ve gelir seviyesinde iyileşmenin kaybı söz konusudur. Döviz rezervi tutmanın fırsat maliyeti, yerli sermaye verimliliği eksi döviz rezervi tutmanın yatırım geliri oranına eşittir, ki bu oldukça yüksek bir maliyettir. Kaynakların

[41] 2021 Nisan ayında ulaşılabilen son veriler 2019 yılına aittir. https://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD?locations=CN-JP&most_recent_value_desc=true

etkin dağılım ve kullanımı konusunda sorun yarattığı gibi renminbi üzerinde de enflasyonist baskı oluşturmaktadır. Dahası, yüksek döviz rezervleri, rezerv varlık yönetiminin zorluğunu ve riskini artırmaktadır. Dünya Bankası'nın Çin şehirlerindeki binlerce işletmeyle ilgili anketine göre, Çin'deki yabancı fonlu işletmelerin yatırım getirisi şu anda çok yüksek. Bu, Çin'in çok düşük faizli finansman sağladığını, dolayısıyla yabancı şirketlerin Çin'de yüksek karlar elde ettiğini göstermektedir. Ve haliyle, dış ticarette dengesizliğe yol açan bu tutumu, Çin'in yüksek döviz rezervlerinin maliyetini her geçen gün artırmaktadır (Zhang, 2021: 5).

Tablo 2.1. Dış Rezervler (2018, Altın Dâhil*, Milyar $)

Arjantin	52,7 Ağustos	**Çin**	3.129,4 Ağustos
Brezilya	381,4 Ağustos	**Hong Kong**	431,9 Temmuz
Şili	36,8 Ağustos	**Hindistan**	401,3 Ağustos
Kolombiya	47,5 Ağustos	**Endonezya**	117,9 Ağustos
Meksika	173,3 Temmuz	**Malezya**	104,4 Ağustos
Peru	60,5 Ağustos	**Pakistan**	13,7 Mayıs
Venezuela	8,33 Ağustos	**Filipinler**	77,9 Ağustos
Çek Cumhuriyeti	144,7 Ağustos	**Singapur**	289,5 Ağustos
Estonya	0,6 Ağustos	**Güney Kore**	401,1 Ağustos
Macaristan	28,3 Ağustos	**Tayvan**	457,1 Ç2
Letonya	4,5 Ağustos	**Tayland**	204,5 Ağustos
Litvanya	4,7 Ağustos	**Vietnam**	56,7 Mayıs
Polonya	113,3 Ağustos	**Mısır**	44,4 Ağustos
Rusya	460,6 Ağustos	**İsrail**	116,0 Ağustos
Slovakya	Veri yok	**Suudi Arabistan**	501,3 Temmuz
Slovenya	0,7 Ağustos	**Güney Afrika**	49,8 Ağustos
Türkiye	100.7 Temmuz		

Ukrayna	17,2 Ağustos	***Estonya, Slovenya, Çin, Tayvan, Vietnam, Suudi Arabistan ve İsrail için altın dâhil değil.**

Kaynak: The Economist, 2018. https://www.economist.com/financial-indicators/2018/01/25/foreign-reserves

Daha önce, ülkelerin ekonomilerinin büyüklüğüyle orantılı rezerv tuttuğundan bahsedilmişti. Çin gibi muazzam bir ülke için bu rezerv miktarının büyük olduğunu söylemeden önce ölçümler yoluyla ekonomiyi dengede tutabilecek müdahalelere izin veren ancak kaynak israfına da yol açmayacak optimal döviz rezervini belirlemekte fayda var. Bu yapmak için iki temelde 2 yaklaşımdan bahsedilebilir; ilki ***oran analizi*** (ilk 4 başlık), ikincisi ise ***Heller Metodu***'dur. Zeng Çin döviz rezervleri için uyguladığı bu yöntemleri şöyle sıralar: (1) 3 aylık ithalat talebi için gereken döviz miktarı, (2) Toplam dış borcun %40'ı, (3) Para ve para benzeri varlıkların toplamının %10'u, (4) Yabancı yatırımcıların ithal döviz talepleri, dış borç döviz talepleri ve kar getirici talepleri toplam, (5) Heller modeli kullanılarak hesaplanan optimal rezerv miktarı (Zeng, 2012: 31). Bu yöntemlerden her birinin uygulanabilirliği, ülkenin dışa açıklık, net ihracat, dış borç durumu gibi değişkenlere göre farklılık gösterebilir.

Çin'in optimal döviz oranlarını yukarıdaki yöntemler doğrultusunda ölçen Zeng şu sonuçlara ulaşmıştır: Oran analizine göre: (1) Çin'in yıllık ithalat verilerine bakıldığından tuttuğu rezerv gereken oranın (üç aylık ithalat değeri) çok çok üzerindedir. Özellikle 1995'ten 2005'e bakıldığında gerekenden ilkinde %122 fazlayken, ikincisinde %400 daha fazla olduğu görülmüştür. (2) Dış borcun %40'ını baz alan 2. ölçüte bakıldığında ise optimal miktarı 1995'te %70 aşarken, 2004'te %570 aştığı gözlemlenir. (3) Döviz rezervinin para ve para benzeri varlıkların en az %10'u kadar olması kriterine bakıldığında ise Çin'in sabit döviz kurunu terk ettiği ve dış borçlarının tamamını ödeyerek harika bir uluslararası üne kavuşacağı öngörüsünde bulunulabilir. (4) Son olarak yabancı yatırımcıların ithal döviz talepleri, dış borç döviz talepleri ve kar getirici talepleri toplamından oluşan optimal döviz rezervini de 1995-2005 arasında %30 ile %370 oranında aşmıştır. Bu çok yüksek

miktardaki döviz rezervi birikiminin sebepleri; girişimci başarısını ihracata bağlama ve bu yönde teşvikler sunma, RMB'nin değerinin düşük tutulmasıyla ihracatta artışın ve ülkeye para akışının sağlanması, ve doğrudan yabancı yatırımlardaki artış şeklinde sıralanabilir. Heller yöntemi ile yapılan hesaplamalara göre: Devlet girişimi olan ve olmayan tüm büyük işletmeler için bir endüstriyel maliyet kar oranı kullanılarak sermayenin sosyal getiri oranı hesaplandığında ve Amerika'nın ulusal borç faiz oranının (1 yıllık) ve Amerika'daki enflasyon arasındaki fark kullanılarak rezervlerin getirisi hesaplandığında, Çin'in optimal döviz rezervi miktarını yıllık olarak hesaplanabilir. Bu hesaplama sonucunda 2000'den 2005'e kadar yaklaşık %3 ile%76 arasında değişen bir miktarda fazlalık olduğu görülmüştür; yani Çin'in gerçekteki döviz rezervinin optimal döviz rezerve oranı 1'den büyüktür. Yönetim maliyeti %0,5, %1 veya %1,5 ise ve Çin'in 5 yıllık ve 3 yıllık ulusal borç faiz oranları, sermayenin sosyal getiri oranı olarak alınırsa, Çin'in gerçek döviz rezervlerinin optimum döviz rezervlerini 2000'den 2003'e kadarki, dönemde aştığı görülür, ancak diğer yıllarda durum tam tersidir. Heller'in modeline dahil edilen değişkenlerden ithalat eğiliminin (m) kademeli olarak artması bunun sebebi olarak ele alınabilir. Zeng'in çalışmasının sonucunda hem oran analizi yöntemi hem Heller metodu ile Çin'in optimal rezervlerinin üzerinde olduğu ortaya konmuştur (Zeng, 2012: 60-62).

Açıkça görülebilir ki, optimal olana uzaklığı konusunda farklılıklar çıkmış olsa da tüm ölçümlere göre Çin olması gereken miktarın çok üzerinde bir döviz rezervine sahiptir. Daha dengeli ve başedilebilir bir iktisadi sistem için Çin'in rezervlerini optimale yakın düzeye düşürmesi, döviz kuru sisteminde reforma gitmesi, adil rekabet için döviz kuru sistemini düzenlemesi, ve ödemeler dengesinin daha risksiz kalemlerle güçlendirilmesi gerekmektedir (Zhang, 2021: 6). Hatırlamak gerekir ki bu tür büyüklükler ülkelere güç sağladığı kadar problem de yaratabilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin kaynaklarının etkin kullanımını sağlaması ekonomik gelişmenin sürdürülebilmesi açısından elzemdir.

2.1.1.3. Yasal Düzenleme ve Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları Konusundaki Esneklikler

Çin'in bugünkü büyümesini sağlayabilmesinin temelinde tartışmasız etkisi olan bileşenlerden biridir yasal mevzuat esneklikleri. Özellikle uluslararası arenada boy gösteren ekonomik aktörlere ilişkilerini daha adil bir platformda sürdürebilmeleri için telif-patent yasaları, haksız rekabeti önleyici kurallar, ülkenin ekolojisine ve ülke vatandaşlarının sağlığına zarar verecek üretimlerin yapılmaması gibi çok kapsamlı ve çeşitli konularda yasal düzenlemeler getirilmiştir. Bunlar bugünün modern üretiminin kısıtlarındandır. Çin ise bu yasaların bir çoğunu ya çok geç kabul etmiş ya da hiç kabul etmemiştir. Küresel ekonomiye entegrasyonda oyunun kurallarına uymadığı için oldukça fazla eleştirilen Çin son yıllarda bir çok uluslararası anlaşmanın tarafı olmuş olsa da yasal düzenlemelerin çok geç yapılmış olması Çin'in büyüme sürecinde lehine işleyen bir durum olmuştur.

Çin'de Mao sonrası dönemde yapılan emek yoğun ürünler çoğunlukla ucuz, kalitesiz ve dayanıksız mallardan oluşuyordu. İlk etapta gelişmiş ülkelerde üretilen malları taklit yoluyla onların yerine geçebilecek ucuz ve daha az kaliteli muadillerini üreten Çin, sonraları yetiştirdiği beşeri sermaye ve geliştirdiği teknoloji sayesinde benzer kaliteyi daha ucuza üretmeye başladı. Uluslararası anlaşmalara taraf olmayı reddettiği için fikri ve sınai mülkiyet hakları konusunda ödeme yapmadığından ise bu üretimi yapacak başka herhangi bir taraf ülkeye karşı oldukça avantajlı konuma geçti. Bu kısımda Çin'de yasal mevzuatın esnek olmasının ve fikri mülkiyet haklarını korumaya almanın çok geç gerçekleşmesinin süreci ve etkileri incelenmiştir.

Özellikle Dünya Ticaret Örgütüne (WTO) üye olduktan sonra, daha şeffaf hale gelen işlemler, 3000'in üzerinde kanun, düzenleme, kural ve yargısal yorumu da beraberinde getirmiştir. Bu düzenlemeler yabancı yatırımların serbestleşmesinden yabancı şirketler için piyasaya erişimin ve bankacılık, finans, sigortacılık, turizm, taşımacılık gibi hizmet sektörlerine ulaşımın kolaylaştırılmasına kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Dahası Çin'in küresel sisteme entegrasyonunda kritik rolü olan

fikri ve sınai mülkiyet haklarının korumaya alınmasına yönelik modern, şeffaf ve etkili yasalar çıkardı (Gao, 2008: 34). Lulin Gao'ya[42] göre ekonomik büyümeyi destekleyecek ve küresel entegrasyonu kolaylaştıracak yasal düzenlemeler merkezi planlı ekonomiden sosyalist piyasa ekonomisine geçişte başarıyla uygulanmıştır. Hatta Gao çalışmasında Çin'in her zaman fikri ve sınai mülkiyet haklarına büyük önem verdiğini ileri sürer. Özellikle son yıllarda yaptığı düzenlemeler ile Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) Agreement'la[43] oldukça uyuşmakta olduğunu iddia eder.

Tablo 2.2. Patent Yasalarının ABD, Japonya, Avrupa ve Çin için Kıyaslaması

İçerik	ABD	Japonya	Avrupa	Çin
Patent koruma konusu	Çok geniş	Geniş	Geniş	Geniş
Yazılımla alakalı icatlar	Geniş	Geniş	Kısıtlı	Kısıtlı
Bitki ve hayvan patentleri	Var	Var	Yok	Yok
İlaç patent süresi uzatması	Var	Var	Var	Yok
Klinik deneme verilerinin korunması	5+3 yıl	4-10 yıl	6-10 yıl	6 yıl
İlk dosyalama	Yok	Var	Var	Var
Geçici veya yeniden başvuru	Var	Yok	Yok	Yok
Yetkisiz lisans	Yok	Var	Var	Var
Özel fikri haklar temyiz mahkemesi	Var	Var	Yok	Yok
Doğrulamaya ilişkin mahkeme davası tarafları	Orijinal taraflar	Orijinal taraflar	Orijinal taraflar	Patent Yeniden İnceleme Kurulu-Sanık

Kaynak: Gao, 2008: 36.

[42] Dr. Lulin Gao Pekin'de Doğu Fikri Mülkiyet Hukuk Bürosu başkanı, aynı zamanda Tüm Çin Patent Avukatları Derneği'nin onursal başkanı, Çin İnternet Topluluğu'nun başkan yardımcısı ve Çin İnternet Ağı Bilgi Merkezi'nin yönlendirme komitesinin bir üyesidir. Çin Patent Ofisi ve Kurucu Komiseri ve Devlet Fikri Mülkiyet Ofisi Komiseri olarak görev yapmaktadır (Gao, 2008).

[43] 1994 Nisan ayında Marakeş'te imzalanan bu uluslararası anlaşma ticaretle ilişkili konulardaki fikri haklar üzerine düzenleme getirmektedir. Ancak bu anlaşmanın tüm korumaları asgari ölçütte sağlamayı gerektirdiğini unutmamak gerekir.

Gao'nun çizdiği bu olumlu tabloya bir de Mercurio'nun (2012) gözünden bakalım. Mercurio'ya göre Çin dünyanın en önde gelen ihlalcisidir. Bazı ölçümlere göre Çin dünyada üretilen taklit ve korsan malların yaklaşık %80'inin üreticisidir. Ünlü markaların tasarım kıyafet ve aksesuarları, ayakkabılar, korsan filmler ve kitaplar, sahte elektronik eşyaları, hava aracı ve araba parçalarını hem yerel hem uluslararası pazara sürmektedir. Dahası hiçbir yükümlüğünü yerine getirmeden (telif ödemesi, patent yasası gereklilikleri vs.) dev yabancı firmaların ürünlerini üretip piyasaya sürmektedir, ki burada firmaların kayıpları 250 ila 750 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Bu zarara müşterilerin kayıpları, kötü koşullarda çalıştırılan işgücü ve çevresel negatif dışsallıklar dahil edilmemiştir. Üstelik Çin'deki kural ihlalleri yalnızca yeraltı üretim yapan firmalar tarafından değil yasaya uygun ancak dokunulmazlığı olan ve dış rakiplerine karşı korunan firmalar tarafından yapılmaktadır (Mercurio, 2012: 23-25).

Mao sonrası dönemde başlayan ekonomik reformlar mülkiyet hakkının korunması ve sözleşmelerin düzenlenmesi ile ilgili yasalar yapılmasını gerektirmiştir. Özel mülkiyetin yasal olarak tanınmasından sonra, hukuki olarak korunması için 1950'lerde, 1978'de ve 1982'de Anayasal düzenlemeler getirilmiştir. Daha sonraları patent, marka, telif ve diğer fikri ve sınai mülkiyet haklarının korunması konularını kapsayacak biçimde genişletilecek olan 1986 Medeni Hukukun Genel İlkeleri yasası yürürlüğe girmiştir. Şirket varlıkları üzerindeki mülkiyet hakları ise 1993'teki Şirketler Kanunu ve 1998'deki Menkul Kıymetler Kanunu ile güçlendirilmiştir (Potter, 1999: 678). Özellikle 1980 sonrası yapılan değişikliklerin ABD'nin baskıları sonucu uluslararası anlaşmaların tarafı olan Çin'in, biraz da mecburen yaptığı değişiklikler olduğunu akılda tutmak gerekir. 2001'de Dünya Ticaret Örgütüne üyeliğiyle birlikte bu yasaları daha da geliştirmiştir (Mercurio, 2012: 24; Williamson ve Deitelbaum, 2005: 267).

Avrupa ile Asya arasında 18. yüzyılda başlayan farklılaşmanın temeli hem Klasikler hem Marksistlerde mülkiyet haklarının korunmasına dayandırılır. Mülkiyet

haklarına saygı duyulan Avrupa ülkelerinde gelişim kaçınılmazdır çünkü mülkiyetin olduğu yerde sahip olmanın getirdiği etkin kullanım ve verim artışı gözlenir. Ayrıca ticaret yasakları gibi kısıtlar ekonomik gelişmenin önündeki engellerden en önemlisidir (Parthasarathi, 2019: 4), ancak elbette bu iddiaların bir kısmının geçerli olmadığı Çin büyümesinde gözlenmiştir. Mülkiyet hakkının Çin'de gelişimine baktığımızda Mao sonrası dönemde özel mülkiyete izin verildiği anlaşılır.

Özel mülkiyet edinebilme hakkının tanınması bilhassa toprak kullanımı için önemlidir. Devlete ait olan toprağın artık tarım ve iş için kullanılabilir olması, 1994 yılında yürürlüğe giren Kentsel Emlak Kanunu ile de özel mülkiyetin farklı amaçlarla kullanılabilir hale gelmesi atılan önemli adımlardandır. Tabii bu özel mülkiyet hakları devletin çıkarlarına ters düşmemek kaydıyla ve devletin kontrolünde kullanılabilirdi, yani mülkiyet hakkı ancak mülkiyet "yasal" ise kullanılabiliyordu. Mao döneminin sona ermesinden sonra ilk kez 1999'un başlarındaki anayasa değişikliği ile özel mülkiyet hakkı tanındı, bu hakların hangi durumlarda kullanılabileceği elbette yine devlete bağlıydı. Çin'de sözleşme yasası sistemi ekonomik reformlardan kaynaklı olarak 1980'lerde ortaya çıktı. Ekonomik Sözleşmeler Yasası (1981) temel ulusal işlemler için geçerliyken Dış Ekonomik Sözleşmeler Yasası (1985) yabancılarla olan işlemleri düzenliyordu. 1987'de satış ve teknoloji satış ve lisanslamasını kapsayan Teknoloji Sözleşmesi Yasası yürürlüğe girdi. Sözleşmeler 1986 öncesinde devlet kontrolündeyken, Medeni Hukukun Genel İlkeleri kanunu ile medeni hukukun kapsamına dahil edildi. Devlet böylece otoritesinden bir nevi vazgeçip bu gücü sözleşme taraflarına bıraktı. 1993 revizyonuyla ise Ekonomik Sözleşmeler Yasası devletin etki alanını yalnızca planlama ile sınırladı ve devlet ve kamu çıkarına ters düşmemek kaydıyla sözleşmeler artık tarafların inisiyatifine bırakıldı (Potter, 1999: 678-680).

Rejim değişikliklerinin özellikle hukuki değişim ve düzenlemeleri beraberinde getirdiği tarihsel olarak defalarca deneyimlenen bir durumdur. Çin'de de Devrim sonrası rejim değişikliği Çin Komünist Partisi'nin siyasi gücü elinde tutması için hukukun bu amaca uygun biçimde yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Özellikle

1959'da Anti-Sağcı Kampanya ve devrim karşıtlarına karşı yürütülen kampanyaların ardından siyasi gücün kurumların kontrolüne dayandığı fikri doğrultusunda yasalar Parti'nin gücünü korumaya yönelik olarak hayata geçirilmiştir. Kültür Devrimi'yle de yasama kurumlarının rolü iyiden iyiye marjinalize edilmiştir. Mao sonrası dönemde, ekonomik reformlarla birlikte durum değişmeye başlamıştır. 1989'da ise bu reformlar iyice kök salmış demokrasi yanlısı yasalar hukuki sembolizmle beslenerek desteklenmeye başlamıştır (Potter, 1999: 673-674). Çin Halk Cumhuriyeti'nin 50. Yılında yayımladığı çalışmasının finalinde Potter (1999) Çin'de hukukun tüm gelişimine rağmen halen rejimin siyasal hedeflerini yerine getirmeye bağlı kaldığı sonucuna varmıştır. Mercurio (2012: 25) ise Potter'le çelişmeyen bir çıkarımda bulunarak Çin'de bu konu hakkında yasal düzenlemenin yetersizliği değil basitçe uygulama eksikliği olduğunu belirtmiştir. Joseph A. Massey'in[44] aktardığına göre görevlilerden birinin Guangdong ziyaret esnasında 1992'de yürürlüğe giren yasanın uygulamasındaki sorunları gündeme getirdiğinde oradaki üst düzey bir hükümet yetkilisinden Pekin Anlaşmasının bu güney bölgesiyle alakasız olduğu cevabını almıştır. Yetkili "dağların yüksek ve Pekin'in çok uzak" olduğunu söylemiştir.

Bugüne gelindiğinde Çin ile ticaret yapan ülkeler Çin'i kapsamlı bir yatırım ve ticaret anlaşması yapmaya zorlamaktadır. Anlaşmanın gidişatı Şekil 2'de özetlenmiştir.

[44] Eski ABD Ticaret Temsilcisi Asistanı

Şekil 2. 1. AB ve Üye Ülkeleri ile Çin Arasındaki Kapsamlı Yatırım Anlaşmasının Aşamaları

Hem fikri mülkiyet hakları hem yatırımlarla ilgili konularda Çin'de yapılan yasal düzenleme ve değişiklikler uygulamadaki problemler nedeniyle Çin ile ekonomik ilişkisi olan ülkeleri (ki bu hemen hemen tüm ekonomileri kapsar) tedirgin etmektedir. Özellikler gelişmiş ülkeler devasa boyutlara ulaşan Çin ve ekonomisi karşısında güvencede hissetmek için daha kapsamlı anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. En büyük paydaşlardan biri olan AB ise çareyi kapsamlı yatırım anlaşmasında bulmuştur. "Pazara erişimde karşılıklılık eksikliği ve eşit şartların" sağlanması için bu anlaşma üzerinde çalışmalar devam etmektedir. Kabul aşamasına kadar gelinmiş sonraki üç kısmın tamamlanmasıyla anlaşma yürürlüğe girecektir (Grieger, 2021).

Tablo 2.2. Çin'de Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları ile İlgili Yasa ve Düzenlemeler

Yasa Konusu	**Yasanın yılı ve değiştirildiği tarihler**	**Önemli noktalar**	**Geçerlilik süresi**
Patent yasası	1984 Patent Kanunu; 1992, 2000, ve 2008'de değiştirildi	İlk dosya başvurusu esastır.	Buluşlar 20 yıl, faydalı model/tasarımlar 10 yıl
Çin'de ticari marka yasası	1982 Ticari Marka Kanunu; 1993, 2001, 2014, ve 2019'da değiştirildi	İlk dosya başvurusu esastır. Yabancı işletmeler, ticari marka tescili için Çin ticari marka ajanslarını atamalıdır.	Ticari marka 10 yıl geçerlidir ve tescilin yenilenmesi, sona erme tarihinden 12 ay önce yapılmalıdır.

Çin'de telif hakkı yasası	1990 Telif Hakkı Kanunu; 2001 ve 2010'da değiştirildi ve 2009'da Haksız Sorumluluk Kanunu getirildi	Çin'in uygulamaları, telif hakkını otomatik olarak koruyan Berne Sözleşmesi ile uyumludur.	
Çin'de ticari sırlar	1993 Haksız Rekabet Kanunu; 2017 ve 2019'da değiştirildi ve 2003 İdari Lisanslama Kanunu getirildi ve 2019'da değiştirildi	Kanunda yapılan değişiklik, 'negatif değeri olan' bilgileri de korur. Ticari sırlara yönelik korumaların güçlendirilmesine esastır. Yabancı işletmeler, mahkemeler aracılığıyla ticari sırların ihlali nedeniyle tazminat talep edebilir.	

Kaynak: Wong'un (2019) makalesinden yazar tarafından türetilmiştir.

Özetlemek gerekirse, Çin fikri ve sınai mülkiyet hakları, yabancı yatırımlar gibi konularda kanunu çerçeveyi görece geç çizmiştir. Dahası, uygulamalar ve yaptırımlar konusunda ise halen birçok eksik gözlenmektedir. Çin'in çizdiği bu tablo, küresel ekonomide etkin diğer güçler açısından sorun teşkil ediyor olmasına karşın Çin'in büyümesinin ilk aşamalarında bu durum ülkeye avantaj sağlamıştır. Bu bir nevi bugünün gelişmiş ülkelerinin kalkınmalarının ilk aşamalarında bebek endüstrileri koruma yaklaşımına benzetilebilir.

2.1.1.4. Planlama-Serbest Piyasa Füzyonunun Sağladığı Esneklik

Devlet Çin'in özünün özüdür, hiçbir toplumda devlet böyle bir anlam taşımazken Çin için yaklaşık 2000 yıllık tarihsel dayanıklılığı olan devlet Çin'in genetiğinin bir parçasıdır. Mao yönetiminde birçok şey değişmişse de "devlet hala saygı gösterilen, toplumun üstünde, büyük itibar sahibi, Çin'in ete kemiğe bürünmüş hali olarak ve ülkenin istikrarı ve bütünlüğünün garantörü olarak görülmeye devam etmiştir." Çin için

bu bin yıllık geleneğin bir sonucudur, devletin meşruiyeti halkın seçimi veya iradesinden bağımsızdır (Jacques, 2016: 586). Devlete duyulan güven ve saygı, planlı ekonominin piyasa ekonomisiyle birlikte işlevselliğini yitirmeden devam etmesinin sebeplerinden en önemlisi olabilir.

Planlı ekonomiye karşın kendini düzenleyen piyasa tartışmaları yalnızca son birkaç yüzyılın en tartışmalı konularından birisidir. Planlı ekonomi ya da kumanda ekonomisinde "ekonomik faaliyetler idari emirler veya idari düzenlemelerle" gerçekleşirken (Jiang, 2013: 106) serbest piyasada tüm faaliyetler iktisadi aktörler tarafından belirlenir. Piyasanın liberal olması bugünün makbul sisteminin en temel elementlerindendir. Serbest piyasa-planlı ekonomi tartışmaları yalnızca iktisadi değil ideolojik bir belirleyendir de. İki kutuplu dünyada tartışmanın merkezinde olan bu konu, basitçe ekonomik sistemin düzenlenmesinden öte bir şeydir; devletin toplumla kurduğu ilişkinin türüdür. Planlı ekonomi ile üretilen ve tüketilen her şey devlet tarafından belirlenirken serbest piyasada arz ve taleple belirlenir. Kendi haline bırakılan piyasanın her çıkmaza düştüğünde kamu müdahalesi gerektirmesi sistemin handikaplarından sadece bir tanesidir. Yine de kapitalizmin şiddetli krizleri, komünizmin en güçlü kalesinin düşüşünden sonra zuhur etmeye başladığı için alternatifsiz kalan sistem başarılı görülmüş ve bu sistemle yola devam edilmiştir. Serbest piyasa ekonomisi bir yanda kendi krizlerini üretip iş çevrimlerinin sistemin doğasından kaynaklı olduğu teorilere geçerken, öte yanda planlı ekonominin esnek yönetimiyle alternatifsiz sistemin tüm kriterlerine göre başarılı olan Çin yeni model tartışmalarının merkezine oturmuştur.

Gelişmekte olan ülkelerde sözleşme ve anlaşmaların yapılmasındaki zorluklar, işbirliği ve uyum içinde olmaktan çok uzaktır. Basit meseleler üzerine uzlaşabilmek bile çoğu zaman en küçük çevreler dışında mümkün olmayabilir. Örneğin küçük bir devlet fonunun kullanımında iki bakanlık anlaşmazlık yaşayıp birinin kazancı ötekinin kaybı olarak algılandığında hükümet içinde çatışma yaşanacak ve çoğunlukla diktatörlüklerde dahi kesin ve hızlı eyleme geçme mümkün olmayacaktır (Hirschman, 1958: 18). Ancak, Ang'ın da (2018b) savunduğu gibi Çin'in gücü kaba kuvvette değil

esnekliğinde yatmaktadır; uyumlu, esnek, adem-i merkeziyetçi ve insanlara kulak veren yapıya sahip olması sayesinde bugün bilgi ve teknolojide üstün hale gelebilmeyi başarmıştır. Uyum ve iş birliği Çin'in başarısının altında yatan en önemli sırlardan birisidir. Zaten planlama sadece yönetimin güçlü olduğu rejimlerde değil kapitalist sistem içerisinde de baş gösterir; öyle ki büyük şirketlerin kazançları çoğunlukla devlet bütçesine eşit ya da ondan fazladır. Hal böyle olunca şirket planlamaları ve piyasaya hakim şirketlerin kararları da tıpkı hükümet planlamaları gibi etkiler yaratacaktır (Galbraith, 1971: 66). Tabii bu bir farkla olur, devlet planlaması kamu faydasınayken, şirket planlaması karını ençoklamak üzerine bina edilir. Belirsizlik piyasada, ekonomik sistemin ne olduğuna bakılmaksızın, güvensizlik, endişe ve kararsızlığa yol açar. Bu da modern dönemin ekonomik sistemleri için resesyon ve/veya kriz anlamı taşır. Elbette burada yapılmaya çalışılan planlı ekonomi övgüsü değildir ancak kapitalizmin yarattığı krizleri öngörememe, engelleyememe ve sonuçlarına katlanma maliyeti, planlı ekonominin getirdiği yapının aslında katı olmaktan ziyade esnek olduğunu da bir nevi ortaya koymaktadır. Burada son dönemlerde sıkça başvurulan makro-ihtiyati politikaları anmak, hatta regülasyonların ve planlamanın piyasa belirsizliği ve krizlere karşı konulmadaki etkisinin dünyaca ünlü iktisatçıları bir araya getirerek tartışıldığı konferansta[45] ortaya çıkan fikre bir bakmakta fayda olacaktır. Kendi haline bırakılan piyasada, özellikle para piyasasında, finans kurumlarının işlemlerinden kaynaklı olarak büyük sorunlarla karşılaşılmakta ve önüne geçilemeyecek derinlikle krizlerle karşılaşılmaktadır. 2008 Küresel Kriz sonrasında ne öğrendik tartışmasından çıkan sonuçları özetlemek gerekirse, dünyanın en büyük iktisatçıları regülasyonu, takip ve planlamayı, öngörüyü ve denetimi salık vermişlerdir (Akerlof et.al., 2019). Piyasada dengeye ulaşılması, kalkınma kısmında da tartışıldığı üzere, kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olmamıştır. Planlama ekonominin hemen her zaman bir parçası

[45] 2014 yılı Mayıs ayında IMF tarafından düzenlenen "What Have We Learned? Macroeconomic Policy After the Crisis" başlıklı konferansta dünya çapında önemli iktisatçılar bir araya gelip 2008 krizi sonrasını tartışmışlar ve daha sonrasında Akerlof, Blanchard, Romer ve Stiglitz tarafından bu konferansta sunulanlar kitaplaştırılmıştır.

olmuş benimsenen sisteme göre ya devlet yada piyasadaki büyük firmalar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Çin'de Mao döneminde tamamen merkezi planlama ile yürütülen sistem—kumanda ekonomisi de denilebilir—Mao sonrası dönemde farklılaşmaya başlamış sosyalist piyasa ekonomisine geçişle birlikte iktisadi faaliyetlerin piyasada düzenlenmesine izin verilmiştir. Ancak oluşan bu piyasa tam anlamıyla sosyalist bir piyasa olmadığı gibi serbest piyasa da değildir. Yine de planlamanın etki ve rolü büyüktür. Engels Conrad Schmidt'e 1890'da yazdığı mektupta, devletin ekonomi üzerindeki etkisinin 3 şekilde olabileceğini söylemiştir. Ya devlet piyasayla eş yönlü hareket ederek ekonomik gelişimi hızlandırır, ya ters yönde hareket ederek yavaşlatır ya da ekonomik gelişmeyi belli sektörlerde destekleyip gelişimin yönünü belirler. İkinci durumun uzun sürmeyip devletin dağılması ya da kaosa sürüklenmesiyle sonlanacağını üçüncü durumun ise önünde sonunda bir veya ikinci duruma dönüşeceğini söyler ve ekler son iki durumda siyasal güç ekonomiye büyük ölçüde zarar verecektir (Engels, 2000:23). Çin'de görülen durum Engels'in sıraladığı bu üç durumdan ilkine temsil olarak gösterilebilir. Daha önce belirtildiği gibi, Çin'de yapılan yasal düzenlemelerin birçoğu ekonomik reformların sonucunda yapılmıştır. Çin ekonomisi böylece devletin itici gücü sayesinde bugünkü haline gelmiş ve devleşmiştir. Planlı ekonomi tasarrufların devlet tarafından belirlenmesiyle yüksek tasarruf miktarlarına ulaşılmasına da katkı sağlar.[46]

Planlı ekonomilerle endüstriyel sistem arasında paralellik kurmak mümkündür; şöyle ki planlı ekonomide de endüstriyel ekonomide de karar fertlere değil mekanizmaya aittir ve fertler takip etmek durumda kalır, "her ikisi de bunu [tasarruf ve büyüme kararlarını] otoritelere bırakır (Galbraith, 1971: 34-35). Ne var ki, piyasa ani durumlara tepki vermekte gecikirken planlı ekonomide bu durumlara tepki vermek daha hızlı olacağından belli oranda bir esneklik sağlanır. Entelektüel bilgiden

[46] Tabi bu durum her ülkede pozitif sonuçlanmıştır. Galbraith'a (1971: 34) göre Doğu Avrupa'da Stalinist dönemi sonlandıran huzursuzluğun yaratan önemli etkenlerde biri yüksek tasarruf oranları idi.

bağımsız pazar ekonomisinin arz edene cazip gelmesini kolaylık ve rahatlık sağlamasına bağlayan Galbraith “düzenli hata hakikatten iyidir” diyerek bir nevi karmaşık planlamalardan kaçmaya yönelik davranışın açıklamasını yapar (Galbraith, 1971: 54). Nitekim planlama yapmak, kararları almak ve aynı zamanda sonuçlara da katlanmayı gerektirir. Yalnız yetki değil sorumluluk da planı yapandadır. Sistem hemen müdahaleyi mümkün kıldığından dolayı esneklik sağlar ve anında etki etme taahhüdü verir ancak planlama Galbraith’ın da belirttiği gibi karmaşık bir süreçtir. Piyasanın kontrolünün yapılabilmesi için sağlanan bilginin doğru ve güncel olması gerekir. Mao döneminde Büyük İleri Atılımda her şeyin yolunda gittiğini gösterme baskısı gibi otokrat rejimlere özgü durumlar da planlı ekonomilerde doğru veri akışını engelleyip planlamanın gerçek durumla bağdaşık olmayan biçimde yapılmasına yol açabilir. Serbest piyasada başarısızlık piyasanın aktörlerine bağlıdır, devletin düzenleyici/yasa yapıcı görevi dışında bir etkisi olmadığından sorumluluğu da yoktur. Piyasaya müdahale etmesi durumunda başarılı olursa seçmenler tarafından olumlu dönüşü dahi olabilir ancak başarısız olursa bu yine piyasanın başarısızlığıdır. Planlı ekonomide ise tüm yetki gibi sorumluluk da devletindir. Başarısızlık piyasaya atfedilemez.

Merkezi otoritelerin karar verme ve kurumsal tasarım faaliyetleri konusunda yoğun stres altında olması merkezi planlamayla yönetilen ekonomilerde haksız bir gönüllülük olduğu fikrini doğurur. Dahası, Sovyet-tipi dengesiz ekonomilerde faydanın zayıf tanımlanması ve katı bürokrasi de cabasıdır. Bu da alt-kurumsal ekonomik güçlerin ve otonom özel sektör kararlarının Batı ekonomilerindekine kıyasla daha dolaylı ve tahmin edilemez olmasına yol açar. Planlı ekonomi bağlayıcıdır, özel sektör kararlarını ciddi biçimde etkiler. Etki demokratik kurumların ve yasal düzenin eksikliğiyle daha da derinleşir ve bu da göz ardı edilemeyecek yönetimsel belirsizliklere yol açar. Burada karşılıklı bir belirsizliğin olması özel sektör için sınırlayıcı olduğu gibi merkezi planlayıcıların özel sektör kontrolünü de zora sokar. Yine de planlı ekonomilerde yaratıcı iktisadi faaliyetlerde bulunan işletmelerin çok büyük kısmı alt-kurumsal güç olarak işlev gören bu işletmelerdir ve oldukça büyük

önem taşırlar. Bu güçler hiç şüphesiz merkezi planlama sisteminin katılığını yumuşatır, ikinci ekonomi denilen bu yapılanma merkezi planlamacıların yaptığı hataları düzeltme mekanizması olarak da işlev görür ve birinci ekonominin yarattığı dengesizlik ve etkinsizlikleri de düzeltir. Sovyet-tipi ekonomiler üzerine yapılan çalışmalarda sürekli tartışılan konu 'planlamaya karşı piyasa'dır. Başlarda tüm odak makroekonomik tasarım ve politikalarken sonrasında ikinci ekonomi alt-kurumsal güçlerin Komünist ülkelerde piyasayı de facto olarak kurduğunu işaret eder. Bu olgunlaşmamış, dağınık piyasanın büyük örgütsel ve idari kısıtları ve belirsizlikleri vardır ve bunlar Weberyen yasal düzenle değil rüşvet alan kamu görevlileriyle korunur. Her şeye rağmen ikinci piyasa merkezi planlama içinde bir liberalleşmeyi mümkün kılar (Rupp, 1983: 32-33).

Bu Çin'de diğer sosyalist ülkelerden farklı bir biçimde deneyimlenmiştir. Kendine özgü bu deneyimin tüm basamakları her ülke için mümkün olmasa da Çin'den alınacak dersler öteki ülkelere reform süreçlerinde uygulanabilir. Çin'de reformlar başarılı olmuştur. Çoğu ülke hızlıca özelleştirmeye geçerken Çin özelleştirmenin değil rekabetin esas olduğunu kavramış buna göre politikalar geliştirmiştir; özelleştirme hemen gerçekleşmemiş aksine adım adım yapılandırılan işletmelerin pazara sokulmasıyla hem kamu-iktisadi teşekkülleri arasında hem de özel girişimlerle rekabet ortamı yaratılmıştır. Lenin planlama sisteminin sürdürülebilmesi için devlet tekelinin esas olduğunu belirtmiştir. "Küçük üretim kapitalizmi ve burjuvaziyi doğurur, sürekli, günlük, saatlik, kendiliğinden, ve büyük ölçüde" yazar. Piyasaya girişler iyidir ancak aşındırıcı etkisi nedeniyle reformun başlarında planlama sisteminin kalbine saldırırlar. Çin bunu kamu teşekküllerinin güçlendirilmesiyle aşmıştır. Başka ülkelerde *dinozor* yada *ölümcül hasta* diye itham edilen kamu-iktisadi teşekkülleri Çin'de rekabetçi, ticari faaliyetlerini kar güdüsüyle sürdüren, performansa dayalı ücretlendirmenin benimsendiği işletmelere dönüştürülmüştür. Finans piyasasının kurulması ve yapılandırılması devlet kontrolünde yerine devlet teşvikleriyle gerçekleşmiştir. Oluşumu ve güvenilir durumda işler hale gelmesi yıllar süren finans piyasası devletin kontrolü yerine teşvik etmesiyle kamu işletmelerinin verimliliğini oldukça artırmış

karını kaybetmemek için firmalar daha fazla çalışmaya yönelmiştir (McMillan ve Naughton, 1992). Özetle Çin rekabeti artırarak, özelleştirmede acele etmeyerek, kontrol yerine teşvik ve özendirme yollarını izleyerek sağladığı geçişle planlı ekonominin de serbest piyasa ekonomisinin de olumsuz addedilen yönlerini aşan ve hem piyasa beklentilerini göz önüne alan hem de hemen müdahaleyi mümkün kılan bir sistem oluşturmayı başarmıştır. Tabi buradan tamamen sorunsuz bir geçiş olduğu sonucu çıkarmak yanlış olur ancak iki sistemin de mümkün olan en faydalı yanları ortaya çıkarılmaya çalışılmış, deneme-yanılma yöntemiyle farklı yollar keşfedilmiştir. Çin modelini benzersiz kılan noktalardan biri de bu olarak görülebilir.

2.1.2. Çin Ekonomik Modelinin Ayırt Edici Nitelikleri

Dünya üzerinde hemen her alanda hâkim teoriler güçlü ülkeler tarafından ortaya konulmuştur. Ana akım teorilerin kökeni bu ülkelerden türediği gibi, büyüme, gelişme ve kalkınma için de bu ülkelerin izlediği yolların izlenmesinin gerekliliğine dair standartlar akademide, siyasette hatta yumuşak güç aracılığıyla sosyal hayatta yerini almaktadır. Batı usulü kalkınmanın tek yol olduğu algısının yıkılmasında Çin önemli bir örnek teşkil eder. Zaman içinde gelişimi dinamik bir grafikle izlendiğinde hem eşsiz hem de inanılması güç bir yükselmeye şahit olunmaktadır. İşte bu nedenle kendine özgü karakterlerinin incelenmesi ve ortaya konması elzemdir, ki Çin'in, Batı usulü gelişme yerine yeni rota çizmesini sağlayan bu özelliklerdir.

2.1.2.1. Kendine Özgü Karakteristiği

1830'da ortaya çıkan endüstrileşme kavramı, ekonomik gelişmenin evrensel ölçütü olarak sahnede yerini almıştır; o günden bu yana da aynı heves ve istekle sanayileşme ve teknolojik gelişmeler ekonomik kalkınmanın en öncül göstergeleri olarak sahnedeki varlığını sürdürmektedir. 1800'lere gelinmeden önce çeşitli ve farklı yollarla ekonomik gelişimi gerçekleştirmek mümkün iken, sonrasında artık ölçüt

sanayileşmeydi ve tek ve doğal olan Avrupai gelişim şekliydi (Parthasarathi, 2019: 10-11). Böyle olmadan da olabileceği, doğrudan post-endüstrileşmenin yaratılabileceği fikrini öne süren iktisatçılara Chang'ın verdiği yanıt dikkate değerdir: sanayileşm aşamasını atlayıp doğrudan endüstri sonrasına geçiş fanteziden ibarettir. Üretimlerini artırmakta bile kısıtlı alana sahip olanların büyümelerinde hizmet sektörünün oynayacağı rol de çok kısıtlı olacaktır. Zaten hizmetlerin ihraç edilebilirliğinin düşük düzeyde olması hizmet sektörünü zayıf bir araç haline getirmektedir (Chang, 2010: 89). Gerek TINA yaklaşımı ve gerekse bugünün neoliberalizmi bunun bir uzantısı olarak görülebilir, sanayileşme şarttır.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde, bu yüzyılın Çin için bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Ondan önce Çin'de ne on sekizinci ne de on dokuzuncu yüzyıl gibi bir tanımlama mevcuttu. Çin için yirminci yüzyıl, geride bıraktığı iki yüzyıla bakılarak değerlendirilmesinin ya da tahminlenmesinin mümkün olmadığı bir yüzyıldı (Hui, 2017: 13). Gerçekten de devrim ve Mao'nun önderliğinde Komünist Partinin zaferi Çin'de birçok şeyi değiştirdi. Tekdüzeliğin ve tek doğru gelişim yolunu yürümenin evrensel kabul gördüğü dönemlerde farklı rejimleri benimsese dahi nihai hedef sanayileşme oldu. Ülkelerin kendine özgü olanları küreselleşme potasında erittiği bu dönemde Çin kendi dinamiklerini korumak için farklı yollar izlemeyi tercih etti. Bu sebeple, komünizmi benimseyen ve devrim sonrası dönüşümlerle yoluna devam eden Çin'de işlerin Sovyetler Birliği ve diğer komünist ülkelerden farklı yürümesinin sebebini, Mao'nun komünizmi Çin gelenekleri ile bağdaştırarak Çin'e özgü bir rejim yaratmasıyla açıklamak mümkündür (Kissinger, 2015: 141).

Çin bürokrasisinde iletişim, bugünkü teknoloji veri kabul edildiğinde dahi çok güçlü olagelmiştir. Amerikalı bir araştırmacı 80'li yıllarda Çin'in iletişimini şöyle açıklamaktadır: "Belki de Çin kamu yönetiminin en etkileyici ve sessiz tek görünümü, iletişim sisteminin karmaşıklığı ve etkinliğidir. … Tüm ülke boyunca her düzeyde yöneticiler Pekin'de en son ne olduğunu, Pekin'deki yöneticiler de ülkenin taşrasında neler olduğunu biliyor görünmektedir. Araştırmam göstermektedir ki Çinliler, biçimsel ve biçimsel olmayan araçlar, açık ve gizli araçlar, sözlü ve yazılı sistemlerden oluşan,

karmaşık bir iletişim sistemi kullanmaktadır" (Worthley, 1984: 521 aktaran Sezen, 2009: 15). Marx ve Sombart'tan sonra kapitalizmin kökeninin Avrupa kaynaklılığı ve "oryantal despotizm" üzerine incelemelerini sürdüren ve bürokrasi alanında uzmanlığıyla bilinen Weber de, Asya'nın kentsel ve yönetsel olarak Avrupa'nın çok gerisinde olduğunu kanıtlamak için giriştiği araştırmalar sonucunda Çinlilerin yönetim konusundaki yetkin oldukları kabul etmek zorunda kalmıştır (Frank, 2010: 42).

1949'da yönetimi ele aldığında Mao'nun dış işleri bakanı Zhou Enlai Çin'in Batılı ülkelerle olan mesafeli ilişkisini adeta bir arınma süreci gibi izah etmiş; sömürge etkileri silinmeden dünyada devrim koşulları yaratılamayacağından Batı ile temas çok uygun bulunmamıştır. Mao'nun Batı karşısında bu tavrı takınma gerekçesi Kissinger'a göre psikolojik bir üstünlük kurarak eşitlenme çabasından kaynaklıdır. Bu durum 20 yıl devam etmiş, 1969 yılında ABD ile uzlaşma sağlanmıştır (Kissinger, 2015: 139-140). Yakın tarihe bakıldığında ise, Çin diğer konularda olduğu gibi dış politikada da kendine özgü bir yol izlemektedir. Yayılmacı-sömürücü olmak yerine kendi iç dinamiklerini yabancı sermayeyle güçlendirmiş, dışarıya açılarak küresel koşullara uyum sağlamıştır. ABD'nin her şeye gücü yeten görünümünün ardında 11 Eylül sonrası tüm stratejik savaşları kaybetmesi ve başarısız girişimleri (Irak, Afganistan gibi) sonrasında, yükselen ekonomilerin varlığının yoğun biçimde hissedilmesi, bilhassa da Çin Halk Cumhuriyeti'nin yükselişi tek kutuplu dünyanın sonu senaryolarını gündeme getirmiş, bu konuda ise en çok akla gelen soru Çin'in uluslararası yönetimde söz sahibi olması durumunda nasıl bir yol izleyeceği yönünde olmuştur. Çinli liderlerin konuşmaları takip edildiğinde ve devlet doktrini göz önüne alındığında; Çin'in "barışçıl yükseliş"i temel aldığı, dış temaslarda çatışma ve sorundan uzak kalma çabasında olduğu ve "güveni artırma, sorunu azaltma, iş birliğini artırma ve çatışmadan kaçınmayı" hedeflediği söylenebilir. Tabi küresel ilişkilerin karşılıklı yürütülmesi ve tehdit altında olan Çin'in hegemon olduğu durumda bu politikaları izleyip izlemeyeceği tartışmalıdır. Nitekim, ticaret savaşları kapsamında uygulanan ambargolar, Tayvan'ın durumu gibi kritik meseleler nedeniyle "stratejik biz güvensizlik"ten söz edilmekte ve Çin'in daha saldırgan politikalar izlemesi gerektiği de

bazı çevrelerce vurgulanmaktadır. Ancak bu siyasi olmaktan çok ekonomik olarak mümkün görünmemektedir, çünkü ihracata dayalı büyüyen Çin yabancı yatırım desteğine fazlaca bağımlıdır. Hem fonlayanı hem müşterisi dış ülkeler olduğundan saldırgan politikalar izlemek en önce kendi çıkarına ters düşecektir[47] (Klassen, 2014: 118-121).

SOSYALİST PİYASA EKONOMİSİ OLUŞUMU

"Mao zamanında insanlar geleceğe bakarken, Deng döneminde paraya bakmaktadır" (Vogel, 2011: 708). Devrim sonrası sosyalizmi benimseyen Çin, tarihi boyunca kendi uygarlığının sona ermeden ve başlangıcı olmadan süregelen bir uygarlık olduğu kabulüne dayanmış ve diğer tüm ülkelerin yaptığı gibi tarihini bir devletin yıkılıp diğerinin kurulması biçiminde değil bir devletin işlevselliğini kaybedip ötekinin daha işlevsel biçimde bayrak yarışını devam ettirdiği biçiminde yorumlamıştır. Bu noktada, komünizmin benimsenmesiyle başlayan süreç 1927 yılında Şanghay Katliamı sonrasında merkezi liderliğin yeniden yapılandırılmasını gerekli kılmıştır (Angang, 2016: 28). Mao döneminde sürekli devrimle devam eden ve Çin halkına zor günler yaşatan dönemin sona ermesiyle Deng Xiaoping başta ekonomik alanda olmak üzere reformlar yapmaya başlamıştı. Jiang'a (2013) göre Çin'deki bu dönüşüm tarihsel sürecin kaçınılmaz bir sonucuydu. Zaten sermayenin ivmesi ulusal kapitalizmin sınırlarını yıkarak siyasanın egemenliğini sonlandırmıştı ve bu nedenle 1980'lerde artık ulusal ekonomiyi inşa etme ve korumacılık dünyanın dışında kalmakla mümkün olabilir hale gelmişti (Keyder, 1993: 16).

Devlet-dışı çok sayıda firmanın piyasaya girişi, rekabetin birden artması, piyasa benzeri teşviklerle kamu teşekküllerinde performans artışı şeklinde üç temel faktörün etkisiyle fiyatlar piyasada oluşmaya başladı. Bunun neticesinde hükümet kaynakları

[47] 2019 senesi Aralık Ayında Çin'in Wuhan Eyaletinden tüm dünyaya yayılan Covid-19 salgını sonrasında Çin ile ilgili algıda ve ülkenin küresel sistemdeki yerinde bazı değişimler olduğu gözlenmiş, küresel pandemi döneminde en çok tartışılan konulardan biri Çin olmaya devam etmiştir. Sürecin henüz halen içinde olunması gerekçesiyle Çin'in değişen küresel rolüne bu tez çalışması kapsamında değinilmemesi daha uygun bulunmuştur.

azalırken ekonomik güç hanehalkına geçti. Yine de, diğer reformlarda da görüldüğü gibi tüm bu reformlara rağmen ekonomik faaliyetler devlet gözetimi ve kontrolünde sürdürülmektedir, yani *laissez-faire* geçerli değildir. Çin'de perestroyka gerçekleşmiş, bu reformlarla kayda değer bir ekonomik başarı görülmüştür ancak siyasi özgürlükler anlamında Çin sınıfta kalmıştır (McMillan ve Naughton, 1992: 131).

Deng Xiaoping tarafından geliştirilen "sosyalist piyasa ekonomisi" kavramı 1993 yılında anayasaya girmiş ve o zamandan bu yana Çin Halk Cumhuriyeti'nin izleyeceği ekonomik sistem olarak resmen kabul edilmiştir (Sezen, 2009: 19). Sezen'e (2009: 16-17) göre, ilk kez sosyalist piyasa ekonomisi kavramını kullanan Çin, halihazırda var olan ve birbirinin dışlayan bu iki kavramı bir arada kullanarak aslında 'pragmatik' bir tutum takınmış ve böylece küreselleşmeye olan tepkisini ve yanıtını da bu şekilde ortaya koymuştur. Zaten, planlı ekonomide de endüstriyel sistemde de tasarruf, yatırım, tüketim ve büyüme gibi kararlar bireylerin inisiyatifinde değildir; bu kararlar her iki sistemde de otoriteler tarafından alınır (Galbraith, 1971: 35).

Yoksulluk ve sefalet içinde geçen yılların ardından Çin'in sosyalizmi tamamen benimsemek yerine sosyalizmin başlangıcında[48] olan ve bazı mevzuların sosyalizmin ileri aşamalarına ertelenmesi gerektiğini görüşü, küresel sistemde yer edinme çabasında olan bir *gelişmekte olan ülke* için oldukça akıllıca bir yaklaşımdır. Ki Batı az gelişmiş bölgeleri asimile ederek gelişimini sağlamaktan ziyade diğer güçleri yarattığı yeni sistem içinde işlemeye zorlayan bir yapı kurmuştur (Hodgson, 1993 aktaran Frank, 2010: 48). Neoliberalizmin ana akım sistem olduğu bir dünyada, katı bir sosyalizm yoluyla kalabalık ve yoksulluğun yoğun ve derinden yaşandığı bir ülkeyi refaha erdirmek kolay olmayacağı için ve bu nedenle daha önce de bahsi geçtiği üzere, büyüme ve kalkınma için başlangıç düzeyindeki sosyalizm içinde kapitalizmin araçlarının kullanılmasında bir beis görülmemiştir. Nitekim, 1982 yılında, Deng Xiaoping'in On İkinci Ulusal Kongre'de yaptığı konuşmadan, bu fikirlerini ne üzerine

[48] Çin'in sosyalizmin başlangıç aşamasında olduğunun sürekli belirtilmesine rağmen bu aşamanın ne kadar süreceği belirsizdir ve 1980'lerde ÇKP Genel Sekreteri bu tarihi 100 yıllık bir süre olarak belirtmiştir (Sezen, 2009:23).

temellendirdiği açıkça görülebilir; “Bizimki gibi büyük bir coğrafyaya sahip ve bir o kadar da yoksul bir ülkede, üretimi arttırmaya çabalamadıktan sonra, nasıl ayakta kalabiliriz ki? Halkımız günlük yaşamlarında onca güçlükle karşılaşırken, nasıl olur da sosyalizm güçlenebilir? … Geri kalmış bir ülke sosyalizmi inşa ederken, uzun başlangıç sürecinde o ülkenin üretici güçlerinin gelişmiş ülkelerdeki üretici güçlere kıyasla aynı seviyeye ulaşmamaları ve yoksulluğun tümüyle ortadan kaldırılamaması son derece doğaldır. ... Eğer üretimi artırmak için elimizden geleni yapmazsak, nasıl olur da ekonomiyi büyütebiliriz?” (Guoliang, 2015: 125).

Deng Xiaoping’in bu bakış açısı ışığında, piyasa ekonomisinin kapitalizme özgü olmadığını, sosyalist bir ülkenin de piyasa ekonomisini benimseyebileceği vurgusuyla, her ne kadar onun pragmatist yaklaşımına dem vurulsa da (Sezen: 2009: 19) bu, aslında, Batı-merkezli sistem sınıflaması ve keskin ayrımların yapılmasına karşı bir duruş olarak da yorumlanabilecektir. Nihayetinde ekonomik sistemlerin nasıl olması gerektiğine dair literatürü oluşturan Batı-merkezli düşünce ve fikir sistemleri doğrultusunda bakıldığında sosyalizm ile asla bir arada düşünülemeyecek olan piyasa ekonomisi Çin Halk Cumhuriyeti bünyesinde bir araya gelmiş ve sağlanan ekonomik başarılar nedeniyle yakından izlenmeye ve detaylı araştırmalara konu olmuştur.

Benzer biçimde, Deng Xiaoping’e göre kapitalizmin araçları sosyalizmde, sosyalizminkiler de kapitalizmde kullanılabilir ve bu sistemlerle çelişik görülmek zorunda değildir; üretimi artıran her girişim sistem için iyidir (Sezen: 2009: 20) fikri de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Bu da kapitalizmin kendi yarattığı krizleri müdahalelerle atlatmasıyla benzer bir durum olarak yorumlanabilir. Kapitalizm durağan değildir, sürekli değişim gösterir. Ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle kapitalizm de üretim ve tüketimin yeni şekillerine uygun biçimde değişir, dönüşür, sık sık mutasyona uğrar. Bu değişimlerle de hayatta kalır (Schumpeter, 2010: 103). Ki Nitekim 2008 Global Ekonomik Krizi sonrasında FED’in Birleşik Devletler ekonomisine yaptığı müdahaleler, *too big to fail* fikri ardında devlet desteğiyle kurtarılan şirketler nasıl Amerika Birleşik Devletleri’nin kapitalizmine zeval

vermediyse, piyasa ekonomisinin benimsenmesi de sosyalizmin başlangıcında olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizmine zeval getirmiş olarak görülmemelidir.

2018 Kasım'ında yaptığı *How West Got China Wrong*[49] adlı konuşmada Yuen Yuen Ang (2018b) Batı'nın Çin'i değerlendirirken 3 noktayı yanlış/eksik yorumladığını iddia etmiştir. Bu üç yorumlamayı Ang (2018b) şöyle izah eder:

Batı Çin'in, iyi bir siyasal performans değil yalnızca iyi bir ekonomik performans gösterdiğini düşünmektedir. Çin 1978'den bu yana birçok politik reform yapmış, üstelik bu düzenlemeler yalnızca ekonomik sistemde değil bürokraside de olmuştur. Oldukça büyük olan Çin'de bürokrasinde, partide ve kamu hizmetinde çalışan 50 milyon kişi bulunmaktadır. Düzenlemeler gerçekleştirilmeden bunu yönetmenin imkansız olduğu açıkça görülmektedir. Bu yüzden Çin yönetimi bürokratik alanda reformlar gerçekleştirmiştir. Bu bürokratik reformlar ise beraberinde hem üst düzeyde hem de alt seviyede üç önemli şey getirmiştir; gücün kısıtlanması (partial limits on power), hesap verebilirlik (accountability), rekabet (competition). Ayrıca zorunlu emeklilik, ortak liderlik (collective leadership) ve terfilerin halk oylamalarıyla (public ranking) yapılması da demokratik bir ülke olmayan Çin'de demokratik özelliklerin sistemde yer aldığını göstermektedir ki bu sayede eşi olmayan bir hibrit yaratılmıştır: demokratik karakterlere sahip bir otokrasi.

Otokrasi demokrasiden üstündür, Çin modeli bunu kanıtlamıştır (Çin modeli=otokrasi). Çin'in ekonomik başarısının politik temeli yukarıda sayılan demokratik özelliklerin sisteme entegresidir. Otokrasi Çin'i mucizevi büyümeye ulaştırmamıştır, öyle olsaydı Çin Mao döneminde de otokrasi altındaydı ve büyümüyordu. Bu değişimler sayesinde Çin'i bugünkü ekonomik konumuna ulaşabilmiştir. Bu reformlar otokratik sistemin demokrasiye geçişi için bir başlangıç olarak addedilebilir.

---

[49] Konuşmanın tamamına buradan ulaşılabilir: https://www.youtube.com/watch?v=2_bNB4S_HTw

Hatalı İkili; Batı bir ülkenin ya otokratik ya demokratik olduğunu varsayar. Batı kalkınmayı Batı-merkezli alıp teorilerini buna göre oluşturduğu için tüm sınıflamalar ve tanımlamalar bu çerçeveyle kısıtlı kalmıştır. Modellediklerinin dışında bir sistem olamayacağı iddiasındalardır. Bu nedenle bir ülke ya demokratik olmalıdır ya da otokratik. Çin ikisi de değildir, ya da ikisi birdendir (Ang, 2018b).

Nitekim Schumpeter'e (2010: 199) göre de sosyalizm fonksiyoneldir ancak sosyalizmin demokratik özellikler taşıyıp taşıyamayacağı meselesi kuşku ve endişeleri artırmaktadır.

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ VE İŞGÜCÜ

Bugün, Çin için hemen her alanda çekinmeden kullanılabilecek bir sözcük vardır: büyük. Çin nüfusu, yüzölçümü ve ekonomisi açısından dünyada 'en büyükler' arasındadır. Çin nüfusu yalnızca bugün değil yüzyıllar öncesinden dünyanın diğer ülkelerine kıyasla çok yüksek seyreden bir nüfusa sahiptir. Ming hanedanlığı döneminde yakalanan hızlı büyüme beraberinde hızlı nüfus artışını da getirmiş kaynaklara göre bu dönemde nüfus ikiye katlanmıştır. 1393 yılındaki nüfus sayımında 60 milyon olan Çin nüfusunun, William Artwell'e göre 1500'e gelindiğinde, başka yazarlara göre ise 1600'ler civarında 100 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir. Dahası, hemen aynı tarihler için 150 ve 175 milyon olduğunu söyleyen çalışmalar da bulunmaktadır. 19. yüzyılın başında Batı Avrupa'da kentte yaşayanların toplamı bir buçuk milyondu ve bu sayı yalnızca Çin'in Kanton ve Foshan kentlerinde yaşayanlara eşitti (Frank, 2010: 133). 2019 itibariyle de 1.386,4 milyar (Dünya Bankası, 2019) ile dünyanın en kalabalık, 9,706,961 km²'lik yüzölçümü ile ise dünyanın en büyük üçüncü ülkesidir (World Population Review, 2019).

Daha önce bahsi geçtiği üzere Malthus'a göre korkunç bir yıkımın, Lewis'e göre ise sınırsız emek arzı yoluyla kalkınmanın habercisidir nüfus. 1963-1969 arası ABD başkanlığı yapmış olan Lyndon Jonhson'a göre örneğin, ekonomik gelişmeye harcanan yüz dolara kıyasla nüfus artışı kontrol altına almakta kullanılan 5 dolar daha

akıllıca bir yatırımdır. 1968'de Dünya Bankası'nın başına geçen Robert McNamara[50] nüfus patlamasının Latin Amerika'nın gelişiminin en büyük engeli olduğunu ve doğum kontrolü uygulanan ülkelere yardımlar konusunda öncelik tanınacağını söylemiştir. Artan nüfusa yetmeyen kaynakları artıramayınca çareyi nüfusun azaltılmasında aramıştır Dünya Bankası Başkanı (Galeano, 2017: 19). Nitekim Çin'de de uzun yıllar boyunca tek çocuk politikası uygulanmış ve nüfus artışı kontrol altında tutulmaya çalışılmış, Şah dönemimde çok yüksek olan doğum oranının azaltılmasını Batı'nın komplosu olarak göre Devrim hükümeti bir süre yüksek doğum sayısını destekledikten sonra %4'ün üzerine çıkan nüfus artış oranını düşürmeye çalışmıştır (Foroutan, 2014: 227).

Nüfus ülkeler için bir taraftan avantaj sağlarken—nüfuslaşmayla[51] gelen demografik hediye, altın çağı gibi—bir taraftan da baş edilmesi gereken durumlar doğurur—yaşlanan nüfus, sosyal güvenlik hizmetleri, eğitim, sağlık gibi. Gelişmiş toplumlar ve gelişmekte olan toplumlar demografik yapının farklı aşamalarıyla karşı karşıyadır. Nüfus ve demografi-ilişkili konulardan bahsedildiğinde ilk akla gelen isim olan Malthus (1798) örneğin, gelişmiş-gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkı—ki buna Avrupa-Asya farkı da denilebilir—nüfusun akıllıca kontrolünün sağlanabilmesine dayandırır. Nüfus fazlalığı sermaye birikimini engellemekle kalmayıp, verimliliği de düşürür. Avrupa'nın gelişiminde nüfus kontrolünün etkisinin büyük olduğunu ileri sürer (Malthus, 1798: 21).

Demografik Geçiş Teorisi 1953 tarihinde yayımladığı *Economic Problems of Population Change* çalışmasında Notestein, nüfus değişiminin yarattığı ekonomik sorunlara değinmiş bunun ekonomik kalkınmaya etkilerine bakmıştır. Notestein'e (1957) göre, bir uçta demografik yapının değişmesi ile sorunların çözüleceğini ileri süren ve nüfusa her türlü müdahaleyi öngörenler varken bir diğer uçta ise nüfus

[50] ABD Savunma Bakanlığından istifa ederek bu göreve gelmiş ve bir dönem Ford'a da danışmanlık yapmıştır.

[51] Nüfuslaşma genç nüfusun oranının artması anlamına gelir (Kalınkara, 2014: 75).

değişimi sabit bir oranda ve dışsal bir olgu olarak gören, yalnızca tahmin edilebilir ve ona göre politika düzenlemeleri yapılabilir olduğunu iddia eden bir grup vardır. Nüfus teorileri üretenlerin bu ilk kısmı, nüfusun belli oran ve sayılarda olmasının kişi başı milli geliri artırıcı ve benzeri hedeflerde optimale ulaşacağı fikri, nüfus düzenlemesi gibi bir durumun sosyal normlara ters düşebileceğinden dolayı mümkün görünmemektedir. Zaten demografik yapının değişmesi kolay ve sorunsuz gerçekleştirilebilecek bir olay da değildir.

Kumanda ekonomisi döneminde Çin'de bir işgücü piyasasından söz etmek mümkün değildir. Emek katkısına göre değil mutlak paylaşımın söz konusu olduğu reform öncesi dönemde işgücü verimliliği tahmin edileceği üzere çok düşüktü. Sistemdeki değişimler ve reformlar ile işgücünün yapısı da değişti ve bu değişimle birlikte işgücü piyasası oluşmaya ve gelişmeye başladı. Zamanla—belki reformlardan 20 yıl kadar sonra—işgücünün kalitesi ve toplumun refahında gözle görülür artışlar oldu. Buna rağmen yine de Çin'de emek yoğun sanayinin büyük payının olduğu ve fiziki emeğin rolünün beşeri sermayeye oranla daha fazla olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır (Naughton, 2007: 179).

Çin Halk Cumhuriyeti'ne gelindiğinde, bu denli yoğun bir nüfusu problem olmaktan çıkarıp avantajlı duruma getirmek Çin'i yine kendine özgü ve başarılı kılan unsurlardan biridir. Çin'de uzun zamandır demografik geçiş penceresi açıktır. Mao dönemindeki bebek patlamasıyla Çin'de açılan altın çağının 2035-40'lara dek sürmesi beklenmektedir. Ne var ki, Çin'de nüfus kontrolünü sağlamak için alınan katı tedbirler ve 46 yıl boyunca uygulanan tek çocuk politikası[52] nedeniyle yaşlanan nüfus olgusuyla karşı karşıya kalmıştır. Nüfuslaşma gelişmiş ülke problemiyken yaşlanan nüfus gelişmekte olan ülke problemidir ve Çin bugün iki sorunla da karşı karşıyadır. son çeyrek asırda yoğun nüfusunu yük olmaktan çıkarıp verimli emek arzı olarak değerlendiren Çin, tek çocuk politikasının terk edilmesi ve değişen emeklilik yaşı ve

[52] 1980'de uygulamaya konmuş 2016 yılında iki çocuk politikasına geçiş yapılmıştır. Daha fazla bilgi için V. Kaya, 2020.

yaşlıların işgücüne dahil olması ile yaşlanan nüfusla baş etmede alınan tedbirler konusunda da başarılı politikalar izlemektedir (Kaya, 2020). Nüfus artışını teşvik eden politikalarda son birkaç yılda gündemde olmakla birlikte politikaların sonuçlarının alınması için zamana ihtiyaç olduğu eklenebilir.

2.1.2.2. Yeniliklere Açık ve Reformist Karakteri

1978 yılında başlayan reform ve dışa açılma süreci Çin için bir dönüm noktası olmuştur. Oldukça geleneksel olmasıyla bilinen Çin için bu değişim ve dönüşüm sürecinin sonuçları hem Çinliler hem de Çin'i izleyenler için merak uyandırıcı olmuştur. Küreselleşmenin ve entegrasyonun en yoğun yaşandığı son yüzyılda büyümeyi teşvik etmenin de bir yolu olarak görülmüştür dışa açılma Çin için. Dışa açılma ve küreselleşme beraberinde ülkeler arasında siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini, farklı toplum ve kültürlerin inanç ve beklentilerinin daha iyi tanınmasını ve uluslararası ilişkilerin yoğunlaşmasını sağlar (Savrul ve İncekara, 2017).

"Nehri taşları hissederek geçmek" deyimini kullanmıştır Deng Xiaoping ülkesinde yapılan reformlar için. Önceden belirlenen yöntemleri izlememiş, birden geçişi iyi bir fikir olarak görmemiş, kademeli deneme yanılma yöntemiyle kendi yolunu bulmayı öngörmüştür reform sürecinde. Sosyalist sistemin üretici güçleri serbestlik içinde çok daha verimli biçimde bir araya getirmesi öngörüsünün Çin için gerçek olmaması ve ülkenin büyük bir yoksulluk içinde olması Deng Xiaoping'i reformlar konusunda harekete geçiren gerçektir (Vogel, 2011). Çin'de yeni bir modelin oluşturulmasını Jiang (2013) kaçınılmaz görmektedir. Sosyalist sistemin üstünlüğü ortaya konmak isteniyorsa şartlar iyileştirilmeli ve geleneksel planlamanın kısıtlarından kurtulmalıydı Çin. "Bu yüzden ülkenin kendi ulusal koşullarına uygun bir dizi yeni ekonomik ve politik sistemler oluşturmak acil bir gereklilik haline gelmiştir" (Jiang, 2013: 109). Deng Xiaoping On İkinci Ulusal Kongre'de Huo Guofeng'in skolastik yapıdaki *iki ne olursa*

olsun[53] görüşünü eleştirmiş ve *hakikati olgularda arama*nın Mao'nun fikirlerinin esasını oluşturduğunu ileri sürmüştür (Guoliang, 2015: 124) çünkü Xiaoping, Mao dönemi politikalarıyla Çin'i yönetmeye devam etseydi ülkesinin bugün olduğu yerde olamayacağının farkındaydı. Mao dönemi Çin, dışarıya tamamen kapalı içeride ise yeterli kaynağı olmayan bir ülkeydi. Ülkenin refahını artırmak için bileşenler mevcuttu ancak doğru politikaları kademeli olarak uygulamalıydı çünkü Çin halkını yıllardır süren kaos, yoksulluk ve sefaletten kurtarmak için planlamanın iyi yapılması gerekiyordu. Deng Xiaoping'in modern Çin'in mimarı olarak anılması boşuna değildir. Bugünkü Çin'i oluşturan temel dönüşümlerin hemen hepsi onun zamanında başlayan reformların sonuçlarıdır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Doğu Avrupa ülkeleri kendi liberalleşmelerinde Batı'dan tavsiyeler istemiş Batı ise *big-bang reformlarını* önermiştir. Big-bang reformu hızlı ve kapsamlı reformu ifade eder, planlı ekonominin tüm etkilerini hızlıca sıfırlamak gerekir çünkü. Polonya, Çekoslovakya (şimdiki adıyla Çek Cumhuriyeti) ve Rusya big-bang reformunu uyguladı. Çin ise hızlı ve büyük değişim yerine adım adım küçük değişimler yaptı. Dönüşüm için bir zaman çizgisi ve nihai hedef planlaması da açıklanmadı, bunun yerine ihtiyaç doğrultusunda yeri geldikçe değişimler yapıldı. Çin'in bu yaklaşımı *evrimsel reformlar* olarak adlandırılabilir. Merkezi planlamanın hemen terk edilmemesi Çin'de aşamalı reform için kolaylık sağlamıştır. Devletin sanayi üzerindeki monopolcü etkisi kırılmış ve değişim geri dönülemez bir hal almıştır. Reform yalnızca planlı ekonominin terk edilmesi değildir, yeni sistem yeni kurumlar gerektirir. Reform-odaklı hükümet evrimsel reform yoluyla piyasa ekonomisini işletebilecek yeni kurumlar oluşturacak zaman ve kaynağa sahip olacaktır (McMillan ve Naughton, 1992: 130). Kalkınma konusunda çalışanlar hem post-komünist dönem hem de Çin üzerine yapılan inceleme ve çalışmalar sonucunda reformların hızlı ve geniş alanda olmasındansa adım adım ve birkaç acil sorunla başlamak üzerine yapılmasının daha iyi bir yol

[53] Mao'nun yönerge ve fikirlerinin sorgusuz kabulü anlamına gelmektedir.

olduğu konusunda uzlaşmışlardır. Ancak Ang'a göre Çin'de reformlar kademeli ancak geniş bir alana yayılarak yapılmıştır (Ang, 2016: 75-6). Çin'de geçiş yavaş ve aşamalı yapılmıştır. Reformların uygulanması zamana yayılarak sonuçlar gözlemlenmiş, sonuçlara göre gerekirse politikalar tekrar yapılandırılmıştır. Tabi ki burada Çin'de Mao döneminde yapılan Kültür Devrimi sırasında iktisatçıların çoğunun baskılandığı, dünyada olup bitenden habersiz kısıtlı imkanlarla zor şartlar altında çalışmalarını sürdürdüğünü de hatırlamak gerekir. Hatta reformun ilk aşamalarında iktisatçı akademisyenlerin varlığının minimal düzeyde olduğu iddiaları söz konusudur (Naughton, 1996: 98).

Çin'in sosyalist piyasa ekonomisi olması konusundaki başlıkta da detaylı anlatıldığı gibi Çin yalnız ekonomide reformlar yapmakla yetinmemiş bürokratik alanda yaptığı reformlarla da sisteme demokratik özellikler kazandırmayı başarmıştır. Daha önce de değinildiği üzere, demokrasi ekonomik gelişim için olduğu kadar ülkenin refah artışı için de elzemdir. Otokratik yönetimler tarihin her döneminde yolsuzluk, yozlaşma, planlama başarısızlıkları, insan hakları ihlalleri gibi hem ekonomik hem sosyal refahı tehdit eden bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokratik özellikler kazanması Çin'in gelişiminde etkisi yadsınamayacak bir durum olsa da Ang'ın (2018b) da belirttiği gibi bürokratik reformlar sonsuza dek politik reformların yerine geçemez çünkü sürdürülebilir ekonomik büyüme için politik özgürlüklerin zorunludur. Basit sanayi ekonomisinden inovasyon içeren bilgi ekonomisine geçmek için yalnız bürokratik reformlar yetmez. Ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için, bilginin serbest akışı, politik özgürlük ve kısıtlanmamış sivil toplum örgütlerinin olması gereklidir. Gelişim için yenilik, yenilik için ise özgürlük gerekir. İkisi de aynı derecede hayati önem taşıyan "işbirliği" ve "yaratıcılık" arasında bir dengenin kurulabilmesi kesinlikle çok zor bir iştir. İşbirliği uyum ve sükunet gerektirirken, yaratıcılık uyumsuzluk ve ses çıkarmayı gerektirir (Hirschman, 1958: 17). Çin bugün küçük adımlarla ağır ama uzun bir yol almış, dünyanın en büyük ekonomisi haline gelmiştir.

Needham belli icatların ne zaman yapıldığını konu ettiği çalışmasında on beş ve on altıncı yüzyıldan önce teknolojinin Doğu'dan Batı'ya doğru tek yönlü olarak taşındığını keşfetmiştir. Çin başka bir sürü icadın yanında dökme demir, saban, üzengi, barut, matbaa ve manyetik pusulayı bulmuştu nihayetinde. 16 ve 17. Yüzyıllarda Batı'dan Doğu'ya doğru da teknoloji akışı olduğu görülmüş, izleyen yüzyılda ise bu akış yine tek yönlü ama bu kez tersine gerçekleşmeye başlamıştır. "Needham Bulmacası" teknolojinin bu denli geliştiği Çin'in nasıl olup da geride kaldığını ifade eder (De Haan, 2020: 219). Nihayetinde teknolojinin avantajlarından ilk olarak gelişmiş ülkeler tarafından faydalanılsa da, gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme sürecine katılmasıyla karşılaştırmalı avantajlarını daha iyi kullanmaları, yabancı sermaye, yönetim deneyimi ve ileri teknolojileri tanıtmaları için bir fırsat yaratılmıştır (İncekara ve Savrul, 2013: 14).

Yeni teknolojiler geliştirme, kurumsal yenilikler ve girişimciliğin gelişmesi tarım ülkesinden sanayi ülkesine geçişin üç ana hattı olarak görülür; ancak Çin kurumsal yenilenmeyi öncelikli hedef olarak almıştır. İyi çalışan kurumlar iyi bir sistem yaratır ve sistem (üretim ilişkisi) esastır. Bu düşüncenin öncüsü olan Marx'ın görüşü göz önüne alındığında, kalkınma profesörü Zhang Peigang'ın da ileri sürdüğü gibi Çin bu sayede başarıya ulaşmıştır. Dengeli büyümenin gerçek hayatta mümkün olmaması nedeniyle emek, sermaye ve diğer üretim faktörlerinin yüksek teknolojiyle eş zamanlı üretime koşulması özellikle gelişmekte olan ülkeler için bir hayli zordur. Bunu sağlamanın yolu kurumların düzenlenmesi ve yeniliklere açık olmaktan geçer. "Uygun bir kurumsal düzenleme üretim faktörlerinin gelişmesine tam bir gelişme olanağı sağlayacaktır, işgücünün niteliğini artırır, yeni teknolojileri geliştirir" (Jiang, 2013: 110-1).

KIRSAL ALANDA BAŞLATILAN REFORMLAR VE SANAYİLEŞME

Tarım ve zanaat alanında Birinci Beş-Yıllık Plan (1953-57) kapsamında yapılan reformlar pozitiftir. İlk aşamada bu alanda yapılan reformların öncelikli olmasının

nedeni Çin'de nüfusun büyük kısmının bu sektörde istihdam edilmesidir. Birkaç yüz milyon köylü ve onlarca milyon zanaatkarın olduğu düşünüldüğünde reformlar için hazırlık evresi niteliğindeki bu ilk beş-yıllık plan oldukça mühimdir. Uzun zaman alacak reformların başlangıç hazırlıkları bu yıllar arasında yapılmıştır (Guangwei, 1989: 18). 1950 ve 60'larda izlenen politikaların özellikle kırsalda yarattığı problemleri göz önünde bulundurarak Çin ekonomisinin en büyük sektörlerden biri olan tarımda, Birinci Beş-Yıllık Plan'da yapılan uygulamaların ne kadar yerinde olduğuna göz atmakta fayda vardır. Hemen tüm literatürde bu alandaki reformların kökeni ilk beş yıllık plana dayandırılır.

1989'da Çin'de ilk beş-yıllık plan üzerine yapılan çalışmada Wei o reform öncesi Çin'i oldukça iyi resmetmektedir. Çin'deki gelişmenin boyutu yalnızca bu anlatım ile bugünkü durumun kıyasıyla bile fark edilebilir. Wei (1989) Birinci Beş-Yıllık Plan'da tarım ve sanayide yapılan değişiklikleri şöyle yorumlar: Bilindiği gibi ziraat ve sanayi birbiriyle yakından bağlı iki temel alandır ve bunların gelişimi de el ele gider. İşçi-köylü birliği Halkların Demokratik Diktatörlüğünün temelindedir ve bu da sanayi ve ziraatın birlikte gelişmesine bağlıdır. Endüstriyel gelişme tarımdan ayrı düşünülemez çünkü tüm ulusun beslenmesi tarıma bağlıdır, dahası hafif sanayi tarımsal hammadde ile desteklenir. Tekstil, yiyecek, sigara ve benzeri endüstri üretimleri tarımsal üretime bağlıdır. Bütün ülkedeki endüstriyel üretimin toplam değerinin yarıdan fazlası tarımsal hammaddeye dayalı üretilmektedir. Temel ekipman ve materyaller Çin'de üretilemediğinden bunları temin etmek için gereken dövizin sağlanacağı ihracatın büyük kısmı tarımdan sağlanmaktadır. 500 milyon civarı tarımda istihdam edilenlerin endüstriyel üretimin talebine katıldığı da düşünülürse, tarımda yapılan iyileşme sanayiyi her açıdan geliştirmeye fayda sağlamıştır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, endüstriye yapılan yatırım ile tarım sektörüne yapılan yatırım arasındaki ciddi fark eleştirilmiştir. Wei bu 'yanıltıcı' söyleme Fuchun'a atıfta bulunarak cevap verir: kırsal afetler nedeniyle yapılan harcamalar ve tarımsal krediler, dahası köylülerin yaptığı yatırımların dahil edilmemesi nedeniyle fark büyük görülmektedir.

(Wei, 1989: 20-21). Yine de Mao dönemi kırsaldaki sefalet ve yoksulluk gerçeği bu beş yıllık planların pek de başarılı olmadığının göstergesidir.

Çin uzun yıllar boyunca bir tarım toplumu olarak varlığını sürdürmüş, sanayileşmeye görece geç geçiş yapmıştır. Özellikle Mao döneminde Çin'de tarımsal alanda bir çok çalışma yapılmış, pek de iyi sonuçlar vermeyen kıtlık ve sefaletle geçen yıllar yaşanmıştır. 1958 yılı Çin Halk Cumhuriyeti'nde kırsalı betimlemek gerekse şöyle anlatılabilirdi: Toplamda 26.000 civarı komün vardı ve her komün 28 tarımsal üretim topluluğundan oluşuyordu. Yaklaşık 10.000 aile bir komünü oluşturuyordu ve komünün altında üretim tugayları onun altında ise üretim takımları yer alıyordu. Mülkiyet tamamıyla kolektifti, yönetim zenginleşmeye katiyen karşıydı (köylü evinin bahçesinde meyve dahi yetiştiremezdi), mutlak eşitçilik vardı yani emek katkısına bağlı bölüşüm tercih edilmemişti ve son olarak komünün idaresi kamu idaresiyle bütünleşmişti (Jiang, 2013: 170). Tüm bu koşullar göz önüne alındığında bir ülkenin potansiyelinin çok da anlam ifade etmediği bir sistemle karşı karşıya olunduğu görülebilir. Çin'de kırsal alan reformu hevesi kırılmış köylünün yeniden üretime başlaması için elzemdi.

1978'de ekonomik reformların başlamasıyla ilk düzenlemelerin geldiği alanların başında kırsal alan reformları gelir. Kentselleşmenin sağlanması ve kırsalda refahın artması için birçok girişimde bulunulmuştur. Komün sistemi "hanehalkının sorumlu olduğu sistem"e dönüştürülmüştür. Komün sistemde performansa göre ücret ödemesi hem yapılan işin takibinin zor olması hem de kalabalık ailelere yaptığı işe bakılmaksızın daha fazla ödeme yapılması gibi nedenlerle çok zayıf yapılanmıştır. Sorumluluk sisteminde ise her köylü ailenin kullanımına sunulan toprak ve kotayı aşan üretimin köylüde kalması sistemi bir öncekine göre daha cazip kılmıştır; bu fazlayı köylü tüketebilir, devlete satabilir veya yeni yapılanan piyasada satışa sunabilirdi. Böylelikle toprak sahipliği devlette kalsa da performansa dayalı ücretlendirme hem yiyecek üretiminde hem de köylünün refahında bir artışa yol açtı. Dahası, gelirde artışla artan tasarruflar ve tarımdaki işgücü fazlası kırsalda sanayileşmenin önünü açarak kırsalda endüstrileşmeyi hızlandırdı (McMillan ve Naughton, 1992: 137-138).

Tarım reformu kırsalda derinden yaşanan yoksulluğun azaltılabilmesi için büyük önem taşır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nun kayda değer sayıda çalışmasında yoksulluğun azaltılması için servetin yeniden dağıtılmasının önemi vurgulanır. Bunun ardındaki temel gerekçe ise gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımının temel belirleyicisi sahip olunan bu servettir. Bu ülkelerde insanlar ya kırsalda kendi işini yapar, tarım-hayvancılık gibi zirai işler ve ya küçük işletmeler yürütür ya da kentlerde gayrı resmi çalışırlar. Bunun sonucunda, servetinin/mülkünün olmaması ile yoksulluk arasında büyük bir bağlantı olduğu görülür. Kentlerde kayıt dışı çalışanlarla, kırsalda küçük bir arazisi ve çiftliği olanlar için birikim ya da geçimini sağlayacak düzeyde zirai faaliyette bulunmak imkansıza yakındır. Bu nedenle kırsaldaki yoksulluğun azaltılması için özellikle Asya ve Latin Amerika'da tarım reformunu desteklenmiştir (Radwan, 1993: 25-16).

Tarım reformunun başlamasıyla önce kırsalda yoğun bir emek fazlası ortaya çıktı. 1980'lerin başında kolektif tarım dışı sektördeki kontroller gevşetildi. Girişimciye özgürlük ve rekabetçi ortam sağlandı. Yine aynı zamanlarda özel sektöre işe alma yetkisi yasal olarak verildi. 3 yıl gibi kısa bir sürede özel girişimcilerin birkaç yüz çalışanı vardı bile. Özellikle düşük refah seviyesindeki kırsal bölgelerde, Wenzhou gibi, tarım dışı özel işletmeler dominant hale gelirken refahın daha yüksek olduğu Güney Jiangsu gibi bölgelerde kolektif girişimler hala daha baskındı. Küçük ölçekte tarım dışı zirai faaliyetlerde piyasa güçlerinin işleyişini artırmaya yönelik ciddi bir destek vardı (Nolan, 1990: 26).

Anhui'nin Fengyang ilçesinde başlatılan her hanenin kendi kotasını belirleyerek sözleşme yaptığı ***sözleşmeye dayalı üretim sorumluluğu sistemi*** tarımsal üretimin artmasında ciddi etkiler göstermişti.1979'a gelindiğinde sözleşmeli sorumluluk sistemine giren 300 bin köylünün olduğu tespit edilmiştir. Bu sistem köylülerin bizzat kendileri tarafından oluşturulmuş yönetim tarafından da desteklenmiştir. Xiaoping 1980 Mayıs'ında yaptığı konuşmadan köylünün yenilikçi tutumunu övmüş ve desteklemiştir, bu değişimin kapitalizmle bağdaştırılamayacağını yalnızca sosyalizmin iyileştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Bunun ardından sistem tüm

ülkede hızla yayılmış, 1980'de sisteme dahil olan nüfus %1,1 iken 1981'de %86,7'ye yükselmiştir. Tarım ürünlerinin ticaretinin yapılması ve kırsalda sanayileşme konuları da reform alanlarının kapsamındaydı. 1980'lerin ortasından itibaren bu konular üzerine yenilikler yapılması için çalışmalar başladı; tarım ürünlerinin fiyatlarının sanayi ürünlerine kıyasla düşük tutulduğu ***fiyat makası sistemi*** ile tarımdan sanayiye 1952-90 arası (669 milyarı fiyat makas sisteminden gelmek üzere) net 993 milyar renminbi aktarıldığı tahmin edilmektedir. 1984 yılı tarım reformu için önemli bir yıl olmuştu. O yıl yaşanan kıtlık nedeniyle ürünlerin satışında zorluklarla karşılaşılmıştı. Planlı satış ve piyasada satış konusunda uygulanan ikili fiyatlama sistemi artık birleştirilmiş ve ürün fiyatlarındaki artış ve piyasada satış köylülerin refahında iyileşmeye yol açmıştı.1989'a gelindiğinde fiyatlar %50 oranında piyasa tarafından belirleniyordu (Jiang, 2013: 171-173).

Endüstride de serbestleşme adına gelişmeler oluyordu. Merkezi hükümetin sanayi üzerindeki tekeli gevşemiş 1979'a gelindiğinde sanayiye yeni girişlere izin verilmişti. Özellikle kırsalda birçok yeni kurulan işletme vardı ve bunların gelişmesi için korumacı politikalar uygulanmaktaydı. Bu firmaların endüstriye girmesiyle rekabet artmış eş zamanlı başlayan fiyatların piyasada belirlenmesi adımlarıyla birlikte üretimde verimliliğin de arttığı gözlenmişti. Bazı firmalar kolektif bazıları özel girişim bazılarıysa yabancı yatırımcı girişimiydi. Bu çeşitlilik ve rekabet ortamı büyük potansiyel barındıran Çin'de sanayinin hızla gelişmesine, kırsalda kalkınmaya ve refah artışına yol açtı. Burada en önemli kısım merkezi hükümetin üretici sektöre girişte bariyeri çok yüksek tutmasıydı. Bu bariyerin düşürülmesiyle sektöre olan girişler hem kamu teşekküllerinde hem özel girişimde rekabet ve verimliliği çok büyük ölçüde artırdı. Kamu teşekkülleri hala büyük yer tutsa da artık onlar da rekabet içindeydi (Naughton, 2007: 94).

Kırsalda uygulanan reformların başarılı olması, sözleşmelere hemen yüzde yüz uyulması ve çok ufak ekonomik ve sosyal rahatsızlıklarla geçişin tamamlanması sanayi ve ticarette de bu tür reformların yapılmasına zemin hazırlamıştır, bariyerler düşürülüp piyasa güçlerinin büyümesine yer açılmıştır (Naughton, 2007: 90). 1980'ler

ve 1990'larda yapılan reformlar sırasıyla Zhao Ziyang ve Zhu Rongji'nin yönetiminde gerçekleşmiş ve birbirinden ayrılan yapılara sahip reformlardır. Naughton (2007) bu ayrımı şöyle tablolaştırmıştır:

Tablo 2.3. 1980'ler ve 1990'lardaki Reformların karşılaştırılması

1980'lerdeki reformlar	**1990'lardaki reformlar**
Zhao Ziyang: temkinli, uzlaşmacı karar verici	Zhu Rongji: Hızlı, kişiselleştirilmiş karar verici
Tarım ve sanayiye odaklanmış elverişli piyasaları oluşturdu	Finans ve düzenlemeye odaklı piyasa ekonomisindeki kurumları geliştirdi
Çift-yol stratejisi	Piyasa birliği, çift-yolun birleştirilmesi
Güçlü teşviklere sahip özel sözleşmeler	Tek tip kurallar: "eşit şartlarda rekabet"
Girişle oluşturulan rekabet; özelleştirme yok	Devlet sektörü küçülmesi; özelleştirmenin başlangıcı
Yetki ve kaynakları merkezi olmayan hale getirme	Kaynakları yeniden merkezileştirme, makroekonomik kontrol
Kıtlıklarla enflasyonist ekonomi	Fiyat istikrarı, mal fazlası
Kaybedenler olmadan reform	Kaybedenler ile reform

Kaynak: Naughton, 2007: 91.

1989 Tiananmen ayaklanması sonrasında yaşanan trajedi Çin'in reformlar konusundaki tutumunu olumsuz etkileyebilir düzeye gelmesine rağmen, Deng Xiaoping'in yaratıcı politik atılımları günü kurtardı. Deng'in 1992 yılında yaptığı meşhur Güney Turu piyasa ekonomisine geçiş reformlarını hızlandırdı. Deng karşıtı konservatifler bu turda hem halkın hem ordunun desteğini alan Deng'in reformları sürdürmekle kalmayıp derinleştirip genişleteceğinin de sinyallerini aldılar. Nitekim öyle de oldu. Reformlar devam etti ve 1993 yılında 14. Parti Kongresi'nde "sosyalist piyasa ekonomisi"nin kurulacağı açıkça ilan edildi. Bu reformun en iyi üst düzey tasarım ve geniş planlamayı kapsayan beş ayağı; modern girişimcinin yaratılması, piyasa mekanizmasının genişletilmesi, makroekonomik kontrollerin uygulanması, gelirin yeniden dağıtılması ve sosyal güvenlik ağının oluşturulması olarak açıklandı. Bu sistemle 1993 sonrası hem kent hem kırsalda birçok değişim oldu. 1978-93 arası reformlar deneysel ve tabandan başlayan reformlarken, 1993 sonrası reformlar tasarlanmış ve tepeden reformlardı (Ang, 2016: 84). İkinci dönem reformları 1993'te başlar, ilk dönem reformları daha çok tarım ve sanayiye odaklıyken ikinci dönem

reformlarında bankacılık ve finans sistemi, makroekonomik politikalar, vergi sistemi gibi konulara odaklanılmıştır. İlk dönemle ikinci dönemi ayıran en önemli özelliklerden biri ilk dönem reformlarında herkesin refahını artırmak hedeflenirken ikinci dönemde birilerinin refah kaybına rağmen reformlar sürdürülmüştür. Bu daha güçlü ve daha otoriter kamu kurumlarını ve daha kati kararları temsil eder (Naughton, 2007: 100). Çin'in ekonomik başarısı konusunda övgüler almasına karşın siyasi yapısındaki katılıklar nedeniyle uluslararası çevrelerde eleştirilmesinin temelinde reformist hareketlerin ikinci kısmının bulunduğu söylemek yanlış olmaz. Nitekim başlangıç aşamasında dahi olsa sosyalist olduğu iddiasındaki bir ülkede halkın çıkarlarının merkezde olması "kaybedenlere rağmen reform" fikri ile örtüşmemektedir.

KAMU İKTİSADİ TEŞEKKÜLLERİNDE YAPILAN REFORMLAR VE ÖZEL MÜLKİYET

Bugün çoğu ülke vatandaşının duyduğunda tüylerini diken diken eden "diktatörlük" terimi 19. Yüzyılın ikinci yarısından 20. Yüzyılın ikinci yarısına kadar faşist ve komünist rejimler tarafından olumlu bir çağrışıma sahipti, Marxist deyimle işçi sınıfının diktatörlüğü. Diktatörlük, Çin Anayasası'nda hala bu anlamıyla kullanılır ve daha "kapsamlı ve köklü" bir demokrasiye geçişin aşaması olarak görülür (Marquez, 2019: 56-57). "Zor da (yani devlet gücü de) ekonomik bir güçtür!" (Engels, 2000: 27). Schmoller'e göre bürokrasideki gelişme ve ulusallaşma sayesinde sosyalizm gelişecektir (Schumpeter, 2010: 75).

Üretimi artırmak ve çalışanları teşvik etmek amacıyla 1979'da parça başı ücret ve ikramiye sistemi getirildi. 1983'ten sonra ise tüm karın devlete gitmesi yerine kamu iktisadi kuruluşları vergilendirilmeye başladı ve ikramiyeler vergi sonrası gelirle sınırlandı. 1984'e gelindiğinde ikramiye sınırı kalktı ancak yıllık ikramiyesi 2,5 aylık standart maaşın altındaki işletmeler vergiden muaf sayıldı, kotanın üstündekilere de kademeli vergi uygulandı. 1985'te vergilendirme için gereken kazanç 2,5 aylık standart maaştan 4 aylığa çıkarıldı ve 1986 sonunda vergi oranı düşürüldü. Bu

esnada maaş ödemeleri iş sonrası yapılan işe göre değişen miktarlarda gerçekleşiyordu. Devletin işletmelere yaptığı ikramiye ödemeleri işletmelerde ekonomik performansı artırdı. Bu firmalar artık çalışanlarına yapacakları ödemeleri kendileri belirleyebiliyorlardı; geçimlik ücreti, temel ücret, sabit ücret ve ekstra ödemeler gibi ücret çeşitlendirmesi kazancı verimliliğe ve sorumluluğa bağlamıştı. Ancak sistemin yeni olması ve eski sistemden geçişin hızlı olmaması uzun sürecek problemler doğurmuştu (Shangquan, 1996: 126).

1979-80 kamuda dinamik reform programlarının uygulandığı bir dönem olmuştur. Reformlar girişimcinin özerkliğini artıracak ve planlı ve piyasa ekonomisi kombinasyonunu sağlayacak yapıda çifte girişimi sağladı ve bu hızla yaygınlaşarak kamu sektörünü de sardı. Politikaların hızla değiştiği 1980 yılında heyecan verici reformlarla piyasa yeniden şekillenmeye başladı. Ama yine de belirtmek gerekir ki ekonomik sistemdeki reformlar reform ve tasarruflar aşamasına düzenli biçimde uyum sağlayamadı. Aktivist reform aşamasında örneğin, uygulamalar oldukça dengesizdi; reformcular hızlıca ve esnek biçimde uyum sağlasa da fiyat ve finans ilişkilerindeki yavaş değişim nedeniyle başarıya ulaşılamıyordu. Ancak bu başarısızlıklar Çin'in politikaları gözden geçirme ve yeniden değerlendirerek olgunlaştırmasına neden oldu (Naughton, 1996: 97).

Çin'de kentsel reform, girişimcilerin kardan pay alabilmesi, hızlandırılmış amortisman hakkına sahip olması ve planlananın üstündeki çıktıyı satabilmesini garantileyen 13 Temmuz 1979 tarihinde beş sayfalık dokümanın yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Program seçilmiş az sayıda firmada başlamış olsa da 1979 sonuna gelindiğinde çoğu büyük ölçekte üretim yapan 6600 firmada uygulama benimsenmişti. Aynı dönemde bürokrasiden iktisatçı ve uzmanlar bir araya gelip Çin ekonomisinin geleceği için çalışmalar yapmaya başladılar; bu çalışmalarda mevcut problemler tanımlandı, fiyat reformu ve vergileme konuları tartışıldı (Naughton, 1996: 100). Daha sonrasında hem ikili fiyat sistemi ve onu izleyen tek fiyat sistemine geçişle hem de sosyalist yapısına uygun biçimde mülkiyet sahipliği konusundaki düzenlemeleriyle ekonomik reformları sürdürdü Çin. Ülkenin benimsediği ekonomik modeli benzersiz

kılan şeyin sosyalist mülkiyet sahipliğini sürdürerek oluşturduğu piyasa ekonomisi olduğunu ileri sürmek bu noktada hiç de yanlış olmayacaktır.

Reformlardan önce Çin'de mülkiyet devlete ait kamusal mülkiyet ile halka ait kolektif mülkiyetti. Özel mülkiyet ya da bireysel aitliğin tamamen ortadan kaldırıldığı ilk dönemde üretim güçlerinin gelişmesi neredeyse durmuş halkın çalışma arzusu kalmamıştı. 1978'deki reformlarda mülkiyetin çeşitlendirilmesine ışık yakılmasının ardından 1981'de ilk olarak Çin'in hala sosyalizmin başlangıç aşamasında olduğu fikri ileri sürülmüş, bundan kaynaklı üretim güçlerinin gelişmesini desteklemek için çeşitli mülkiyet biçimlerinin benimsenmesine karar verilmiştir. Nihayet 1982'de 12. Parti Kongresinde "kamu ekonomisinin tamamlayıcısı olarak bireysel ekonominin" özellikle kasaba ve ilçeleri kapsayan kırsalda desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir. 1992 yılına gelindiğinde, Ekim ayında yapılan 14. Parti kongresinde iktisadi reformların amacının sosyalist piyasa ekonomisini oluşturmak ve tamamlamak olduğu ve kamusal mülkiyetle birlikte emek katkısına bağlı bölüşümün esas olduğu bir sistem kurmak olduğu vurgulanmıştır. Farklı ekonomik sektörlerin işbirliği ve uyum içinde serbestçe birlikte çalışabilir halde olmasının amaçlandığının belirtilmesiyle de sosyalizmin uzun vadeli hedefi olan çoğulcu mülkiyet yapısının temellendirildiği de görülebilir. Sosyalist bir ekonomi olduğunu her zaman akılda tutmak kaydıyla Çin Yönetimi, 1997'deki 15. Kongrede Üç Olumluluk Kriterine[54] göre karar vererek farklı mülkiyet yapılarının gelişmesine kamusal mülkiyetin temel olması kaydıyla destek verdiklerini açıklamıştır (Jiang, 2013: 134-6).

[54] Üç Olumluluk Kriteri Çin'in kararlarını alırken kullandığı bir görüştür, buna göre kriterler şöyledir: "Birincisi yapılacak reformun sosyalist üretici güçlerin gelişimine katkıda bulunması. İkincisi, sosyalist ülkelerin toplam bütünsel ulusal gücünü artırması. Üçüncüsü, halkın geçim ve yaşam standartlarını yükseltmesi.

ADIM ADIM İLERLEMİŞ OLMASI

Stanley Fisher'e göre ister ekonomik ister istikrar programı olsun, "bir programın başarılı olabilmesi için, birincisi teknik olarak yeterli olması gerekiyor; ikincisi siyasi olarak desteklenebilir olması gerekiyor; üçüncüsü de halkın bunu kabul etmesi gerekiyor" (aktaran Borotav ve diğerleri, 2018: 15). Bu üç birleşeni sağlamak için ise değişimin ani ve kapsamlı değil adım adım yapılması gerekiyor. Ani değişimlerin big-bang reformları olarak adlandırıldığı ve Doğu Avrupa ülkelerinin geçişinde çok faydalı sonuçlar doğurmadığına daha önce değinilmişti. Üstelik bu ani geçişler doğrudan bir başka ülkenin modelinin o yapıya uygun olup olmadığına bakılmaksızın bir ülkeye uygulanması demektir ki bu geçiş hızlı olduğunda sonucu görmek için uzunca süre beklemek gerekir. Üstelik yavaş geçişlerde toplumsal gerekliliklere göre düzenlemeler ve dokunuşlar yapılabilirken ani geçişlerde bu mümkün olmayacaktır çünkü hızlı ve kapsamlı dönüşüm belli oranda katılık getirecektir.

Hızlı değişim ve dönüşümler yalnızca ideolojik değişimlerin sonucunda geçiş ekonomisi olarak adlandırılan post-Sovyet ekonomilerinde değil gelişmekte olan ekonomilerin çoğunda gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelerdeki refah ve zenginliği gören diğer ülkeler "hızlıca zengin olabilmek" için telaş içinde belli alanlara yönelip yüksek beklentilerle o alanlarda üretim yapmıştır örneğin. Brezilya'nın ekonomik geçmişine bakıldığında kauçuk, kahve, pamuk gibi birçok ürünün üretimine odaklanılmış ve finansal teşvikler bu sektörlere kaydırılarak buralardan elde edilecek yüksek kar beklentisi oluşmuştur. Finansal teşviklerin üretimdeki hızlı geçişi ve buna verilen tepkiler ekonomik anlamda ciddi israf ve kayıplara yol açabilir, ki iktisatçılar örümcek ağı modeli analizinde bunun sonuçlarına aşinadır (Hirschman, 1958: 20). Bu şekilde kaynakları hor kullanılacak bir sektöre kısa vadede fazlaca yatırım yaparak oradan abartılmış beklentilere girmektense, Çin elindeki kaynakların tespitini yaparak kalkınma işini adım adım gerçekleştirmeye girişmiştir.

1980'li ve 90'lı yıllarda hızlı geçişler, anlık uygulamalar, kapsamlı dönüşümler yapılırken Çin'in transformasyonunu ağır ağır deneme yanılma yoluyla yapması ve kısa vadede küçük başarılar yerine uzun vadede büyük ve istikrarlı başarıları tercih

etmesi o dönemlerde anlaşılmamış ve Çin, örneğin fiyat reformunu gerçekleştirmediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Fakat, McMillan ve Naughton (1992)'nin de vurguladığı gibi, bu eleştiri yersizdir. Fiyat reformu büyük politikalarla değil el altından yapılmıştır. Reform piyasalaşmayla birlikte gerçekleşmiş, ürünlerini serbest piyasada satmaya başlayan kamu teşekküllerinin daha önceleri devletin belirlediği fiyattan satış yapması beklenirken artık piyasa fiyatına göre satış yapmasına izin verilmiştir. 1989 yılında kamu teşekküllerinin ortalama yüzde 38'i piyasada doğrudan satış gerçekleştirmiştir. İkili fiyat sistemi uygulanmış devletin belirlediği fiyatlar çoğunlukla piyasa fiyatının altında olmuştur. Kamu teşekkülleri piyasada satış yapmaya başladığında özel girişimle rekabete girdiğinden ürün kalitesini artırmak zorunda kalmıştır, devletin satın alma garantisi olmadan malını satmak için kalitenin artması gereklidir çünkü.

Fan ve Wei (2006) çalışmalarında 156 ay boyunca 36 büyük şehirde 93 mal ve hizmet grubunun fiyat hareketlerini incelemişlerdir. Mevcut literatürdeki fiyat yakınsaması kriterleri doğrultusunda Çin'de yakınsamanın olduğuna dair önemli kanıtlar elde ettiklerini ve Çin'in geçiş ekonomisindeki fiyat yakınsamasının ABD ve Kanada gibi gelişmiş piyasalarla kıyaslanabilir düzeyde olduğunu ampirik olarak kanıtlamışlardır. Dahası Fan ve Wei Çin'de uygulanan ekonomik reformlar sayesinde ülkenin piyasa ekonomisine geçişte oldukça başarılı olunduğu görüşü ampirik olarak da kanıtlanmıştır. Ayrıca, Çin'in geçiş ekonomisindeki fiyat yakınsamasının hem modelinin hem de hızının, ABD ve Kanada gibi iyi gelişmiş piyasa ekonomilerindekilerle oldukça karşılaştırılabilir olduğunu bulduk. Bu nedenle, çalışmamız Çin'de bölgesel pazarların oldukça verimli bir şekilde performans gösterdiğini göstererek, Çin'de uygulanan ekonomik reformun ekonomisini pazar odaklı bir ekonomiye dönüştürmekte genel olarak başarılı olduğu görüşüne ampirik destek sağlamaktadır (Fan ve Wei, 2006: 682).

Reformları bütünüyle özetlemek gerekirse, iktisadi kurumlarda yapılan değişiklikler rekabeti artırmış, işgücünün verimli kullanımı ve sektörler arası dağılım sağlamıştır. Büyümede ciddi bir artış gözlenmiş ve bu artış sürekli hale gelmiştir. Adım adım ve ihtiyaca binaen yapılan reformlar ülkenin ve toplumsal yapının gereklerine

uygun yapılandırılmaya çalışıldığından Çin'deki geçiş diğer geçiş ekonomilerinin reformlarının aksine daha başarılı olmuştur. Yoksullukla mücadelede ise oldukça iyi denilebilecek bir yol kat edilmiş, genel yaşam koşullarında gözle görülür iyileşmeler olmuştur. Yine de reform süreçlerinin zorlu olması, devlet mülkiyetinin halen esas olması yolsuzluk ve yozlaşma gibi bürokrasi kaynaklı problemler doğurmakta, ekonomik reformları aynı başarıyla izlemeyen siyasi reformların eksikliğinin sıkıntıları bugün ülkede tartışmalara yol açmaktadır.

2.2. ÇİN'İN KALKINMA POLİTİKALARI

Bir önceki kısımda Çin'in kendine özgü olan gelişimlerini, reformlar konusunda diğer ülkelerden ayrıldığı noktalar ve reformların yapısı incelenmiştir. Bu kısımda ise kalkınma konusunda izlenen politikalar temel başlıklar altında ele alınmıştır. Kalkınma konusu ilk bölümde teori ve yaklaşımlar ortaya konularak derinlemesine tartışıldığı için bu bölümde Çin özelinde kalkınma kalemlerinden en önemlilerine yapılan yatırımlar, bu konuda izlenen politikalar incelenmiştir. Bu tezde ileri sürüldüğü üzere, kalkınma kalemlerine yapılan yatırımların büyümeye, büyüme kalemlerine yapılan yatırımlardan daha fazla etkisi olduğu da göz önüne alındığında Çin'de bu alanların her birinde izlenen politikaların önemi kolaylıkla anlaşılabilir. Kalkınmayı büyümeden ayıran temel göstergelerden eğitim politikaları, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve yoksulluğun azalması, sağlık koşullarında iyileşme, sosyal güvenlik haklarının iyileşmesi, sürdürülebilirlik ve karbon ayak izinin azaltılması başlıkları altında Çin'de refah artışını sağlamak üzere izlenen politikalar bu kısımda ele alınmıştır.

2.2.1. Eğitim Politikaları ve Beşeri Sermaye

Eğitim harcamaları kalkınma politikaları başlığında yer alan ilk kalemdir zira ekonomik gelişmedeki en önemli faktörlerden biri beşeri sermayedir. "Maddi gerçeklerdeki değişiklikler, yalnızca insan faktörü aracılığıyla daha fazla değişikliği doğurur.

Gelişmenin sürekliliği insan malzemesinde aranır; ve bu nedenle, eylem halinde inceleneceklerse, ekonomik gelişme sürecinin motor güçlerinin incelenmesi gereken yer burasıdır" (Veblen, 1898: 388).

Tıpkı yoksulluğun kısır döngüsü gibi cehaletin de kısır döngüsü vardır, ve bu ikisinin işbirliği bir ülkede biri fiziki diğeri beşeri geri kalmanın en önemli nedenleridir. Yoksulluğun kısır döngüsü yetersiz sermayenin tüketim ve harcamayı artırmaması ve kısıtlı imkanların sınırlı sonuçlar doğurmasıyla açıklanmıştı. Cehaletin kısır döngüsü de buna benzer. Gelişim ve değişime açık olmayan muhafazakar toplumlarda, farklılık ve çeşitlilik çok rastlanan şeyler değildir. Gerek toplumsal dinamikler, gerekse yönetimler tarafından daha homojen toplumlar makbul görülür. Eğitim sistemleri de buna göre düzenlenir ve milli eğitimler yoluyla aynı tür insanlar yetiştirilir. Farklılık ve düşünmenin yerildiği yerlerde icatlar ortaya çıkmaz, yenilikler yapılmaz; vasat bir eğitimin sonucunda yetişen vasat hocalar kendi bilgi ve sınırları dahilinde vasat öğrenciler yetiştirir. Bu öğrencilerin dağıldığı tüm kurumlarda da aynı vasatı sürmeye devam eder. Eğitim böylelikle kısır bir döngüye girer. Buna da **cehaletin kısır döngüsü** denilebilir.

Büyümek isteyen ülke gelişmiş ülkeden bir teknoloji alır, aldığı teknolojiyi kullanmayı becerse de, yeniden üretmeye ve geliştirmeye yetecek eğitimli iş gücü olmadığından o teknoloji eskiyince yenisini tekrar satın almak zorunda kalır. Dahası, kalifiye iş gücü yetiştireceklerin kendi eğitim ve bilgi seviyesi düşük olduğundan onların yetiştirdikleri de parlak fikirler üretemeyecek, güncel olanı takip de dahi zorlanacaktır. İyi yetişmiş eleman yokluğu üretimde de araştırma-geliştirmede de icatlar ve yenilikler konusunda da hemen hiçbir üretici faaliyeti ortaya çıkarmayacaktır. Zaten komşudan geri kalmama olgusu (Keeping up with the Joneses) ve gösteriş tüketiminin çok yaygın olduğu bu tür toplumlarda, tasarrufların yüksek olması da beklenemez. Bu nedenle ***yoksulluğun kısır döngüsü*** bir nevi ***cehaletin kısır döngüsüyle*** beslenir demek yanlış olmayacaktır.

Globalisation's Missing Middle[55] adlı kitabında Geoffrey Garret (2004) küreselleşmenin ülke ekonomileri üzerinde etkilerini incelerken zengin ve yoksul ülkelerin, orta gelirli ülkelere göre çok daha pozitif etkiler altında olduklarını görmüştür. Meksika ve Polonya, örneğin Japonya ve Almanya ile yüksek katma-değerli mal ve hizmet ticarinde rekabete girişmek ister ancak eğitimli işgücüne sahip olmaması bu durumu mümkün kılmamaktadır. İşgücü kalifiye değildir ve bu nedenle üreteceği yüksek katma-değerli ürünü üretmek için kendi üretemediği teknoloji ve/veya makinayı yine bu ülkelerden yüksek fiyatlarla ithal etmek zorundadır. Çin'in eğitim ve beşeri sermaye konusunda ilerlemesini gören Garret, bu ülkelerin Çin ile gireceği savaşın kazanılamaz bir savaş olduğunu belirtir. Orta gelirli ülkelere insanların eğitim ve öğretim imkanlarını artırmalarını ve yönetim, bankacılık ve yasal alanlarda kurumların yeniden yapılandırılmasını salık verir (Garret, 2004: 85).

Dünya Bankasının 2008'de yayımladığı ***The Growth Report***'a göre büyüme bilgiden, inovasyondan ve fiziksel ve beşeri sermaye birikiminden kaynaklanır. Hizmetler sektörü günümüz ekonomilerinde öncü rol oynamaktadır. Büyüme stratejileri düşük seviyelerde başarı sağlasa da yapılması gereken devletin emek yoğun sektörler yerine hizmet sektörünü geliştirmeye yönelik yüksek eğitimli işgücü yaratmak konusunda destek sağlamasıdır. Ayrıca bunu yaparken eğitim ve öğretimle işgücü yelpazesinde geçişleri mümkün kılarak düşük beceri düzeyinde çalışan işgücünün sanayileşmeyle işsiz kalması da önlenebilir (The Growth Report, 2008: 9).

Eğitimin ekonomik ve sosyal yapıdaki etkileri oldukça büyüktür, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı da ciddi anlamda etkiler. Çok yönlü ve sofistike etkiler yoluyla ekonomik ve toplumsal değişim ve gelişmelere yol açar. Eğitim yalnızca eğitim alan insanın değil çalıştığı yerin, ailesinin, onu çevreleyen hemen herkesin ekonomik ve sosyal hayatında değişim ve gelişimlere yol açacak etkiler yaratır. Szirmai (2005) eğitimin bireysel gelişimi sağlamanın ötesindeki fonksiyon ve görevlerini temel halleriyle şu şekilde sıralamıştır:

---

[55] Küreselleşmenin Kayıp Orta Sınıfı

1. Ekonomik büyüme ve kalkınmayı desteklemek. Fiziksel sermaye stokuna yapılan yatırımlar ekonomik kalkınma için yeterli değildir, beşeri sermayeye de yatırım yapmak şarttır.
2. Toplumda tavır ve zihniyetin modernize edilmesi.
3. Yaşam süresinin uzaması, sağlık koşullarının iyileşmesi ve doğumda ölüm oranlarının azalması gibi durumlar annenin eğitimiyle sağlanabilir. Bilinçli ebeveynler daha iyi nesiller yetiştirecektir.
4. Gelişmekte olan ülkelerde siyasal sosyalleşmenin sağlanması, sağduyu ve sorumluluğun desteklenmesi, ulusal entegrasyona katkıda bulunma, siyasal bilincin oluşması.
5. Sosyal ve cinsiyet eşitsizliğinin azalması ve sosyal mobilitenin artırılması.
6. Bireysel gelişme, olgunlaşma ve özgürleşmeye katkıda bulunması (Szirmai, 2005: 213).

Endüstrileşmenin ilk safhalarında vasıfsız işgücünün ehemmiyeti çok fazlayken sonraki safhalarda insan gücüne olan ihtiyaç insanların kabiliyetlerindeki artışla birlikte artar. Beden işçiliğinden bilgili insan gücüne doğru "ağzı genişleyen bir vazo" şeklinde artan insan gücüne ihtiyaç, değişen eğitim sistemiyle giderilir. Yüksek tahsilli bireylerin işsizler arasındaki oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir (Galbraith, 1971: 107). Endüstrileşmenin ilk aşamaları ve onu takip eden zamanlardan günümüze, bu durumda değişim olmak bir yana artık kabiliyet ve bilginin çok daha önem arz ettiği zamanlarda yaşamaktayız. Daha önce de belirtildiği üzere, Çin'e bolluk ve refahın gelmesindeki en önemli etkenlerden biri eğitime verdiği önem ve beşeri sermayedeki kalite artışıdır. Bu, ülkelerin kendi içinde gelişimini devam ettirebilmesi için önem taşıdığı kadar, uluslararası arenada boy gösterebilmesi için de gereklidir. Kissinger (2015: 137) kitabında II. Dünya Savaşı esnasında nükleer tehdit karşısında Mao'nun diplomatik bir hamleyle bu tehdidi savuşturduktan hemen sonra ufak çaplı da olsa teknolojik gelişim sağlamayı başardığından söz eder örneğin.

Eğitim görüldüğü üzere ekonomik güç olmaya katkı sağladığı gibi, sosyal gelişim ve değişimin sağlanmasında kilit rol oynar. Sosyal değişim ise Elio Laurent'e

göre iki şeyle sağlanır: Tavırların değişmesi ve davranışların değişmesiyle. Ama ilk adım anlam yaratmaktan geçer (Plough, 2020: 88). Tavır ve davranış değişimi ise ancak eğitimle mümkündür, genel iktisat literatüründe iddia edildiği gibi ekonomik büyümeyle değil. Nitekim, bu tez çalışması boyunca görüldüğü ve son bölümde yapılan ekonometrik analizlerle de desteklendiği üzere büyümenin sağlanması dahi eğitimin de içinde olduğu kalkınma kalemlerine bağlıdır. Eğitim kalkınmanın en önemli bileşenlerinden biridir. Eğitimin kalkınmadaki rolüne Çin yönetiminin verdiği önemi Xiaoping'in Ekim 1985'teki Parti Kongresinde yaptığı konuşmadan bir alıntıyla vurgulamak doğru olacaktır. Xiaoping konuşmasında şöyle demiştir: "Bir yerel otorite veya bir bakanlık, eğitimi göz ardı edip, sırf ekonomiye önem vermeye kalkarsa, faaliyetinin odağında değişime gitmekte kesin bir başarısızlığa uğramış olur. Eğitimi göz ardı eden önderler ne uzak görüşlü, ne de olgundurlar ve tam da bu sebeplerden dolayı modernleşme hareketine yön veremezler. Her kademeden önderler, tıpkı ekonomide olduğu gibi, eğitimde de başarıya ulaşma çabasında olmalıdırlar" (Guoliang, 2015: 256).

Çin ekonomik reformlar sonrasında eğitim sektörünü iki aşamada oldukça genişletti. İlk aşamada, ilk ve orta okullarda okullaşma oranının artışı sağlandı. 1980'lerin ortalarında hükümet tüm çocuklar için 9 yıllık zorunlu eğitim hedefini kutsallaştırdı. İlkokula katılım oranı 1990 yılında %97,8'e ulaştı, orta okula kayıtlar 1980'lerde yavaş ilerlemiş olsa da 1990'lara gelindiğinde diğerine yetişti. 2000'lere gelindiğinde ise, orta okul kayıt oranı yüzde 88,6'ya yükseldi ve orta okuldan 2000 yılında 16 milyon öğrenci mezun oldu. Bu sayı 1990'dakinden 5 milyon daha fazladır. İkinci aşama, 1997/98 Doğu Asya finansal krizinin etkilerini hafifletmek için eğitim harcamalarında artış yapılmasıyla lise ve yüksek öğretim alanında 1990'lardan bu yana görülen müthiş genişlemedir. 2000 yılında 1 milyondan az olan yeni üniversite mezunlarının yıllık arzı, 2010'da 5,8 milyona neredeyse altı kat artmıştır (Ding. et.al., 2013: 393).

Çin sınırsız emek arzına dayalı bir büyüme başlatmış, yoğun nüfusunu verimliliği çeşitli teşviklerle artırılmış işgücüne dönüştürerek 1978 sonrası dönüşümün

ilk dönemlerinde büyüme alanında ciddi atılımlar gerçekleştirmiştir. Sonraları emek arzını beşeri sermaye ile destekleyerek genişletmiş, bilgi ve teknoloji alanlarındaki gelişimleriyle rekabet edebilirliğini artırmıştır. Bugün Çin'i ziyaret eden hemen herkesin dikkati çeken çalışma koşulları 2007 yılında Çin'in iktisadi dönüşümünü anlattığı kitabında Barry Naughton'un da dikkatini cezbetmiştir. Naughton Çin'de emeğin durumunu şöyle anlatır:

> Fiziksel işgücünün baskın olduğunu görmek Çin'i ilk kez ziyaret edenleri şaşırtır. Makinalarla yapılabilecek işlerin hala insan gücüyle yapılıyor olduğu yaygın biçimde görülür. Taş kırmada, hendek kazmada ya da ağır nesneleri taşımada insan gücü kullanılmaktadır. Ülkenin güneyinde kadın ve erkeklerin 30-35 kg'lık bambu çubuklarını omuzlarında taşıdıklarını görürsünüz. Kişi başı milli gelir düşük olmasına rağmen, bu payı almak için yorucu bir çalışma hayatına katlanmak gerekir. Gelirin düşük olduğu bir ekonomide reel seçenekler pek fazla değildir. Çalışan için iş zor ve yorucudur ancak işletme için işgücünün çok ucuz olması onun yerine makinalaşmayı pek cazip kılmaz. İşgücü piyasasının etkin işlemesi işgücünün dönüşümü ve gelişim sürecine katkıda bulunabilir. Çalışan işgücü piyasası spesifik beceri ve eğitim gerektiren işleri gerektiren ve ödüllendiren işler yaratır. Çalışanlar böylece eğitim ve öğretim almak için teşvik edilmiş olur ve iş verenler daha vasıflı ve eğitimli işgücünü arama ve ödüllendirme konusunda harekete geçer. İşte Çin'de işgücü böylesi bir dönüşüm içindedir: baskın düşük-becerili, fiziksel işgücünden eğitim ve becerinin gerektiği orta-gelirli işgücüne doğru bir transformasyon (Naughton, 2007: 180).

Karşılıklı etkileşim içindeki ekonomik gelişme-sosyal gelişme birbirini sürekli besler. Hammadde ve emek yoğun mallar ihraç ederken sermaye ve teknoloji yoğun malları ithal eden ülkeler için üretim mallarında gerçekleşmesi istenen değişiklik beşeri sermayenin yaratılmasına bağlıdır. Teknoloji araştırma ve geliştirmenin ürünüdür. Girişimci, maliyeti düşürme ve karı maksimize etme üzerine kurulu sistemde yenilikler üreterek büyümeyi hem sağlar hem hızlandırır. Eğitimli emeğin verimliliği artar bu üretime yansır.

Ne var ki, eğitimin işgücü üzerindeki etkisini doğrudan ölçmek mümkün değildir. Bu sebeple, onun verimlilikteki etkisine ve ücretlere yansımasına bakılır. 1962 yılında

Jacob Mincer'in geliştirdiği denklem eğitimden sağlanan kazancı ölçmede kullanılan en yaygın metottur. Dahası Mincer metodu ile ekonomik büyümede eğitimin rolünü ölçmek için çok etkin bir yöntemdir (Ding. et.al., 2013: 379). Mincer denklemi eğitim alarak geçen fazladan 1 yılın parasal kazanca etkisini tahminler. Bu bilgi politika yapıcılar için önemlidir çünkü eğitime ayrılan paya, okullaşmanın öncelikli hale gelmesine, öğrenci kredileri sağlama gibi eğitimle ilgili finansal meseleler konusunda karar merci olan onlardır (Patrinos, 2016: 1).

Eğer bireyin gelirini kişisel üretim fonksiyonunun çıktısı olarak kabul edersek, girdiler eğitim, deneyim ve çalışma olacaktır. Bireyin deneyim seviyesi eğitimin tamamlayıcısı ve hatta eğitime harcanan para ve zamanın tasarrufu anlamına gelebilir. Eğitimin kazanca etkisini araştıran ilk çalışmalara bu perspektiften bakılabilir (Byron ve Manaloto, 1990: 784). Eğitimde geçen her bir yılın bireyin gelirine etkisini Mincer Kazanç Fonksiyonu ile ölçen Patrinos (2016) 139 ekonomi üzerinde yaptığı çalışmasında tipik temsili, yapılandırılmış anketler kullanmış ve tahminlerini kesit verilerle yapmıştır. Tüm bölgeler arasında Sahra-Altı Afrika'da okula katılımın gelir üzerindeki etkisi yüzde 12,5 ile en fazla olandır. Yüksek gelirli ülkelerde de bu oranın (%10) oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Latin Amerika ve Karayipler ile Doğu Asya ve Pasifik ülkeleri sırasıyla %9,3 ve %9'dur. En düşük olduğu bölgelere gelindiğinde, %6,5 ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika görülmektedir. Eğitimde artı 1 yılın gelire katkısı küre genelinde %10'dur (Patrinos, 2016: 4).

Mincer modelinin basit bir uygulaması yapıldığında Çin'de deneyimin eğitimden daha etkili olduğu görülmüştür. Optimal deneyim süresi 42 yıl olarak tespit edilmiştir ki bu çoğu ülke ile benzerdir. Ayrıca cinsiyet değişkeninin negatif katsayılı olduğu, aynı eğitim ve deneyime sahip kadınların erkeklere göre %9 daha az kazandığı görülmüştür. En önemli sonuç ise eğitimde geçirilen her bir ekstra yılın kazanca etkisinin şaşırtıcı biçimde düşük olmasıdır. Bu oran %4 civarındadır ve Çin'de eğitimli kesimin en büyük şikayetlerinden biridir (Byron ve Manaloto, 1990: 790). 1990'larda Mincer kazancı artmaya başlamış, 1999-2001 arasında yapılan ölçümde %10 civarında çıkmıştır, ki bu dünya ortalamasıyla ve düşük gelirli ülkelerle hemen hemen

aynıdır. Zhou Xueguang (2000 aktaran Naughton, 2007: 192) daha uzun bir süre için hesaplama yaptığında eğitimin getirisinin 1987-1993 arasında önceki dönemlere göre ikiye katına çıktığını görmüştür. Eğitimin getirisi 1988'de %3,6 iken 2002'de %7,5'e yükselmiştir. Gözlemlenemeyen verilerin hesaplamaya dahil edilmemesi nedeniyle sayı düşük çıksa da tüm süreç boyunca artan getiriye dair güçlü kanıtlar var. Bu da Çin'de işgücü piyasasının etkinsiz olduğunu değil her geçen gün artan rekabetle eğitimli işgücünün daha rekabetçi hale geldiğini gösterir. Planlı ekonominin miraslarının üstesinden gelmeye çalışan Çin'de değişimin ne denli dramatik olduğu işgücü piyasasında eğitimin sağladığı kazanca bakarak dahi anlaşılabilir (Naughton, 2007: 192). Burada, eğitim ve deneyim göz önüne alındığında negatif ölçek ekonomilerine benzer bir durumdan bahsedilebilir, eğitim ile deneyimin birbiri yerine ikame edilebilirliği oldukça yüksektir. Yine de eğitimin getirisi oldukça düşük olmasına karşın deneyiminkini aşmaktadır. Sonuçlar çok beklenmedik değildir (Byron ve Manaloto, 1990: 794). Beceriye dayalı üretimde artış (piyasada vasıflı işgücü gerektiren değişim) eğitimin sağladığı kazancı artırıcı etkiye sahipken, emek veya sermeye yoğun piyasalarda eğitimin sağladığı kazanç düşmektedir. Dahası, aşağıda daha detaylı anlatıldığı üzere merkezi planlamada ücretlerin deneyime dayalı belirlenmesi eğitimin gelir üzerindeki etkisini oldukça etkisiz hale getirmektedir. Yine de bugün biliniyor ki, Çin'de hammadde ve emek yoğun üretimden sermaye ve teknoloji yoğun üretime geçişte beşeri sermayenin önemi ilk dönem sanayileşmesindeki emeğin önemine denktir.

Verimlilik ve performansa dayalı ücretlemenin olmadığı döneme kıyasla 1990'larda çalışanların ödüllendirilmesiyle piyasa güçleri yeniden şekillendirildi. Sadece daha verimli çalışana verilen teşvikler değil emek talebindeki yapısal değişim de gelirin belirleyicilerini değiştirdi. Halihazırda piyasada olanların eğitimli olmayanları çoğunlukla işten çıkarıldı: 2002'de yapılan bir çalışmanın ampirik bulguları 1 yıl daha az eğitimin işten çıkarılma ihtimalini %1 artırdığını gösterdi (Appleton et al. aktaran Naughton, 2007: 192). Dahası Çin'de dışarı açılmayla beraber yabancı yatırımcıların firmaları da ücretlerin eğitime göre belirlenmesinde etkili oldu, İngilizce bilen çalışanlar

daha kolay iş bulabildi ve daha fazla ücret aldılar. Eğitimde geçen ekstra 1 yıl ile hem kentte asla işten kovulmayacak çalışanların hem de kırsaldan göz edenlerin ücretlerinde %7'lik bir artış gözlendi. Tüm bunlar göz önüne alındığında şu söylenebilir ki eğitimin getirisindeki genel artış, bireylerin kendilerine yani beşeri sermayeye yatırım yapması ve Çin'de beceri-yoğun ekonomiye yönelimin olduğuna dair bir miktar güvence sağlıyor (Naughton, 2007: 193).

1990'ların başında, araştırmacılar ezici bir çoğunlukla 1980'lerdeki bilgisayar ve internet devrimiyle beraber beceri gerektiren işlerdeki artışla başlayan ücretlerdeki eşitsizliğe atıfta bulunmuşlardır. Bu ABD'de 1970'lerdeki durumun tersidir, Freeman'a (1976 aktaran Ding. et.al., 2013: 388) göre 70'lerde endüstride yüksek eğitimli işgücüne olan talep artmış ancak bebek patlamasının yarattığı yoğun nüfus bir de yüksek eğitimli olunca emek arzı fazlası nedeniyle yüksek öğretimin getirisi dibe vurmuştur. Fakat, Anglo-Sakson olmayan Avrupa ülkelerinde benzer teknik değişikliklere rağmen ücret eşitsizliği çok daha az artmıştır. Bu da araştırmacıları kurumlar, sosyal normlar, sendikalaşma gibi konulara yöneltmiş ancak yine de bir uzlaşı ortaya konulamamıştır. 1980'lerin ortalarında özellikle kentlerde yapılan piyasa-temelli reformlar yeni bir ücret mekanizması getirirken becerikli ve verimli işgücünü ödüllendirmeye ve eğitimin getirisini artırmaya başlamıştır. Reformlardan önce hükümet kentlerin işgücü piyasasında tekelci güce sahipti ve tüm iş fırsatları hükümet tarafından kontrol ediliyor, ücretler derecelendirmeye göre hükümet tarafından belirleniyordu. Bu merkezi planlamayla ücretler verimliliğe değil yaşa veya tecrübeye göre ödeniyordu. Eğitime dayalı ücret farklılığı bu şekilde tamamen bastırılmıştı. 1984 yılında ekonomik performansa dayalı ücretlendirme yasalaşmış sonrasında sözleşmeli çalışan sayısında ciddi bir artış görülmeye başlamıştır. Ancak yine de bu reformların etkisi işlevsel bir iş piyasası ve sosyal güvenlik sisteminin eksikliği nedeniyle sınırlı kalmıştır. 1995 yılında hem iş gücü piyasasının etkinleştirilmesi için hem de sosyal güvenlik sisteminin güçlendirilmesi için yapılan reformlarla Mincer getirisi için iki önemli etki ortaya çıkmıştır. İlki rekabetin oluştuğu özel sektörde ücretler verimliliğe dayalı belirlenmeye başlamış bu da eğitimin getirisini

artırmıştır. İkincisi özel sektörle rekabete giren kamu sektöründe de ücretler artmaya ve eğitimli işgücüne teşvikler sağlanmaya başlamıştır (Ding. et.al., 2013: 388-9).

Eğitimin önemi Xiaoping'den bu yana vurgulanmış, hammadde ve emek yoğun sektörlerin "kalitesiz" ürünlerinden teknoloji ağırlıklı kaliteli ve dayanıklı üretim malları üretim ve ihracatına geçen Çin için eğitimde kaliteyi artırmak elzem hale geldi. 1990'lardan sonra ***suzhi jiaoyu*** sistemini getiren Çin yönetimi eğitimde kalitenin artmasını öngörüyordu. 1999 yılındaki Eylem Planında 9 yıllık zorunlu eğitim, müfredat reformu, ahlaki eğitim (iş becerisi ve ruh sağlığı dahil), fiziki ve estetik eğitim, erken çocukluk dönemi eğitimi ve engelli çocuklar için eğitim, etnik azınlıklar için eğitim ve ulusal dilin standardizasyonu gibi eğitimde kaliteyi artırmaya yönelik konular düzenlenmiştir. Suzhi jiaoyu bir nevi sınav-merkezli eğitim sisteminin aşırılıklarına reaksiyon sayılabilir. Yeterli eğitim, kaliteli eğitim, kaliteyi amaçlayan eğitim, karakteristik eğitim gibi anlamlara gelir. Suzhi'nin olmaması kalitesizlik anlamı taşır ve Çin kaliteye ihtiyaç duymaktadır. Bu 'yüksek kaliteli' insan çok yönlü, bir çok alanda beceri sahibi, ahlaklı ve vatanseverdir. Çok yönlülük Konfüçyüsçü eğitim, savaş sanatı ve çigong[56] gibi birçok Çin geleneğini kapsar. Bu sayede birey fiziksel, ruhsal ve ahlaki üstünlüklere sahip olabilecek ve yüksek sosyal statü ve güce erişecektir. Burada istenen becerilerde ustalaşmadır, Batılı kendini gerçekleştirme ve yaratıcılık değil. Bu 'üstün kaliteli' insanlar kendi ihtiyaçlarını değil toplumun gereksinimlerini gidermek amacıyla bunları yaparlar. Suzhi jiaoyunun nihai amacı ulusal gücün sağlanmasıdır. Modernizasyonunu sürdürebilmesi için Çin'in yetenekli işgücüne ihtiyacı vardır ve pratik beceriler ile inovatif yeteneğin lider tarafından gerek olan alanlara yönlendirilmesiyle Çin'in global piyasada rekabet gücü artacaktır. McKinsey Global Institute'ün 2005'teki (Ding. et.al., 2013) anketine göre Çinli adayların %10'dan daha azı pratik beceri ve mühendislik gibi alanlarda eğitim eksikliğinden kaynaklı olarak yabancı firmalarda çalışmaya uygun bulunmaktadır. Medyada çıkan çoğu yazıda da Çinli öğrencilerin yaratıcılıklarının eksik olduğu konusunda eleştiriler vardır.

[56] Çin'de yapılan bir tür meditasyon ve egzersiz pratikleri

Çinli eğitim bakanı Chen Zhili 1999'da dünyadaki hızlı teknolojik ilerlemenin ve uluslararası rekabetin, hatta ulusların yükseliş ve düşüşünün yetenekli ve yaratıcı insanlar sayesinde olacağını belirtmiştir. Hem kamusal söylemde hem hükümetin açıklamalarında suzhi jiaoyu yüksek ahlaki yöne sahiptir. Bu, hem ahlakın eğitimdeki merkezi rolüne ilişkin geleneksel görüşlerin bir yansıması hem de artan baskın sosyal değerler olan materyalizm ve pragmatizme bir tepki olarak görülebilir (Dello-Iacovo, 2008. 242-3).

2.2.2. Gelir Dağılımı Adaletsizliği ve Yoksulluk

"Yoksulluğun Latin Amerika'daki cinayetleri gizlidir. Dişlerini sıkarak acı çekmeye alışmış olan bu halkların tepesinde her yıl Hiroşima'nınki gibi üç bomba patlar sessizce. Bu sistematik şiddet, gizlemekle gerçekliğini yitirmez. ... İşlediği cinayetler gazete sütunlarında değil, FAO[57] istatistiklerinde dile gelir. Yoksullar dünya savaşı başlatamayacakları için bütün bu cinayetler cezasız kalabilmektedir" (Galeano, 2017: 18-19). Yoksulluk ve eşitsizlik yalnız Latin Amerika'nın sorunu değildir bugün. Dünya Bankası (2019)[58] verilerine göre, nüfusun neredeyse 7'de 1'inin yoksulluk sınırının altında yaşadığı, beslenme ve içme suyu bulmakta güçlük çektiği göz önüne alındığında, 6/7'nin daha fazla oranda tüketim yapabilmesi için 1/7'nin onurlu biçimde yaşamını sürdürme hakkının gasp edildiği görülmektedir. Çünkü "[m]utlu azınlığın doyması için yığınların açlıktan ölmesi gerekir" (Galeano, 2017: 93).

TUİK'in (2002) "insanların temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumudur" şeklindeki ilk resmi yoksulluk tanımı, yalnızca yavan bir tanım değil aynı zamanda olayın vahametinin anlaşılması açısından fazlaca yetersizdir de. Richard H. Tawney'in deyişiyle (1913) "duyarlı zengin insanların yoksulluk problemi dediği şeyi, duyarlı yoksul insanlar zenginlerin adaletle ilgili bir sorunu olarak görür". Devletler

[57] Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü

[58] https://data.worldbank.org/topic/poverty

büyümeyi öncelikli hedef olarak tuttukları için büyümenin yarattığı çıktının bölüşümü konusu da hep sonradan gündeme gelmiştir. Schumpeter (2010: 83-84) gibi bir kısım iktisatçı ise istatistiki verilerin gelir dağılımı konusunda sanıldığı gibi kötüye giden bir durum olmadığını, hatta ileri giderek öngörü ve hesaplamalara bakıldığında, 1978 sonrası kapitalizm yeni başarılara imza atarak en yoksul kesimin durumunda ciddi iyileşmeye yol açacağını iddia etmiştir. Ana akım iktisat teorisi gereğince—ki bu yıllar içinde kapitalizmin farklı formları olarak kendini göstermiştir— sermaye birikimi büyüme için elzemdir, bu nedenle gelirin sermayedarın elinde birikimini engelleyecek müdahaleler dolayısıyla büyümeyi de engelleyecektir. Bunun için gelir dağılımında adaletin sağlanması uzun yıllar boyunca *sonraki mesele* olarak ele alınmıştır. Dahası ülkeler ve bölgeler arası büyüme farklılıkları da gelir dağılımı üzerinde etkiye sahiptir. Dengeli kalkınmayı savunan ve bu konudaki çalışmalarıyla Nobel ödülü alan iktisatçı Sir Arthur Lewis'in (1954) "kalkınma eşitsizlik yaratmak zorundadır çünkü ekonominin her kesiminde aynı zamanda başlamaz" ifadesi bu bakış açısını temize çekmenin iyi bir göstergesidir. Bu kalkınmanın damlama teorisi[59] (trickle-down theory of development) adı verilen yaklaşımın bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu teoriye göre devlet müdahalesi olmaksızın sermayenin belli bir yerde birikmesine izin verilmeli, düşük vergilendirmelerle sermaye sınıfı yatırımdan caydırılmamalıdır. Böylece artan yatırımlar sonucunda refaha tüm toplum refaha ulaşacaktır. Büyüme beraberinde refahı da getirecektir. Ancak gerçekte bu böyle olmamış yalnızca kapitale sahip olanın büyüdüğü, diğerlerini daha da yoksullaştırma pahasına büyüdüğü ve aradaki farkın giderek uçuruma dönüştüğü görülmüştür. Dünya çapında gerçekleşen büyüme trendini gelir dağılımda oluşan ve büyümeyle paralel olarak artan bir eşitsizlik trendi izlemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde savaş sonrası dönemde yoksulluğun azaltılmasına yönelik çalışmalar GSYİH'larında makul bir büyüme oranı yakalayan ülkelerde yoksulluk azalmamış aksine artmıştır (Radwan, 1993: 25). Hızlı büyümesi

[59] Özellikle ABD'de uygulanmış, 1980'lerde Ronald Reagan başkanlığında düşük vergilerle teşvik edilen sermaye sınıfı büyümesi ile yaratılan ekonomiye "Reaganomics" adı verilmiştir (Crouse, 2013: 31).

nedeniyle bölüşümde adaleti sağlayamama noktasında en çarpıcı örneklerden biri de Çin Halk Cumhuriyeti'dir.

1990'larda Çin orta düzeyde eşitsizliğin olduğu bir ülkeyken Gini katsayısı[60] ile belirlenen eşitsizlik verilerine göre bugün eşitsizliğin en yüksek olduğu ülkeler grubunda yer almaktadır. Milanovic Gini katsayısındaki 5 puanlık artışın yıllık büyümeyi %0,5 azaltacağını bulmuştur. Elbette ekonomik büyüme gelir ve servetin yeniden dağılımı etkileyen bir faktördür ancak tek başına eşitsizlik konusunda bir fikir vermez (De Haan, 2020: 10). 2013'ten bu yana, The Standardized World Income Inequality Database (SWIID) ölçümüne göre Gini puanı 50, National Bureau of Statistics (NBS) ölçümü ile 47,3 Gini puanıdır ve 1990'dan bu yana 15 puan kadar artış göstermiştir. En üstteki yüzde 10'un gelirden aldığı pay ise, 1980'de yüzde 26'dan 2008'de yüzde 41,7'ye yükselmiştir. Gelir dağılımı eşitsizliğinde ve en üstteki kesimin elinde tuttuğu paydaki artışa rağmen, Çin nüfusunun çoğunun reel geliri de artmaktadır. Gelir dağılımında en üst kısmın payı en çok artsa da en alt yüzde 10'un gelirindeki artış da azımsanmayacak durumdadır; 1980'den 2015'e yüzde 63 artış gerçekleşmiştir. 1980'den 2013'e yoksulluk içindeki insan sayısı yüzde 86 düşmüştür (Jain-Chandra et. al., 2018: 4-6).

[60] Gini katsayısı gelir dağılımı eşitsizliği ölçer ve 0 ile 100 aralığında değer alır. 0 mutlak eşitliği, 100 ise mutlak eşitsizliği ifade eder. Gini katsayısı dışında gelir dağılımı eşitsizliğini ölçen birçok yöntem olmasına karşın en yaygın kullanılanı bu olduğundan, bu kısımda yorumlar genellikle Gini katsayısı baz alınarak yapılmıştır.

Grafik 2.1. Yoksul sayısında ve oranındaki değişim (1990-2015)

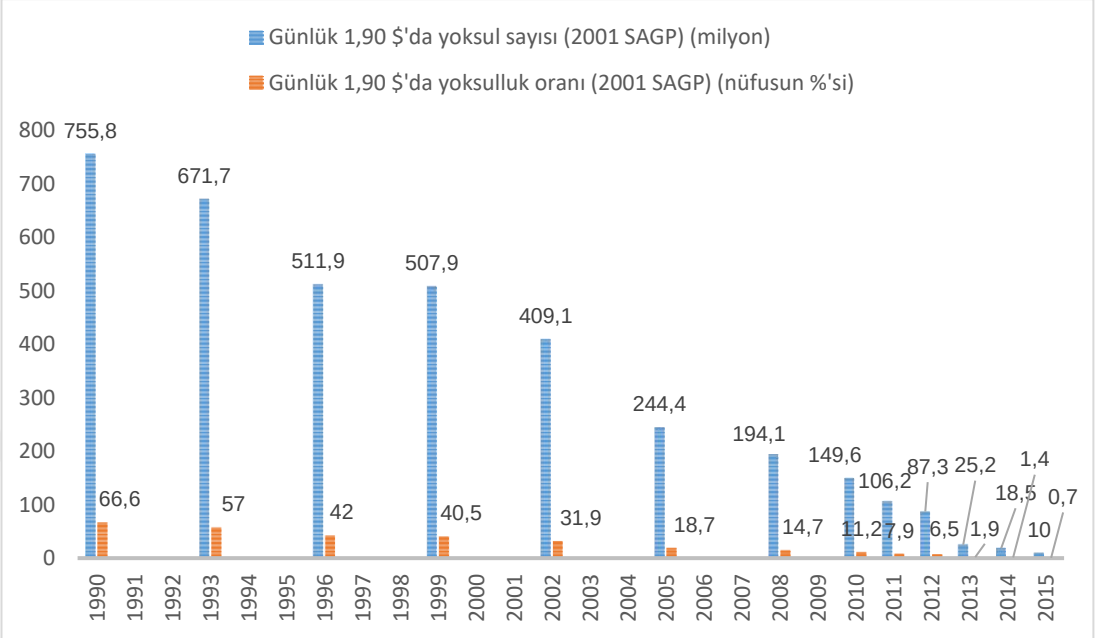

Kaynak: Dünya Bankası, 2018.

Çin hızlı büyümesi nedeniyle standart ölçümlerle (Gini) gelir dağılımı adaletini sağlama konusunda başarılı görünmese bile, Dünya Bankası (2018) verilerine göre grafik 2.1'de net biçimde görülebileceği üzere, 1990 yılında 755,8 milyon olan uluslararası yoksulluk sınırı altındaki Çinli sayısı 2015 yılında 9,6 milyona düşmüş–ki bu yoksulluğun nüfusa oranı bakımından (poverty headcount ratio) %66,6'dan %0,7'ye düşüş anlamına gelir—ve bir önceki paragrafta görüldüğü üzere en alt kesimin reel ücretinde de çarpıcı bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Aynı dönemde dünya ile bir kıyaslama yapmak için Dünya Bankası verilerine[61] göz attığımızda yoksul sayısı ve onların nüfusa oranı 1990'da 1.895 milyar kişi ile %35,9 iken, 2015 yılında 736 milyon kişi ile %10'a düşmüştür. Bu oranın içinde Çin'deki düşüşün etkisi göz ardı edilmemelidir. Dünyadaki genel iyileşmeye, dünya nüfusundan aldığı yüksek pay

[61] Yine Dünya Bankası verileri kullanılmış ve yine günlük 1,90 $ (2011 SGP) yoksulluk sınırı olarak kabul edilmiştir. http://povertydata.worldbank.org/poverty/home

(Dünya Bankası verilerine göre 2017 itibariyle 1.386,4 milyar) ile belki en çok Çin'in katkısı olmuştur.

Eşitsizliğin ve yoksulluğun ölçülmesi hususunda, yoksulluk sınırı altında kalmakla biraz üzerinde olmanın fark yaratmayacağı fikri, bu alanda çalışmalar yapan akademisyenler ve uygulamada şahitlik eden uluslararası kurum ve kuruluş çalışanları ve bir kısım bürokrat–sayıları her ne kadar çok olmasa da—tarafından sıkça dile getirilmektedir. Yoksulluk üzerine çalışmalar yapan Park ve Wang (2001: 385), Çin'de yoksulluk içindeki kişi sayısının resmi verilerde siyasal amaçlarla gerçekte olduğundan daha düşük gösterildiğini; siyasi liderlerin sosyalist ideolojiyi benimsemiş olan hükümetin meşruluğunu zayıflatacağından dolayı, her yere nüfuz etmiş olan yoksulluğu yok etmede başarısız olma algısına karşı oldukça duyarlı olduklarını iddia etmektedir. Ancak bu çalışmada, bu konu göz ardı edilmektedir çünkü; bu kısımda gözlemlenmeye çalışılan olgu, büyümenin tabana yayılıp yayılmadığının tespitidir. Bu noktada veriler ışığında yaklaşık 745 milyon kişinin 1978'den 2015'e yoksulluk sınırının üzerine çıkması—yaşam kalitelerinde belirgin bir artış olmasa dahi—takdire şayandır. Dahası ölçümlerde sapma (0,10 hata payı ile) olmuş olsa bile, sapmalar hesaba katıldığında dahi yaklaşık 670 milyon civarı insan artık yoksul olmadığından, bunun bir iyileşme olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Buna ek olarak, Yang ve Park hem 2001'de istatistiksel yöntemleri ve veri toplama şekillerini eleştirdikleri "China's Poverty Statistics" adlı çalışmalarında hem de bundan 11 yıl sonra 2012 Eylül'de yayınladıkları "Poverty" isimli çalışmalarında Çin hükümetinin yoksullukla savaş politikalarına ve yoksulluğu azaltmada geldikleri noktalara da değinmişlerdir. Ülke genelinde başlayan yoksullukla savaş, kentlerde yoksulluğun azalması sonrasında kırsala yönelik yeni uygulamalarla devam etmiştir.

Peki Çin bu eşitsizliği gidermek ve büyümeyi tabana yaymak adına neler yaptı ve yapmakta? 2011-2020 yoksulluğu azaltma planına göre Çin 14 uzak ve dağlık olan yoksul bölgeye yatırımlar yapmayı planlamaktadır (State Council News Office, 2011 aktaran Park ve Wang, 2012: 2). 1986 yılı başlarında, hükümet bakanlıklar-üstü düzeyde Yoksul Bölgelerde Ekonomik Kalkınma Lider Grubu Ofisi (Leading Group

Office on Poverty Alleviation and Development) tarafından yürütülen, geniş-ölçekli, yoksulluğu azaltmayı hedefleyen bir program başlattı. 1993'te ise hükümet, *baqi* veya "sekiz-yedi" planını onayladı; geriye kalan 80 milyon yoksulu milenyum sonuna kadar veya 7 yıl içinde yoksulluktan kurtarma planı. Yerel yöneticiler bu yoksulluğu azaltma hedefinden bizzat sorumlu tutuldu (Park and Wang, 2001: 385). Yerel yönetimlerin sorumlu tutulmasının ardındaki motivasyon büyük coğrafyası ve kırsala ulaşımın zor olduğu bölgelere hizmet götürülebilmesi açısından kolaylık sağlanarak her bölgeye ulaşılabilinmesiydi. Dahası, daha iyi sosyal koruma ve gelir elde etme yolları için devlet kaynaklarının kullanımını geliştirmede önemli önlemler alınmıştır. Eşzamanlı olarak anne-bebek ölüm oranları çok daha fazla düşürülerek bu konuda sürdürülebilir kalkınma hedefleri beklenenden önce istenen seviyeye gelmiştir. Yol ve internet gibi altyapılar konusunda kent ve kırsal arasındaki uçurum giderek kapanmakta, daha umut verici olan sosyal güvenlik ağının genişlemesi ve evrensel kamu hizmetlerinin iyileşmesidir (Jiang, 2020).

Çin'e ait kalkınma bilgilerinin resmi olarak paylaşıldığı bir platform olan China Development Gateaway'de 29 Kasım 2017'de yayınlanan *New Progress in Poverty Allevation in China* isimli raporun açılışı şöyledir: "Halka dörtdörtlük bir hizmet vermek, 1921'de kurulduğundan bu yana Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) temel amacıdır ve ÇKP'nin tüm üyeleri nesiller boyunca halkın mutluluğu için savaşmış ve çalışmıştır. … O zamanlar Çin fakirdi ve özellikle çiftçilerin çok büyük bir kısmı yoksulluk içinde yaşıyordu. ÇKP liderliğinde toprak reformuyla birlikte Çin halkı toprak sahipliğindeki feodal sistemi kaldırdı, sosyalist sistemi kurdu ve kırsalda üretim güçlerini adım adım serbestleştirdi, böylece tüm ulusu doyurabilme sorununu çözdü." Çin Halk Cumhuriyeti'nde yoksullukla savaş konusunda adım adım ilerleyen bu süreç, Asya ve Pasifik Departmanı'nın IMF için hazırladığı çalışmadan yararlanılarak (Jain-Chandra et. al., 2018) altı alt başlıkta özetlenebilir.

Kişisel Gelir Vergisi Reformu; 2011 yılında gelir vergisi eşiği 800 yuandan 3500 yuana çıkarıldı, ancak bunun yeniden dağıtıma etkisinin limitli olduğuna dair görüşler var. ***İşgücü piyasası politikaları;*** asgari ücrette iyileştirmeler yapılmış,

asgari ücretin ortalama ücrete oranında gözle görünür artışlar yaratılmıştır. Her ne kadar asgari ücretin ücret eşitsizliğindeki rolünün kısıtlı olduğuna inanılsa da son artış ve yürütmedeki iyileşmeler bu görüşü değiştirmiştir. ***Dibao Sistemi;*** 2016'ya gelindiğinde minimum gelir garantisi sistemi 45,8 milyon kırsal nüfusu (kırsal nüfusun %7,8'i) kapsıyordu. Kırsalda yaşayan aşırı yoksulluk içindeki 4,97 milyon ise yardım aldı. Bu yardımları kapsayan Dibao programının gelir eşitsizliğine önemli bir etkisi olmamasına rağmen yoksulluğu azaltmada etkili olduğu tespit edilmiştir. ***Çiftçi-destek politikaları;*** kent-kırsal arası gelir farkını ortadan kaldırmak adına tarımda vergi kesintisi ve bu alanda kamu hizmetlerinin ve sosyal güvencelerin artırılması politikalarını kapsar. Kent-kırsal arası uçurumu kapatmada oldukça etkili olmuştur. ***Bölgesel kalkınma stratejileri ve mali transfer politikaları;*** reformların ilk dönemlerinde ticaretin yoğun yapıldığı sahil kesimleri ülkenin batısından daha yüksek büyüme oranlarına sahipti. Bu bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmak adına 200 yılında Batı Kalkınma Stratejisi oluşturuldu. Bu kapsamda mali destekler ve altyapıyı iyileştirme yatırımları yapıldı. 2000'lerden bu yana, böylece, kıyı ile batı kesimi arasındaki bölgesel farklılıklar azaldı. ***Yoksulluğu azaltma politikaları;*** Çin yoksulluktan kurtulma politikalarına daha erken dönemlerde 1980'lerde başladı. Hem yüksek büyüme oranları hem de yoksulluğu azaltma politikaları sonucunda Çin'de yoksulluk ciddi oranda azaldı. 13. Beş-Yıllık Plan'da ise (2016-2020), Eğitimin Gelişmesi için evrensel eğitime ulaşmada merkez ve batı kesimdeki öğrencilere fırsat eşitliği ve özel destekler sağlanması planlanmıştır. Finansal katılım; banka ve finans araçlarına ulaşımın kolaylaşması için Çin hükümeti 15 yılı geçkin bir süredir aktif biçimde düzenleme ve yatırımlar yapmaktadır. Bu kapsamlı çalışmaların sonucunda hemen tüm kırsalda temel finansal ihtiyaçlara ulaşım sağlanmış; 2011'den 2016'ya ATM'ler ve satış noktaları sayısı iki katına çıkmıştır. (Jain-Chandra et. al., 2018).

Özellikle Çin gibi gelişmekte olan ve nüfusun yoğun olduğu ülkeler yoksullukla mücadele ederken *yoksulluk tuzağına* düşmemek için çaba gösterirler. Atkinson'un (2018: 280) *Eşitsizlik* kitabında *yoksulluk tuzağı*, yoksul kesimin gelirindeki artışların büyük bir yüzdesinin vergi ve sosyal güvenlik primlerine ödenmesi nedeniyle brüt

kazançtaki artışın harcanabilir gelire yansımaması olarak tanımlanmıştır. Çin halkı, yoksulluktan ve yoksulluk tuzağından yukarıda bahsi geçen politika ve onların uygulamaları sonucunda büyük ölçüde kurtulabilmiştir. Bu yönden bakıldığında, Çin'in yoksul kesimin gelirindeki iyileşmenin kamuya geri dönmemesi için özellikle yoksulluğun en ürkütücü şeklinin yaşandığı tarım kesiminden vergi almadığı, mali destek ve sübvansiyonlarla gelir artışını destekleyerek yoksulluk tuzağının aşılması için gereken politikaları izlediği gözlemlenmiştir. Tüm bunlara rağmen yoksulluk tamamıyla ortadan kalkmadığı gibi, gelir dağımı adaletinde bulunulan nokta da istenilen seviyede[62] değildir. Ancak bugün göreceli olarak kısa sürede bahsi geçen başarılara imza atan bir ülke için, gelir dağılımı adaletsizliği temel hedeflerde olmaya devam ettiği sürece yine çok uzun olmayan bir zaman diliminde çözülebilecek bir sorun olarak görülebilir.

2.2.3. Küresel Rekabet Gücü[63]

Ticaretin serbestleşmesi yoksul ülkeler için ekonomik gelişmenin ilk gerekliliklerinden sayılmaz. Yine de bir ülkenin uluslararası ticarete açık olması yatırım, makro iktisadi istikrar, insan kaynakları gelişimi ve iyi yönetim gibi ekonomik büyümenin dayanakları konusunda gelişime yol açacaktır. Doğu Avrupa ülkeleri ithal ikameci yaklaşımın ihracat teşvik politikalarının dengeli kombinasyonundan ekonomik başarılar elde etmiştir. Gelişmeyi amaçlayan yoksul ülkeler için, Doğu Asya deneyimi uluslararası pazara girmeden önce koruma duvarları ardında tarım ve imalat sektöründe verimliliği artırmaya yatırım yapmayı öngörür. İşgücünün serbest dolaşımı sanayileşmiş ülkeye göç edenlerin gelirinde artışının yanı sıra onların anavatanlarında da ekonomik

[62] Gini katsayısının olması beklenen oranı 0,3'ün altıdır.

[63] Bu kısımda, 2017 yılında Makedonya yapılan konferansta özet olarak sunulan tez yazarı Elif Kaya'nın Kazım Sarıçoban ile özet bildiri olarak sunduğu "Determining Chinese Specialisation For SITC Technology Classification: An Analysis For The Period Between 1996-2015" çalışmanın analizlerinden yararlanılmıştır.

büyümenin artışına sebep olacaktır. Fakat sanayileşmiş ülkelerdeki mevcut siyasi yapı işgücü hareketliliğinin realist olmadığını ortaya koyar (De Haan, 2020: 290). Neoliberalizmin serbest ticaret ve serbest dolaşımının bugünün dünyasındaki karşılığı bu şekildedir. Serbest ticaret dünya ekonomisinin büyümesine katkı sağladığı gibi, ticareti yapan ülkelerin ekonomisini de ciddi ölçüde etkiler.

Ticarete dayalı büyüme yukarıda da belirtildiği gibi ülkelerin ekonomik büyümeleri için önemli olduğu kadar kalkınmaları için de gereklidir. Ticarette üstünlük ülkede ciddi bir refah artışı yaratır. Dış ticarete dayalı büyüme ciddi bir strateji ve planlama gerektirir. Hemen tüm gelişmekte olan ülkelerde ihracata dayalı büyüme modelleri benimsenmiş çoğunda ciddi başarı gözlenmemiştir. Çin'in başarısının ardında yalnızca büyük miktarda mal üretimi ve bu malların piyasanın çok altında fiyatlara uluslararası pazara sürülmesi değil, rekabet edebilirliğinin yüksek olması da yatmaktadır. Bir malın ülke ticaretindeki yerinin dünya ticareti ile kıyaslandığı rekabet gücüne (competitiveness) sahip olması Çin modelinin güçlü yanlarındandır.

Çin'in hem politik hem ekonomik olarak giderek daha güçlü hale gelmesi, rekabet gücü konusundaki üstünlükleri, ve dünya ticaretindeki yerine bakıldığında ağırlığın Batı'dan Doğu'ya geçişinin risksiz ve gerilimsiz olmasının mümkün olmadığı görülür. ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşları dünya ticareti üzerinde ciddi etkiye sahiptir (De Haan, 2020: 300).

Çin'in, emek yoğun, hammadde yoğun, sermaye yoğun, kolay taklit edilebilen ve zor taklit edilebilen araştırma bazlı malların ihracatında, küresel ölçekte, ihracat rekabet gücü ölçüldüğünde ihracatta uzmanlaşma düzeyine ulaşılmaktadır. Çin ihracat verileri ile dünya ihracat verileri kullanılarak bir karşılaştırma yapılmış böylelikle uzmanlaşma düzeyi tespit edilmiştir. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler yöntemi kullanılarak, Vollrath'ın Nispi İhracat Avantajı indeksi ile analizler yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, 1996-2015 yılları arasında Çin'in, emek yoğun malların ve kolay taklit edilebilen araştırma bazlı malların ihracatında küresel ölçekte rekabet avantajına sahip olduğu, 2008 yılından sonra ise zor taklit edilebilen malların ihracatında da rekabet avantajı elde ettiği belirlenmiştir. Buna karşın Çin, söz konusu

dönemde, hammadde yoğun ve sermaye yoğun malların ihracatında küresel ölçekte dezavantajlı konumdadır.

SITC, Birleşmiş Milletler tarafından hükümetlerin iş birliği ve uzmanların görüşleri alınarak hazırlanan ve uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlamak amacıyla 1950 yılından itibaren kullanılmaya başlanan bir ürün sınıflandırma yöntemidir. 1960'lara gelindiğinde birçok ülke dış ticaret istatistiklerini SITC ile ilişkili sınıflamalara göre düzenlemiş, uluslararası kuruluşların birçoğu da dış ticaret istatistikleri için SITC'yi temel almıştır (TÜİK, 2008: 22). Bu yönüyle SITC, özellikle dış ticaret verilerinin karşılaştırılması ve ekonomik analizler için, söz konusu verileri anlamlı kümelere dönüştürmede önemli bir araç olarak tasarlanmıştır (TÜİK, 2010: 28). SITC Teknoloji Sınıflandırması ise Hufbauer ve Chilas (1974) tarafından kullanılan, dış ticarete konu malların niteliklerine göre sınıflandırılmasına dayanmaktadır (Kösekahyaoğlu ve Özdamar, 2011: 39). Burada dış ticarete konu malların niteliklerinden kasıt, söz konusu malların teknoloji yoğunluklarına göre sınıflandırılmasıdır. Buna göre, SITC Teknoloji Sınıflandırması hammadde yoğun, emek yoğun, sermaye yoğun, kolay taklit edilebilen ve zor taklit edilebilen araştırma bazlı mallar olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Hammadde Yoğun Mallar (SITC 0, 2 (26 hariç), 3 (35 hariç), 4, 56); Emek yoğun mallar (SITC 26, 6 (62, 67, 68 hariç), 8 (87, 88 hariç)); Sermaye yoğun mallar (SITC 1, 35, 53, 55, 62, 67, 68, 78); Kolay taklit (SITC 51, 52, 54, 58, 59, 75, 76); Zor taklit (SITC 57, 7 (75, 76, 78 hariç), 87, 88) şeklinde kodlardan oluşmaktadır (Erkan, 2011: 42).

Analiz yöntemi olarak, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (Revealed Comparative Advantage: RCA) yaklaşımı kullanılmış ve RCA katsayıları, Vollrath'ın (1991) Nispi İhracat Avantajı İndeksi kullanılarak hesaplanmıştır. Vollrath'ın bu indeksi, Balassa'nın (1965) geliştirmiş olduğu RCA formülüne dayanmaktadır. Ancak, ülkenin ve malın (sektörün) çifte hesabını (double counting) önleme noktasında Balassa'nın indeksinden ayrılmakta, bu da analizlerde daha güvenilir sonuçların elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Vollrath İndeksi kısaca, bir ülkenin belli bir mal ya da sektör ihracatının yurt içi uzmanlaşmasının, aynı mal ya da sektör ihracatının

dünya uzmanlaşmasına oranı şeklinde tanımlanabilir. Bu yönüyle indeks, ülkenin uzmanlaşmasını dünyanın uzmanlaşması ile karşılaştırmaktadır. İndeks aşağıdaki gibi formüle edilebilir (Fronberg ve Hartmann, 1997: 7).

$$RCA = \frac{X^{j}_{kt} / X^{j}_{-kt}}{X^{-j}_{kt} / X^{-j}_{-kt}}$$

Xjkt, 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (ya da sektörü) ihracatını; Xj-k,t, 'j' ülkesinin 't' döneminde 'k' malı (ya da sektörü) hariç toplam ihracatını; X-jk,t, 't' döneminde 'Xjkt' hariç 'k' malı (ya da sektörü) toplam dünya ihracatını ve X-j-k,t ise 't' döneminde 'X-jk,t' ve 'Xj-k,t' hariç dünya toplam ihracatını göstermektedir. RCA>1 ise 'j' ülkesi 'k' malında uzmanlaştığı ve rekabet avantajına sahip olduğu; RCA<1 ise 'j' ülkesinin 'k' malında uzmanlaşma gösteremediği ve rekabet dezavantajına sahip olduğu anlaşılır.

1996-2015 yılları arasını daha iyi analiz edebilmek adına söz konusu zaman aralığı iki döneme ayrılmıştır. 1996-2005 yılları arası ilk dönem, 2006-2015 yılları arası ise ikinci dönem olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte, RCA katsayılarının üstünlük derecelerini daha iyi yorumlayabilmek için, söz konusu katsayılarda sınıflandırmaya gidilmiştir. Bu bağlamda RCA değeri 0 <RCA ≤ 1 ise Dezavantaj, rekabet gücü yoktur; 1 <RCA ≤ 2 ise Zayıf üstünlük vardır; 2 <RCA ≤ 4 ise Orta derecede üstünlük vardır ve RCA>4 ise Güçlü bir üstünlük söz konusudur.

Analiz sonucunda elde edilen RCA değerlerine göre Çin'in, emek yoğun mallarda orta dereceli bir üstünlüğe (3,40), kolay taklit edilebilen araştırma bazlı mallarda ise zayıf üstünlüğe sahip olduğu (1,91); 2008 yılından sonra ise zor taklit edilebilen araştırma bazlı malların ihracatında da uzmanlaşma gösterdiği belirlenmiştir. Bu sonuçlar, Çin'in ihracatında emek faktörünü, en önemli üretim faktörü konumuna getirmektedir. Buna karşın Çin, sermaye yoğun (0,43) ve hammadde yoğun malların ihracatındaki (0,30) düşük RCA değerleri, Çin'in bu sektörlerdeki rekabet dezavantajını da göstermektedir.

Sonuçlara dönemler itibariyle bakıldığında ise, hammadde yoğun malların ilk dönem RCA değeri 0,46 olduğu, ancak ikinci dönem bu değerin 0,15'e gerilediği görülmektedir. Yani Çin bu sektördeki rekabet gücünü dolayısıyla uzmanlaşma düzeyini ikinci dönem önemli oranda kaybetmiştir. Emek yoğun malların ihracatında ise ilk dönem 3,65 olan RCA değeri, ikinci dönem 3,19'a gerilemiştir. Çin'in, orta derece üstünlüğe sahip olduğu bu sınıflandırmadaki ikinci dönem avantajını koruyamadığı ve kısmen gerilediği görülmektedir. Sermaye yoğun malların ihracatında ise ilk dönem 0,37 olan RCA değeri, ikinci dönem 0,50'ye yükselmiştir. Çin'in bu sınıflandırmada, ikinci dönem itibariyle nispi olarak uzmanlaşma gösterdiği sonuçlardan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Çin, asıl sıçramayı araştırma bazlı malların uzmanlaşmasında göstermiştir. Kolay taklit edilebilen malların ilk dönem RCA katsayısı 1,48 iken, ikinci dönem bu oran 2,31'e yükselmiştir. Yani Çin bu sınıflandırmada ilk dönem zayıf bir üstünlüğe sahip iken, ikinci dönem uzmanlaşma seviyesini arttırarak orta derece üstünlüğe yükselmiştir. Aynı şekilde Çin, Zor taklit edilebilen malların ihracatında ilk dönem 0,60 RCA değerine sahip iken, ikinci dönem önemli bir uzmanlaşma göstererek RCA değerini 1,07'ye çıkarmıştır. Yani Çin, bu sınıflandırmada ilk dönem dezavantajlı konumda iken, ikinci dönem önemli bir uzmanlaşma göstererek zayıf üstün konuma yükselmiştir.

Sonuçları genel olarak özetlemek gerekirse, Çin 1996-2015 dönemi için yapılan analizde, tüm yıllarda emek yoğun ve kolay taklit edilebilen malların ihracatında, 2008 yılından sonra zor taklit edilebilen malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği ve rekabet avantajına sahip olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, dönemler itibariyle sonuçlara bakıldığında, ikinci dönem hammadde yoğun ve emek yoğun malların RCA değerlerinin ilk döneme göre gerilediği; buna karşın sermaye yoğun, kolay taklit ve zor taklit edilebilen araştırma bazlı malların RCA değerlerinin ise yükseldiği tespit edilmiştir. Burada dikkate değer sonuç ise, ilk dönem dezavantajlı konumda bulunan zor taklit edilebilen araştırma bazlı malların ihracatında Çin'in ikinci dönem önemli bir uzmanlaşma göstererek avantajlı konuma yükselmesidir.

2.2.4. Sürdürülebilir Büyüme ve Çevre Dostu Üretim

“Birçok tarihçiye göre tarımın gözde olduğu eski dönemler, Çin’in de en mutlu olduğu zamanlardır. Bugün ise dünyanın neredeyse birinci iktisadi ve siyasi gücü olmaya aday bu ülkenin, kirlilikten artık soluk alınamayan kentlerinde, kıran kırana bir rekabetin içinde yaşayan insanının mutlu olduğunu iddia etmek mümkün müdür acaba?” (Sarfati, 2015). On sekizinci yüzyılın başlarında Çin’de pirinç üretimi yeterli olmadığından pirinci ithal etmeye başlamıştı. Merkez hükümet yeni tarım arazileri açmanın iyi olacağını düşünerek elverişsiz bölgelere müdahalelerde bulundu ve tepe bölgelerin temizlenerek tarım arazisine dönüştürülmesi için vergi muafiyeti sağladı. Bu da ormansızlaşma, toprak erozyonu ve birçok çevresel hasarı yanında getirdi (Frank, 2010: 135). Küba’da şeker kamışı ihracatının getirdiği kardan kaynaklı üretimin artırılması için tarımsal ürün çeşitliliği azaltıldı, tarım arazileri şeker kamışı yetiştirmeye ayrıldı ve yine ormansızlaşma, toprağın verimsizliği ve doğanın tahribatıyla sonuçlanan bir üretim süreci yaşandı (Galeano, 2017). Latin Amerika ve Afrika’da bir çok ülkede kahve, palm yağı, pamuk, mısır gibi temel besin maddelerinin üretimi için yine ormansızlaşma, tabiatın tahribine göz yumuldu. Ağır sanayi üretimleri, kimyasal ve nükleer sanayi kaynaklı hasarın boyutu ise tahmin edilenin çok üzerinde. Bugün büyüyen bir ülkenin kalkındığını da söyleyebilmek için, o ülkede hava kirliliğinden, metal zehirlenmesinden, temiz suya ulaşamadığı için hastalıklardan muzdarip insan sayısına bakmamız gerekir. Çin her geçen gün kirlilik ve çeşitli çevre sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmakta olan ülkelerin başında gelmektedir (The World Bank-Results Briefs, 2020; Ye, 2015; Xu ve Stanway, 2021; China Power Team, 2021; Maizland, 2021). Tüm ülkeler için hava kalitesini ölçen Air Quality Index (AQI)[64] baz alındığında Çin (156) bugün Sudan (214), Hindistan’dan (188) sonra 3.

[64] ABD Environmental Protection Agency (EPA) tarafından sağlanan AQI (Hava Kalitesi İndeksi) metrik bir ölçümdür ve 0 ile 500 arasında değer alır. Değer arttıkça hava kalitesi düşer. https://aqicn.org/map/china/

sırada gelmektedir. İnsan sağlığını ve daha önemlisi çevreyi ciddi tehdit altında bırakan bu durum ölçüsüz büyümenin bir sonucudur.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı bugünün en popüler kavramlarından biridir. Hükmetme ve sahip olma hırsıyla yanıp tutuşan insanın hem kendine hem doğaya yaptıkları sonucunda bu kavramını ortaya çıkmıştır. İnsan önce doğayla sonra birbiriyle savaşmaya başlamıştır ve artık iki durumda da barış yapma vakti gelmiştir. Toplum sözleşmesi ile birey-devlet arası güç ilişkisini düzenleyen insan doğa ile uyumlaşma çabasına hiç girişmemiştir, toplum sözleşmesi gibi ilkel bu bağı yerine doğayı da içine alan yeni bir ittifak kurulmalıdır. Şiddet ve savaş nihayetinde ve her şeyden önce bir hukuki sözleşmedir. Bu nedenle bu savaş ve çatışmaya bir son vermeli ve artık *doğayla sözleşme* yapmalıyız der Fransız filozof Michel Serres *Doğayla Sözleşme* adlı muhteşem çalışmasında (Serres, 1995). Böylelikle bugünün yoksulluk, iklim, kaynakların tükenmesi, doğanın tahribatı vs. gibi büyük sorunlarını kapsayan sürdürülebilir kalkınma problemlerinin felsefi izahını oldukça iyi yapar filozof.

Büyüme ile iç içe geçmiş hatta çoğu zaman büyümenin merkeze alındığı kalkınma uğruna feda edilenlerin boyutu arşa ulaşınca ve küre ısınıp insan nüfusu hiç olmadığı kadar hızla artarken diğer canlıların hem sayısında hem çeşitliliğinde müthiş azalmalar olunca insanlık yeni bir yola girmiştir. Kalkınma uğruna her şey feda edilirse hem her şey birer birer kaybedilir hem de kalkınma bir süreliğine gerçekleştirilebilirse dahi sürekliliğini sağlanamaz *sürdürülebilir kalkınma*nın özeti olabilir. Serre, Goya'nın ***Düellocular*** çalışmasıyla giriş yapmaktadır kitabına ve doğayla sözleşme yapmanın neden gerektiğini şöyle anlatır: "Bataklık düellocuları yutar; nehir savaşçıları tehdit eder: toprak, su ve iklim, suskun dünya, bir zamanlar yalnızca dekor olarak görülen bu sıradan ve kimsenin umurunda olmayan sessiz şeyler şimdi artık acımasızca ve hiç uyarı vermeden kendilerini bizim düzen ve manevralarımıza sokuyorlar. Hiçbir zaman yerel, müphem ve kozmetik bir fikir olmak dışında bir şekle bürünmeyen kültürlerimize haykırıyorlar: tabiat. Bir zamanlar yerel olan nehir ve bataklık şimdi küresel: Yeryüzü" (Serre, 1995: 3).

İnsanın doğaya hükmetme arzusu çok eskilere dayanır. Tarıma geçişle başlayan hayvanların evcilleştirme süreci alet kullanımından sonra doğadaki diğer yaşamları da kendi faydası için kullanan insanlık tarihine eklenmiştir. Uzun yıllar boyu toprak kavgasına tutuşan insanlık daha önce de bahsi geçtiği üzere artık birbirinin sadece toprağı değil doğal kaynaklarına–buna yalnızca değerli maden, enerji ve yakıt kaynakları ya da tarımsal ürünler değil köle ticareti yoluyla *insanlar* da dahildir—da göz dikmiştir. Köle ticareti ile Afrika, Latin Amerika'dan taşınan insan gücü, insanlık için utanç verici eylem olmanın yanında kazanç hırsı ile plantasyonların kurulması, toprağın kısırlaştırılması ve o bölgelerde insan dışı yaşamın yok edilmesiyle sonuçlanmıştır. Küba bu konuda sağlam bir örnek oluşturur (Galeano, 2017).

Uzun sömürge yılları ülke tarihi ve sosyolojisinde iz bıraktığı gibi, doğada da onulmaz izler bırakmış, değişim ve yok oluşları beraberinde getirmiştir. Tıpkı Latin Amerika'nın "yerli öğüten makinesi mita[65]"larda olduğu gibi, Çin'de de uzun zaman işçiler özellikle endüstri sektöründe can sağlığı ve güvenliği hiçe sayılarak çalıştırılmış, yoğun sanayileşme nedeniyle hava ve çevre kirliliğinin aşırı zarar verici boyuta gelmesi ve sokaklarda maskesiz dolaşmanın imkansızlaştığı sanayi bölgelerinde tüm canlı yaşamının ve sağlığının tehdit altında olması durumuyla karşı karşıya kalınmıştır. Tüm dünyada yaratılan tahribatın fark edilmesi ve daha insanca koşullar altında yaşanmasının sağlanması için—ve tabii yenilenemez kaynakların da tükenmeye başlamasıyla—sürdürülebilir kalkınmaya geçilerek maliyetleri artırma pahasına çevre ve insanlara verilen zararın azaltılması adına tüm dünyada belli kurallar dizisine uyulmaya çalışılmıştır. Sürdürülebilirlik uygulanmaya başlandığı tarih itibariyle önlemsel olmanın çok gerisinde kalınmış, hatta ve hatta geç kalınmış bir müdahale olarak nitelendirilebilir. Yine de en azından zararın boyutunun en aza indirgenmesi için faydalı olduğunu belirtmek gerekir. Birleşmiş Milletler çatısı altında dünyanın tüm ülkelerinde temsilcilerin katılımıyla 68. oturumda BM Genel Kurulu sürdürülebilir kalkınma hedeflerini (sustainable development goals-SDGs)

[65] 1600'lü yıllarda Latin Amerika'da İspanyolların en çok maden çıkarmada olmak üzere oldukça düşük ücretlerle yerlileri zorla çalıştırdıkları kuruluş (Galeano, 2017: 65).

gerçekleştirmek için bir açık çalışma grubu oluşturulmasını (open working group) ve 2015 sonrası SKH'lerin BM ajandasıyla uyumlu olmasını gerekli kılmıştır. Küresel kalkınma hedefleri kapsamında ülkeler Rio+20'de, insanları kalkınmanın merkezine koymak suretiyle daha adil bir dünya için çalışma sözü verdi. Bu kapsamda yoksulluğun ortadan kaldırılması, tüketim kalıplarının değişmesi, doğanın ve sunduğu kaynakların korunumu gibi konular öncelikli sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yerini aldı, dahası atıksız bir dünyanın yaratılması için atıksız ekonomi süreçleri hedeflendi (Proposal for Sustainable Development Goals, 2014: 1).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) web sitesinde[66] sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin tamamını kapsayan 19 madde şöyle sıralanmıştır: 1. Sıfır yoksulluk, 2. Sıfır açlık, 3. İyi bir sağlık ve refah, 4. Kaliteli eğitim, 5. Cinsiyet eşitliği, 6. Temiz su ve sıhhi tesisat, 7. Maliyeti düşük ve temiz enerji, 8. Onurlu bir iş ve ekonomik büyüme, 9. Endüstri, inovasyon ve altyapı, 10. Eşitsizliğin azaltılması, 11. Sürdürülebilir şehirler ve toplumlar, 12. Sorumlu tüketim ve üretim, 13. İklim eylemi, 14. Su altı yaşam, 15. Yeryüzünde yaşam, 16. Barış, adalet ve güçlü kurumlar, 17. Hedeflere ulaşmak için işbirliği. İlk birkaç maddeye "hayat-değiştiren sıfırlar" denilmiş, sıfır yoksulluk, sıfır açlık, sıfır ayrımcılık gibi ilkeler benimsenerek dünyada sürdürülebilir, insan dışı yaşamın da hesaba katılarak alışılagelen yıkıcı düzenin değişmesi için adımlar atılması planlanmıştır. Bu planlamalar filozofun dediği gibi tabiatla barışın ilk adımları olarak görülebilir, geç kalınmış[67] ilk adımlar.

Picard ve Beigi (2020) çalışmalarında Enerji Emperyalizmi'nin ekstraksiyon ve kirlenme ile ikiye katlanan bir fenomen olduğunu ileri sürmüştür. Enerji ekstraksiyonunun kapitalist mantığı işgal edilmiş, yağmalanmış ve önceki sosyal

---

[66] UNDP'nin hedefleri bir araya topladığı plan ve açıklamalarına ulaşmak için; https://www.cn.undp.org/content/china/en/home/sustainable-development-goals.html

[67] Bazıları için verilen zararın dehşet verici büyüklüğünü geri çevrilemez olarak değerlendirmektedir. Örneğin, Picard, Barsalou ve Beigi (2017), Paris Anlaşması için "boş bir çaba" ya da zaman kaybı" der.

ilişkilerinden koparılmış kapitalist devletin sınırlarının dışında bulunan coğrafik alanlarda sömürgenin genişletilmesine dayanır. Bu sermayenin "ilkel birikimi", Marx'a göre kendine yeterli olmaya yabancılaşmış iş gücünün yarattığı artı değerden kaynaklanır. Fakat, Ekolojik Marxistler (Ekomarxistler) ilkel birikim okumalarında bu yabancılaşmanın altında yatan ekolojik nedenin de aynı derecede eşit olduğunu vurgularlar: doğal yaşamdan uzaklaşma. Ekomarxist değerlendirmeler ışığında, Enerji Emperyalizmi *kirleterek biriktirme* süreci olarak değerlendirmek mümkündür. Savaş ekonomisi ve petrole olan gereksinimin giderilmesi için birikim yapılırken doğaya verilen zarar göz ardı edilir (Picard ve Beigi, 2020). Frank (2010) bu yağma ve sömürü yoluyla yeniden yapılanma sürecini *Ekolojik Emperyalizm* olarak adlandırır. Kolombcu değiştokuş sayesinde dünyaya yayılan yeni yiyecek türleri, besin üretiminde çeşitlenmeye yol açarken talebi karşılayabilmek için çoğu yerde ormanların ve doğal hayatın tahribine yol açmıştır. Yeni dünyanın keşfinden 1800'lere kadarki zamanda deniz ticaretinin gelişmesi ile yol açılması ve gemi inşası gibi faaliyetler için ağaçların fütursuzca kesilmesi ve ormansızlaşma süreci başlamış, mısır ve patates gibi temel gıda ürünlerinin yetiştirilmesi için alan açılma gereksinimi ormansızlaştırma sürecini şiddetlendirmiştir (Frank, 2010: 85; 88).

Sürdürülebilirliği gündeme getiren en önemli meselelerin başını dünyadaki büyük yoksulluktan sonra ve belki de aynı önem düzeyinde iklim ve küresel ısınma çeker. Serre bu dönemi küresel tarihin doğaya, küresel doğanın da tarihe girdiği, felsefenin tamamen yeni bir alanı olarak niteler (Serre, 1995: 4).

Doğanın tahribi üzerine susuzluk, sel baskınları, tsunami, orman yangınları, pandemi gibi insanın baş etmekte zorlandığı bir yığın felaket uzunca bir süredir göz ardı edilen meseleleri gündeme taşımış, küresel olan bu problemlerin çözümünde—çoğu ülkede hala hak ettiği önemi görmese de—bir kısım önlemler alınmaya çalışılmaya başlanmıştır. İklim değişikliği ve küresel ısınma son birkaç on yılın en sıcak konularından olmasına karşın, birincisi belli bir ülkenin sorunu olmayıp tüm dünyayı ilgilendirmesi ve ikincisi etkilerinin gözle görülür ve tüyler ürpertici seviyeye henüz gelmemiş olması nedeniyle ancak 2010'ların ortalarında ciddiye alınan bir

mesele olmaya başlamıştır. 2015 Paris İklim Konferansı iklim değişikliği ve küresel ısınma konusunda ciddi adımların küresel çapta atıldığı ilk olmasa da en önemli toplantıdır. Hemen 4 yıl sonrasında ortaya çıkan ve olağan işleyişi küresel çapta değiştiren COVİD-19 salgını ile birlikte yoğun insan faaliyeti, hız ve teknolojinin etkisiyle doğa ve insan dışı yaşamın tamamen göz ardı edildiği bu zamanların değişmesinin gerekliliği gündeme gelmiştir. Bilhassa 2019 Aralık'ında Çin'de başlayıp 2020 Mart'ında artık hemen tüm dünyaya yayılmış olan pandemi sonrasında, iklim değişikliği ve insan eliyle yaratılan zararın giderilmesi için 2015 Paris İklim Konferansından beri yapılması öngörülenlere yenileri eklenmiş ve çalışmalar hız kazanmıştır. Ülkeler sorumluluk alıp iklim sorununun gerçekliğini tartışmayı bırakarak çözüm yaratmaya önlemler almaya başlamıştır. Ancak bu uğraş dikkatle yapılmalı ve çevre için mücadelede "kimse geride bırakılmamalı"dır[68]. Polonyalı sosyolog Zygmunt Bauman'ın "boşa geçmiş yaşamlar" tanımı yaşamını evsiz barksız, mülteci kamplarında, kurak arazilerde ya da sel baskınları içinde kaybetmekte olan milyonlarca insanı kapsar. Karbon kirliliği ile hep birlikte bu insanlara negatif insan dışsallıkları, mülteci kotaları veya ticareti yapılabilir boşa harcanmış hayatlar olarak görmeye başladık tıpkı finans sektöründe, kötü hisse senetlerinin düşüşe geçmesi gibi (Picard et. al., 2017).

10,000 yıldan fazla bir süredir yerkürede var olagelen görece istikrarlı iklim değişmektedir. 1880'lerden beri, gezegenimizin ısısı 1,1^{o}C derece artmakta; bunun sonucunda ortalama ısı artışı nedeniyle ile, sıcak hava dalgaları ve sel gibi ani fiziksel tehlikelerin sıklığı ve şiddetinde artış ve kuraklık ve deniz seviyesinin yükselmesi gibi kronik tehlikelerin de derinleşmesi söz konusu. Çin'e bakıldığında, iklim değişikliğinin ülkeyi daha sıcak ve daha nemli hale getirmesi beklenmekte. Emisyon şu anki seviyesinde artmaya devam ederse, 2030 yılına gelindiğinde aşırı sıcaklar ve ölümcül sıcak hava dalgaları nedeniyle özellikle Doğu Çin'de 10 ila 45 milyon insanın etkileneceği tahmin edilmekte. Dış mekanlardaki çalışma saatleri ortalaması aşırı

[68] Sürdürülebilir Kalkınma hedeflerinin sloganı: "No one left behind."

sıcaklar ve nem nedeniyle sürekli düşmekte, bugün yüzde 4, 2030'a kadar yüzde 6,5 ve 2050'ye kadar yüzden 9—bu her yıl GSYH'de 1 ila 1,5 trilyon $ kaybın olması anlamına geliyor. 1980'de bir tür 50 yılda birlik bir olay olan yoğun yağış, 2030'da iki ya da üç kez, 2050'de ise üç ila altı kez bekleniyor (Woetzel et. al., 2020: 4). Tüm bu öngörülerle çizilen korkutucu senaryonun tersine çevrilmesi için hem ulusal hem küresel çapta birçok plan ve strateji geliştirilmektedir. İklim değişikliği ve beraberinde gelenler hem yaşam şartlarını hem de ekonomiyi derinden etkilemekte ve etkilemeye devam edeceği tahmin ediliyor. Önlemlerin maliyetinden kaçınan ülkeler bu önlemler alınmadığında çok daha pahalıya patlayacak sonuçlarla ve sadece kendi sınırları içinde olmamak üzere karşı karşıya kalacağı öngörülmekte. Yoğun biçimde üretimin yapıldığı ülkelerin başını çeken Çin alınacak önlemler konusunda, politika üretme ve uygulama konusunda da başı çekmek için, özellikle COVİD-19 pandemi süreci ve sonrasında harekete geçmiştir. Fiziksel riskin artışını önlemek ve iklimin istikrarını sağlamak için sera gazı emisyonunun hızlıca düşürülmesi ve nihayetinde sıfırlanması gerekli. Çin'in iklim sorunu ve fırsatlar konusunda gayreti hayranlık verici ancak daha fazlası gerekli çünkü özellikle yoğun sanayi üretimi nedeniyle küresel emisyonun yüzde 20'si hala Çin'e ait, ki bu 16 gigaton karbondioksite eşittir. *McKinsey Global Institute, McKinsey & Company's Greater China region, Sustainability and Global Risk* tarafında ortak bir çalışmada güncel uygulamalar açıklanmış, ülkelerin bu konudaki faaliyetleri özellikle Çin'de ne olup bittiği Haziran 2020'de yapılan çalışmada Woetzel ve diğerleri tarafından ortaya konulmuştur. Çalışmaya göre yapılan ve yapılması düşünülen eylemler şöyle sıralanabilir (Woetzel, et. al., 2020):

> Küresel sürdürülebilir kalkınmayı destekleme ve iklim değişikliğinin sebep olduğu zararları azaltmada Çin '4+3+3' iklim müdahalesini benimseyebilir. '4+3+3' iklim müdahalesi iklim değişikliğine karşı izlenecek adımların net bir sıralamasıdır. Aşırı tüketim, sorumsuz üretim, haz peşinde insanın döngüsel ekonomiye adapte olmayışıyla içinde yaşadığı ve kendini dışında tuttuğu çevreye sorumluluk duymayarak antroposen

çağla[69] başlayan doğada yol açtığı tahribata bulduğu çözümler sıralamasıdır. Azaltma (4 adım), Adaptasyon (3 adım), Küresel çapta sürdürülebilir kalkınmayı destekleme (3 adım).

Azaltma: De-karbonizasyona yardımcı olma

- Verimlilik, optimizasyon ve döngüsellik yoluyla talebi düşürme
- Enerji ve yakıt bileşimini değiştirme
- Karbon-yönetimi sanayisini büyütme
- Metan ve nitröz oksit emisyonunu düşürme

Adaptasyon: Planlama ve altyapının merkezine dayanıklılığın konulması

- Şehir altyapı planlamalarına dayanıklı sistemler kurulması
- Dayanıklılık temelli olarak planlama ve risk değerlendirmelerinin yenilenmesi
- İklim riski yönetiminde finansal yeniliklerin teşviki

Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın küresel olarak desteklenmesi

- İklim çözümlerinin geliştirilmesi, artırılması ve ihraç edilmesi
- Yeşil projeler için küresel sermaye hareketliliği
- Küresel iklim için işbirliğinin desteklenmesi (Woetzel et. al., 2020: 23).

Paris Anlaşması doğrultusunda ilk 4 adım detaylı açıklanmıştır ve Çin'in emisyonu azaltmasına ve de-karbonize olmasına yardımcı olacak 4 yol belirlenmiştir: 1. Enerji verimliğinin artırılması, endüstri süreçlerinin optimizasyonu, döngüsel ekonomi[70]

---

[69] İnsanın sanayileşme sonrası doğa üzerinde etkisi hiç olmadığı kadar fazlalaştı. Canlı türlerinin azaltılması, nükleer bombanın kullanılması, kaynakların aşırı tüketimi, küresel ısınma ve iklim değişikliği, okyanuslardaki yaşama kadar ulaşan insan etkisi… İnsan faaliyetlerinden doğanın yoğun biçimde etkilendiği bu dönem 2000 yılında Paul Crutzen ve Eugene F Stoermer tarafından **antroposen çağ** olarak adlandırılmıştır. Daha fazla bilgi için; https://www.nationalgeographic.org/encyclopedia/anthropocene/

[70] Kullanılan her şeyin yeniden üretime, geri dönüşüme tabi tutularak tekrar tekrar kullanımının sağlanması yoluyla, atıksız bir ekonomik sistem yaratılması döngüsel ekonomi olarak adlandırılır. Detaylı bilgi için; https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2018-circular-economy-what-we-want-to-know-and-can-measure-3217.pdf

önlemleri, tüketici davranışlarında değişimin desteklenmesi gibi talep-yönlü olarak emisyonun azaltılması; 2. Enerji ve yakıt kullanımında değişime giderek emisyonun azaltılması. Enerji ve taşımacılık Çin'in gaz emisyonunun 3'te 1'ini oluşturmakta ve etkinsiz kömür santralleri terkedilip yerine yenilenebilir enerji kullanımına geçilirse önemli bir adım atılmış olacaktır. 3. Karbon-yönetimi endüstrisinin büyütülmesi emisyon salınımının azaltılmasında temeldir. Çin karbon yakalama, kullanma ve depolama teknolojilerinin[71] geliştirilmesine ve yeniden ormanlaşmaya yatırım yapabilir. 4. Metan ve nitröz oksit gibi karbondioksit-dışı gaz salınımının da düşürülmesi gereklidir. Bu da metan emisyonunda azalma yaratacak olan gübreleme/aşılama uygulamaları gibi tarım ve besin sisteminde reformları kapsar.

Çin gerek ülkenin büyüklüğü gerekse büyük ölçekli üretimin en büyük paydaşı olması, sanayileşme yoğunluğu ve tüketim artışı gibi nedenlerle global gaz salınımında yüzde 20 gibi büyük paya sahip. O nedenle tıpkı ekonomik büyümesinin diğer ülke ekonomilerine yaptığı dışsal katkı gibi, ulusal çapta alınacak önlemler de iklimle mücadelenin küresel seyrine büyük katkı sağlayacaktır. Daha az salınımı olan bir ülkenin alacağı önlem daha küçük bir etki yaratacakken ölçek büyüdüğü için Çin'in atacağı küçük adımlar "insanlık için büyük adım"lara dönüşebilecektir. Uluslararası Kalkınma Bilgisi Merkezi başkan yardımcısı Xiheng Jiang'ın OECD için 28 Şubat'ta hazırladığı çalışmaya göre Çin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini aşırı yoksulluğun ortadan kaldırılması, ekolojik bir medeniyetin inşası ve küresel iklim ve sürdürülebilirlik yönetimine katkıda bulunma şeklinde üç ana alanda gerçekleştiriyor.

Yıllara göre iklim değişikliğini hedefleyen önemli adımları Woetzel et. al.'ın (2020) bahsi geçen makalelerinde özetledikleri şekilde şöyle sıralayabiliriz:

[71] Karbondioksitin çevreye salınımı yerine parçalama, depolama ve zararsızlaştırmanın sağlanmasını kapsayan teknolojilerdir. Ayrıntılı bilgi için; http://www.yegm.gov.tr/teknoloji/ccs_teknolojileri.aspx

2013- Hava Kirliliği Kontrol Eylem Planının İklim Değişikliği Adaptasyonu için Ulusal Strateji yayınlamışlardır. Bu plana göre kömürle çalışan yeni güç santrallerinin açılması yasaklanmıştır.

2014- 2014-20 İklim Değişikliği Ulusal Planı yayımlandı. Bu planda, 2020'ye kadar 700 GW yenilenebilir enerji üretimini hedeflendi.

2015- Çin, kendi *Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkı Niyetleri*nde (Intended Nationally Determined Contribution- INDC), karbon emisyonunu 2030'a kadar en üst seviyesine taşınacak olan karbon emisyonunu birincil enerji kaynaklarının içinde fosil olmayan enerji kaynaklarının payını %20 civarına taşımak sureyle azaltma sözü verdi.

2016- Çin, gelişmekte olan ülkelerde iklim değişikliği ve kalkınma ilişkili problemlere harcanması için 5,1 milyon dolarlık yardım sözü verdi. Bunu Paris iklim anlaşmaları kapsamında küresel ısınmanın 2°C'lik artışın altında tutmak için yaptı.

2017- Çin yenilenebilir enerji için 126,6 milyar dolarlık yatırımının karşılığını aldı ve fosil olmayan yakıtların Çin'in birincil enerji kaynakları içindeki payı %12'den %14,3'e çıktı.

2018- Çin 2005 yılına göre karbon yoğunluğunu yüzde 45,8 azaltarak planının iki yıl ilerisinde hedeflere ulaştı (Woetzel et. al., 2020: 20). Tüm bunlara rağmen Çin hala zararlı gaz salınımının yüzde 20'sine sahip. Kişi başı CO_2 salınımı konusunda Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'nın yarısından azına sahip olsa da nüfus yoğunluğu ve Çin'in net gaz emisyonunun yüzde 30'unu oluşturan çoğunlukla kömür madenleri, yiyecek üretimi ve zirai faaliyetlerden (et ve pirinç üretimi gibi) dolayı fosil yakıt değer zinciri kaynaklı metan salınımı halen oldukça yoğun olumsuz etkiye sahip.

2.2.5. Fiziksel Yaşam Kalitesi Göstergesi Olarak Sağlık

Kalkınmanın başlangıç aşamalarında ekonomik büyümenin ilk etkileri 'fiziksel yaşam kalitesi göstergeleri' üzerinde görülür. Doğumda ölüm oranları azalır (bebek ve çocuk ölümleri, doğumda anne ölümü gibi), beslenmede iyileşmeler görülür, ortalama yaşam

beklentisi artar. Ekonomideki iyileşme sağlık sistemini sağlık sistemindeki iyileşme ise ekonomik büyümeyi etkiler. Bu etkileşim kalkınmanın özellikle ilk aşamalarında ekonomik büyümeye ciddi etki eder. İyi bir sağlık sistemi ekonomik performans artışı sağlamanın yanı sıra sosyal refahı ve huzuru da sağlar.

Sağlık konusunda yeterliliği ölçmek için 3 temel göstergeye bakılmaktadır: 1) Sağlık hizmetleri göstergeleri (doktor, medikal personel sayısı, hastane-yatak sayısı ve kapasitesi, finansal destekler, sağlık bakım hizmetleri gibi), 2) Hastalık istatistikleri (farklı hastalıkları önlemedeki oran gibi), 3) Demografik göstergeler (doğumda yaşam beklentisi, ölüm oranları ve çocuk ölümleri gibi). Bu üç temel göstergeye göre sağlık hizmetlerinin o ülkede/bölgede kalitesini ölçmek mümkündür. İlk gösterge daha az güvenilirdir çünkü sağlık hizmetlerinin etkin ve işlevsel olup olmadığına dair bilgi vermez. İkincisi daha iyi bir tablo sunar, hastalıklarla mücadele edebilirlik önemli ve kapsamlı bir göstergedir ancak elde etmesi güç olduğundan—ki gelişmiş ülkelerde dahi kayda kayıt altına alınma oranı düşüktür—güvenilir değildir. Sonuncusu olan demografik göstergeler hem ülkeler arası kıyasa izin verecek standartlara sahip olması, hem de kolayca veri toplanabilir olması açısından en sık kullanılan sağlık kalitesi ölçme yöntemidir. Tabi bunun özenli ve dikkatli yapılması gerekir, çoğu ülke için dataların olmadığı görülür (Szirmai, 2005: 178). Bir ülkede sağlıkla ilgili koşulların durumunu belirleyen göstergeler başlıca bebek ve çocuk ölüm oranları, ortalama yaşam beklentisi, hastalık/sağlık örüntüsü, yaygın enfeksiyon ve parazit kaynaklı hastalıklar şeklinde özetlenebilir.

Çocuk ölümlerine yol açan faktörler iki kategoride sınıflandırılabilir, ulusal düzeyde etkenler ve hanehalkının etkileri. Sağlık hizmetlerinin kapsayıcılığı ve kalitesi, tıbbi uzmanlık, yoksulluk, mali yardımlar, kamu sektörü sağlık politikaları, ulusal okuryazarlık durumu, nüfus programları ve doğurganlık ulusal etkenler olarak sıralanabilir. Hanehalkı düzeyindeki etkiler ise daha çok hanehalkının davranış ve kapasitesiyle ilgilidir; sosyoekonomik durum, ailenin kültürel ve sosyal normları, ebeveynlerin eğitim durumu, kaç çocuk yapmak istedikleriyle alakalı görüşleri ve kadının sosyoekonomik bağımsızlığı olarak özetlenebilir (Khan, et. al., 2018: 35).

Mosley ve Chen (1984) çalışmalarında hastalık ve ölüm riskini doğrudan etkileyen etmenleri ortaya koyarlar. Çocukların hayatta kalmasını etkileyen tüm sosyal ve ekonomik belirleyiciler bu değişkenler yoluyla etki eder. Beş grupta toplanabilecek bu değişkenler şöyledir: 1) Anneyle ilgili faktörler: Yaş, parite, doğum aralığı, 2) Çevre kirliliği: hava; yiyecek/su; deri/toprak/cansız nesneler; böcek vektörleri, 3) Besin eksikliği: kalori; protein; mikro besinler (vitaminler ve mineraller), 4) Yaralanma: Kazara; kasti, 5) Kişisel hastalık kontrolleri: Kişisel önleyici tedbirler; tıbbi tedavi (Mosley ve Chen, 1984: 27). Tüm bunların çocuk ölümlerinde etkisi vardır. Annenin sağlığı çocuğu doğrudan etkilediği gibi belli çevresel faktörler değişmeden bazı hastalık ve onların yol açtığı zarardan kaçmak da mümkün olmayacaktır. Dahası bir bebeğin 0-5 yaş arasını sağlıklı geçirebilmesi için beslenme faktörü ve tedbirler de hayati önem taşır. Çocuk ölümlerinin yüksek sayıda olması düşük sosyoekonomik kalkınmanın göstergesidir (Anderson et. al., 2002). Üstelik bunun hem ekonomik hem sosyal sonuçları vardır, aile yapısını etkilediği gibi doğum oranlarını da artırır.

Sağlık sistemine yapılan yatırımlar, izlenen politika ve mali teşvikler önemlidir. Ancak sağlık yalnızca sağlık hizmetlerinin sağlanmasıyla tesis edilemez, en az sağlık sistemi kadar önemli olan sağlıklı çevredir; temiz hava ve suya ulaşabilme, gıda güvenliği, yeterli barınma imkanları bulunması gibi. Dahası doğum öncesi ve sonrası bakım da oldukça önemlidir ve tüm bunlar yalnızca sağlık hizmetleri ile karşılanamaz (Torjman, 2000: 4). Sağlık, çok kapsamlı ele alınması gereken, birçok değişkene bağlı olarak gelişim gösteren bir alandır. Örneğin, eğitim sağlık koşullarının iyileşmesinde büyük öneme sahiptir. Eğitim seviyesindeki artış sağlık koşullarında artışı beraberinde getirir. Sağlık, eğitim ve çocuk ölümleri konusunda çalışmalar yapan Mosley'e (1983) göre eğitim, özellikle annenin eğitimi, çocuk ölümlerini büyük ölçüde azaltıcı etkiye sahiptir. Mosley çalışmasında eğitimin önemini fazlaca vurgulamış hatta eğitimin sağlığa olan etkisinin sağlık yatırımlarından daha fazla olduğunu iddia etmiştir.

Özellikle kentlilerde, babanın eğitim seviyesi geliri etkilediği için önemlidir. Hanehalkının varlığı, gelir ve tüketimi gelire bağlı olduğu için babanın eğitim durumu gelir etkisi göz önüne alındığında hanehalkı sağlığı üzerinde bir etkiye sahiptir. Dahası

babanın eğitimi tavır ve tercihlerini de, çocuk bakımındaki seçimlerini de etkileyecektir. Babaların tercihleri özellikle daha az eğitimli bir kadınla evli olan ailelerde çocuğun hayatta kalabilmesi için elzemdir. Annenin eğitimine gelindiğinde durum tamamen farklılaşır, onların becerileri, zamanları ve sağlıkları belirleyiciler üzerinde doğrudan etkiye sahiptir. Çocukla anne arasında hem hamilelik hem emzirme sürecindeki biyolojik bağ nedeniyle annenin sağlık ve beslenme durumu çocuğun yaşamını sürdürebilmesi için çok mühimdir. İnsan hayatındaki en korumasız ve kırılgan aşama olan fetüs ve bebeklik dönemi tamamen anne bakımından etkilendiği için annenin eğitim seviyesi bebeğin beslenme, hijyen, koruyucu hekimlik, hastalıkların tedavisi gibi tercihlerini ve dolayısıyla doğal olarak bebeğin hayatta kalma sürecini etkileyecektir. Hatta çocuğun hayatta kalma şansının buna bağlı olduğu iddia edilebilir (Mosley, 1983: 34).

Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde ilk 3'te yer alan 5 yaş altı ölüm oranının 2030 yılına kadar en az 1000'de 25'e düşürülmesi hedeflenmektedir. Çin'de bu oran bugün 1000'de 6,8'dir; 1969'dan (81,1) 2019'a (6,8) 50 yıllık sürede oranı 10'da 1'in altına düşürmeyi başarmıştır Çin. Dünya geneli ortalamasına bakıldığında bu sayı 1000'de 28,2'dir (The World Bank, 2021b).

Fiziki yaşam kalitesi göstergelerinden en önemlilerinden biri sağlık ve beslenmeyle ilgili iyi bir sonuç olan doğumda beklenen yaşam süresidir. Çevreye verilen zarar dahi yaşam süresini etkileyeceğinden bu gösterge sağlıkla alakalı birçok konuda bilgi sağlar. Çin'de yaşam beklentisi görece yüksektir (Naughton, 2007: 222). Dünya Bankası verilerine göre yaşam beklentisi 2000'de 71,3'ten 2019'da 76,9'a yükseldi. Dünya ortalaması 2000 yılında 67,5 ve 2019'da 72,7'dir. Yüksek gelirli ülkelerde ise ortalama olarak bu sayı 2000'de 77,4 iken 2019'da 80,8'e yükselmiştir (The World Bank, 2021a).

Yaşam süresi beklentisindeki bu düzenli artış Çin'deki gelir artışının sağlık ve beslenme koşullarını iyileştirdiğine dair destekleyici bir gösterge olarak ele alınabilir. Nitekim son birkaç on yılda hızlı büyüme sağlık, yoksulluk içinde yaşayanlarda beslenme, kadının sosyal rolü gibi konularda kurumsal erozyona yol açmıştır. Yaşam

beklentisi istatistikleri dengede bir ekonomide, ekonomik büyümenin pozitif etkilerinin sosyal güvenlik kurumlarında erozyona yol açan negatif etkilerinden fazla olduğunu göstermiştir. Ancak yaşam koşullarındaki iyileşme ekonomik büyümeyle kıyaslanamayacak kadar yavaş gerçekleşmektedir. Zaten yaşan süresi AIDS ile mücadele verenler dışından dünyanın tüm ülkelerinde uzamaktadır, Çin bu konuda bir istisna değildir, istisna olduğu konu 1982 yılında geliri çok düşükken de yaşam beklentisinin uzun olmasıdır. Çin'de gelir yaşam beklentisine yetişmiştir, yaşam beklentisi gelirle artmamıştır (Naughton, 2007: 222). Ancak sağlıkta genel görünüme bakılırsa, Çin'de de tüm dünyada olduğu gibi koşulların iyileşmesi söz konusudur.

1950'de yapılan İlk Ulusal Sağlık Konferansı sonrası bir sağlık hizmetleri rehberi yayımlandı. Bu rehbere göre kentte çalışan işçilere, kırsalda tarımda çalışan köylülere ve askerlere hizmet verilecek, korumacı hekimliği öncelikli olarak uygulayacak ve hem Batı hem geleneksel hekimlik geliştirilecekti. 1965'te Mao'nun Sağlık Bakanlığından kırsaldaki koşulların iyileştirilmesini istemesi üzerine kentteki doktorlar toplu olarak kırsala gidip hizmet veriyorlardı ve sağlık görevlileri eğitim alarak ***çıplak ayaklı (barefoot) doktorlar***a dönüşmüşlerdi. Kooperatif medikal sistem söz konusuydu, klinikler köylüler tarafından finanse ediliyordu, bu sistem ilk aşamalarda yaygın olarak kullanıldı. 1978 sonrası ise Mao-sonrası sosyalizmde yeni dönem başladı. Diğer alanlarda olduğu gibi sağlıkta da reformlar oldu ve geçen 30 yılda geliştirilen sağlık hizmetleri politikasının temel ilkeleri aynı şekilde sürdürüldü. 1980'lerde ortaya konan en önemli üç ilke, bu politikanın devamını şeklindedir:

- Kent ve kırsalda temel sağlık hizmetlerini pekiştirmek ve geliştirmek;

- "Önce önleme" ile hastalıkları önleme ve kontrolünü güçlendirmek; ve

- Geleneksel Çin tıbbını ve Batı tıbbı ile entegrasyonunu geliştirmek ve teşvik etmek (Shi, 1993: 724). Ek olarak konulan ilkeler ise demografik ihtiyacın gerektirdikleridir:

- Anne-çocuk sağlığı ve aile planlamasını geliştirmek;

- Tıp alanını iyileştirmek ve sağlık görevlileri yetiştirmek;

- Biyomedikal araştırmaları yoğunlaştırmak ve kolaylaştırmak;

- Eğitimle yönetim becerilerini geliştirerek sağlık yönetimini iyileştirmek (Shi, 1993: 724).

Yedinci Ulusal Beş-Yıllık Sağlık Planında (1986-90) sağlık hizmetleri hedefleri daha kapsamlı konularda spesifik olarak belirtilmişti. 1990 yılına kadar, içme suyunun kalitesinin artırılması; viral hepatit, kızıl, kuduz, sıtma ve tüberküloz gibi hastalıklarla mücadelede aşılamanın tüm çocukların %85'ine ulaşması; modern doğum yöntemleri ile bebek ölümlerinin azaltılması; hastanelerde yatak sayısının 400.000'e ulaşması; kırsalda hastane ve kliniklerin iyileştirilmesi; geleneksel Çin tıbbı için kapasitenin hastanelerde 80.000 yatağa çıkarılması; her yıl 150.000 tıp öğrencisinin mezun olup medikal hizmete girmesinin garantilenmesi; kurumsal istihdam ve yönetimde reformların yapılması ve son olarak uluslararası işbirliğinin artırılması öngörülmüştür (Shi, 1993: 725).

Son 10 yılda yapılan sağlık reformlarına gelindiğinde ise, Çin temel sağlık hizmetlerini öncelikli olarak görmüş bu alanda yenilik ve yatırımlar yapmıştır. Ancak sistem bazı eksiklikler nedeniyle yüksek kalite ve değerde bir hizmeti sağlayamamaktadır. Yurttaşlarına evrensel ve eşit erişimi mümkün kılan yüksek kalitede temel sağlık hizmetleri sunmayı hedefleyen reformlar öncelikle maliyeti yüksek olan hastane merkezli dağıtım sistemi nedeniyle başarıya ulaşmadı. Epidemiyolojik geçiş yaşayan Çin'de yaşlanan nüfusun ihtiyaçlarına hitap edemeyen sistemin değişimi için birçok politika önerisi ortaya konuldu. Çin kronik ve bulaşıcı hastalıkları önleme ve onlarla baş etmede temel sağlık hizmetlerine dayalı entegre olmuş dağıtım sistemi inşa etti. Bu esnada hükümet 2008 yılında 19 milyar ¥ olan sağlık harcamasını 2018'de 10 kat artırarak 197 milyar ¥'e yükseltmiştir. 2016 yılında başlatılan 2030'da Sağlıklı Çin Planlamasında temel sağlık hizmetlerinin önemi vurgulanmış, sağlık gelişimine dair yeni direktifler ortaya konulmuştur. Buna göre, koruyucu hekimlik ve birinci basamak tedavi öncelikli hale gelmiştir. Bu kurum 2019 COVİD-19 salgınıyla temel sağlık hizmetlerinin önemi bir kez daha ortaya çıkmış hem COVİD-19 takip ve tedavisini hem de rutin sağlık kontrollerini devam ettirmiştir. Çin'de

popülasyonun sağlığı için yeterli olmayan ve ciddi ekonomik etkileri olan temel sağlık hizmetinin niteliği çok ciddi ölçüde farklılık göstermektedir (Li et. al., 2020: 1802). Refah ve mutluluğun ilk koşulu olarak görülen sağlık, koşulları ve sunduklarıyla giderek iyileşen bir sektör haline gelmiştir. Son birkaç on yılda sağlık sistemi hemen bütün dünyada iyileşmiş, bundan Çin'in de içinde olduğu gelişmekte olan ülkeler de payını almıştır. Yine de tüm vatandaşlarına eşit ve kaliteli bir sağlık hizmeti verebilmek için hala gidilecek çok yol vardır.

Bu iyileşmenin birden fazla sebebi vardır. Tıp teknolojilerindeki iyileşme, temiz suya ulaşımın kolaylaşması ve yaygınlaşması, hijyen ve temizlik ürünlerinin ucuzlaması ve yaygınlaşması, hayvanlardan geçen hastalıklara karşı çözümler bulunması ve koruyucu hekimliğin gelişmesi, beslenme koşullarında iyileşme, sağlık hizmetleri politikaları ve eşitlikçi büyüme modelleri bunlar arasında en önemlileri olarak sıralanabilir (Szirmai, 2005: 192). Sağlık hizmetlerine ulaşmadaki eşitsizlik gelir eşitsizliğiyle el ele gitmektedir ancak gelir transfer ve sivil toplum aracılığıyla transfer edilebilirken sağlık edilememektedir. Dahası insanların küre çapında mutluluk ve refahını belirleyen en önemli etmen sağlık iken sağlık hizmetleri yoksunluğunun giderilmesi gerekir (Limanlı, 2021a: 158-159). Yine sürdürülebilir kalkınmayı tartıştıkları çalışmada Dempsey ve diğerleri sosyal eşitliğin sağlanması için belli hizmetlere olan optimal mesafeyi sıraladıklarında ilk başta gelen hizmetin doktor/ameliyathane olduğu görülür. Bu listesi[72] literatürde üzerinde konsensüs oluşmuş bir listedir (Dempsey et. al., 2009: 6)

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi deyişi insan hayatında sağlığın önceliğini vurgular. Bugünün iktisadi sisteminde ekonomik büyüme ile sağlık sisteminin iyileştiği bakış açısı hakim olsa da Husain (2009) yaptığı çalışmada bunun tersi bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Belli kriterler yerine getirildiğinde, ülkenin gelir durumundan bağımsız olarak sağlık sisteminin çok iyi çalıştığı ve hatta

[72] Doktor/ameliyathane, Postane, Eczane, Süpermarket, Banka/inşaat topluluğu, Bakkal, İlkokul, Restoran/kafe/paket servisi, Bar, Kütüphane, Spor/rekreasyon tesisi, Toplum Merkezi, Çocuklar için tesis, Kamuya açık/yeşil alan.

sürdürülebildiği görülmüştür. Geniş ölçekte çeşitli başarılı durumlardan yapılan çıkarıma göre şu öğeler başarılı bir sağlık sistemi yaratmak için yeterlidir: 1) Uluslararası ve ulusal çapta öngörülebilir ve yeterli fon, 2) Siyasi liderlik ve destek, 3) Etkin dağıtım sistemi içinde sürdürülebilir fiyata teknolojik yenilik, 4) Biomedikal veya kamu sağlığı yaklaşımında teknik konsensüs, 5) Sahada iyi yönetim ve son olarak 6) bilginin etkin kullanımı. Husain'e göre bu kriterler sağlandığında en yoksul ülkelerdeki en zayıf sağlık sistemleri bile etkin hale gelecektir.[73] Doğru politikalarla güçlendirilen sağlık sistemi ekonomik kalkınmayı destekleyici etkiye sahiptir (Husain, 2009: 26).

Husain'in 2009 yılında yapmış olduğu çalışma bu tezin "önce kalkınma" iddiasını destekler niteliktedir. Çalışmasının sonuç kısmındaki son paragraf şöyle şöyle başlar: "O zaman kritik soru politikanın "önce-sağlık" ya da "önce-büyüme" yaklaşımını tercih etmesidir". Sağlığa yapılan yatırımın çarpan etkisi (eğitime yapılanda da böyledir) çok yüksektir ve ekonomik büyüme ve kalkınmaya ciddi bir katkı sağlar. 2000 yılı Ocak ayında Dünya Sağlık Örgütü Makroekonomi ve Sağlık Komisyonu nispeten az sayıda belirli müdahaleler de dahil olmak üzere önemli sağlık hizmetlerinin dünyadaki yoksulları kapsayacak şekilde genişletilmesinin her yıl milyonlarca hayat kurtarabileceğini ve yılda yüz milyarlarca dolar artan gelire dönüşeceğini öne sürerek düşük gelirli ülkelerde sağlık sektörü yatırımlarını teşvik etmek için güçlü önerilerde bulunmuştur. Sağlığın katkısının nicelleştirilmesi ekonomik büyüme temelli politikaların az da olsa erdemlileşmesine neden olmuştur.

2.2.6. Sosyal Güvenlik Harcamaları

Neoliberal sistem içinde ekonomik yapıyı piyasaya bırakılırken, sosyal düzenlemeler Dünya Bankası'nın sınırlarını genişletip geliştirdiği sosyal güvenlik sistemi ile gerçekleştirilmiştir. Geçiş ekonomilerinde de sosyal güvenlik sistemleri piyasalaşma ile birlikte başlamıştır. Sosyal politikalar toplum büyük kesiminin, gelişim sürecine

[73] Örneğin Afrika'da 2001-2006 arasındaki 5 yılda kızamıktan ölenlerin sayısı %75 azalmıştır.

katılımını sağlayarak devletin meşruiyeti açısından önemli bir etken olmakla kalmaz, daha önemlisi kapasite ve yetenek artırıcı etkisiyle bireysel ve toplumsal düzeyde kapsamlı etkiler yaratmak suretiyle işgücünün niteliğini artırır (Yaşgül, 2014: 140).

Çin'de bölüşüm sistemi temelde emeğe dayanmaktadır, verimlilik başta olmak üzere sermaye, teknoloji ve yönetim kapasitesi de aşamalı olarak bölüşümde etkili olmuştur. Ana akım yaklaşımdan ayrılan Çin Modelinde fayda maksimizasyonunun yerini halk merkezlilik aldığı için yoksullukla mücadele projeleri, istihdam sağlama projeleri, ve asgari geçim olanakları sistemini kapsayan sosyal güvenlik ve hizmet sistemleri oluşturulmuştur (Jiang, 2013: 411).

Xiaoping 1985 Ekim'inde yapılan Parti Kongresinde "Önderlik hizmet demektir. … Önderler daha çok reel iş görmelidirler." demiştir (Guoliang, 2015: 257). Sosyalist rejime sahip olan Çin'de sosyal güvenlik hizmetleri halkın refah artışının sağlanmasında oldukça önemli yer tutmaktadır. Kırsalda ve kentte yapılan reformların bir kısmının buna odaklanması bu nedenle tesadüf değildir. Modern Çin'in mimarı olarak görülen Xiaoping'in önderlik ile hizmeti bir tutması sosyalizmin gereği olduğu kadar Çin yönetiminin halk merkezli yaklaşımının da bir sonucu olarak görülebilir.

Dışa açılan ve reformlar yapan Çin üzerinde küreselleşmenin etkisi sosyal güvenlik alanında da görülmüştür. Sosyologlar geçmişte ülkeler arası yeniliklerin yayılması ve kültürel etkileşimlerden bahsederlerdi. Son zamanlarda neo-kurumsalcılar ülkelerin birbirlerinin kurumsal yapısını ve sosyal politikalarını taklit ettiğini ileri sürmektedir. Örneğin, Japonya'da sosyal hizmetlerin Britanya gibi Avrupa ülkelerine bakılarak oluşturulduğu bilinmektedir. Çin'in de bugün paralel şekilde başka ülkelere bakarak kendine alternatifler üretmek istemesi bu yüzden sürpriz değildir. Diğer ulusları inceleyerek kullandığın-kadar-öde (pay-as-you-go) şeması ile piyasa merkezli alternatifler yaratmıştır (Williamson ve Deitelbaum, 2005: 267).

Çin'de ademi merkeziyetçi yönetim anlayışının hakim olması ve uzunca bir süre devlete ait firmaların piyasaya hakim olmasının yalnızca ekonomik değil sosyal boyutta da ciddi bir karşılığı vardır. Çoğu zaman bu devlet firmaları topluluğun

ihtiyaçlarını gidermede ön plana çıkmış böylelikle devlet sosyal hizmet ve sosyal güvenliği de bu şirketler aracılığıyla sağlamıştır. Piyasa ekonomisine geçişte "***büyük atılım*** yerine ***uzun yürüyüşü*** tercih eden" Çin'de kaybedenlerin sayısı şaşırtıcı biçimde düşük seviyede kalmıştır (Hussain, 1994: 276).

Kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT) ekonomik etkinliklerini azaltan en önemli faktörlerden biri ağır sosyal sorumluluk yüküdür. Bir KİT hiçbir zaman tam anlamıyla (veya bugünkü neoliberal sistem içindeki tanımıyla) bir ekonomik ajan olmamıştır. Tarih boyunca hükümet politikalarını desteklemek, istihdamı artırmak, barınma, eğitim, sağlık sigortası, emeklilik maaşı gibi sosyal servis ve güvenliği sağlamak gibi hep kar etmekten öte amaçları olmuştur. Çin'deki KİT'leri Doğu Avrupa'daki benzerlerinden ayıran şey ise Çin'deki tüm KİT'lerin, özellikle büyük ve orta ölçekli olanların, sosyal hizmet ve imkanlar sağlamak suretiyle yerel halkı veya küçük toplulukları şekillendiriyor olmasıdır. Zaten KİT'lerin başında çoğunlukla belediye başkanı ya da bir grubun şefi bulunmaktadır. Geleneksel Çin aile değerleri ve istihdam baskısı KİT'ler üzerindeki refah yaratma konusunda zorunluluklar doğurarak bu firmaların gelişim sürecini zora sokmuştur (Perotti, et. al, 2014: 35-36).

Çin'de sosyal güvenlik (shehuibaozhang) diğer ülkelerde ifade ettiğinden çok daha kapsamlı bir anlama gelir. Sosyal sigorta (shehui baoxian) ve sosyal refahı (shehui fuli) Çin terminolojisinde birbirinden çok farklıdır. Sosyal sigorta emeklilik ödemeleri, tıbbi tedavi, işteyken yaralanma ve hastalık ve hamilelik gibi konuları kapsarken; sosyal refah, dezavantajlı gruplara örneğin yaşlılar, engelliler, ailesini kaybetmiş çocuklar gibi hizmet sunan sosyal hizmetler (shehui fuwu) ile talihsizlik veya felaketler nedeniyle yoksullaşan ailelere verilen sosyal yardımları (shehui jiuji veya shehui jiuzhu) kapsar. Tabii bu kapsamlı ve etkileyici sosyal refah sağlayıcılar '78 reformlarından önce kamu sahipli yada kolektif şirketler aracılığıyla yalnızca toplam nüfusun yaklaşık yüzde 18'ine tekabül eden kentli nüfusa ulaşabiliyordu. Sadece doğal felaketlerden zarar gören vatandaşlara yardım götüren devletin sosyal refah sağlayıcı olarak rolünün kırsalda çok küçük ve sınırlı olduğu söylenebilir. 1980'lerde gelen Hanehalkı Sorumluluk sistemiyle birlikte kentle kırsal arasındaki bu

bölünme derinleşti ve kırsala ulaşan yardımlar ve sosyal hizmetler yavaş yavaş erozyona uğradı. Mao sonrasında ekonomik reformlar istihdama dayalı bir biçim aldığından en fazla ilerleme emeklilik maaşları konusunda olmuştur. Diğer gelişmekte olan ülkelerin aksine Çin'de resmi sektör kentlilerden oluşuyordu ve yardım ve teşvikler de onlara ulaşıyordu. Kentsel refah konusunda yapılanlar Çin kadar yoksul olan bir ülke için olağanüstü olmasına rağmen reform öncesi Çin'i kapsamlı bir "refah devleti" olarak tanımlamak mümkün değildir (White, 1998: 176-77). Bunun en önemli sebeplerinden biri refahı artırmaya yönelik uygulamaların kentte yaşayanları kapsaması ve kırsala pek ulaşmaması olarak görülebilir; Çin nüfusunun büyük bir kısmının kırsalda yaşadığı da göz önüne alınırsa devletin kapsayıcı refah devleti olmadığı çıkarımı kendiliğinden gelir. Yine de Çin'in gelişmekte olan diğer ülkelerden birkaç konuda ayrıldığını belirtmek gerekir, ilki daha önce de söylendiği gibi düşük gelirli durumdayken dahi orta gelirli ülkelerle benzer yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranına sahipti. İkinci ve en az o kadar önemlisi, şehirde aşırı yoksulluk olgusuna rastlanmazken kırsalda ise bu durum yalnızca nüfusun çok seyrek olduğu bölgelerle sınırlıydı (Hussain,1994: 276).

Kentte sanayi sektöründe çalışanlar arasında eşitliği artırıcı politikalarla iyileşme sağlarken nüfus geneline bakıldığında bu ayrıcalıklı grubu iyileştiren politikaların ötekiler için tam tersini etki yarattığı görülür. Refah sistemi sosyalist Çin için ana elementlerden biriyken ve devlet tarafından yönetilirken, sonrasında yönetiminin ve finansman iş-birimleri (üretken işletmeler, qiye; okullar ve hastaneler gibi kamu kurumları, shiye danwei; ve devlet daireleri, guojia jiguan) tarafından idare edilmeye başladı. Artık devlet yalnızca bu iş birimlerinin ulaşamadığı çok az sayıda kişinin refahından sorumluydu. ***Küçük toplumlar*** olarak faaliyet gösteren ve ***mikro refah sağlayıcıları*** da denebilecek iş birimlerine dayalı sosyal refah sistemi Çin'i daha önceleri parçası olduğu Sovyet tarzı sosyalist refah sisteminden ayırıyordu. Dahası bir ömür aynı işte çalışma garantisi belki de sosyal refah sisteminin en temel ve güçlü yönünü oluşturuyordu (White, 1998: 176-77).

Emeklilik sosyal güvenlik sisteminin yalnızca bir ayağını oluşturur. Sağlık sigortası sistemi de son yıllarda değişmiştir. Sağlık reformunun geniş çaplı uygulaması 2000 yılına kadar başlamamasına rağmen 4 yıl sonra sistem 90 milyon işçiyi güvence altına almıştı. Sağlık sigortası reformu elbette kentli çalışanlara eskisine göre daha azını sunmaktadır ve maaşlarından yapılan sigorta kesintisinin üzerine bir de katastrofik hastalıkları kapsama almak için ayrılması gereken payın çok fazla olması durumu söz konusudur. 2002 yılında yapılan bir ankete göre, kentli işçilerin %32'sinin hiç sağlık sigortası bulunmamaktadır. Sağlık sigortası uygulaması ile firmalardan sosyal sorumluluk yükü alınırken gelir güvenliğini azaltmış ve kentli çalışanlar arasında oldukça az tercih edilir halde gelmiştir (Naughton, 2007: 206).

Çin'deki yaşlıların %80'i kırsalda yaşar ve maaşının %70-80'inin emeklilik maaşı olarak alan çoğu kentli yaşlının aksine bunlar tarım işçisidir ve yaşlandıklarında kendi birikimleri ve çocuklarının finanse ettikleriyle yaşamaya devam ederler. Demografik yapıda da bahsedildiği üzere sıkı aile planlaması nedeniyle küçülen aileler (4:2:1 yapısı) ve çocukların kentlere göç etmesi nedeniyle kırsaldaki yaşlılar Çin için önemli bir mesele haline gelmiştir. Kırsalda yaşlanma, yaşlanan nüfusun genel artışı anlamına gelir ve ne sosyal güvenlik ne de sağlık sistemi bu yoğunlukta hizmet ve bakım verecek durumdadır (Shi, 1990: 724). Yaşlanan nüfus problemi Çin'de sağlık hizmetlerinin yanı sıra sosyal güvenlik ve sosyal hizmetlerin de kapsamında olan önemli bir konudur. Yaşlılara bakım verme konusundaki eksikler yaşlanan nüfusun hızlanarak artmasıyla daha da fazlalaşmaktadır. Yaşlanan nüfus olgusunun önüne geçmek için tek çocuk politikasının sonlandırılması gibi, katı aile planlaması uygulamalarının kaldırılması, ve emeklilikle ilgili reformlar, tüm bunlara rağmen, umut vaat edici düzenlemeler olarak görülebilir.

Reformların dinamiğini anlamak için ilk olarak, göreceli maliyet ve faydaların değerlendirilmesine dayalı rasyonel ve pragmatik bir politika seçimi sürecine; ikinci olarak, refah sistemlerinin karakterine ve amaçlarına ilişkin farklı anlayışları içeren ideolojik çekişmeye; ve son olarak, piyasa sistemine geçen bir sosyalist devlet sisteminin karmaşık ve çelişkili mantığına gömülü rekabetçi çıkar gruplarına bakmak

gerekir. Bu güçler hem iç politika tartışmasının genel hatlarında hem de iç politika aktörlerinin pragmatik eklektizm, ideolojik tercih, Makyavelist manipülasyon ve milliyetçi stereotiplerin bir karışımı yoluyla dış refah deneyimiyle ilişki kurma biçimlerinde görülebilir. Bunlar aynı zamanda refah 'modelleri' arasındaki çekişmenin büyük ölçüde farklı yerelliklerden kaynaklandığını ve rekabetçi yapının bir sonucu olduğu gerçeğini de yansıtır. Bu üç güç, refah politikalarının evrimi için negatif ve pozitif parametreler belirleyen daha geniş bir sistemik bağlam içinde çalışır. Bu sistemi devlet sosyalizminin otuz yıllık ekonomik ve kurumsal mirası, ekonomik reformlarla dönüştürülen bir toplumun hızla değişen politik iktisadı ve bir ulus olarak Çin'in büyüklüğü ve karmaşıklığı oluşturur. Yeni bir refah sisteminin evrimi, bu güçlerin ve bağlamların etkileşimini yansıtır. Bunun dışında bir de Çin'in kültürel yapısını yansıttığı iddia edilen bazı genel söylemler vardır; 'Biz Çinliler vergi ödemeye karşıyız' veya 'Çinli işçiler aile değerleri sebebiyle şahsi hesaplarını sosyal havuza tercih ederler' gibi. Ancak günümüzde kentli ailelerin hemen hiç Konfüçyüsçü basmakalıba uymadığı için bunun reel bir karşılığı yoktur. Çin'in sosyalist dönemden getirdiği mali borç ve siyasi taahhütleri de hesaba katarsak ideolojik ve kurumsal miras Parti'nin devam eden hegemonyası, piyasa kurumlarının ve "sivil toplum" örgütlerinin zayıflığı ve ailelerin yapısal özellikleri, kısa ve orta vadede hükümetlere büyük bir rol vermektedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında, Çin toplumunun büyüklüğü ve artan karmaşıklığı, refah sistemlerinin öngörülebilir alanlar arasında farklılık göstereceği ve böylece Çin'in kendine özgü bir sistem yaratacağı anlamına gelmektedir (White, 1998: 194).

2.3. Çin Ekonomik Modelinin Genel Değerlendirmesi

John Williamson'un[74] Washington Mutabakatının yerini Joshua Cooper Ramo'nun Pekin Mutabakatının alıp almayacağı tartışması son yılların en popüler tartışma konuları arasında yer alır. Bu bölümde genel hatları ve temel özellikleriyle tartışılan modelin genel değerlendirmesi bu kısımda yer almaktadır.

Çin modeli bölüm boyunca detaylarıyla resmedildiği üzere Çin'in kendi dinamiklerini göz önüne alarak oluşturduğu sosyalist bir piyasa ekonomisidir. Ana akımın izinden gitmeyen ancak kürenin dışında da hareket etmeyen, ülkenin büyüme ve refahını sağlayacak bir sistem yaratılmıştır Çin'de. Taşları hissederek nehirde yürüyen Çin atlattığı badirelere rağmen ayakta kalmış, üstelik güçlenerek yoluna devam etmiştir. Hem Marksizm'in hem neoliberalizmin Çin için uyarlamasının görüldüğü bu modelin başarısı aynı zamanda alternatifin olduğunun *dev* bir kanıtıdır. TINA ile gelişmekte olan ülkeleri aynı listenin maddelerini hemen aynı sırayla uygulamaya hapseden neoliberal politikaların tek çare olmadığının kanıtıdır Çin. *Uzak* denilen Doğu'nun nasıl yakınlaştığının, iktisadi merkezin uzak olana taşınmasının hikayesidir. Çin modeli gelişmekte olan tüm ülkelere örnek teşkil etmeyecektir elbette ama bu modelle unutulmaya yüz tutmuş bir hakikat gün yüzüne çıkmıştır: **başka alternatifler de var**.

İşte bu minvalde model üzerine genel görüşlerin, modelin uygulanabilirliğinin, güçlü ve zayıf yönlerinin ele alındığı bu kısım, modele dair genel bir özet sunmaktadır. Modelin teorik yapısı, güçlü yönleri, zayıf yönleri (eksik ve kısıtları) değerlendirilerek Çin Modelinin gelişme olan ülkeler için alternatif bir yol olup olamayacağı tartışılmaktadır.

[74] John Williamson Washington Mutabaktı üzerine ilk çalışmayı yapmış, Latin Amerika'daki uygulamalarla ilgili detaylı bir liste çıkararak *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* eserinde mutabakatın sınırlarını belirlemiştir.

2.3.1. Modelin Teorik Yapısına İlişkin Görüşler

Çin ekonomik modeli kendine özgü bir karmanın ürünüdür, Çin'e özgü sosyalizm ile piyasa ekonomisinin bir araya gelmesinden oluşan bir karma. Bugün var olan hemen tüm modeller bir bölge ya da ülke grubuna ait veya başka ülkeler tarafından kabul görüp uygulanmışken (Batı Avrupa Modeli, Doğu Avrupa Modeli, Latin Amerika Modeli, Doğu Asya Modeli vs.) Çin Modeli ne bir ülke grubunun uyguladığı bir modeldir ne de başka bir ülke modelinin taklididir. Mao Devrimiyle komünizmi benimseyen Çin'in neoliberal dünyada yerini bulmak için sosyalizmi rafa kaldırmadan piyasa ekonomisine geçişini mümkün kılan özgün bir modeldir. Her model gibi eksik ve kısıtlar bulundurmasına rağmen Çin'de yaklaşık dört on yıldır devam eden ekonomik büyüme ve refah artışı göz önüne alındığında rahatlıkla modelin başarılı olduğu söylenebilir. Çin modeli, kimi zaman Washington Mutabakatına atfen Pekin Mutabakatı olarak da anılır, kendini diğer modellerden ayıran özelliklere sahiptir. Dual ekonomisi, farklı çeşitlerde mülkiyet hakları sağlaması, hükümetin ekonomiye dahil olma derecesi, kamu girişimleri, fikri mülkiyet hakları gibi konularda diğer modellerle ayrılmaktadır.

1992 yılında 14. Parti Kongresinde Deng Xiaoping ilk defa resmi olarak Çin'in sosyalist piyasa ekonomisi olduğunu ilan etmiştir. Sonrasında Wang Huning 1994 yılında Çin'e uygun ve uyumlu bir *gelişme tasarımı*ndan bahseder. 2004 yılına gelindiğinde Zheng Yongnian bir gazetede Çin Modelinin Doğuşu isimli makalesini yayımlar. Özellikle 2004 yılından sonra Çin modeli üzerine hem ulusal hem uluslararası basında yazılıp çizilmeye başlanmıştır. Kimileri için yeni süper güç, kimileri için tehdit, kimileri için muhteşem başarı, kimileri için başarısızlığa mahkum olan bu modelle ilgili Mexico Daily'den Financial Times'a, Guardian'a kadar bir çok ülkede etkili yayın kurumlarında çalışmalar yayımlandı. Bunlar arasında daha sonra genişletilmiş halini The Foreign Policy Centre'da yayımlayan Joshua Cooper Ramo'nun Pekin Mutabakatı üzerine detaylı makalesi ise en çok ses getiren oldu. Washington Mutabakatına karşı Pekin Mutabakatı (Jiang, 2013: 471-72). Ramo'ya (2004) göre Pekin Mutabakatı'nın ana ilkeleri şöyle sıralanabilir: 1) Yenilikçilik temelli

kalkınma, 2) Ekonomik başarının kişi başı milli gelir yerine sürdürülebilirliği ve eşit dağılma düzeyine bakılarak ölçülmesi, 3) ABD karşısında Çin ve diğer ülkeler için kendini belirleme hakkı: Washington Mutabakatına karşıtlık, kendi anladıkları biçimde bir küreselleşme, bir örnek olarak Çin tehdit olarak değil, Birleşik Devletlere karşı dengeyi sağlamak için asimetrik kabiliyet geliştirmek (Ramo, 2004). Kennedy (2010) Ramo tarafından otaya konulan Pekin Mutabakatını yanlış tanımlanmış ve gerçekten uzak olarak görür.

Çin Modelinin oluşumu, daha önce de belirtildiği gibi, göre tarihsel gelişimin kaçınılmaz sonucudur. Marxizm'in ilkelerini Çin'in gerçekleriyle birleştirerek otantik bir sosyalizm yaratıldıktan sonra dışa açılma süreciyle birlikte küreye adaptasyon için piyasa araçlarını kullanmaya başladığından bu yana süren evrim, Çin Modeli ile sonuçlanmıştır. Temkin, deneme-yanılma, korumacı tedbirler ve aşamalı transformasyon, temel değerleri göz ardı etmeden büyümeyi hızlandırma vs. Çin Modelinin sosyo-politik tarafını işaret ederken demografik fırsat penceresinin etkin kullanımı, verimliliğin artırılması, güçlü altyapı yatırımları, yüksek tasarruf, ihracata dayalı büyüme gibi kalemler de ekonomik alanda ön plana çıkmaktadır (Jiang, 2013: 407).

Doğu Asya ülkelerinin Çin'in bu olağanüstü gelişmesinden çok önce, 80'lerin sonu 90'ların başı civarı, büyüme atılımı yaptığı bilinmektedir. Çin modelinin Güneydoğu Asya modeline benzerliği tartışmaları özellikle bu dönemlerde ve sonrasında çokça gündeme gelmiştir. Güneydoğu Asya ülkeleriyle bazı benzerlikleri olsa da Baek (2005) yaptığı çalışmada Çin'in diğerlerinden ayrıldığını öne sürer. Baek'e göre yerel ve tarihi mirası Çin'i farklı bir kalkınma yolunda yürümeye sevk etmiştir. Güneydoğu Asya ülkeleri gibi ihracat kaynaklı yabancı sermayeye dayalı bir liberalleşmeye kapılarını açmış olmasına rağmen kendi tarihsel geçmişinden dolayı farklı karakteristiklere sahip bir büyüme yolu izlemiştir: Kamu girişimlerinin hala ekonomide aslan payına sahip olması, açık-kapı politikasının yalnızca doğu kıyısında geçerli olması, sermaye akışının gelişmemiş finansal piyasalarda serbestçe yapılması, denizaşırı orta ve küçük sermayenin Çin'e çok büyük miktarda doğrudan

yabancı yatırım getirmesi, kasaba ve köy işletmelerinin emek yoğun sanayi sektörlerinde büyümenin iskeletini oluşturması, kamu işletmelerinin yüksek tasarruf oranları sayesinde sağlanan rezervle fonlanması Çin'i bölgedeki diğer ülkelerden ayıran önemli özelliklerdir (Baek, 2005: 486).

Çin modelini başta Afrika ülkelerinde olmak üzere gelişmede örnek teşkil etmektedir. Modeli çekici kılan özelliklerin başında yönetimin merkeze halkı koyması gelir. "Hakikatin olgularda arandığı" bir yol izlenmiş dogma yerine halkın ihtiyaçları doğrultusunda reformlar gerçekleştirilmiştir. Hemen tüm reformlar önce küçük bir bölgede uygulanmış başarıya ulaşmak koşuluyla genele yayılmıştır. Şok tedavi doktrini yerine tedrici reform uygulanmış, geçişler aşama aşama yapılmıştır. Kalkınmacı devlet yapısı ile devlet önderliğinde modernleşme gerçekleşmiştir. Başka ülke deneyimleri göz ardı edilmemiş, ancak körü körüne diğer ülkelerin izlediği yolların izlenmesinden de kaçınılmıştır. Önceliklerin doğru belirlenmesi ve sıralamanın doğru yapılmasına özen gösterilmiştir. İdeolojiye dayalı bir sistem olmaması Çin'e sosyalizm içinde kapitalist üretim araçlarını kullanmayı ve otantik bir ekonomik yapı oluşturma esnekliği sağlamıştır (Jiang, 2013: 464).

Çin'in kalkınmacı devletlerin son örneği olduğunu ileri sürenler bunu yüksek ulusal tasarruf oranı, ağır sanayi için yapılan muazzam altyapı yatırımları, sanayileşmenin teşviki, merkezi planlama mirası, emek yoğun sanayiye eşlik eden ithal ikameci sermaye yoğun endüstri, yoğun bürokrasisiyle güçlü bir merkezi hükümet ve toplumun üzerinde kontrolün sağlanmasına dayandırırlar (Baek, 2005: 487).

Heston ve Sicular (2008) *China and Development Economics* başlıklı çalışmalarında Çin ve onunla benzerlik gösteren ülkeler[75] üzerine istatistiki analizlerle kalkınmada Çin'in model olma olasılığını tartışmış ve bazı sonuçlara varmışlardır. Buna göre öncelikle yalnızca Çin Modelinin değil modeli oluşturan sürecinde

[75] Yazarlar, demografi, büyüklük ve gelir düzeyi durumuna göre benzerlik gösterdiğini ileri sürdükleri Hindistan, Brezilya ve Meksika'yı çalışma kapsamına almışlardır.

benzersiz olmasından kaynaklı olarak—ki bu durum Mao döneminden reformlara geçiş sürecinin bugüne kadar uygulanmayan bir karma yaratması olarak belirtilebilir—Çin Modelinin başka ülkeler için uygulanabilir olmadığı sonucuna varılmıştır. Çin'deki olağanüstü büyümenin eşitsizliği artırırken yoksulluğu da azalttığı, dahası düşük doğum oranları ile nüfusun kontrol altına alındığı gerçeği vardır. Ancak erkek nüfusundaki orantısız büyümenin negatif sonuçları vardır. Dahası eğitimde iyileşme de eşit ve kapsayıcı değildir. Brezilya ve Hindistan'da da oldukça yoğun görülen keyfi gücün yol açtığı yolsuzluğun, büyüme üzerinde beklendiği gibi negatif etkisi olmadığı aksine pozitif etkisi olduğu[76] görülmüştür. Toprak kullanımı konusu Çin'de mülkiyet haklarının yeterince gelişmemiş olmasından dolayı bir problemdir ancak yazarlara göre devletin mülkiyet ve toprak kullanımı üzerinde geniş haklarının bulunması, toplumsal yardımlar ve yatırımlar konusunda inisiyatif alınarak, büyümeyi artırıcı etki yaratmıştır. Reformlar döneminde tarım sektöründeki gelişmeler Çin'in hızlı büyümesinin temelini oluşturur. Bu durum karşılaşılmamış bir şey değildir. Görülmemiş olan gelişmekte olan dünyanın hiçbir yerinde tarımsal gelişim kırsaldaki popülasyon için istihdam ve gelir yaratmamış olmasıdır (Heston ve Sicular, 2008: 60-62).

Küreselleşme dünyayı ekonomik ve siyasi anlamda etkisi altına alırken Çin'in büyüklüğü, alışılmadık tarihi ve benzersiz kurumsal düzenlemeleri Çin piyasasını şekillendirdi. Kamu iktisadi teşekkülleri, yabancı girişimci ve özel girişimcilerin rekabet içinde olduğu bu yeni piyasada üretim kapasitesi ve verimliliği artmaya, inovasyonlar hız kazanmaya, sanayi faaliyetlerinde canlanma ve artış görülmeye başladı (Brandt et. al., 2008: 571). Bu devasa ülkenin hem kırsalında hem kentlerinde görülen sanayileşme ile ekonomik faaliyetlerde artış, yalnızca 4 on yılda Çin'i dünyanın en büyük ekonomisine dönüştürmeye yetti.

Zhao (2010) ise çalışmasında Çin Modelinin Batı tarzı kalkınma modelinin yerini alıp alamayacağını tartışmıştır. Yazara göre Çin büyüme ve gelişmesi göz ardı

[76] Bu durumun sebeplerine 3. bölümde Yolsuzluk Endeksi Başlığı altında detaylı yer verilmiştir.

edilemeyecek boyuttadır. Hatta 2008 yılı 23 Temmuz'da yayımlanan Pew Global Attitudes Survey sonuçlarına göre 24 ülke arasında Çin memnuniyeti en yüksek olan ülke olmuştur; katılımcıların %80'i Çin ekonomisi ve genel gidişattan memnunken %65'i hükümetin iyi iş çıkardığını belirtmiştir. Çin'deki büyüme ve gelişim her ne kadar etkileyici olsa da Zhao Çin modelinin Batı modelinin yerini alacağını söylemek için çok erken olduğunu, bu modelin görece çok yeni ve kusurları olan bir model olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber, Çin gelişirken Batı'nın yerinde saymayıp hatalarından ders çıkararak güçlenebilmesi de mümkün görünmektedir (Zhao, 2010: 435-36).

Palley 15 yıl önce yayımladığı makalesinde için Çin'in mevcut kalkınma modeline dair bazı tespitlerde bulunmuş ve ihracata dayalı büyümenin dışsal sakıncalarından bahsetmiştir. Özellikle ABD pazarına üretim yapan ve global ölçekli bir üretici olarak Çin, yaptığı düşük maliyetli üretim nedeniyle tüm küreye mal satabilirken, onun her şeyi ucuza üretebilmesi nedeniyle diğer ülkelerde, ABD başta olmak üzere, üretimin dolayısıyla gelir ve alım gücünün düşmesi Çin'i istemediği bir sarmala çekebilir. Bu nedenle Çin'in iç talebi güçlendirmesi gerekir (Palley, 2006: 87). Palley'in (2006) bu tespitleri yaptığı tarihten bu yana Çin ile ABD arasında ticaret savaşları baş göstermiş, Çin iç talebi güçlendirmek için ücretlerde artışa gitmiş ve reel ücret artışları ve yabancı malların ülkeye girişindeki engellerin kalkmasıyla Çin'de tüketim eğilimi artmış ve iç talepte canlanma olmuştur.[77]

Çin Modelinin teorik çerçevesi henüz tam anlamıyla oturmuş denilemez. Modeli oluşturan temel özellikler ve niteliklerden bahseden bir çok çalışma bulunmakla beraber model üzerine literatürde de henüz bir konsensüs oluşmuş denilemez. Bunun temelde üç gerekçesi vardır: 1) Çin Modelinin bir benzerinin bulunmaması, 2) Modelin görece yeni olması—Çin'in adım adım ilerlemiş olması ve bazı politika ve uygulamaların deneme-yanılma esnasında yolda değişmesi, 3) Modelin devam eden

[77] The World Bank, 2021, Nihai Tüketim Harcamaları (current US$) – China https://data.worldbank.org/indicator/NE.CON.TOTL.CD?locations=CN

bir büyüme seyri yaratabileceğine olan inancın yeni yeni kazanılıyor olması. Reformlardan bu yana büyümeye ve gelişmeye devam eden Çin'in kendine has bir ekonomik kalkınma modeli olduğu ve bu modelin eksik ya da kısıtlara rağmen gelişmekte olan ülkelere ilham verdiği gerçeği apaçık ortadadır.

2.3.2. Model Üzerine Tartışmalar: Eksikleri-Kısıtları

Ülke ekonomilerinin başarısı uygulanan modelin başarısını gösterir. Eğer ekonomi iyiyse bu modelin başarılı olduğu anlamına gelir ve Batı Avrupa Modelinde olduğu gibi uzun süren başarı modelin diğer ülkelerde uygulanabilirliğini gündeme getirir. Dünya ekonomik tarihinde kırılma yaratan Sanayi Devrimi ile başlayan gelişim Devrimin başladığı ve etkili olduğu ülkelerde müthiş bir ekonomik kalkınma yarattığından geride kalan ülkeler bunu takip etmek için mümkün olan çabayı göstermiştir. Kendi devrimini yaratamayan ülkeler takipte kalırken, devrimini yaratanlar kendi yolunu çizmiştir. Ancak her ideolojinin sorunu, her yönetimiz zaafı olduğu gibi her ekonomik modelin de eksik ve kısıtları bulunmaktadır. Burada elzem olan kısıtların ve eksiklerin tespiti ve giderilmesine yönelik tutum ve politikaların üretilmesidir.

Çin ekonomik modelini tanım ve tanıtımı konusunda kapsamlı çalışma yapan Jiang (2013) modelin kısıtlarını da ortaya koyar. Çin ekonomisinin kalitesinin ekonominin büyüklüğüyle doğru orantılı olmadığını ve verimliliğin gelişmiş ülkelere kıyasla 70 yıl geride olduğunu iddia eder. Ekonominin düşük veya orta kalitede işlemesinin sebeplerine gelindiğinde ise ilk olarak devlet mülkiyetindeki işletmelerin sorunlarının reform esnasında çözülmemesi gerekmektedir, öyle ki işletmenin yönetimi-Parti önderliği-çalışanların demokratik yönetim katkısı üçlüsü arasında dengenin nasıl kurulacağı halen belli değildir. İkinci olarak piyasa ekonomisine geçişin doğurduğu sorunlar bulunmaktadır. Çin her ne kadar sorunları minimum düzeyde tutmak için temkinli gittiyse de yapılan reformların sonuçları, eğitimde ve sağlıkta ticarileşmenin yarattığı eşitsizlikler vs. gibi konular çözülmeyi bekleyen problemlerdir. Ekonomik yapıda düzeltmelerin gerekmesi üçüncü konudur. "Yüksek yatırım, yüksek

kaynak tüketimi, yüksek kirlilik ve atık, düşük koordinasyon ve düşük verimlilik" izlenen ekonomik gelişim tarzını ana problemleridir. Dördüncü sorun teknoloji ve bilimde yenilikçiliğin halen istenilen düzeyde olmamasıdır. Bilim ve teknolojinin ekonomiye katkısının %70 civarı olduğu ülkeler bugünün gelişmiş ülkeleridir, Çin'de bu oran %39'dur. Dahası bilim-teknolojide dışa bağımlılık gelişmiş ülkelerde max. %30 iken Çin'de %60'tır. Bu sayılar şunu gösterir; Çin'in bilim ve teknoloji alanında ilerlemesi gerekir. Zaten rekabet gücü analizinde de görüldüğü üzere yüksek teknoloji ürünü katma değeri yüksek ürünler yerine emek yoğun ve kolay taklit edilebilen mallarda üstünlük sahibidir Çin. Diğer ülkelerin patentine sahip olduğu ürünlerin parça üretimi veya montajının yapılması Çin'i atölye/fabrika ülke olmanın ötesine götürmeyecektir. "İmalat yeniliğiniz yoksa, yenilikçi bir mülkiyet hakkınız da olmaz, bu durumda patent mülkiyet hakkı için başvuramazsınız". Tescilli marka, inovasyon, patent başvurusu gibi alanlarda beklenenin altında seyreden sayılar Çin'in bu konuda da düzenlemeler yapmasını gerektiğini göstermektedir (Jiang, 2013: 415-21).

Çin modelini ulusal kontrol, kaynakların sahipliği ve özel girişimciler tarafından hakim olunan ekonomik faaliyetlerin bir karması olarak tanımlar Carnegie Asia Programı'ndan Yukon Huang. Çin'de devlet tüm toprakların sahibidir ve enerji kaynakları ve finansal sisteminin kontrolü elindedir. Belli alanlar ve faaliyetlerin kullanım hakkı tamamen devlete ait olmasında karşın devlet bu hakkı istediğinde devredebilir. Modelin tam olarak sınırlarının çizilmesi konusunda süregelen tartışmalara, uzmanlar Çin'in hangi bölgesine, ne zaman bakıldığına göre değişen çoklu modeller bütünü cevabını verir. Ancak tabii ki üzerinde uzlaşıya varılan haliyle model kapital öğeler barındıran devlet idaresinde bir ekonomik ve politik sistemdir. Reformlarla başlayan ve bu güne kadar devam eden bu kalkınma süreci Dünya Bankasınca "tarihte büyük bir ekonominin sürdürülebilir olarak gerçekleştirdiği en hızlı büyüme" olarak tanımlanmıştır. Ancak Deng zamanı başlatılan reformlarla Çin'in gittikçe liberalleşen piyasası Xi Jinping'le giderek devletin yeniden ağırlık kazandığı bir yapıya dönüşmektedir. Çin modeli rekabet ve kontrol dengesi kurmuşken bu denge daha önceleri rekabet lehine değişirken şimdilerde kontrol lehine gelişmektedir. Bu da

Kennedy'e göre daha çok ziyan edilen kaynak ve geçmişe kıyasla daha gergin diplomatik ilişkiler anlamına gelir (Johnston ve Trautwein, 2019).

Zitelmann (2019) Çin'in başarısının kapitalizm ile sosyalizm arasında benzersiz bir üçüncü yol kurulması şeklinde açıklanmasına karşıdır. Çinli akademisyenlerden alıntılar yaparak Çin'in devletle değil devlete rağmen geliştiğini ileri sürer. Modelin devlet kontrolünü barındırdığı için başarılı olduğu savının hatalı olduğunu aksine Çin'deki büyümenin tek bir şeyi kanıtladığını ve onun da **kapitalizmin gücü** olduğunu söyler. Devletin en kudretli olduğu dönemin Mao dönemi olduğunu gelişmenin ise serbest piyasanın ilklerinin benimsenmesi, özel mülkiyet, ve Çin ekonomisi üzerindeki devlet kontrolünün kademeli azalmasıyla başladığını söyler. Buradan şu sonuca varır Çin kapitalizmin gücünün açık bir kanıtıdır.

The Economist'in 15 Ağustos 2020 tarihli sayısındaki başyazısı **'Xi Jinping devlet kapitalizmini yeniden keşfediyor. Küçümsemeyin'** başlığı ile yayımlandı. Yazıda, Xi'nin iktisadi sisteminin sanıldığı gibi zayıf olmadığı ve Çin ile ancak işbirliği yapılırsa global ekonomi adına olumlu adımlar atılacağı fikri salık verilir. Xi'nin piyasa ve inovasyonu sınırları sıkı sıkıya belirlenmiş Parti gözetimindeki sürdürme isteği yeniden keşfettiği devlet kapitalizmi ile bağdaşıktır. Evet sistem Milton Friedman'ın sistemi değildir ama otokrasi, teknoloji ve dinamizmin bu amansız bileşimi büyümenin yıllarca sürmesini sağlayabilir. Makale Çin ekonomisinin küçümsenmesi olgusunun çok eskiye dayandığını ancak Çin'in gelişmesinin bu öngörüleri boşa çıkardığını deliller sunarak ortaya koyduktan sonra Çin'in devlet kapitalizmindeki yeni aşamanın, yani Xinomics'in[78], üç öne çıkan unsurunu sıralamıştır. Xi ekonomik planlamasını düzeni ve tehditlere karşı direnci artıracak biçimde tasarlamıştır. Korumacılığın artışı Çin'in küresel piyasadan dışlanmasına sebep olacağı ve Batı teknolojisine ulaşımını güçleştireceği için tercih edilmemektedir. Xinomics'in üç unsuru vardır: 1) Borçlanmanın kontrol altına alınması ve mali denetimin artırılması, 2) Standardize

[78] Xi'nin ekonomisi anlamında Xi+Economics'ten oluşturulmuş bir kavram. Kavramsal benzeri daha önce Japonya lideri Shinzo Abe için Abenomics olarak kullanılmıştı.

edilmiş kuralları olan daha verimli bir yönetim, 3) Devlet ve özel işletme arasındaki keskin ayrımın kaldırılması. Xinomics'in performansı ticaret savaşı ve covid-19 salgınına rağmen düşmemiş, aksine borç birikiminin azaldığı ve üretkenliğin arttığı bir ekonomi seyri izlemiştir. Üstelik Çinli teknoloji firmaları yabancı yatırımları—küresel ekonomik daralmaya rağmen—çekmeye devam etmektedir (The Economist, 2020).

Democracy in Retreat[79] kitabında Joshua Kurlantzick (2013) otoriter siyaset ile kapitalist ekonominin tuhaf bir birleşimi olarak gördüğü Çin ekonomik modelinin neden çok fazla hayranı olduğunu anlatır. 2008-2009 yıllarındaki finansal krizle birlikte Batı tipi kalkınmanın hemen tüm ilkelerinin sorgulamaya açılması Çin'in Deng Xiaoping'in salık vermesiyle benimsediği 'küresel ekonomide düşük profilde kalma' yaklaşımının yerini 'küresel ekonomiye yön verme' yaklaşımı almıştır. Eski ABD Hazine Bakanı Roger Altman ekonomik krizin Amerikan modelini gözden düşürdüğünü söylemiştir. Tek partili otokrat sistemi eleştiren New York Times yazarı Thomas Friedman, Çin'deki sistemi bir grup aydın insanın yönetimi ile büyük avantajlar doğuran bir sistem olarak betimlemiştir. Dahası Washington Mutabakatı ilk ortaya atan John Williamson dahi 2012 yılında yazdığı bir makalede Pekin Mutabakatının hızla kendine yer edindiğini ve Washington Mutabakatının yerini alacağını kabul etmektedir. Her ne kadar özgürlükler ve demokrasi anlamında ilerleme kat etmemiş olsa da, Fransa ve ABD de dahil olmak üzere Batı hükümetlerinin ekonomik iflası Çin'i eleştirmelerini güç kılmaktadır. Tüm bunların üstüne 2000'li yıllarda mütevazi öğrenci edası taşıyan bazı Çin'li yöneticiler kriz sonrası muzaffer öğretmenlere dönüşmeye başlamıştır. Kurlantzick'e (2013) göre Çin modeli siyasi liberalizm olmaksızın serbestleşmenin kısa ifadesinden daha fazlasıdır. Asya modelinin temelinde olan devlet-merkezli bir yapı kurmuştur ancak Çin modelinde Komünist Parti ekonomi ve siyasi karar mekanizmasının merkezinde yer alır. Temel eğitime oldukça yüksek miktarda yatırım yapmıştır. Halen en büyük 42 işletmenin 39'u devlet kontrolündedir ve merkezi hükümete ait yaklaşık 120 işletme bulunmaktadır. Çin ekonomik başarısıyla yıllardır

[79] Demokrasi İnzivada

gelişmekte olan ülkelere model olarak sunulan neoliberal yapılanmaya alternatif oluşturmakta, gelişmekte olan ülkelere yaptığı yatırımlarla, ABD'ye karşı ticaret savaşından ve diplomatik krizlerden güçlü biçimde çıkabilmesiyle gelişmekte olan ülkeler için cazip bir model haline gelmiştir. Çin'in devlet eliyle yatırımları yönlendirebiliyor olması, diğer ülkelerle olan ilişkilerinde müttefik olma durumunu kolaylaştırmaktadır. Daha güvenli, daha güçlü bir Çin, böylelikle kendinden emin biçimde kalkınma modelini diğerlerine örnek olarak sunabilmektedir (Kurlantzick, 2013).

Çin modeli tüm bölüm boyunca tartışıldığı üzere özgün uygulamaları ve politikalarıyla kendi ekonomik kalkınma modelini oluşturmayı başarmış, eksiklerini gidererek yoluna devam etmektedir. Bu da Çin'in, gelişmekte olan ülkeler için iktisadi kalkınma açısından model alınması konusunda uygulama ve politikalar yerine kendi kalkınma yolunu inşa etme, kendi modelini oluşturma konusunda örnek olabileceğini gösterir. Çin gidilecek başka yolların varlığının kanıtıdır. Mono iktisatın tek doğrulu ve tek yollu ekonomi modellerinin sorgulanma sebebidir. Çin Modeli, Batı tarzı kalkınmanın yerini almayacaktı belki ancak bundan böyle Batı tarzı kalkınma kalkınmanın yegane yolu olarak sunulamayacaktır.

3. BÖLÜM

ÇİN EKONOMİSİNDE BÜYÜME VE KALKINMANIN GELİŞİMİNİN GÖSTERGELERLE ANALİZİ[80]

3.1. BÜYÜME VE TEMEL MAKROİKTİSADİ GÖSTERGELERİN GELİŞİMİ

Yüzyıllar öncesinde kaşifler görünmeyenleri görme, bilinmeyenleri bilme hevesiyle yelken açarken tek amaçları keşif yapmak değildi, bir yandan da iştah kabartan altın ve gümüş madeninin peşindelerdi. Kristof Kolomb Yeni Dünya'yı keşfettiğinde yerlilerle ilk karşılaşmasının ardından altın bolluğunu fark edince adeta sömürgenin başladığını haber veren şu sözleri söylemişti: "Bu dünyada her istediğini yapabilir altına sahip olan. Altın sayesinde ruhları cennete göndermek bile mümkündür" (Galeano, 2017: 28).

Bu kısım, makro iktisadi verilerin kullanılmasıyla Çin Ekonomisinin genel bir resminin çizildiği Makro Göstergelerle Çin Ekonomisi ve Çin'de büyümenin ateşleyicisi olan kalkınmayı odaklayan iki alt kısımda incelenmiştir. Göstergeler üzerine yapılan bu inceleme ve analizler ile, Çin ekonomisinin genel yapısına hakim olmak ve *mucize büyüme*yi tüm bileşenleri ile betimlemeyi mümkün kılmak amaçlanmıştır.

Bugün uluslararası herhangi bir yayın organında yer alan haberlerin—eğer daha fazla değilse—yaklaşık üçte biri Çin ile ilgili. Tüm bu dikkate mazhar olmasının en baştaki sebebi ise Mao'nun ölümünden bu yana Çin'in küresel ekonomide giderek sağlamlaşan bir yer aldığının göstergesi olan yüksek büyüme oranları. Çok eski değil

[80] Bu bölümde büyüme ve kalkınma göstergelerinin kısa tanıtımları ve her bir gösterge için Çin'in bulunduğu durum işlenmiştir. Bazı başlıkların diğerlerine göre daha uzun anlatılmasının nedeni Çin ekonomik kalkınmasında bu göstergelerin daha etkin olmasıdır. Başlıkların ağırlığı önemine binaen tartılmıştır.

40 yıl kadar önce çok da bilinmeyen ve dikkat çekmeyen Çin—hala çoğu ülke mallarına aşina olduğu kadar kültürüne aşina değil—şimdilerde daha çok merak edilip incelenmeye başlanmıştır. Bu incelemeye başlarken de makro göstergelerin tetkik edilmesinin ekonomi devi Çin hakkında bilgi sağlaması açısından etkili bir yol olduğu düşünülmektedir.

3.1.1. Büyüme

Tarih boyunca bakıldığında, toplam dünya GSYH'sinden Çin'in aldığı pay, son 20 yüzyılın 18'inde Avrupalı toplumların aldığı payın üzerinde olmuştur. Çin yalnızca kapladığı alan veya kültürüyle değil, teknolojisi, zenginliği ve yüksek nüfusuyla öne çıkan ülkelerden olmuş; uzun süre ticaret merkezi olarak konumunu korumuştur (Kissinger, 2015: 33). Çin özellikle son 30 yıl boyunca gösterdiği tutarlı büyüme trendini, bilhassa 2000'li yıllardan bu yana katlayarak devam ettirmektedir. Bu bölümde, Çin büyümesi, sırasıyla GSYİH, kişi başı milli gelir ve büyüme oranları üzerinden analiz edilmiş, genel tablo çizilerek bu veriler üzerinden Çin büyümesi yorumlanmıştır.

Tablo 3.1. Çin'in Yıllara Göre GSYİH (ABD doları Cinsinden)

1968	**1978**	**1988**	**1998**	**2008**	**2009**	**2010**
70.846.535.055,7	149.540.752.829,3	312.353.631.207,8	1.029.043.097.554,1	4.598.206.091.384,0	5.109.953.609.257,3	6.100.620.488.867,6
2011	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
7.572.553.836.875,3	8.560.547.314.679,3	9.607.224.481.532,7	10.482.372.109.961,9	11.064.666.282.625,5	11.190.992.550.229,5	12.237.700.479.375,0
2018	**2019**	**2020**				
13.894.817.549.380,3	14.279.937.467.431	**14.722.730.697.890,1**				

Kaynak: Dünya Bankası, 2021a.

2020 yılı itibariyle 14,7 trilyon doların üzerinde bir gelire sahip olan Çin toplam dünya gelirinin yaklaşık yüzde 15,2'sine sahiptir. 2020 yılı itibariyle, Satın Alma Gücü Paritesi (SGP, cari uluslararası $) değerine göre ise Çin en yakın rakibi ABD'nin sahip olduğu yaklaşık 19,847 trilyonluk milli gelirini de geçerek 23,01 trilyon ile dünyanın en büyük ekonomisi haline gelmiştir. 1990 yılında 1,616 trilyon dolar civarı olan Çin GSYİH büyüklüğü 2020'de yaklaşık 14 katına çıkarken, ABD için aynı sayı 1990 yılından (10,088 trilyon $) 2020 yılına 2 kat artış göstermiştir (Dünya Bankası, 2021a).

Grafik 3.1. Çin'in GSYİH Miktarının Yıllara Göre Artışı (ABD $ Cinsinden, trilyon)

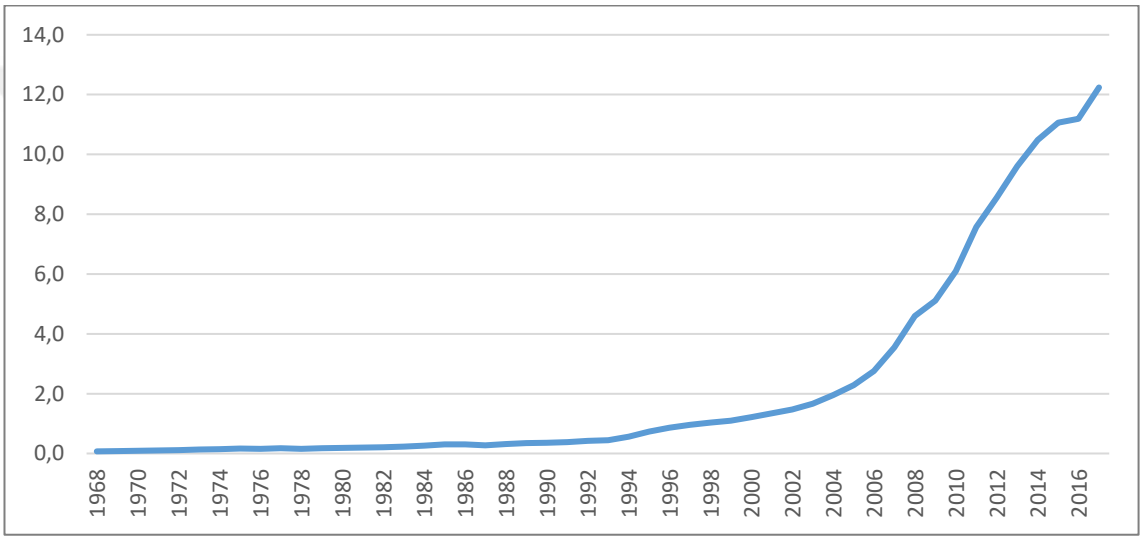

Tablo 3.2. Çin'de Kişi Başı Milli Gelir (ABD $ Cinsinden)

1990	**1995**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**
982	1.863	2.921	3.210	3.535	3.937	4.426	5.054
2006	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
5.837	6.811	7.574	8.308	9.254	10.300	11.198	11.924
2014	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	
12.550	12.979	13.573	14344	15609	16773	17312	

Kaynak: Dünya Bankası, 2021a.

Grafik 3.2. Çin'in Yıllara Göre Kişi Başı Milli Gelirindeki Değişimi

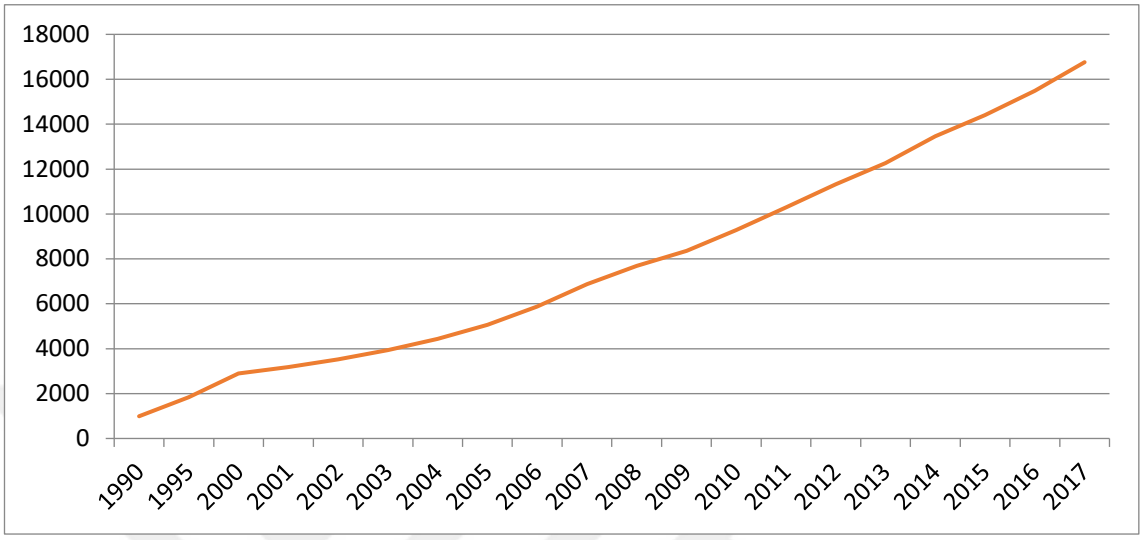

Tablo 3'e göre, 1977'den bu yana sürekli pozitif olan büyüme oranları (son 40 yılın 16'sında çift haneli olmak üzere) Tiananmen Meydanı'ndaki ayaklanmalar ve onun sonucunda 89 ve 1990'daki düşüşün ardından 2016'da en alt seviyeyi görmüştür. Yine de son birkaç yılda büyüme oranları düşüşe geçmiş olmasına rağmen, Çin büyümesi dünya ortalamasının (World Bank verilerine göre 2020'de yüzde -3,59) üzerinde seyretmektedir. 2008'de yaşanan küresel krizin etkisiyle daralan dünya ticaret hacmi ve global ekonominin bu küçülmedeki etkisi büyüktür. Dahası 2019 yılında Çin'de başlayan COVİD-19 küresel salgını[81] dünya büyüme oranlarında ciddi bir düşüşe neden olmuştur.

[81] COVİD-19 virüsü nedeniyle Çin'de başlayan salgın 2019 Aralık ayında başlayıp bu çalışmanın yayımlandığı sıralarda halen devam etmektedir. Tüm dünyada ekonomik faaliyetler dahil olmak üzere birçok alanda hayatın yavaşlamasına sebep olan bu salgın nedeniyle dünya büyümesi 2020 yılında negatif olurken Çin halen pozitif büyümeyi sürdürebilen nadir ülkelerden biridir. COVİD-19 salgını ile ilgili detaylı bilgi için: https://covid19.who.int

Tablo 3.3. Çin'in Yıllara Göre Büyüme Oranları

1961	**1962**	**1963**	**1964**	**1965**	**1966**	**1967**	**1968**	**1969**	**1970**
-27,3	-5,6	10,3	18,2	17,0	10,7	-5,8	-4,1	16,9	19,3
1971	**1972**	**1973**	**1974**	**1975**	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**1980**
7,1	3,8	7,8	2,3	8,7	-1,6	7,6	11,7	7,6	7,8
1981	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**	**1986**	**1987**	**1988**	**1989**	**1990**
5,2	8,9	10,8	15,1	13,4	8,9	11,7	11,2	4,2	3,9
1991	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**
9,3	14,2	13,9	13,1	10,9	9,9	9,2	7,8	7,7	8,5
2001	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
8,3	9,1	10,0	10,1	11,4	12,7	14,2	9,7	9,4	10,6
2011	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
9,5	7,9	7,8	7,3	6,9	6,7	6,9	6,7	5,9	2,3

Kaynak: The World Bank, 2021. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=CN-1W

Grafik 3.3. Çin'in Yıllara Göre Büyüme Oranındaki Değişimi

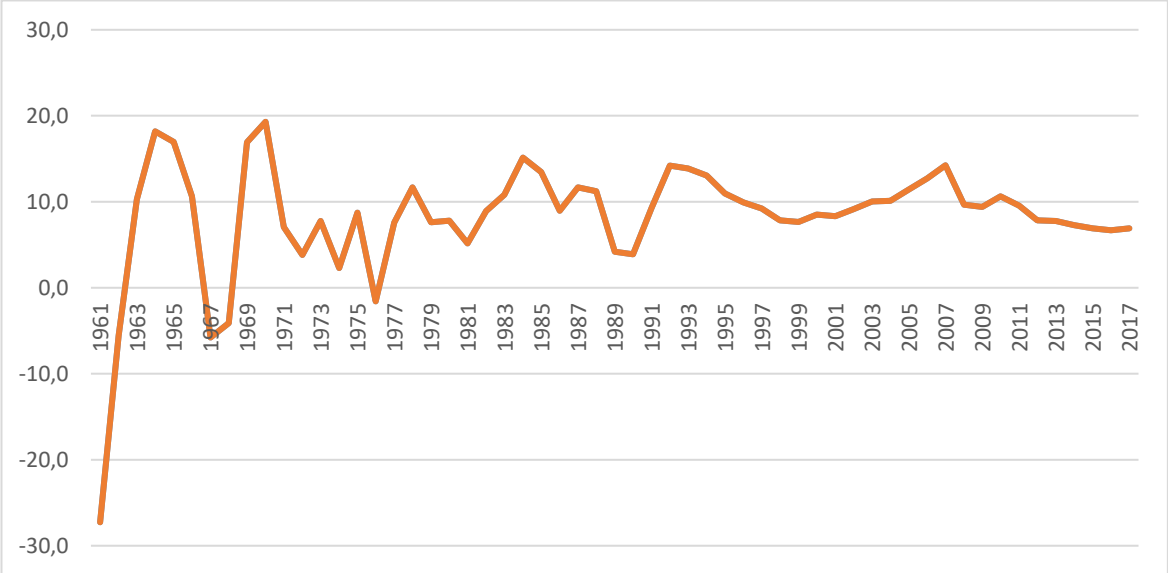

3.1.2. Enflasyon

Diğer gelişmekte olan ülkelerin aksine, Çin için enflasyon çoğu zaman bir sorun olmamıştır. Hatta ara ara—tabloda görüleceği üzere 1998-2002 arası ve 2009'da—deflasyon olduğu görülmektedir. 1987-95 arası yalnızca 5 yıl iki haneli rakamları gören enflasyon, genel olarak düşük seyretmekte ve Çin ekonomisi için listeye alınması gereken bir problem olmaktan uzak görünmektedir.

Bu noktada Çin'in planlı ekonomi ile yönetildiği ve fiyatların devlet tarafından belirlendiği için ekonomide enflasyonun düşük olduğu düşünülebilir. Bu kısmen doğrudur da. Ancak Çin'de fiyatlar makro kontrol sistemi ile denetlenmesine karşın fiyatlar piyasada oluşmakta, çoğu ürün için fiyat piyasada belirlenmektedir—özellikle rekabete açık sektörlerde. Fiyatların piyasada belirlenmeye başlaması bir dizi reform sonrası gerçekleşmiştir. Reformları başlatan Deng Xiaoping Çin'in neden piyasa mekanizmasına geçmesi gerektiğini ise şöyle açıklamıştır: "Eğer fiyat sistemi reformunu çözmezsek, ekonomik reformun gerçek anlamda başarı sağlaması olanaksız olacaktır, eğer bu zorluk aşılmaz ise ekonominin istikrarlı bir biçimde gelişmesini sağlamamamız hayal olabilir" (Aktaran Jiang, 2013: 239).

Tablo 3.4. Çin'in Yıllara Göre Enflasyon Oranları

1987	**1988**	**1989**	**1990**	**1991**	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**
7,2	18,8	18,2	3,1	3,6	6,4	14,6	24,3	16,8
1996	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
8,3	2,8	-0,8	-1,4	0,3	0,7	-0,8	1,2	3,9
2005	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
1,8	1,5	4,8	5,8	-0,7	3,3	5,4	2,6	2,6
2014	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**		
1,9	1,4	2,0	2,4	2,1	2,9	2,4		

Kaynak: The World Bank, 2021.
https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?locations=CN

Grafik 3.4. Çin'in Yıllar İçinde Enflasyon Oranı Değişimi

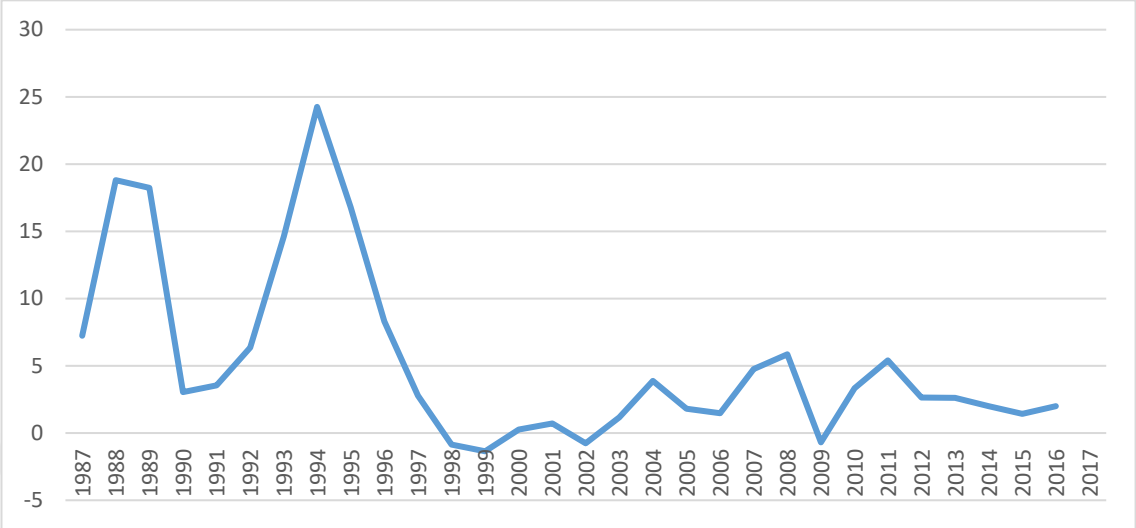

Çin'de fiyatların ayarlanması ile ilgili 1978'de başlayan reformlar önce *küçük ürünler* diye adlandırılan ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde işletmelere yetki ve inisiyatifler verilmesiyle başlamıştır (1979-84 dönemi). Sonrasında çiftçilerle sözleşmeye dayalı alım-satım ilişkileri kurulmuş, belli malların alımında devletin alıcı olarak yer aldığı "tekelci satın alma fiyatları sistemi", kotalı fiyatlandırma kaldırılmış ve fazladan üretilen üretim araçlarının fiyatlandırılmasında ikili fiyatlandırma sistemi ile başlayan serbestleşme tek fiyat uygulaması için başlangıç oluşturmuştur (1985-88). Bir sonraki adımda her ne kadar reformlar sürdürülmüştür fakat 1988-89'da grafikte de görüldüğü üzere, oluşan yüksek enflasyonu düşürmek için fiyat reformları kontrollü biçimde yapmak amaçlanmış, fiyatlar alanında kontrol edilebilen bir sistemi oluşturmak ve sürdürmek hedeflenmiştir. Burada fiyat artışını kontrol etmek için bir dizi önlem alınmış, sert fiyat düşüşlerine yol açmamak için ise ön ödemeler yaparak tüketimi teşvik etmek gibi *zorunlu idari tedbirler* alınmıştır (1989-91). Grafikten de takip edilebileceği gibi, nihayetinde enflasyon kontrol altına alınmış %18 civarlarındaki enflasyon %3'lere kadar düşmüştür. İzleyen dönemde, özellikle 1992 yılında yapılan 14. Genel Kongre ekonomik sistemin yapılanmasında önemli bir dönüm noktası

olarak görülebilir, çünkü bu Kongre'de Çin'in net bir biçimde sosyalist piyasa ekonomisi olacağı kararlaştırılmıştır. Bu noktadan hareketle, makro fiyat kontrolü sistemi altında fiyat reformu derinleştirilmiş; sırasıyla şu kararlar alınmıştır: 1) serbest piyasa fiyatlandırma mekanizmasına geçişin hız kazanması için rekabete açık ürünlerin fiyatları serbest bırakıldı, 2) Yapısal fiyat araştırmaları yapılarak üretim faktörleri fiyatlandırmaları piyasayla uyumlaştırıldı, 3) İleri bir hukuk sistemi ile rezervleri artırmak yoluyla güçlendirilen etkin bir makro kontrol sistemi oluşturuldu (1992 ve sonrası) (Jiang, 2013: 239-244).

3.1.3. İşsizlik

Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organisation-ILO) ekibi 1972'te Kenya'da işgücü üzerine yürüttüğü bir çalışmada, ekip işsizlikle ilgili en büyük problemlerden birinin işsizlik değil çok fazla sayıdaki "çalışan yoksul"lar olduğunu şaşkınlıkla fark etti (Radwan, 1993: 28). Çin'de de uzun zaman işgücünün istihdamı değil ücretlerin geçimlik düzeyinin altında olması asıl sorun oldu. Yoksulluğun ciddi oranda azaldığı son 30 yılda ekonomik sistemin değişmesi, sektörel değişiklikler, nüfus yapısının değişmesi, özel sektör ve yabancı girişimlerin ülkede yoğun biçimde artması işsizliğin yıllar içinde artan seyrinin açıklaması olarak görülebilir. Ayrıca reel ücretlerdeki artışlar da işgücüne katılımı rekabetçi hale getirirken, verimlilik artışı beraberinde işsizlikte artışlara neden olmuştur.

Bunun dışında belirtmek gerekir ki, kentlerde aşırı yoksulluğun olmamasının nüfusun çok büyük bir oranının iş gücüne katılmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Dünya çapında işgücüne katılım oranının en yüksek olduğu yerlerden biri Çin'dir (Hussain, 1994: 277). Yine Dünya Bankası (2021b) verilerine göre 2019 yılında çalışma çağındaki (15-64 yaş arası) nüfusun %75,88'i Çin'de istihdam edilmişken bu oran ABD için %73,1, AB için %73,5 şeklindedir. Aynı yıl dünya

ortalaması ise %66,5'tir.[82] İşgücüne katılımın yüksek olması ülkenin potansiyelini kullandığı anlamı taşır. Gelişmekte olan ülkeler için, özellikle tarımda istihdam edilen fazlanın daha verimli olacağı sektörlere aktarılması Çin'de de görülen bir durumdur. Üstelik Çin'de nüfusun çok yoğun olması bu geçişi sınırsız emek arzı biçimine dönüştürmüş, düşük ücretle çalışmaya razı milyonlar sayesinde düşük maliyetli üretimin ihracata çevrilmesi Çin büyümesinin temel taşlarından biri haline gelmiştir.

Kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçişle, Çin büyük bir ekonomik değişimi kucaklamıştır. Elbette bu değişimin ciddi sonuçları olacaktır. Devlete ait işletmeler daha öncesinde işçilerine cömert davranan endüstriyel tekelci durumdan piyasa ekonomisi sistemine geçince baskı hissetmiş, bilhassa rekabet ve verimlilik konusunda uyum güçlüğü yaşamıştır. Özel girişimlere gelince, onlar uyum sağlamada güçlük yaşamamış hızlı büyümenin avantajlarından yararlanmışlardır. Merkezi hükümetin esas önceliği ekonomik büyüme ile istihdam olmuş, kentte %4 işsizlikle (işten çıkarılanları dahil edince %9 olduğu tahmin ediliyor) bu konuda başarılı olduğu söylenebilir (Williamson ve Deitelbaum, 2005: 258). İşsizlik oranlarının yıllar içinde değişimi aşağıdaki tablo ve grafik yardımıyla görselleştirilmiştir. İşgücüne katılımın oldukça yüksek olduğu Çin'de işsizlik 1991'den[83] bu yana hiç %5'in üzerine çıkmamıştır—2008'den beri daralan piyasalar ve 2019'daki pandemi salgınına rağmen görülen en yüksek oran %5'tir, ki dünya ortalaması 2020 yılı için 6,74 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.5. Çin'in Yıllara Göre İşsizlik Oranları

1991	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
2,4	2,4	2,7	2,9	3	3,1	3,2	3,2
1999	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**
3,3	3,3	3,8	4,2	4,6	4,5	4,5	4,4

[82] Detaylı bilgi için: https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.ACTI.ZS?locations=CN-1W-EU-US-TR

[83] 1991 öncesi veriler Dünya Bankası datalarında mevcut olmadığı için işsizlik verileri bu yıldan başlayarak ele alınmıştır.

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
4,3	4,6	4,7	4,5	4,5	4,6	4,6	4,6
2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**		
4,6	4,5	4,4	4,3	4,6	5		

Kaynak: Dünya Bankası, 2021c.

Grafik 3.5. Çin'de Yıllara Göre Değişen İşsizlik Oranı

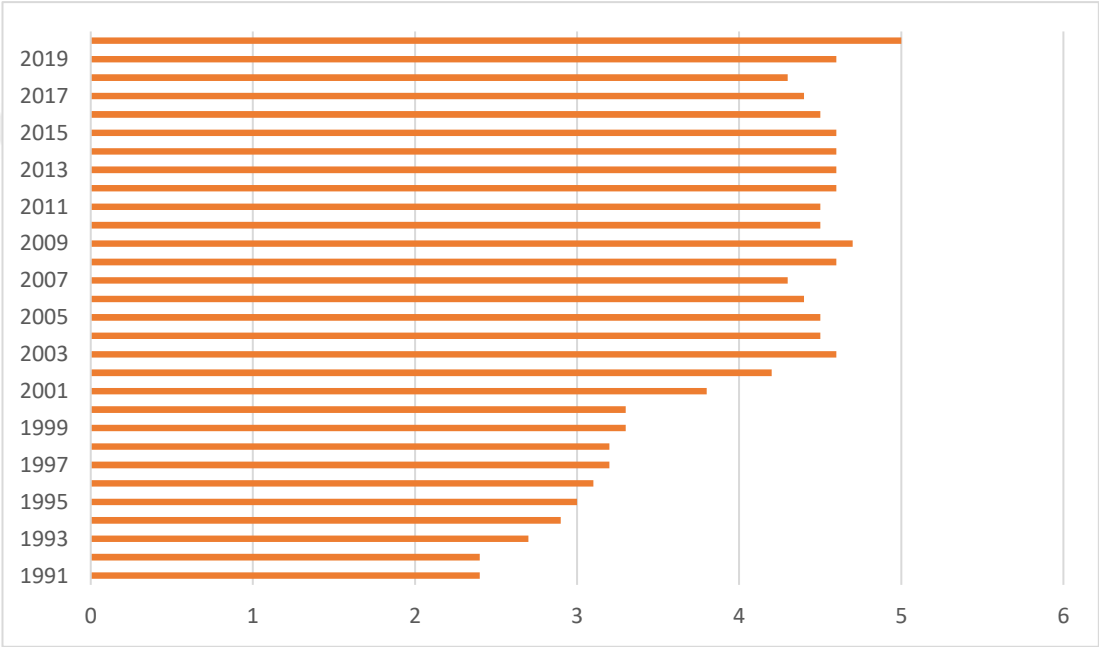

Çin'in demografik yapısı ikinci bölümde detaylı biçimde analiz edilmişti. Burada bu demografik yapının işgücüne yansımasına göz atıldığında daha önce de değinildiği üzere Çin'de nüfus kontrolü nedeniyle yaşlanan nüfusun dolayısıyla bağımlı nüfusun artması ve çalışma çağındaki nüfusun (15-64 yaş arası) oransal olarak azalması belli ekonomik sonuçları doğurmaktadır. Tek çocuk politikasıyla birlikte uygulanan sıkı nüfus kontrol politikaları nedeniyle düşen doğurganlık oranı nedeniyle giderek azalan genç nüfus oranı, genç nüfusun yükümlü olduğu yaşlanan nüfusun artan oranı, yaşlanan nüfusun bakım giderleri, sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarının artışı hem

ailelere hem devlete ciddi ekonomik yükümlülükler getirmektedir. Çin'de halen nüfusun büyük bir kısmı tarımda çalışmaktadır. Kırsaldan kente göçü teşvik eden uygulamalarla kırsalda gizli işsizliğin azalması ve aktif işgücünün sektörel geçişiyle ücretlerdeki iyileşmenin tetiklediği tüketim artışı Çin'de daha stabil bir ekonomi yaratacaktır. 2000-2013 yılları arasında işgücü verimliliğindeki yüzde 10'luk artış aynı yıllarda ABD'de %1,5 olmuştur. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Çin'in ABD'deki üretime yakın bir üretim gerçekleştirmesi için ABD'nin 5 katı işgücü kullanması gerekmektedir (Oktay, 2017: 272-79).

Küresel ekonomide görülen daralmaya ve Çin'in kendi içindeki problemlere bakılırsa yüksek oranda olmasa da giderek artan işsizlikle baş etmek, işgücü verimliliğini artırmak ve bilim-teknoloji ağırlıklı üretime ağırlık vermek Çin ekonomisinin geleceği açısından önem arz etmektedir.

3.1.4. Faiz Oranları

Çin'de tek fiyat politikası uzun yıllar uygulanmış, fiyatlar devlet eliyle belirlenmiştir. Tıpkı fiyatlar gibi faiz oraları da serbest piyasa koşullarına göre belirlenmemiş, onun yerine People's Bank of China'nın (Çin Merkez Bankası) kararları doğrultusunda belirlenen faiz oranları esas alınmıştır. Çin'deki finansal sistemin küresel sisteme entegre olması uzun ve zorlu bir süreç olmuştur. Finansal yapı derinleştikçe hem finansal kurumların hem aracı kurumların regüle edilmesinin gerekliliği, eş anlı olarak hangi sektörlerde, hangi ölçekteki firmalara yatırımların yönlendirileceği Çin gibi devlet kontrolünün yoğun olduğu ancak serbest piyasa kurallarının da benimsendiği bir ekonomi için zorlu bir görevdir.

Faiz oranlarının yıllar içinde değişimi bankacılık sektörü ve finansal sektörde yapılan düzenlemeler ve devletin sektörlere yön vermede ve de para politikası yönetiminde etkin bir araç olarak faiz kullanımını göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 3.6. Çin'in Yıllara Göre Faiz Oranları[84]

1990	**1991**	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**
8,46	7,38	7,20	8,85	10,08	10,35	9,48	8,89	6,11	3,80	3,24
2001	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**
3,24	2,75	2,70	2,86	3,33	3,33	3,33	3,94	2,79	2,83	3,25
2012	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	
3,25	3,25	3,25	3,19	2,90	2,90	2,90	2,90	2,90	2,90	

Kaynak: FRED, https://fred.stlouisfed.org/series/INTDSRCNM193N, 13.09.2021

1997 yılından bu yana süregelen düşük enflasyon oranları ve istikrarlı ekonomi 1998 yılında mali alandaki reformları kolaylaştırmış, faiz oranlarının 1997-98 civarlarında başlayarak azalan bir trend izlemesi ile sonuçlanmıştır (FRED, 2021). Özellikle 1998 yılında hükümetin yaptığı mali ve parasal genişleme büyük girişimciler için yatırımların maliyetini oldukça aşağı seviyelere çekmiştir. Bu sebeplerle endüstriyel gelişimin yönü sermaye yoğun sektörlere kaymaya başlamıştır. Sermaye-yoğun sektörlerden büyük firmalar, bankacılık sektöründe yapılan yeniliklere rağmen, kamu bankalarından destek almaya devam etti. Bankaların güçlü büyüme ve fazlaca tasarruf mevduatlarının bulunması nedeniyle oldukça yüksek miktarlarda fonlarının olması da bu fonlama durumunu kolaylaştırmaktadır. Gelir-getirmeyen (non-performing) fonları azaltmak için krediler büyük kamu iktisadi teşekküllerine veya yine devlet-destekli projelere yönlendirilmekteydi. Faiz oranları devlet kontrolünde olduğundan yatırımların artması ve piyasanın canlanması için sürekli düşük seviyelerde tutulmakta ve böylece emek-yoğun sektörden sermaye yoğun sektöre geçişler de teşvik edilmektedir. Bu durum elbette işgücü talebinde vasıfsız işgücünün durumunda kötüleşmeye yol açmıştır ancak bu esnada kentleşme ve sanayileşme hız kazanmıştır. Kredilerin kamuya ait olan veya devlet destekli kurumlara verilmesi nedeniyle küçük ve orta ölçekli özel girişimciler kendilerine yabancı yatırımlar yoluyla

[84] Faiz oranları, politika faiz oranları olup yıllık oranlar aylık değerlerin ortalaması üzerinden hesaplanmıştır.

fon sağlayabilmiştir. 1990'ların ortalarından bu yana kısıtlara rağmen özel sektör en çok yeni iş yaratan sektör olmayı başarmıştır (Cai vd., 2008: 180). Görüldüğü gibi faiz oranlarının bu biçimde yeniden yapılandırma ve sanayileşmede önemli rolü vardır.

Grafik 3.6. Çin'in Yıllar İçinde Faiz Oranı Değişimi

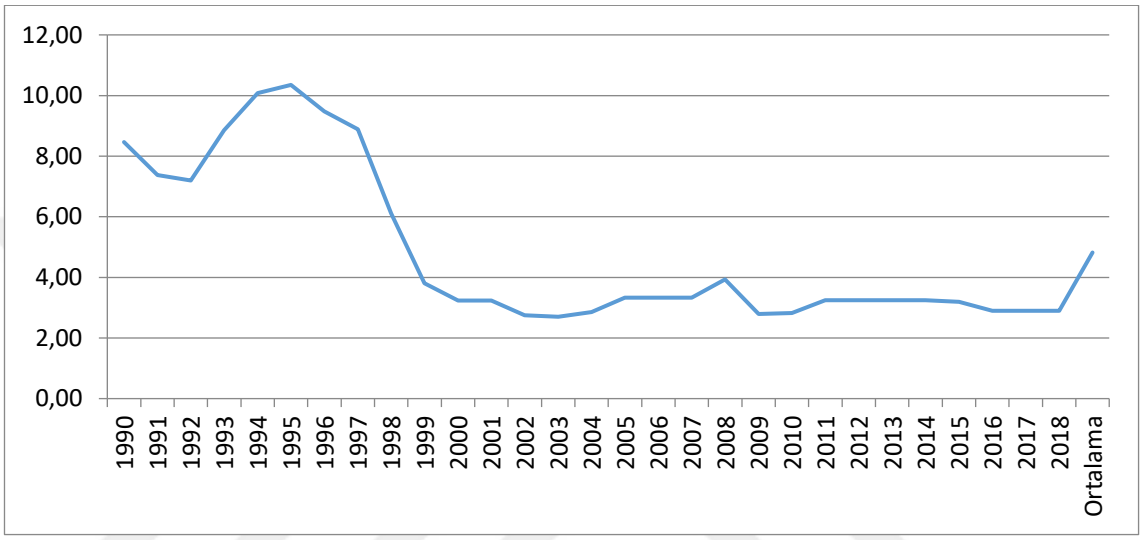

2020 yılında 13. Beş Yıllık Plan sona ermektedir. Reel ekonominin küresel pandemi krizi döneminde toparlanması kadar finansal varlıkların yönetimi de önemli hale gelmiştir. Yine de Çin bankaları ve finansal sistemi zor zamanlardan dahi büyüyerek çıkmayı başarmakla kalmamış varlık kalitesinde iyileşmeler de görülmüştür. 2020 sonunda, Deloitte 2021 raporuna göre Çin bankalarının toplam varlıkları bir önceki yıla göre %10,1 artarak 319,7 trilyon renminbi (yaklaşık 50 trilyon $) olmuştur. 2013 yılında varlıklar toplamı 23 trilyon dolar olarak gerçekleşmişti (Oktay, 2017: 161). Geri ödenmeyen kredilerde küçük de olsa bir düşüş yaşanmıştır—2019'a göre 0,02 puan daha az. Bankacılık sektörü bunların üstüne bir de ulusal hedeflerin gerçekleştirilmesinde finansal destek sağlamaktadır. En önde gelen altı hedeften istihdam, finans, dış ticaret, yabancı yatırım, yerli yatırım ve piyasa beklentilerinin istikrara kavuşturulması; iş, geçimlilik, piyasa varlıklarının iyileşmesi,

beslenme ve enerji güvenliği, endüstriyel tedarik zincirinde istikrarlı işleyiş, ve toplumsal düzeyde sorunsuz işleyişin güvence altına alınması da altı önceliktir. Bu kapsamda küçük ve mikro işletmelere sağlanan krediler bir önceki yıla (2019) göre %30,9 artmış, toplamda renminbi kredileri yıllık 19,6 trilyon renminbi (3,4 trilyon $) olarak gerçekleşmiştir. Geri ödememe riskine karşı bankacılık sektörü güçlendirilmiş, sistemik finansal riske karşı önlemler alınmıştır, yüksek denebilecek seviyede bir kredi kayıp karşılık oranı konulmuştur (%3,5) (Deloitte, 2021).

3.1.5. Dış Ticaret

Kapitalist öğretinin temel unsurlarındandır serbest ticaret. Adam Smith ve David Ricardo ile Ekonomi Politik tarih sahnesine çıkmış, klasik okul ticaretin "sıfır-toplamlı" olmadığını ve bunun için de pastadan alınacak payın büyümesi için "ötekini" yoksullaştırmak yerine ticaret ile hep birlikte zenginleşmeyi düstur edinmenin gereğini vurgulamıştır. Ticaret serbesti ana akım iktisatta, hep temel unsurlardan biri belki en önemlisi olmuştur. Komünizm "heyûla"sı[85] Avrupa'da dolaşmaya başladığı sıralar Marx'ın yakın arkadaşı Engels bir mektubunda, aslında "Aslan Yürekli Richard ve Philip Augustus haçlılara karşılacakları yerde özgür ticareti başlatsalardı, beş yüzyıllık sefillikten ve budalalıktan kurtulmuş olurduk" diyor. Muhafazakâr düşüncenin kurucusu sayılan Edmund Burke ise, serbest ticareti destekleyen düşüncelerini şöyle ifade eder: "Ticaret en çok kendi haline bırakıldığında gelişebilir. Ticaretin büyük rehberi olan çıkar kör değildir; kendi yolunu bulmakta çok yeteneklidir" (Canavan, 1995: 117). Dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi genellikle olumlu görülmüş ve çoğu zaman da büyümenin motoru (engine of growth) olarak addedilmiştir (Tuna et. al. 2020: 96).

[85] *Heyûla* korku verici hayal anlamına gelir, Marx ve Engels'in ortak çalışması olan Komünist Manifesto şu cümle ile başlar: "Avrupa'da bir heyûla dolaşıyor-komünizm heyûlası." Marx, Engels (2018: 51).

Uluslararası ticaret, farklı ideolojiler ve dünya görüşleri içinde hep yer almış, merkantilist dönem gibi birkaç dönem dışında hemen her zaman hem fikren hem uygulamada desteklenmiş ve zenginleşmenin temel unsuru olarak görülmüştür. Tabii şunu da belirtmek gerekir ki, uluslararası ticaret her zaman *serbest ticaret* biçiminde olmamıştır; aksine gümrükler, tarifeler, kotalar ve benzeri kısıtların olduğu sınırlamalarla dolu bir tarihe sahiptir. Daha önce de değinildiği gibi, Washington Mutabakatına yapılan en sert eleştiriler bu kısımda gelir; bugünün gelişmiş ülkeleri, sanayileşirken korumacı bir tutum sergilemiş ve sanayileşmelerini büyük oranda tamamladıktan sonra kabul etmiş oldukları serbest ticareti, gelişmekte olan ülkelere sanayileşmelerinin, hatta ekonomik kurumlarının kuruluş aşamasındaki önermeleri *merdiveni itmenin* işareti olarak alınır (Chang, 2016). Bu nedenle dış ticaret konusunda serbest ticarete övgüler dizmek yerine bugünün gelişmiş 10 ülkesinin korumacılıkla[86] bugünkü sanayileşme ve kalkınmışlık düzeyine geldiğini hatırlamakta fayda vardır.

Asya'da ve Çin'deki ticaret ilişkilerine gelindiğinde tarihsel gelişimi incelemekle bugünkü yapının temelini görebilmek mümkün olabilecektir. 18. yüzyılda Çin Güneydoğu Asya ülkelerinin ve kendisiyle ticaret yapan herkesin ona haraç ödediği büyük bir kürenin merkezi konumundaydı (Frank, 2010: 138). 17 ve 18. yüzyıllarda ticari denge Batı'dan Doğu'ya gümüş ve Doğu'dan Batı'ya mamul akışıyla dengelenmekteydi (Parthasarathi, 2019: 11). Sanayi Devrimi sonrası ticarete konu olan mallar ve ana sağlayıcılar değişmiş, dünyanın merkezi Asya'dan Avrupa'ya kaymıştı. Bu değişimin etkisinde yeni küresel sistem ile birlikte ülkelerin küresel ekonomideki ağırlıkları ve rolleri de değişti. Daha sonraları Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla zafer kazandığı düşünülen ve muhafazakarlığı da arkasına alarak gelişen Anglo-Sakson kapitalizmi hegemon düşünce ve ekonomik sistemi olarak

[86] O'Rourke'un (2000) çalışmasında on gelişmiş ülke için sunduğu istatistiksel dayanaklara bakıldığında büyüme ile korumacılık arasında pozitif bir ilişki bulunduğu görülür. Bu on ülke Kanada, Avusturya, Fransa, Danimarka, İtalya, Almanya, İsveç, Birleşik Krallık, Norveç ve ABD'dir (Chang, 2016: 63).

kabul edilmiş; öğretileri ise küresel çapta genel kabul görmüş veya görmek zorunda kalınmıştı. “Uluslararası işbölümü [de bu nedenle] Tanrı buyruğuyla değil, dünya kapitalizminin gelişmesiyle oluşmuştur” (Galeano, 2017: 94).

Tablo 3.7. Dış ticaret Verileri (ABD doları)

Yıllar	İhracat $	İthalat $	Dış Ticaret Dengesi
1992	84.940.013.568	80.585.302.016	4.354.711.552
1993	91.743.944.704	103.958.937.600	-12.214.992.896
1994	121.006.260.224	115.613.605.888	5.392.654.336
1995	148.779.499.520	132.083.499.008	16.696.000.512
1996	151.047.454.720	138.832.740.352	12.214.714.368
1997	182.791.585.792	142.370.324.480	40.421.261.312
1998	183.808.983.040	140.236.767.232	43.572.215.808
1999	194.930.778.542	165.699.066.576	29.231.711.966
2000	249.202.551.015	217.920.627.103	31.281.923.912
2001	266.098.208.590	234.787.380.568	31.310.828.022
2002	325.595.969.765	280.189.912.382	45.406.057.383
2003	438.227.767.355	387.665.500.699	50.562.266.656
2004	593.325.581.430	522.574.209.672	70.751.371.758
2005	761.953.409.531	604.789.857.433	157.163.552.098
2006	968.935.601.013	718.128.033.672	250.807.567.341
2007	1.220.059.668.452	870.342.243.758	349.717.424.694
2008	1.430.693.066.080	1.040.100.961.293	390.592.104.787
2009	1.201.646.758.080	919.141.231.810	282.505.526.270
2010	1.577.763.750.888	1.289.133.667.945	288.630.082.943
2011	1.898.388.434.783	1.620.780.482.816	277.607.951.967
2012	2.048.782.233.084	1.675.269.314.595	373.512.918.489
2013	2.209.007.280.259	1.792.451.427.066	416.555.853.193
2014	2.342.292.696.320	1.814.354.188.544	527.938.507.776
2015	2.273.468.224.113	1.536.195.015.817	737.273.208.296
2016	2.097.637.171.895	1.587.920.688.162	509.716.483.733
2017	2.263.370.504.301	1.711.423.566.869	551.946.937.432
2018	2.494.230.194.966	1.988.600.803.014	505.629.391.952

2019	2.498.569.865.637	2.068.950.254.597	429.619.611.040
2020	2.590.600.666.465	2.055.590.611.924	535.010.054.541

Kaynak: Dünya Bankası, 2021d.

Tarihsel olarak bakıldığında Çin'in her zaman dünya ticaretinde yer aldığı, ve hatta uzunca bir zaman dünya ticaretinin merkezi oluşturduğu görülür. 11. yüzyıldan 17. yüzyıla kadarki sürede hem üretim hem ticaret konusunda oldukça iyi performans gösteren Çin 17. yüzyılda yavaşlamış 18. yüzyıla gelindiğinde ise tekrar üretimini ve nüfusunu artırmaya başlamıştır. Zirai, ticari ve sanayii alandaki gelişmeler ise şöyle özetlenebilir:

> "İhracata yönelik ürünler, el işi malzemeler ve ticarete özgü pek çok nitelik Çin ve Japonya'yla ilgili literatürde yer alır… Bunların en iyi bilinenleri Şanghay yakınlarındaki Aşağı Yangzi bölgesinde gelişen pamuk ve ipek üretimidir. Pirinç ve diğer ihracata yönelik ürünlerle birlikte pamuklu ve ipekli üretimi Yangzi'yi, Çin'in en zengin bölgesi haline getiren önemli el sanatları durumundaydılar. Bölge insanlarını besleyebilmek için Yangzi Irmağının yukarı bölümlerinde yer alan Anhui, Jianzxi, Hubei ve özellikle aşağı kısımlardaki Hunan ve Sichuan bölgelerinde pirinç yetiştirilmekteydi. Pamuk, çivit, tütün, çanak çömlek ve kağıt gibi ihracata yönelik diğer ürünler ve el sanatları, genişleyen Pazar sayesinde şehirler birbirine yakınlaştıkça bölgede giderek yaygınlaşmıştır.
>
> Piyasa en çok Yangzi Irmağı çevresinde genişlemişse de yalnızca bu devasa bölge ile sınırlı değildi. Çin'in güney ve güneydoğusundaki birçok yerde ihracata yönelik üretim ve el sanatları gelişmişti. Guandong'daki Pearl Irmağı deltasında şeker kamışı, meyve ipek, pamuk, demirden yapılmış eşyaya ek olarak susam ve tung yağı üretiliyordu. On altıncı yüzyıldaki dış ticaret ilişkileri sonucunda güneydoğu sahilinde çay ve şeker ihraç ürününe dönüşmüştü." (Wong, 1997 aktaran Frank, 2010: 133-134).

Tarım ürünlerine ek olarak Çin aynı zamanda porselen ve seramik üretiminde dünyada tekti ve ipekte de çok az rakibi vardı. Frank Güneydoğu Asya'nın İsa'nın doğumundan önce başlayıp asırlarca süren bir periyotta, ticarette dünyanın önde gelen bölgelerinden biri olduğunu söyler (Frank, 2010: 135; 117). Doğu'nun uzunca bir süre ekonominin dolayısıyla da uluslararası ticaretin merkezi olduğu gerçeği, 17 yüzyılda yaşamış olan Alman filozof Leibniz'in XIV. Louis'ye yazdığı bir mektupta

Fransa'nın Ren bölgesi yerine yönünü "kusursuz ve hayranlık uyandıran" Doğu'ya yönlendirmesi gerektiğini, ticari açıdan ise kimsenin Çin ile "boy ölçüşemeyeceğini" söylemesine yol açmıştır (Frank, 2010: 37). 1703'te Guangzhou sahillerinde 5000 Çin yelkenlisi ve gemisi bulunmaktaydı ve on yedinci yüzyıla girmeden önceki 40 yıllık sürede Guangdong'da gıda piyasasında yüzde 75'lik bir artış olmuştu. 18. Yüzyılın başlarında ticarileşen tarım artık ihracat bir yana bölgenin pirinç ihtiyacını dahi karşılayamaz hale gelince Güneydoğu Asya'nın başka bölgelerinden pirinç ithal edilmeye başlandı (Frank, 2010: 134-35). Çin'in dünya ekonomisindeki yeri, 18 yüzyılda ticaretindeki gerilemeyle yavaş yavaş ağırlığını yitirmeye başladı. İronik biçimde, Çin'in dünya ekonomisi sahnesine 20. Yüzyılın sonunda dönüşü de yine dış ticaret ile olmuştur. Ve nihayet "[t]icarete komuta eden dünyanın zenginliğine komuta eder, sonunda da dünyaya komuta eder" (Sir William Raleigh aktaran Luraghi, 2016: 98).

Bugün Güneydoğu Asya ülkeleri dünya ticaretinde büyük paya sahiptir. Dış ticaret, Çin'in bugün sahip olduğu ekonomik ve siyasi güce erişmesini sağlayan en temel araçtır. Yüksek ihracat ve düşük ithalat sayesinde Çin bir sermaye birikimi oluşturmuş, yatırımlarını artırmıştır. Önce katma değeri düşük ürünleri ucuza üretmesi, sonrasında ise katma değeri yüksek ve yüksek teknoloji ürünlerini ucuza üretmesi sayesinde (ki bu ucuzluk yalnızca neredeyse sınırsız emek arzı kaynaklı değil aynı zamanda düşük seviyede tutulan kur sayesinde gerçekleşmiştir) gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasalarında hakim ticari güç haline gelmiştir. Yapmış olduğu dış ticaret ile zenginleşen Çin, elde ettiği kazancı üretici yatırımlara yönlendirmiş beşeri sermaye, yüksek teknoloji içeren yüksek katma değerli ürünler üretmeye başlamış ve son yıllarda dünyanın önde gelen teknoloji üreticileri arasında yerini almıştır. 1980'ler sonrası artan doğrudan yabancı yatırımı yoğun biçimde alan Çin, 2001'de Dünya Ticaret örgütüne girmiş, yabancı sermaye için yatırım imkanlarını artırmış yerel işbirliği konusunda ise koşulları esneterek 80'lerin başında yüzde 0,1 olan ihracatını bugün %50'nin üzerine çıkarmıştır (Malm, 2014: 155). "Daha 1742'de ticaret üzerine denemelerinde David Hume'un belirttiği gibi, bir ülkede gelişmiş

ticaretin ilk sonucu, daha yoksul devletlerin, tüm yabancı pazarlarda daha zenginlere daha ucuza satmasını mümkün kılması suretiyle altın bolluğunun, ülkenin ürettiği malların fiyatını artırmasıdır. Hume'un tartıştığı parasal uyarlamalar altının dalgalanmalarından ziyade değiş tokuşun dalgalanmaları olarak kavrandığı taktirde bu alıntı, her şeyi açıklar" (Cohen, 2000: 42). Tablo 3.7'de de görüldüğü gibi dış ticaret dengesinin sürekli pozitif olması da bu durumu onaylar niteliktedir.

Çin'in ticaretteki üstünlüğü ve üretim kalemlerindeki değişimle birlikte teknoloji ve bilimsel alandaki atılımları gelişmiş ülkelerin kontrol mekanizmasını harekete geçirmiş, tahtını Çin'e kaptırmak istemeyen tek kutuplu dünyanın hegemon gücü ABD ise Anglo-Sakson düzenin bozulmasından duyduğu rahatsızlığı Başkan Donald Trump yönetiminde ticaret savaşı ilan edip kota ve gümrük vergileri yoluyla Çin'in ticaretten aldığı payı azaltmayı hedeflemiştir. Dahası, 2018 yılında başlayan ve uluslararası ekonominin gündemine oturan Kur ve Ticaret Savaşları[87] Çin'in yaptığı ihracatlar sayesinde yüklü miktarda Amerikan doları rezervine sahip olması ile de tetiklenmiştir.

3.1.6. Cari Denge

"Cari hesap ödemeler dengesi, bir ülkenin dünyanın geri kalanıyla yaptığı uluslararası işlemlerin bir kaydıdır. Cari hesap, yerleşik ve yerleşik olmayan işletmeler arasında gerçekleşen ve ekonomik değer içeren tüm işlemleri (finansal kalemler dışındaki) içerir. Ayrıca, karşılıksız sağlanan veya elde edilen mevcut ekonomik değerlere

[87] Kur ve ticaret savaşları ABD Başkanı Donald Trump'ın ABD-Çin arasında ticarete çeşitli kısıtlamalar (vergi, kota vs.) koymaya çalışmasıyla 2018 yılında başlamıştır. Bu tezin konusuyla doğrudan bağlantısı olmadığı için kısaca değinilmekle yetinilmiştir. Detaylı bilgi için: https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3146489/us-china-trade-war-timeline-key-dates-and-events-july-2018 ve https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/08/07/more-pain-than-gain-how-the-us-china-trade-war-hurt-america/ ziyaret edilebilir.

denkleştirmeler de kapsanmaktadır. Bu gösterge milyon ABD doları cinsinden GSYİH yüzdesi olarak ölçülür" (OECD, 2021).

Çin'de her zaman fazla veren cari denge son yıllarda özellikle küresel finansal kriz sonrasında değişmeye başladı. Mevcut değerlerin GSYİH'daki payı 2007'de %10'lardayken 2018'de %1'in altına düştü. IMF'nin 2018 yılı *External Sector Raporu*na göre yakın gelecekte cari fazla yerini cari açığa bırakabilir. Yaklaşık 10 yıllık bir sürede bu ciddi düşüşün sebebi çoğu çalışmada hanehalkı tasarruf oranlarına bağlamaktadır. Demografik geçiş, ihtiyati tasarruf ve cinsiyet eşitsizliği üzerine bir çok teori üretilmiştir. Bazı teoriler firma tasarruflarına odaklanmaktadır ve bunu Çin'in özel kurumsal karakteristiğiyle bağdaştırmaktadır. En nihayetinde bu açıklamalar Çin'in ekonomik yapısının karakteristikleri üzerine yapılmıştır ve açık bir makroekonomik çerçeveye oturtulur. Gelgelelim, bu teorilerin geçerliliği 2007 öncesi için söz konusudur. 2007 yılından sonra ciddi bir değişim yaşanmış ve küresel finansal krizle birlikte cari hesabın GSYİH'ya oranı giderek düşmeye başlamıştır. Uzun dönemde değişmeyen bazı özelliklere karşın cari hesap oranındaki bu düşüş önceki teorilerle ilgili yeniden değerlendirme gerekliliği doğurmuştur. Güncel çalışmalara bakıldığında Çin'de son zamanlarda ithal malların fiyatlarındaki artış ve artan işgücü maliyeti dolayısıyla azalan ihracat kapasitesi bu negatif sürüklenmeye yol açmaktadır denebilir (The Economist, 2019). Dahası hizmet sektörü açığı mal ticaretinden doğan fazlayı dengeleyerek küresel finansal krizle başlayan cari hesap oranındaki düşüşün artışına sebep olmuştur (Xu vd., 2021: 110).

Grafik 3.7. Çin'de Cari Hesap Dengesi (GSYİH, %)

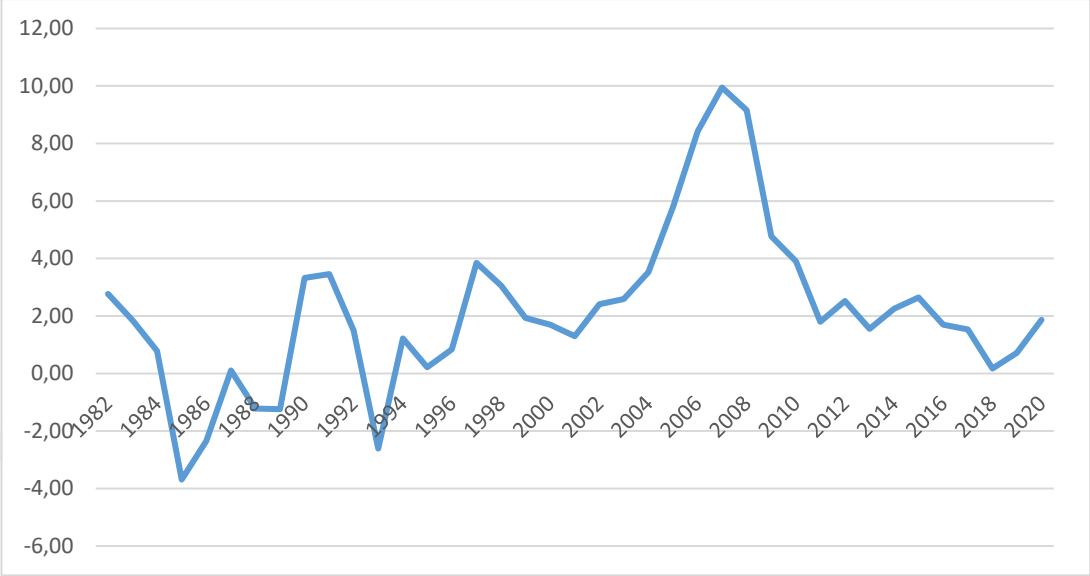

Kaynak: Dünya Bankası, 2021e.

Xu et. al. (2021) cari hesap dengesi üzerine yaptıkları çalışmada Çin'de giderek düşüş olmasının literatürde öne sürülen sebepleri üzerinde durmuş ve bunların hangilerinin geçerli olup hangilerinin olmadığını analiz etmişlerdir. Analizleri sonucunda ulaştıkları bulgular ilgi çekicidir. Cari hesap dengesinde düşüşün görüldüğü 2 aşamadan bahsedilirse ilki küresel finansal kriz sonrası ilk 4 yıl, ikincisi ise 2014 sonu 2015 başında başlayan 4 yıl olarak ele alınabilir (bakınız Grafik 3.8). İlk dönemde tasarruf oranlarındaki hızlı düşüş miktarsal genişleme (quantitive easing-QE) ile artan yatırımlar ile açıklanabilir. İkinci aşamada daha az keskin bir düşüş olmakla birlikte hanehalkı ve kamu tasarruflarının azalması asıl sebeptir. Cari dengede azalmaya sebep olan tasarrufların azalmasıdır, o halde tasarrufların azalma nedenine göz atmak gerekirse şunlar söylenebilir:

1) Sosyal güvenlik harcamalarındaki artış ihtiyati tasarruflarda düşüşe yol açmıştır
2) Ekonomideki yavaşlama firma karlarını, dolayısıyla şirket tasarruflarını düşürmüştür

3) Elverişli finansal likidite ortamı özel yatırımları dolayısıyla artırırken cari hesapta düşüşe yol açmıştır.

Xu et. al ayrıca Çin'in kurumsal yapısındaki sorunlardan kaynaklı olarak bu durumla karşı karşıya kaldığını ileri süren teoriler tasarruf oranlarındaki düşüşü açıklamadaki yetersiz kaldığını tespit etmiştir (Xu et. al., 2021: 111-12). İç talebin artırılmasına yönelik teşvik[88] nedeniyle tüketimin artması da tasarrufların azalmasının bir diğer nedeni olarak görülebilir.

2010 yılından beri küresel ticarette görülen daralmayı Çin ile Hindistan özelinde ele alan Sahoo ve diğerleri (2017) çalışmalarında bu ülkelerdeki cari hesabın sürdürülebilirliği üzerine analizler yapmışlardır. Çin ve Hindistan'ı Asya2nın iki devi olarak ele alan Sahoo ve diğerleri, 2008 küresel finansal krizi sonrası artan yatırımların Çin'de cari fazlayı aşağı çektiğini ve kurdaki değişimden kaynaklı olarak Çin'in yaşadığı cari hesap dengesindeki değişimin diğer ülkeleri de ciddi anlamda sarsacağını belirtmiştir. Zira, Çin ekonomisinin yavaşlamasının diğer ekonomilerde de ticaret yoluyla belli bir yavaşlamaya yol açması kaçınılmazdır ve bu ülkelerin bu durum karşısında savunmasız kalması söz konusudur. İşte bu nedenle, Çin'in cari hesap dengesinin sürdürülebilirliği sadece Çin açısından değil diğer ülkeler için de önem arz eder. Çalışmalarının sonucunda Hindistan'ın cari hesabını sürdürülebilir bulmazken, Çin'in cari hesabının sürdürülebilir olduğunu ampirik olarak kanıtlamışlardır. Analizini bir adım ileri götüren Sahoo ve arkadaşları ihracat-ithalat dengesinden yaptıkları trend analizinin sonucunda çoğu zaman Çin'de ihracatın ithalattan fazla olduğunu tespit etmiştir (Sahoo, 2017: 79; 90). Ki bu sonuç daha önce dış ticaret başlığında Çin'in tarihsel sürecin çoğunda ticarete hakim olduğu iddiasıyla örtüşmektedir.

[88] Çinlilerin son 10 yılda giderek daha az tasarruf ettikleri ve bunun nedenleri 3.1.10. Tasarruf ve Yatırım başlığında daha detaylı açıklanmıştır.

3.1.7. Toplam Faktör Verimliliği

Sanayi Devrimi'ni izleyen yıllarda teknolojinin süratli gelişimi, hem işgücünden alınan verimin artması sağlanmış hem de sermayeden tasarrufa yol açmıştır. Sermayeden tasarruf edilmesi çeşitli sektörlere yapılan yatırımların önünü açmış, üretim faktörleri çeşitlenmiş ve kapsamı genişlemiştir. "Sermayeden tasarruf edilmesi demek otomatik olarak yatırım olanaklarının kaybedilmesi demek değildir ve üretim artışını kesinlikle engellemez. Kapitalizmin çöküşünü yalnızca sermaye ünitesinin verimsizliğinde arayanlar, daha uzun süre boşuna bekleyeceklerdir" (Schumpeter, 2010: 145).

Verimlilik iktisadın en önemli terimleri arasındadır. Bir ekonomide kaynakların olması kadar bu kaynakların etkin kullanımı da önemlidir ve kaynak verimliliğini artırmak otomatik olarak iktisadi büyümeyi dışsal değil içsel bir yolla sağlamak anlamına gelir. Toplam faktör verimliliği ve emeğin verimliliğini artırmak her ekonomide öncelikli amaçlardan biri olagelmiştir. Neoliberal sisteme geçişle işlerin rekabetçi ortama taşınması ve bununla birlikte teknoloji, eğitim, altyapı gibi alanlarda iyileşmeler sağlanması toplam faktör verimliliğini artırır. Geçiş ekonomilerinde ister şok doktrin benimsensin ister kademeli, ilk göze çarpan şeylerden biri verimlilikteki artıştır. Emeğin ve/veya sermayenin marjinal faydasında gözle görülür artışlar ortaya çıkar.

Çin'de de reformlar esnasında sonucunda ortaya çıkanlardan birisi de budur. Devasa kamu iktisadi teşekkülleri enerji ve bankacılık gibi sektörleri yönetmektedir. Ancak bugün istihdamın %90'ı özel sektör tarafından sağlanmaktadır. 2018 yılında Çin devlet medyası GSYİH'nın %60'ının özel sektörden geldiğini ve çoğunluğu artık özel sektörün elinde tuttuğunu belirtmiştir (Johnston ve Trautwein, 2019). Bu durum Çin'de reformlar sonrası yaratılan rekabetçi ortamı ve sektörler arası çeşitlenmeyi gösterir. Verimlilik artışı bunun olağan sonucudur ve bu artış genellikle üretim faktörlerinin tümünde gözlenir. Verimlilik denildiğinde iki ölçme biçimi ön plana çıkar: Toplam faktör verimliliği ve işgücü verimliliği.

Dünya Bankası için hazırladıkları raporda Brandt ve diğerleri (2020) Çin'de son 40 yılda görülen hemen tüm iyileşmelerin verimlilik artışı sonucu olduğunu ileri sürer. Verimlilikteki iyileşmelerle beraber kaynaklar yalnızca sektörler arası değil mülkiyet grupları arasında da yeniden dağıtılmış ve böylece yeni kazançlar elde edilmiştir. Ancak küresel finansal krizle birlikte işçi başına çıktıda ciddi bir gerileme olmuş, 1991 yılından beri ilk kez büyüme hızı %7'nin altına düşmüştür. Bunun nedeni toplam faktör verimliliğindeki büyümenin yavaşlamasıdır. Toplam faktör verimliliği artışı kriz öncesi 10 yılda ortalama 2,8 iken 2009-2018 arasında %0,7'ye düşmüştür. 2017'de hem toplam faktör verimliliği hem de işgücü verimliliğinde artışlar gözlenmiş yine de kriz öncesine göre düşük seviyede seyretmiştir (Brandt et.al., 2020: 2).

Büyüme kabaca toplam çıktının önceki yıla göre artışıdır. Bir ekonomideki toplam çıktının ne kadarı fiziki ve beşeri sermaye artışı ne kadarı teknolojik gelişim, kurumsal değişim ve diğer faktörlerle alakalıdır sorusunun cevabı çoğu zaman *verimlilik* araştırmalarına yol açmıştır (Baier et. al., 2006: 23). Neoklasik yaklaşımda, büyüme teorilerinde toplam faktör verimliliği artışı toplam çıktıda sermaye ve emek girdilerinin artışından kaynaklanmayan kısma işaret eder. Toplam faktör verimliliği, başka bir deyişle, büyümenin faktör girdilerindeki artışlarla açıklanmayan kısmına karşılık gelmektedir (Ozyurt, 2009: 9). Ölçek ekonomileri ve rekabetçi faktör piyasalarında sabit getiri varsayımı fiziki ve beşeri sermayenin büyümeye katkısının ölçümünü mümkün kılar. Toplam çıktının fiziki ve beşeri sermayedeki artışla ölçülebilen kısmı dışındaki artışlar veya sapmalar üretkenlikteki ya da verimlilikteki artış olarak ele alınır ve Solow tarafından ortaya atıldığından genellikle "Solow artığı" olarak adlandırılır. Toplam faktör verimliliği teknoloji, eğitim seviyesi, altyapı olanakları gibi kalemlerdeki artışla artan bir eğilim gösterir. Toplam faktör verimliliği artışı, tüm ülkeler için genel büyümeye mütevazı da olsa bir katkıda bulunmaktadır (Baier et. al., 2006: 23-24).

Wu (2011) Çin'de toplam faktör verimliliği üzerine mevcut literatürü taradığı çalışmasında teknoloji ve toplam faktör verimliliğinin eş anlamlı kullanıldığı ve ilkinin ikincisinin bileşeni olarak alındığı iki yaklaşımdan bahseder. Literatürdeki çalışmaların

hemen hepsindeki ortak nokta reformun ilk aşamalarında tarım sektöründeki verimlilik artışının önemli ölçüde teşvik edildiğidir. Diğer sektörler ve sonraki aşamalar için sonuçlar daha tartışmalıdır. Meta analiz yaklaşımı kullandığı bu çalışmada Wu Çin büyümesinin %3,62'sinin toplam faktör verimliliğinden kaynaklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu oran sürdürülebilir büyüme için gerekli eşiğin üstündedir. Bir diğer bulgu ise ilk dönemde tarım sektörü daha iyi performans gösterirken sonraki dönemde imalat sektörü öne geçmiştir (Wu, 2011: 112, 119-120).

Ozyurt (2009) 1952-2005 arasında Çin endüstrisindeki toplam faktör verimliliği üzerine yaptığı çalışmada bu artışın mütevazıdan biraz fazla olduğu sonucuna ulaşmıştır. Temel bulgusu Çin sanayisindeki olağanüstü ekonomik performansın itici gücünün büyük sermaye birikimi olduğudur. Toplam faktör verimliliği özellikle reformlardan sonra büyümeye olumlu katkıda bulunmuştur. Dahası, toplam faktör verimliliği tahminleri 1990'ların başından itibaren hızlanan bir büyüme modeli sergilemektedir. Bu yakın gelecekte ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğinin kanıtı olarak görülebilir. Toplam faktör verimliliği, Solow artığının biraz daha geniş tanımıyla ele alınırsa, tahminler hem somutlaşmış hem de somut olmayan teknolojik değişimi, sektörler arasındaki kaynak tahsisinin etkilerini, ölçek ekonomilerini, büyümeyi etkileyen kurumsal ve politik faktörleri ve ölçüm hatalarını içerecek ve daha isabetli sonuçlar verecektir (Ozyurt, 2009: 14). Toplam faktör verimliliği ekonomik performansın ölçümünde önemli bir etkendir. Benzer kaynaklara sahip ülkelerde neden benzer çıktılar alınmadığının güzel bir açıklamasıdır. Bir diğer gösterge ise işgücü verimliliğidir.

İşgücü/emek verimliliği, ekonomik büyüme sağlamanın yanı sıra rekabet gücünde artış ve yaşam standartlarında bir iyileşme sağlamasıyla bilinen bir ekonomik göstergedir. Emek verimliliği, belli bir dönem boyunca emek birimi (genellikle çalışma saati veya çalışan sayısı ile ölçülür) başına üretilen toplam çıktı hacmi (GSYİH cinsinden ölçülür) şeklinde ifade edilebilir. Üretim sürecinde beşeri sermayenin verimliliği ve kalitesi hakkında genel bilgi sağlamakla beraber, GSYİH içinde işgücünün ekonomik ve sosyal bağlam içinde katkısını ölçer (ILOSTAT, 2021).

Çin’de emeğin ücreti yıllar içinde artan bir eğilimle yükselmiştir. 1978’de 1997’ye yıllık %5 (enflasyondan arındırılmış) olan ücret artışı, 1998’den 2011’e %12’yi aşmıştır. Ücretlerdeki artış işgücü verimliliği artışıyla dengelenmiştir. İşgücünü verimliliğindeki artışın sebepleri ise, teknoloji ve eğitim seviyesinde artış, ülke altyapısındaki gelişmeler, imalat eko-sisteminin gelişimi, yüksek katma değerli ürünlerin üretiminin artışı şeklinde sıralanabilir (Oktay, 2017: 158). Ekonomik büyüme, birçok faktörün karşılıklı ilişkilerinin yarattığı çarpan etkisiyle de hızlanmaktadır.

Literatürde endüstrilerdeki hızlı büyüme hem genel anlamda büyümenin hem de işgücü verimliliğinde artış sağlanmasının ana sebeplerinden görülmüştür örneğin. Gerçekten de endüstri büyümesi, 1994'ten bu yana emek verimliliği artışına %60 katkıda bulunmuştur. Emek verimliliği, özellikle sanayi sektöründe belirgin bir biçimde yatırımların artması ve ardından sermaye yoğunluğunun derinleşmesiyle desteklenmiştir. Ayrıca, mamul ihracatının gelişmesiyle ve doğrudan yabancı yatırımların ve özel sektörün kamu sektörü aleyhine teşvik edilmesiyle, dışa açıklık tarafından da teşvik edilmiştir. Dahası, beşeri sermayenin rolü genellikle verimlilik artışının pozitif bir faktörü olarak kabul edilmektedir (Guillaumont-Jeanneney ve Hua, 2011).

Sektörler ya da bölgeler arası işgücü mobilitesi de işgücü verimliliğinde artışa yol açar. Çin’de işgücünün mobilitesi konusunda uzun süre serbesti olmamakla birlikte, bir süredir kısıtlarda azalma bulunmaktadır. İşgücü hareketliliği bölgeler arası olabileceği gibi sektörler arası da olabilir. Gelişmiş ülkelere bakıldığında sanayileşme sürecinde emeğin ana kaynağının tarımdan gelen işgücü olduğu görülür, örneğin. Çoğu ekonomide tarım dışı sektörlerin gelişimi esnasında tarımdaki emeğin azaldığı tespit edilmiştir. Emek sermayenin daha çok olduğu ekonomilere kayarken sermaye de tersi yönde hareket etme eğilimdedir. Böylelikle her iki hareket emek verimliliğinde yakınsamaya sebep olarak sermaye-emek oranında denge sağlanmasına yol açmaktadır. Mobilitenin dengeleyici etkisi, ister bölgeler arası, ister sektörler arası olsun, yakınsamaya yol açarak verimlilik artışını sağlamaktadır (McErlean ve Wu, 2003: 238-39). İşgücü verimlilik artışı maliyetlerin azalması anlamına da geldiğinden

ekonomide daha az maliyetle daha fazla üretimi mümkün kılmak için sektörler arası geçiş önemlidir. Nitekim gizli işsizliğin en yoğun görüldüğü sektör olarak tarımda verimlilik artışı, tarım dışı sektörde yakınsamayla verimliliği artırarak ekonomide genel bir verimlilik, dolayısıyla da çıktı artışı ve büyüme getirir.

3.1.8. Kamu Borcu

Kamu ve özel kesim borçları genel anlamda devletleri zora sokan durumlar yaratabilir. Sağlıklı bir bankacılık ve finansal sistem, isabetli para ve maliye politikaları, dengede bir bütçe ve kamu ve özel kesim borçlarının gelire oranının düşük olması iyi yönetilen bir ekonomiyi işaret eder. Yüksek borç oranı diğer dengelerin de değişmesine yol açar. Hükümetler iktisat politikalarını uygularken borçları hesaba katmak zorunda kalacağından kararları kısıtlanır.

Özellikle küresel finansal krizi sonrasında borçların gelire oranı dünya çapında artmıştır. Kamu ve özel kesim borcu 2008'den bu yana milli gelirin yaklaşık yüzde 300'üne ulaşmıştır (The Economist, 2020). Maastricht[89] kamu borcundaki bu yükseliş trendi 2014 yılında GSYİH'nın %86,6'sına ulaşarak pike ulaşmış ancak 2019'un sonuna gelindiğinde GSYİH'nın %77,5'ine kadar düşmüştür. 2020 yılına gelindiğinde borç oranı AB genelinde COVİD-19 pandemi nedeniyle GSYİH'nın %90,7'sine kadar yükselmiştir (Eurostat, 2021). Ekonomide önce 2008 sonra 2019 yıllarında başlayan daralmalar nedeniyle borç oranlarında dünya çapındaki artış Çin için de farklı olmamıştır. İlk krizi görece daha rahat atlatan Çin için 2020 pandemi kaynaklı kriz daha sarsıcı olmuştur.

[89] Maastricht kriterleri Avrupa Birliği üyesi olan ülkelerin ekonomik ve parasal birlik olması sonucunda uyması gereken bir takım kriterler bütünüdür. 4 koşulu bulunur: 1. Fiyat istikrarı (yıllık enflasyon 1,5'u geçmemeli) 2. Hükümet bütçesi (bütçe açığı %3'ten, kamu borcu GSYİH'nın %60'ından fazla olmamalı) 3. Döviz kuru (serbest dalgalanmalı) 4. Uzun dönem faiz oranı (uzun dönemde fiyat istikrarı en iyi olan 3 ülkenin faiz oranından maksimum 2 puan fazlası uygulanmalı) (Eurostat, 2013).

Çin'de borçlanma bu dönemin sorunu da değildir üstelik. 1978 öncesi Çin'de dış ya da iç borçlanmanın olmadığını belirtmek gerekir (Li ve Lin, 2011). Bir geçiş ekonomisi olan Çin, planlı ekonomik ve parasal sistemden serbest piyasaya geçmek için ilk atılımları yaptığında Çin'de bugün bilinen anlamıyla bir finansal sistem bulunmamaktaydı. 1980'lerde bankacılık sektörü, hisse senedi ve tahvil piyasaları deyim yerindeyse sıfırdan kuruldu. Devlet şirketleri serbestleşmenin ardından kendini fonlayamaz hale geldiğinden devlet bunların fonlamasını bankalara bıraktı[90]. Henüz gelişmiş bir vergilemenin var olmamasından ve de yüklendiği sosyal sorumlulukları yerine getirmek durumunda olmasından dolayı devlete ait işletmeler bankalardan aldığı kredileri ödeyemez duruma geldi. 1990'lara gelindiğinde artık planlı ekonominin rolü küçülerek yok olmuş, özel sektörle beraber yabancı yatırımcıların ülkedeki varlığı iyiden iyiye artmıştı. Bu dönemde kamu işletmelerinin borçları da aynı oranda artmış, bir kısmı borçlarını geri ödeyemediğinden dolayı iflas etmişti. 1990'ların sonuna gelindiğinde ise artık Çin'de hem piyasalar hem devlet işletmeleri yeniden yapılanmasını büyük ölçüde tamamlamıştı. Devlette kalan işletmelerin büyük çoğunluğu borç içindeydi ve tahminlere göre bankalardaki sorunlu kredilerin %40'ı devlet işletmelerine aitti. Burada şunu belirtmekte fayda vardır, bu borçlanmalar geçiş ekonomisi olmanın getirdiği bir maliyettir ve sorun devlet kaynaklarının kullanılmasıyla ileriki yıllarda çözüme kavuşmuştur (Oktay, 2017: 164-65).

Devlet borcunun oldukça düşük seyrettiği 1980'ler ve 1990'ların başında Çin'de iç talebi genişletmek için herhangi bir politika uygulanmıyordu. Ancak 1997 yılında Asya'da patlak veren ekonomik krizin ardından Çin 1998 yılında genişletici maliye politikası uygulamaya başladı. Bu politikaların doğal bir sonucu olarak da bütçe açıkları 1998'de 92,2 milyar yuandan 2003'te 293,5 milyar yuana yükseldi. 2003-2007 arası açık azalmakla kalmadı bütçe fazlası oluştu fakat bu durum uzun sürmedi ve 2008 krizi ortaya çıktığında yeniden genişletici maliye politikaları uygulandı ve

[90] Aynı dönemde eş anlı olarak tarım sektörü ve kırsaldaki reformların yapılmasıyla sağlanan verimlilik ve gelir artışı tasarruflarda artışa yol açmıştı. Bu tasarruflar banka kredilerine fon sağlıyordu (Oktay, 2017: 164).

bütçe açığı bu kez 2009'da 739,8 milyar yuana, 2010'da 1,050 milyar yuana ulaştı. Genişletici maliye politikaları sonucunda büyük miktarda açık devlet borcu ve şarta bağlı hükümet yükümlülükleriyle sonuçlandı. Bu ikisi birlikte ele alındığında toplam devlet borcu yaklaşık GSYİH'nın %57,5'ine tekabül ediyor (Li ve Lin, 2011: 527, 538).

Çin'de devlet borcunun giderek arttığı bu bilgilerden sonra çok açık olmakla birlikte, artışın büyüklüğü hakkında bilgi sahibi olmak için Dünya Bankası tarafından 2021 yılında hazırlanan borç raporuna göz atmakta fayda var. 2021'in ilk 3 çeyreğinde dış borçta %1,8'lik artışla 5,8 trilyon dolara ve kısa vadeli borçta ise %2,6'lık artışa ulaşan Çin, uzun vadeli borç stoklarında %0,75'lik bir daralmayla durumu dengelemeye çalışmıştır. Borç raporunda Çin ile en yüksek borçlu ilk 10 ülke arasında ciddi fark olduğu kaydedilmiş ve Çin'in trendi yönlendiren etkisi vurgulanmıştır. Çin'de uzun vadeli borçlar %16,4, kısa vadeli yükümlülükler %7,6 artmış ve 2020'nin ilk 3 çeyreğinde dış borç stoku 2,3 trilyona ulaşmışken en borçlu diğer 9 ülkede dış borç stoku %3,6 daralmıştır. 2020'nin ilk çeyreğinde COVİD-19 pandemi sonrası dışa açılmayla Çin ekonomisinde tekrar büyüme görülmüş, ticari kredilerde artışla ve son yıllarda izlenen finansal politikaların sayesinde yeniden bir toparlanma görülmüştür. 2020 yılında tahvil ihracı %24 artan Çin'de tahvil getirisi 178 milyar dolara yükseldi ve Kasım 2020'de Çin 4 milyar Euro'luk Eurobond ihracının bir parçası olarak 750 milyon Euro'luk 5 yıllık sıfır kuponlu tahvil ihraç etti. 2020'deki dış borç stoku birikiminin bir sebebi de bu tahvilleri renminbi cinsinden içeriden alan başta merkez bankaları ve büyük finans kurumları olmak üzere uluslararası yatırımcılar olarak görülebilir (Debt Report, 2021: 2).

Yüksek borç oranının yatırımcılar üzerindeki etkisi nedeniyle borçları düşürmeye, hiç değilse dengede tutmaya çalışan Çin yönetimi yerel yönetimlerin borçlarını azaltmak için bir dizi ciddi önlem almıştır. Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu, örneğin, 2010 yılı haziran ayından bu yana yerel finansman araçlarının kentsel yatırım bonoları ihraç etme başvurularını onaylamayı durdurmuştur. 20 Kasım 2010'da Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu, yerel yönetim finansman araçları tarafından kentsel yatırım bonolarının ihracını düzenleyen kurallar ve standartlar

yayınlamıştır. Yerel yönetim borçlarını böylece kontrol altına almak isteyen merkezi yönetim, yerel yönetimlerin Çin'in geleceğindeki önemine binaen istikrarlı bir gelire sahip olması ve borçlarının azalması için uğraşmaktadır (Li ve Lin, 2011: 541-42).

Çin'de tüm yerel yönetimlerin katı biçimde merkezi yönetime bağlı olması nedeniyle kamu borcunun aslında tüm bu yerel yönetim borçlarını kapsar. Buradan yola çıktığı çalışmada Wu (2015: 17) merkezi hükümetin 2014'te 43 Sayılı Kural ile getirdiği düzenlemeleri şöyle sıralar: 1) Yerel yönetimlerin finansman kanallarını sıkı bir şekilde denetlenmesi. 2) Standart olmayan finansman kanallarının kapatılması. 3) Yerel yönetimlerin, bütçe mali gelirlerinden geri ödenmek üzere, az gelir getiren sosyal refah projelerini finanse etmek için genel amaçlı tahviller çıkarması. 4) Yerel yönetimlerin, yasal izni olmayan firmalara, özel kuruluşlara veya kişilere garanti verememesi. 5) Yerel yönetim borçlarının altyapısında büyük bir revizyon yapılması. Çin hükümeti borçların sakıncalarının farkında ve önlemler aldığını gösteriyor ancak üst üste gelen ekonomik ve finansal krizler geçiş ekonomisi olmanın maliyetleriyle birleştiğinde kendi düzeyindeki gelişmiş seviyesine sahip ülkelere kıyasla oldukça yüksek olan kamu borcuyla baş etmek zorunda kalmaktadır.

3.1.9. Tüketim

Bugün kapitalizmin yarattığı en büyük sorunlardan bir tanesi ürettiğine yabancı, uzmanlaşma nedeniyle bütünü göremeyen; bireyselleşme, yabancılaşma ve bunların getirdiği yalnızlaşma dolayısıyla kazancının bir bölümünü üretimine katkı sağladığı tüketim ürünleri satın alarak var olmak için harcayan diğer bölümünü de varoluşsal krizine çözüm bulmak için psikologlara akıtan bir krizden ötekine savrulan bireyler yaratmış olmasıdır. Ya da bugünkü popüler deyimle "tüketim toplumu"nun.

Klasiklerin Say yasası gereğince her arz kendi talebini yaratırdı. Ancak Marx ve takipçilerinin savunduğu üzere kendi talebini yaratamayan her arz kendi krizini yaratan kapitalizmine dönüşür. Talep yetersizliği kapitalist sistemin gördüğü en büyük birkaç krizin, Büyük Buhran dahil, çıkış noktasıdır. Ancak John M. Keynes'in devreye

girmesiyle talep yönlü iktisadi analizin popüler hale geldiği Büyük Buhran'ın (1929) ardından bugün tüketimle ayakta tutulan bir ekonomik sistem görülebilir.

Tüketim, 21. yüzyıl iktisadi sisteminin lokomotif kalemidir. Tam rekabetin herkese aynı koşulları sağladığı bir ortam hayal eden Klasiklerin bu hayali yerini monopolistik ve oligopolistik firmalara bırakmış, bu firmalar da ihtiyaca değil ihtirasa yönelik ürettiği tüketim mallarını aşırı karlar elde etmek üzere piyasaya sunmuştur. Günümüz iktisadi yapısını anlamakta Schumpeter'in şu sözleri iyi bir özet niteliği taşır: "Modern analiz, popüler fikirleri kabul etmiş, klasik doktrini çürütmüş; kazanç için üretimle, tüketim için üretim arasında herhangi bir paralelliğin olmadığını ortaya çıkarmıştır. Özel teşebbüsün hakim olduğu rejim, üretimi tamamen kazanç edinme amacına yönlendirmekte, bu kazançlar bir "öşür" veya "haraç" (aşırı kar) niteliği taşımaktadır" (Schumpeter, 2010: 100). Galbraith tüketimi teşvike harcanan gayretin en az üretime harcanan civarında olduğunu 1966 gibi erken sayılabilecek bir tarihte dile getirmiştir. Tüketim seviyesi hayat standardını, o da başarıyı belirler, der Galbraith ve ekler: "Tarihte hiçbir ekonomik sistem bu kadar yüksek bir hayat standardı temin etmemiştir, şeklindeki bir ibare, tüketim seviyesinin sosyal değerin en uygun ölçüsü olduğu manasını kasteder" (Galbraith, 1971: 32).

Teşvik edilen tüketimle büyüyen/büyütülen ekonomilerde tasarrufun düşük olması şaşılacak bir durum olmamalıdır. Tasarruf eksikliğine bağlı sermaye yetersizliği nedeniyle dış kaynaklı sermaye çekme çabası da yine bu durumun doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Ancak Çin'de durum hiç de böyle gelişmemiştir. Çin tüketimle değil tasarruf oranlarındaki yükseklikle gündeme gelmiş bir ekonomidir. Çin'de tüketim harcamalarının artışı son 10 yılda görülmüştür (V. Grafik 3.8). Çin'de ekonomik büyümenin sürdürülebilir olabilmesi için toplam üretimi artırırken toplam talebi de artırmak gerekmektedir. Üretilen mal ve hizmetlerin çok büyük oranda ihraç edilmesi ekonominin bir nevi dışa bağlı olması anlamına da gelir. Bu de Çin büyümesinin sürdürülebilirliği açısından çok olumlu bir tablo çizmemektedir.

Tablo 3.8. Nihai Tüketim Harcamaları Yüzdelik Değişim

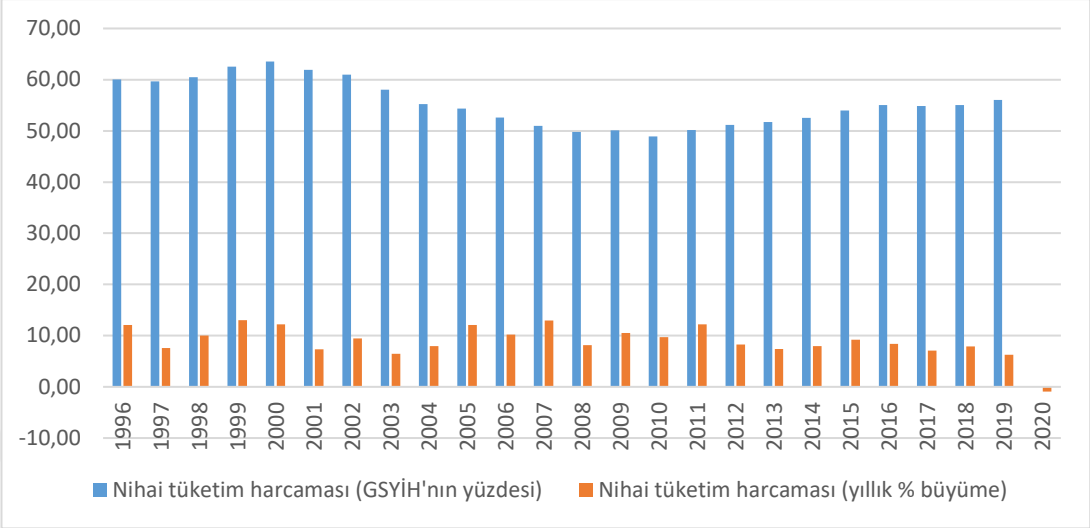

Kaynak: Dünya Bankası, 2021f.

Çin'de tüketimin düşük düzeyde tutulması planlı ekonomi olmasının etkisiyle mümkün olmuştur. Piyasa ekonomisinde işgücü verimliliğindeki artış reel ücretlere yansıyacağından tüketim de dolayısıyla artacaktır. Çin planlı ekonominin sağladığı fiyat ve ücret kontrolleri sayesinde tüketimi düşük düzeylerde tutarak tasarruf ve böylece yatırımları artırmayı başarmıştır (Oktay, 2017: 104).

Grafik 3.8. Nihai Tüketim Harcaması (cari ABD doları)

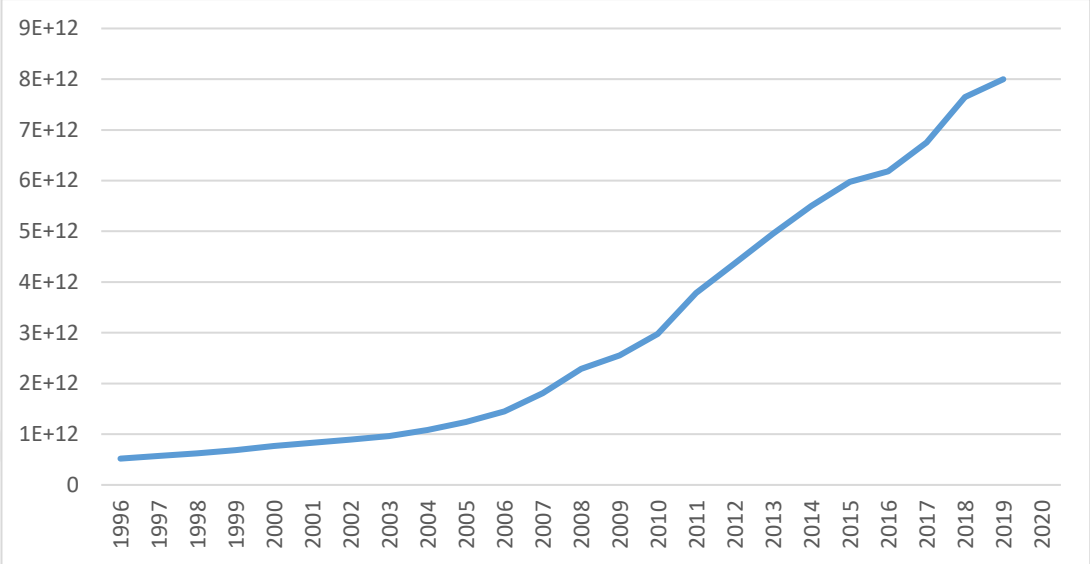

Kaynak: Dünya Bankası, 2021f.

Yatırımcıya sağlanan vergi avantajları, altyapıya yapılan yatırımlarla düşük maliyetle üretimin sağlanması, üretim faktörlerinin maliyetinin oldukça düşük olması gibi sebepler tüketim-yatırım dengesinde yatırım lehine önemli rol oynamaktadır. Örneğin tarım sektöründen sanayi sektörüne geçmeyi bekleyen emek ordusu ücretlerin artışını baskılayan en önemli unsurlardandır. Sermayenin marjinal etkinliği de yine devlet kontörlündeki finansal sistem sayesinde önemli ölçüde yüksek olduğundan üretimin genel maliyeti Çin'de oldukça düşüktür. Doğal olarak da tasarruf-tüketim-yatırım üçlüsünden en zayıfı burada tüketim olarak kalır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere tüketimin artırılmadığı durumda dengeli ve sürdürülebilir bir büyümeden bahsedilemez (Oktay, 2017: 254-56). Bu yalnızca sürdürülebilir büyüme için değil yaşam standartlarında ve refahta artış olması için de önemlidir. Kazancın refah artırıcı alanlara aktarımı yoluyla tüketimin artması beraberinde kalkınma açısından da iyileşme getirecektir.

3.1.10. Tasarruf ve Yatırım

Geri kalmış ülkelerde “tasarruf oranı neden çok az?” diye sorulduğunda “çünkü onlar çok yoksul” değil, “çünkü onların kapitalist sektörleri çok küçük” doğru cevaptır der Nobel ödüllü Arthur Lewis (1954: 11-12) ve şöyle devam eder, sadece sermayedar tasarruf eder, “daha büyük bir kapitalist sektörleri olsaydı, karlar milli gelirin daha fazla kısmını oluşturur ve buna bağlı olarak tasarruflar ve yatırımlar da daha fazla olurdu”. Nurkse (1961) ise bunu destekler nitelikte—daha önce de belirtildiği gibi—yatırımları sınırlayan piyasanın büyüklüğüdür ifadesini kullanmaktadır. Toplumların gelişmesi geçmiş zamanlarda az miktarda çıktıdan ettikleri tasarruf sayesinde mümkün olmaktaydı, bugünün yoksul ülkeleri için de bu geçerlidir. Zengin olanların ilerlemesi için de bu gereklidir. Ancak mesele tasarruf arzından ziyade bu arz fazlasının kullanılabilmesidir (Galbraith, 1971: 38). 2013 yılında Çin’deki altyapı yatırımları dünyanın en büyük ekonomisi ABD’dekinin yaklaşık 2,5 katıydı. Böylesine büyük bir yatırımı mümkün kılan şey ise Çin’de ulusal tasarruf oranlarının olağanüstü düzeyde fazla olmasıdır (Oktay, 2017: 101).

Klasik İktisat Teorisi’ne dayanan çoğu neoliberal-temelli kalkınma teorisi (ilk bölümde bu detaylı tartışıldığı gibi) tasarrufun önemini yoğun biçimde vurgulamaktadır. Tasarrufa atfedilen önem Marx tarafından alaycı biçimde eleştirilmiş, ve “ilk birikim” problemi olarak adlandırdığı bu durumla ilgili kapitalist sınıfın işçi sınıfını sömürgesiyle açıklamıştır. Bireyler arası yaratıcılık, zeka ve kabiliyet farklılıklarının bu konuda hiçbir etkisi olmadığı iddiasına giderken de oldukça iğneleyici bir dil kullanmaktan çekinememiştir. Schumpeter ise Marx’ın bu eleştirisini temelsiz bularak ilk birikimde normalin üzerinde olan zeka ve enerjinin büyük katkısı olduğunu ileri sürmüştür—ki bu Schumpeter’in kendi kalkınma teorisinin ana unsurlarından birini, hatta belki en önemlisini oluşturmaktadır. Schumpeter, kazancın yığılması ile tasarruf amaçlı birikim arasında ayrım yapar (Schumpeter, 2010: 24-25).

Büyüme teorilerinin bir çoğu tasarruflar ve onların dönüşeceği yatırımlar temel alınarak oluşturulmuştur. Büyümenin yolu yatırımdan geçer ve yatırımlar için tasarruf etmek gerekir. Tasarrufu edecek olan sermayedar olduğundan dolayı, yüksek gelire

fazla vergi konulmayarak yatırım ve büyüme desteklenir. Yine Lewis her büyümenin eşitsizlik yaratacağını ileri sürer. Bu başlıkta incelenen tasarruf ve yatırım büyüme literatürünün esas iki öğesi olup kalkın(ama)ma konularının da temelinde yer almaktadır. Büyüme teorilerinin birçoğunun çekirdeğinde tasarruf-yatırım ikilisi olsa da ana akım olmayan kalkınmacı Hirschman (1958: 3) "tasarruflar ve üretken yatırımlar kalkınmanın sebebi olduğu kadar sonucudur da" diyerek bu görüşün tersini ifade eder. Dahası tasarruf eyleminde artış yatırım eyleminde artışı teşvik etmez (Mirakhor, 1966: 11). Zaten neoklasik teoride de yatırım ve tasarruf arasındaki ilişkinin nedensellik yönü nedir sorusunun net bir yanıtı olmadığı gibi, Keynesyen teoride de tasarruflar sistemin "pasif bir bileşeni" olarak ele alınır (Yentürk, 2018: 464). Nurkse'e (1961) göre, az gelişmiş ülkelerde gelir seviyesi ile tüketim hemen hemen eşittir ve bu yüzden tasarruflar çok azdır. Dahası komşuyla eşitlenme güdüsüyle (az gelişmiş ülkenin gelişmişi taklit etmesiyle) yapılan gösteriş tüketiminden dolayı da gelir artışı tasarruf artışına dönüşmemektedir. Çin ve Japonya gibi kalkınmalarının başlarında ekonomik izolasyonu çözüm olarak bulan ülkelerde bu "gösterişçi tüketim" olmamış ve oldukça yüksek tasarruf oranlarına sahip oldukları gözlenmiştir. Hatta bu devletlerde zorunlu tasarruf uygulamaları yapılmıştır (Mirakhor, 1966: 10). Planlı ekonomilerde vergiler yoluyla tüketimi azaltarak ya da yatırım teşviklerinin artırılmasıyla kar etme güdüsüyle tasarruflarda artış sağlanabilir; iki durumda da tasarruf kararı bireye değil planlayıcılara aittir (Galbraith, 1971: 34).

Tüketimin dünya tüketiminin altında, tasarrufun da haliyle ve doğal olarak üstünde olduğu Çin'e ait tasarruf-tüketim arası değiş-tokuş (trade-off) aşağıdaki grafikten takip edilebilir. Milli gelire olan orana bakıldığında tasarrufların dünya ortalaması olan yaklaşık %25'in yaklaşık 1,75 katı olduğu görülür. Bazı gelişmiş ülkelerin tasarruf oranlarına bakıldığında 2019 yılında ABD için bu oran %18,7; Birleşik Krallık için %13,8; AB ortalaması %25,05 ve Japonya için %28,2 şeklinde gerçekleşmiştir. Yüksek tasarruf oranları Çin'de uzun süre sermaye birikimi, rezerveler ve yatırımlar için olumlu haber olmuş olsa da son yıllarda ihracata dayalı büyümenin ülke ekonomisini dışa bağımlı hale getirmesinden kaynaklı olarak tüketim

artışı teşvik edilmiş, bunun sonucunda da grafikten de gözlemlenebileceği gibi tüketim harcamalarında özellikle küresel krizle daralan piyasaların etkisiyle 2008 yılından beri bir artış olmuştur. Bu artış iç talepteki artışın göstergesi olarak ele alınabilir.

Grafik 3.9. Tasarruf ve Tüketim Oranlarının Yıllara Göre Değişimi

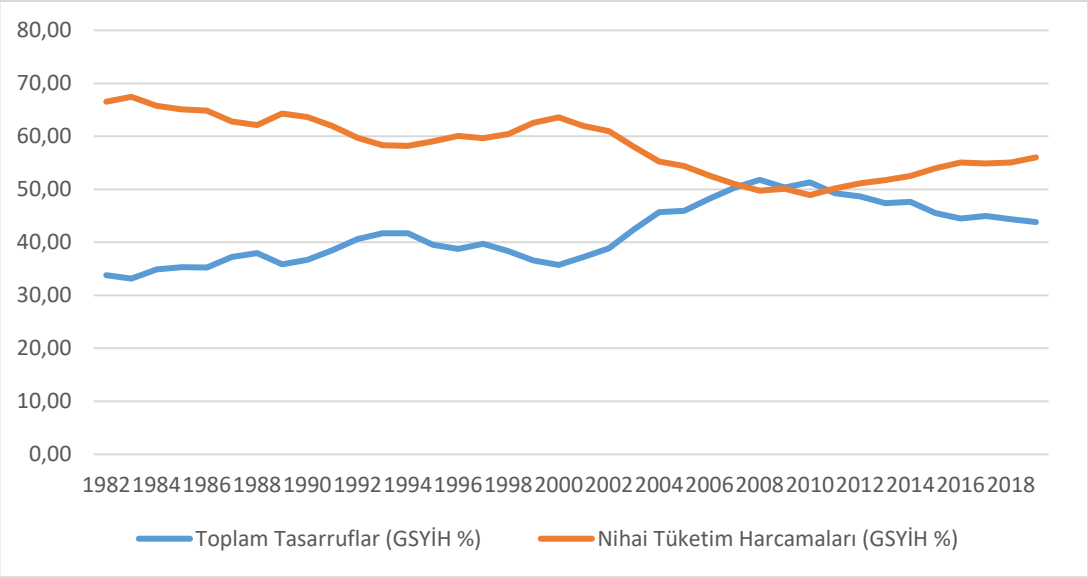

Neoklasik iktisatta yatırım ve tasarrufların büyümeye etkisi yalnızca durağan durumda (steady state) söz konusuyken, yeni büyüme teorilerinde fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknoloji aracılığıyla yatırımların büyümeyi etkilediği ileri sürülür (Yentürk, 2018: 465). Yüksek tasarruf eğilimi ana akım büyüme teorilerinde büyümenin gerçekleşmesi için önemli bir etken sayılır. Gelişmiş ülkeler için doğru olduğu düşünülen bu önermeler gelişmekte olan ülkeler söz konusu olduğunda farklılık gösterebilir. “Her kalkınma teorisi, az gelişmiş ülkelerde yatırımı belirleyen güçleri dikkate almakla başlamalıdır, ki tasarruflar yatırımları belirlemede tek kıstas değildir, tasarrufların düşüklüğü yatırımların az olmasının sebebi değil sonucudur belki de. … Belki de ihtiyacımız olan ve erişmek isteyebileceğimiz tüm bilgi yatırım tasarruflara ve teknik eğitim, örgütsel uzmanlık, girişimci azınlığın varlığı gibi bir dizi diğer faktöre bağlıdır cümlesiyle özetlenebilir” (Hirschman, 1958: 35). Bu noktada Çin için bahsi geçen bu diğer faktörlerin de dikkate alındığı çalışmanın birkaç yerinde

daha vurgulanmıştır. Ancak tabii ki Çin kalkınmasında yüksek tasarruf eğiliminin etkisi yadsınamaz.

Yaptığı uluslararası yatırımlarla dünya ekonomisindeki yerini de iyiden iyiye pekiştiren Çin Kuşak ve Yol Girişimi ile Rotterdam Limanından Madrid tren garına kadar bir çok ülke ile bağlanmaktadır. Hint Okyanusu boyunca oluşturulan rota Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalından geçecek biçimde oluşturulmuş ve kilometrelerce devam eden tren yollarının dahil olduğu bu devasa proje Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) için iyi bir yatırım projesi niteliği taşımaktadır. Proje sayesinde 65 ülke ile olan ekonomik mesafe azalacaktır. Nihayetinde Çin'in ekonomik gelişme ve genişlemesinin devamı için hammadde tedariki garantilenmeli, sermayedarlar için cazip olmalı ve bölgesel eşitsizlikler aşılmalıdır (De Haan, 2020: 47).

3.1.11. Sermaye Birikimi ve Hareketleri

Dünya genelinde 1980 sonrası doğrudan yabancı sermaye yatırımı ülkelerarası ticareti aşmış 1990'dan finansal krize kadarki dönemde 4'e katlanarak en üst seviyesine ulaşmıştır. Bu yatırımların adresi ise gelişmiş ülkeler değil yükselen ekonomiler olmuş, bunların içinde ise Çin aldığı yatırımların büyüklüğü ile göze çarpmaktadır. Aynı dönemde Çin'de endüstriyel çıktı 26 kat, yabancı sermaye ile kurulan işletmelerin sayısı ise 332 kat artmıştır. Çin'in beklenenin üzerinde büyümesinin ardında bu doğrudan yatırımların büyük payı olduğu ise göz ardı edilemez bir gerçektir (Malm, 2014: 154). Sanayileşme üzerine yaptığı çalışmada Galbraith da emek ve hammadde arz edenlere kıyasla sermaye arz edenlerin akıl verme ve yönlendirme gücüne sahip olduğunu ve piyasayı şekillendirdiğini söyler (Galbraith, 1971: 33).

Mao'dan sonda Çin politik iktisadındaki en büyük değişiklik uluslararası ekonomiye yaklaşım olarak görülebilir. Yabancı yatırımı çekmeye yönelik sayısız kanun yasalaştırıldı. Başlangıçta yalnızca dört 'özel ekonomik bölge'ye yapılan yabancı yatırımların zamanla tüm Çin'e yayılarak 1984'te 14 'açık sahil şehri'

oluşturuldu. IMF ve Dünya Bankası'yla 1980'de üyeliğine devam eden Çin bu adımı atarak yabancı sermaye akışını da güvenceye alıyordu. Yine 1980'lerde Çin'in dış ticaret konusunda radikal değişim yaparak kendi liderliğinde dış ticareti yoksul bölgelerin sömürülmesi yerine onların ekonomik gelişimine büyükçe bir katkıda bulunulacak bir alan olmasını sağlamaya yöneldi. Çin'de büyük bir potansiyel vardı: bol doğal kaynak, düşük ücretli emek, işgücü fazlası ve ticaret ve üretim konusunda gelenek oluşmuş bölgeler. Üstelik Doğu Asya'da sofistike ürünleri kaliteli üreten rakiplerinin emeğe ödediği ücret her geçen gün artmaktaydı. 1960 ve 70'lerde ihracatını genişletme fırsatını kaçırdığının farkında olan Çin doğru politikalarla daha fala geç kalmamaya kararlı biçimde 1980'lerde dünya ekonomisine girerek payını günden güne artırmaya başladı. Ademi merkeziyetçiliğin yerleşmeye başlamasıyla yerel üreticilerle uluslararası Pazar arasındaki hava baloncuğu (airlock) da ortadan kaybolmuş, ihracattan kazanç sağlayan kesim giderek genişlemeye başlamıştır. Yuan'daki değer düşüşüyle ihracatı iyiden iyiye artan Çin'de artık ulusal ekonomide piyasa güçlerinin uluslararası piyasada da rolünün arttığı hissedilmeye başlamıştı (Nolan, 1990: 26-7). Aşağıdaki tablo ve grafikte görüleceği gibi Çin'de sermaye birikimi yıllar içinde artmıştır. Bugün Çin'deki sermaye birikiminin GSYİH'daki payı dünya ortalamasının neredeyse iki katıdır.

Tablo 3.9. Çin'de Yıllara Göre Sermaye Birikimi (Amerikan doları, Trilyon)

1960	**1970**	**1980**	**1981**	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**
39,58	32,87	34,61	32,95	31,98	31,93	34,38	39,06
1986	**1987**	**1988**	**1989**	**1990**	**1991**	**1992**	**1993**
37,73	37,32	39,08	37,21	34,16	35,24	39,07	43,28
1994	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**
40,05	38,84	37,54	35,52	34,81	34,11	33,57	35,54
2002	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**
36,15	39,62	41,85	40,35	39,91	40,48	42,27	45,36
2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**

46,56	46,66	46,23	46,40	45,82	43,23	42,63	43,01
2018	**2019**						
43,79	43,25						

Kaynak: Dünya Bankası, 2021g.

Grafik 3.10. Çin'de Sermaye Birikiminin Yıllar İçinde Değişimi

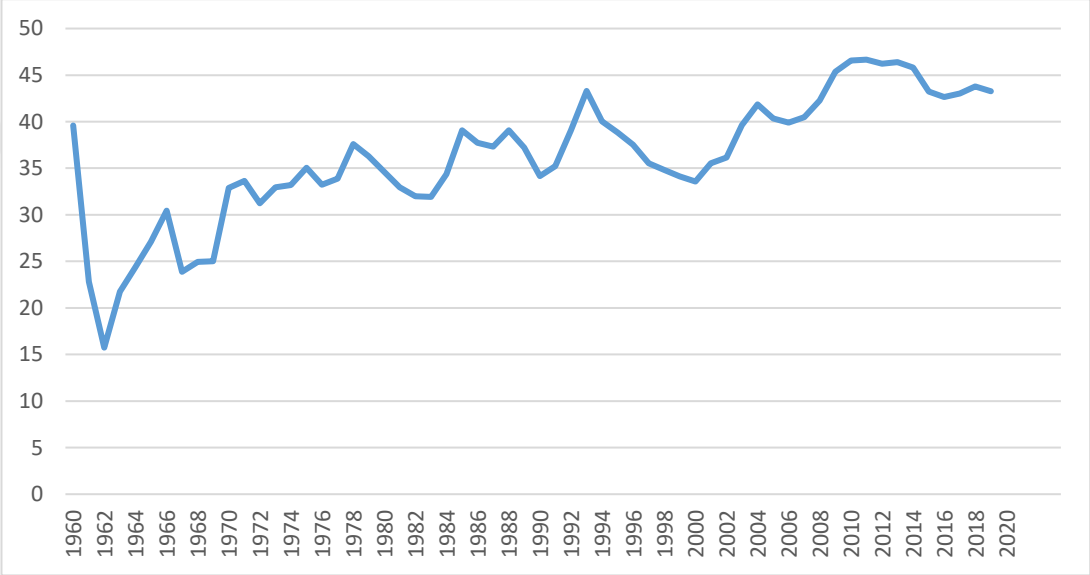

Birleşmiş Milletler 1960'ları *Development Decade*[91] ilan etmiştir. 1961'de gelişmekte olan ülkelerde G-77 bloksuz hareketi başlamıştır. 1964'te gelişmekte olan ülkeler için uzlaşma alanı sağlamayı amaçlayan United Nations Conference on Trade and Development (Ticaret ve Kalkınma üzerine Birleşmiş Milletler Konferansı-UNCTAD) kurulmuştur (De Haan, 2020: 4). Gelişmekte olan ülkelere, özellikle uluslararası finansal hibe ve kredilere erişimi olmayanlara, sağladığı yumuşak krediler ve yardımlarla Çin bu ülke liderlerinin sevdiği bir ülke haline gelmiştir. Önce iklim değişikliği, iyi yönetim, ve 21. yy'nin finansal piyasa gerekliliklerini karşılayacak

[91] Kalkınma Onyılı

araçlara odaklanan Şanghay merkezli 50 milyar dolar başlangıç sermayesine sahip New Development Bank'ı (Yeni Kalkınma Bankası) Brezilya, Hindistan, Rusya ve Güney Afrika ile birlikte kuran Çin, sonrasında ise Dünya Bankasına alternatif olarak 57 üyesi ile Asian Infrustucture Investment Bank'ı (Asya Altyapı Yatırım Bankası-AIIB) kurmuştur (De Haan, 2020: 46).

Deng'in liderliğinde Çin yabancı yatırımı ülkeye çekmeye çalışmış, devletten piyasaya geçişi yavaş yavaş sağlamaya başlamıştır. Sonraki dönemde devletin ekonomide hala büyük etkisi varken 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütüne girişiyle Çin'in, dış piyasaya açılım hızlanmış ve devletin rolünün ağır ağır da olsa zayıfladığı görülmüştür. Başlangıçta Çin ciddi gelişmeler kaydederek kamu teşekküllerindeki 10 milyonlarca çalışanın özel girişimlere geçişini teşvik edilmiştir. Yabancı analistler, Çinli meslektaşları bu etiketi benimsemeyi reddetseler bile, bir Çin modeli hakkında fikirlerini yaymaya başladılar (Johnston ve Trautwein, 2019).

Ancak, 1980 ve 1990'larda Çin çoğu kamu firmasını özelleştirmiş olmasına rağmen merkez hükümetin sahip olduğu 120 kadar firma varlığını sürdürmektedir. Çin'deki en büyük ve güçlü firmaların 42'si kamu teşekkülüyken yalnız 3 tanesi özel girişimdir. 39 ekonomik sektörde kamu firmalarının ağırlığı kabaca %85'e tekabül etmektedir. Çin'de kıdemli yöneticiler Komünist Parti tarafından atanır ve parti üyesi olmaları beklenir. Bu bağlantılar aracılığıyla çalışan Çin yönetimi, devlet önceliklerini belirler, şirketlere sinyaller verir ve kurumsal gündemleri belirler, ancak bunu devletin doğrudan elini halka sezdirmeden yapar (Kurlantzick, 2013).

3.2. Kalkınma Göstergeleriyle Çin Kalkınması

Büyüyen ülkelerin aynı zamanda kalkınıp kalkınmadığı sorusu önceki yıllara kıyasla 21. yüzyılda iktisadın temel sorularından olmaya başlamıştır. Büyümenin yanı sıra kalkınmayı sağlamaması, sermaye birikiminin büyük bir yüzdesinin toplumun çok küçük bir yüzdesin elinde bulunması, özetle adil gelir dağılımının sağlanamaması içinde bulunduğumuz dönemin en önemli sorunlarındandır. Öncesinde büyümeyi

temel odağa koyan iktisat bilimi zamanla gelir dağılımı adaletinin sağlanması, yeşil büyüme, güvenlik, özgürlük ve bunun gibi kavramları kapsayan ölçümlerle büyürken kalkınmayı hedefe koymaya başlamıştır. Öyle ki 2000'li yıllarda IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar dahil olmak üzere eşitsizlik, yoksulluk gelir dağılımı adaletsizliğini odağa almıştır.[92] 21. yüzyılın en önemli eserlerinden Kapital'in yazarı Piketty (2013) eşitsizlikle mücadelenin çözümündeki en başarılı stratejinin, tartışmaları büyüme ve GSYİH'dan refaha taşımak olacağını söyler. Uzun süredir tartışılagelen GSYİH bir ölçüt müdür[93] konusunu Joseph Stiglizt (2018) "Ölçtüğünüz şey yaptığınız şeyi etkiler" cümlesiyle başladığı *Beyond GDP* adlı makalesinde ele almış, GSYİH'nın bir ülkenin kalkınmasını ölçemeyeceği sonucuna varmıştır. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmede kullanılan en önde gelen gösterge büyüme olmasına karşın özellikle kalkınma iktisadının çıkışı ve ilk makalede tartışıldığı üzere kalkınmanın önemiyle birlikte kalkınmasız bir büyümenin sürdürülebilir bir büyüme olmadığı ve büyürken kalkınmanın da elzem olduğu vurgulanmıştı. Halihazırda son birkaç on yıldır, İnsani Gelişmişlik Endeksi (Human Development Index), Ekonomik Özgürlük Endeksi (Economic Freedom Index) gibi endeksler ile ölçtüklerimiz değişmiş, ölçtüklerimiz ise önceliklerimizi değiştirdiği için ortalama yaşam süresi ve sağlık kalitesine, eğitim düzeyi ve beşeri sermayeye yapılan yatırıma, karbon ayak izine, üretirken çevrede yarattığımız tahribata, yeşil büyümeye ve sürdürülebilir kalkınmaya ve en az bunlarla eşit derecede önemli gelir dağılımının adil olmasına odaklanmaya başlamış durumdayız.

OECD'nin Better Life Index'i (Daha İyi Yaşam Endeksi) ana sayfasının[94] açılış cümlesi şöyledir: "Hayat nasıl? Hayatta, GSYİH ve ekonomi istatistiklerinin soğuk rakamlarından fazlası vardır." Yıllık olarak yayımlanan Dünya Mutluluk Raporu,

---

[92] Dünya bankası ve IMF raporlarına şu sitelerden ulaşılabilir: http://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity ve https://www.imf.org/en/About/Factsheets/IMF-Support-for-Low-Income-Countries

[93] Kalkınmanın tanımı başlığı altında bu konu ayrıca tartışılmıştır.

[94] http://www.oecdbetterlifeindex.org/#/11111111111 erişim, 30.10.2020

Yozlaşma Algısı Endeksi, Afrika hükümetlerinin yönetimini değerlendiren Afrika Hükümetleri İbrahim Endeksi, gibi birçok endeks ve yukarıda sıralanan ekonomik göstergeler dışında kalan birçok belirleyici, yaşam kalitemizi, ya da kalkınma düzeyinin bireylere yansımasını ölçmektedir. On yıl kadar önce Dünya Bankası "Where is the Wealth of Nations (Ulusların Zenginliği Nerede?)" çalışmasını yayımlayarak sürdürülebilir büyümenin takibinde GSYİH'ya tamamlayıcı gösterge olarak serveti gündeme getirdi. 2018 yılında ise Dünya Bankası "Changing Wealth of Nations'ı (Değişen Ulusların Zenginliği)" yayımladı ve burada gelir ve refahı destekleyen kapsamlı bir servet ölçümüyle kalkınmayı işaret etti (De Haan, 2020: ix). Zamanla, kalkınmanın ölçümü ve tanımı giderek daha geniş ve kapsayıcı bir hale geldi. Bu kısımda, bu ölçümlerde kullanılan bir çok endeks içinden en yaygın kullanılanlar seçilerek Çin kalkınması bu ölçütler çerçevesinde ele alınmıştır.

İlk kısımda Çin'in mucizevi olarak adlandırılan büyümesi ve genel çerçevesiyle bu büyümenin göstergeleri yorumlanmıştır. Bu kısımda ise Çin'in kalkınma adına girişimleri, Dünya Bankası (2019) verilerine göre 2017 itibariyle 23.301 trilyon dolar (GSYİH, SGP, cari uluslararası $) ile dünyanın en büyük ekonomisi Çin'in, büyüme konusundaki başarısını bahsi geçen kalkınma kalemlerinde gösterip göstermediği incelenip yorumlanmıştır.

3.2.1. İnsani Gelişmişlik Endeksi

Bu tezde uzun uzun tartışıldığı üzere büyüme bir ülkenin iyileşmesinde tek başına yeterli bir gösterge değildir. Ve yine daha önce belirtildiği üzere kalkınma büyümeyi kapsayan ve onun ötesine geçen bir olgudur. Büyüme kabaca bir ülkede elde edilen çıktının önceki yıla göre artışıyken kalkınma toplam refahta artış, ya da yaşam standartlarındaki iyileşme olarak ele alınabilir.

Ana akımda kalkınmanın işaret ettiği gelişmekte olan ülkeler, uluslararası kurumlar ve uluslararası kalkınma örgütleridir. Bir zamanlar ana akım kalkınma kişi başı gelir artışı olarak ele alırken 1970'lerde temel ihtiyaçlarla başlayan ve halkın

tercihlerinden beşeri kapasiteye uzanan kapsamlı bir tanımlamaya ulaşılmıştır. Sağlık, eğitim, okuma-yazma, barınma gibi temel insani ihtiyaçlara ulaşımın her birey için ulaşılabilir olması kişi başı gelirin ötesinde bir ölçüm ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Böylece İnsani Gelişmişlik Endeksi-İGE (Human Development Index-HDI) önemli bir standart oluşturmuştur. İnsan-odaklı kalkınma da artık ana akım olan haline gelmiştir (Pieterse, 2010: 105).

İlk insani gelişmişlik raporunun yayımlandığı 1990 yılından bu yana gelişmişlik konusunda artan ve çeşitlenen ölçümler, gelir odaklılıktan çıkmış kapasite odaklılığa yükselmiştir. İlk rapor, hazırlayıcılarının da öngördüğü gibi eksiklikleri olan bir rapor olmasına karşın yine de dönemi için değerlendirildiğinde radikal bir yaklaşım sayılabilir. İGE başlarda insan özgürlüğünün nicel ölçümüne yer veremediğinden dolayı endeksi geliştirenlerin de öngördüğü biçimde eksik bulunmuştur. Ancak raporun ana önerisi oldukça başarılı biçimde raporun ilk cümlesinde vurgulanmıştır: "Ulusların gerçek zenginliği insandır". Bundan 20 yıl sonra (2010 yılı raporunda) artık bir ülke veya bireyin başarı ya da refahının yalnızca gelirle ölçülemeyeceği konusunda evrensel olarak genel geçer bir kanı oluşmuştur. Gelir ilerleme kadar elzem olsa da eğitim, sağlıklı yaşam ve özgürlük de en az gelir kadar önemlidir. Bu nedenle de insanların uzun ve sağlıklı bir yaşam sürdürüp sürdüremeyeceklerini, eğitim alma fırsatına sahip olup olmadıklarını ve bilgi ve yeteneklerini kendi kaderlerini şekillendirmek için kullanmakta özgür olup olmadıklarını da ölçmek gerekir. Mahbub ul-Haq ile onun yakın arkadaşı ve meslektaşı olan Amartya Sen İnsani Gelişme Raporlarının yaratıcılarıdır. Önde gelen kalkınma düşünürleriyle bir araya gelerek 20 yıllık süre boyunca sadece Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın İnsani Gelişme Raporlarını değil bir çok bölgede 600'ün üzerinde gelişme raporuna öncülük etmiştirler (Klugman, 2010: vi). Mahbubu l-Haq'ın Pakistanlı, Amartya Sen'in ise Hindistanlı olması bir tesadüf değildir. Gelişmiş ülkeler gelişimi yalnızca gelir artışından ibaret görüp ölçümlerini buna göre geliştirirken, gelişmekte olan ülkeler kendilerinde eksik olanın ne olduğunu tam anlamıyla biliyorlardı. Bu nedenle Amartya Sen'in yaklaşımı *kapasite yaklaşımı*yken Rostow'unki *büyümenin aşamaları*dır.

Geleneksel milli gelir değişkenlerine kıyasla insani gelişmişlik ülkeler ve bölgelerin gelişmişlik durumları hakkında daha kapsamlı bilgi sağlar. 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) insani gelişmişlik endeksini 3 temel değişkeni hesaba katmak suretiyle hesaplamıştır, bunlar: sağlıklı yaşam göstergesi olarak **yaşam beklentisi**, kültürel bilgi birikimi göstergesi olarak eğitim seviyesi ve insani gelişmişliğin gerçek göstergesi olarak yaşam kalitesi. İnsani gelişmişlik endeksinin temsil ettiği kalkınma dünyada bugün baz alınan standart ölçüttür (Klugman et al., 2011). Bu endeks yalnızca zenginleşen ülkelerde yaşam standartlarının iyileşip iyileşmediğini göstermekle kalmaz, ülkeler ve/veya bölgeler arası kıyaslamalar yapmayı da mümkün kılar.

Kalkınmanın giderek artan önemi, bu kısımda ele alınan kalkınmayla alakalı endeks ve göstergelerin çeşitlenmesine yol açmıştır. Artan ve çeşitlenen bu skalada gelir artışının refah artışına etkisi ile her ikisinin birden toplumun her tabakasına erişip erişmediğine dair çeşitli ölçümler yapılır. Bu ölçümler genellikle Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Dünya Bankası, Dünya Ekonomik Forumu gibi uluslararası finansal kuruluşlar tarafından üretilir. Tablo 3.10'da bu kısımda yer alan temel endekslerin bir kısmının nasıl elde edildiği ile birbiriyle bağlantılar gösterilmektedir.

Tablo.3.10. İnsani Gelişmişlik Endekslerinin Hesaplamaları-Grafiksel Gösterim

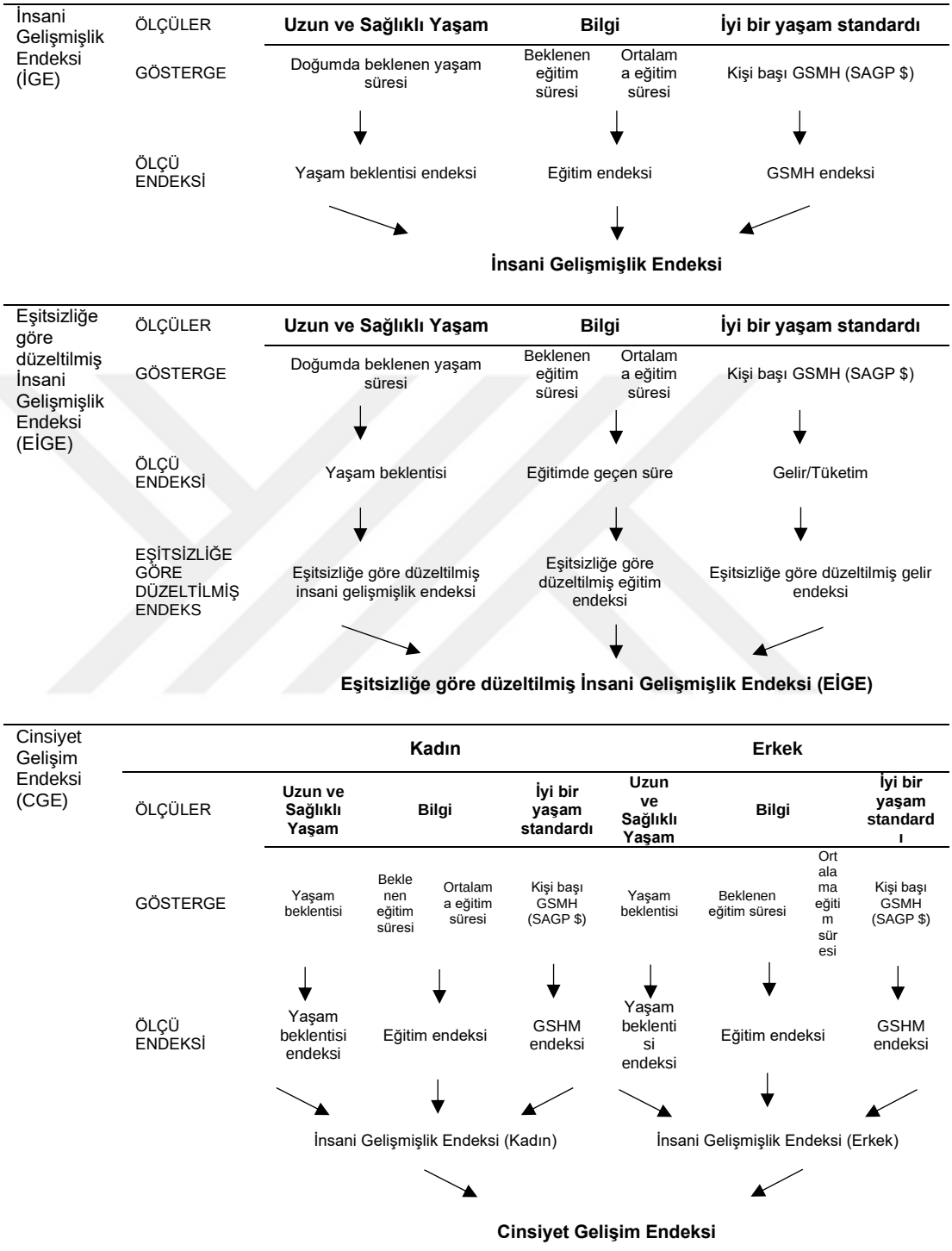

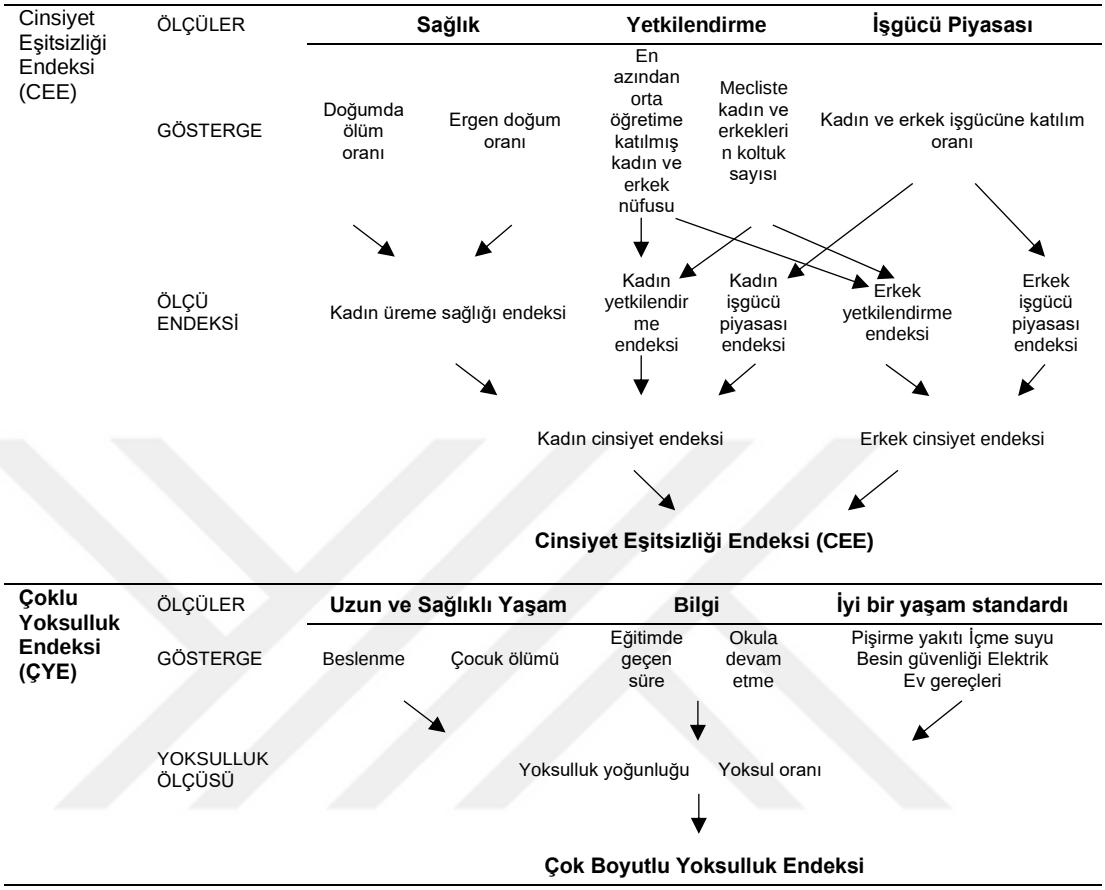

Kaynak: Human Development Reports, Technical Notes. 2020.

Yukarıda Birleşmiş Milletler'in 2020 yılında İnsani Gelişme Raporuna ek olarak yayınladığı teknik notlarda bulunan tablo ile endekslerin içeriklerinden birbirleriyle olan ilişkilerine kadar genel hatlar detaylarıyla çizilmiştir. Bu tabloları oluştururken kullanılan boyutlar ve onların neye işaret ettiği de Tablo. 3.11'de verilmektedir. 20. yüzyılda yaşam beklentisi 20 yaşın altına düşmemiş, 85'in ise üzerine çıkmamıştır.

Yine eğitimde geçirilen süre en çok 18 yıl ve ortalama eğitim süre 15 yıldır. Kişi başı gelirin ise 100 $'ın altına indiği görülmemiştir.[95]

Tablo. 3.11. Boyut Oluşturma Kriterleri

Boyut	Gösterge	Minimum	Maksimum
Sağlık	Yaşam Beklentisi (yıl)	20	85
Eğitim	Eğitimde Geçirilmesi Beklenen Süre (yıl)	0	18
	Eğitimde geçirilen süre (yıl)	0	15
Yaşam standartları	Kişi başı GSMH (2017 SAGP $)	100	75,000

Kaynak: Human Development Reports, Technical Notes. 2020.

2010 yılında yayınlanan İnsani Gelişmişlik Raporu'nun girişini kapasite yaklaşımıyla ana akım iktisada karşı ciddi eleştiriler yönelten Amartya Sen yazmış ve insani gelişmişlik konusundan 1990'lardan bu yana ne çok yol alındığını belirtmiştir. Gerçekten de gelişmişliğin tek ölçütünün kişi başı milli gelir olduğu 90 öncesi döneme bakılınca bugün bu denli fazla endeks ve ölçümle ortaya konulanlar, her bir bireyin tek tek refahını artırma konusunda ciddi bir adım atılmış olduğunun göstergesidir.

Yine 2000'li yılların ortalarında Dünya Bankası, kendi politikalarında bir reforma gitmek adına büyük bir değerlendirme olan *Economic Growth in 1990s*[96] başlıklı raporunu yayımladı. Raporda, benzer politika rejimlerine sahip ülkeler arasındaki büyüme sonuçlarındaki farklılığı vurgulanarak, Washington Mutabakatının her bedene aynı elbise giydirme yaklaşımından ayrıldıklarını deklare ettiler. 2008'de, Dünya Bankası ve birkaç gelişmiş ülke hükümeti tarafından desteklenen **Spence Büyüme ve Kalkınma Komisyonu,** sürdürülebilir büyüme için "genel-geçer bir formül bulunmadığını" belirterek önceki bulgularını tekrarladı. Brezilya, Çin ve Hindistan gibi ülkeler ise her ülkenin kendine has özellikleri ve tarihsel deneyimlerini kendi büyüme stratejilerine yansıtarak ekonomik başarılarıyla bu yeni heterodoksiyi doğrulamaktadır (Klugman, 2010: 21). 1990'da ul Haq ve Sen'in öncülük etmesiyle

[95] Hesaplamaların detayları için Teknik notlara bakılabilir. http://www.hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020_technical_notes.pdf

[96] 1990'larda Ekonomik Büyüme

büyümenin dominasyonu nihayet sona ermiş, gelişmenin farklı boyutları ölçütlere dahil edilmiştir. Bu durum yalnızca büyümenin hakimiyetinin sona ermesine değil aynı zamanda alternatiflerin varlığı ve kabulüne de yol açmıştır. Bu nedenle etkisi tek başına kendinin sağladığı faydanın çok üzerine çıkmıştır. Nihayetinde ölçülen geliştirilmeye çalışılandır, ölçülen değişirse geliştirmek istenen de değişecektir ve endeks bunu sağlamıştır.

2020 raporu da İGE'nin temel düzeyde kapasite ölçümü için bir gösterge olduğunu ancak bir göstergenin her şeye yeteceğinin düşünüldüğü dönemleri geçtiğimizi söyler. Zaten İGE hiçbir zaman da tüm insani gelişmişliği yansıttığı iddiasında olmamıştır. Karşılaşılan güçlükler ve daha öncesindeki imkanlar her zaman çok karmaşık, çok boyutlu ve birbiriyle iç içe geçmiş biçimde olmuştur. Bu noktada tek bir ölçüm yeterli olabilmeye çok uzaktır ve hatta birkaç ölçüm de yetmeyecektir çünkü kompleksite birden çok mercek gerektirir ve yeni ölçümler bunun inşasına yardımcı olmaktadır (Conceiçao, 2020: 11).

Tüm bu bilgiler ışığında, sonda söylenecek olan başta söylenip Çin'deki durum şöyle resmedilebilir: Yoğun nüfuslu çok büyük bir ülke, uzun yıllar boyunca hız kesmeden büyüyen bir ekonomi, büyürken kalkınabilmek ve refahı tabana yaymak için ciddi politikalar uygulayan ancak henüz kalkınmış olmayan bir ulus. Çin 2010 raporunda "ekonomik mucize" olarak İGE'nin en hızlı ilerleyenleri arasında Endonezya ve Güney Kore ile birlikte yer almıştır (Klugman, 2010: 3). 1949 yılında kurulmasından bu yana Çin olağanüstü bir gelişme göstermiştir, özellikle Reformlar ve Açılma sonrasında. Çin'in İnsani Gelişmişlik Endeksi değeri 1978 yılında 0,410 iken 2017 yılında 0,752'ye yükselmiştir. Çin UNDP'nin küresel İGE analizleri yapmaya başladığı 1990'dan bu yana düşük insani gelişmişlik kategorisinden yüksek insan gelişmişlik kategorisine taşınan ilk ve tek ülkedir. Çin'in "insan odaklı kalkınması" yalnızca belli projeler yoluyla değil, yaşlanan nüfus, ekolojik denge, eşitsizliğin azaltılması, 4. sanayi devrimi, yapay zekanın rolü gibi konulardaki problem ve zorluklara çözümler üretme konusunda da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından desteklenmektedir (Yongheng et. al., 2019).

İnsan odaklılık merkeze alındığında Çin sosyalist bir ülke olmasının hakkını verir. “Halk ülkenin temelidir ve halk ülkenin barışını sağlar”. İnsanların yaşam koşulları mutluluklarının ve sosyal harmoninin temelini oluşturur. Uzun vadeli kalkınma pratiklerine bakıldığında Çin Hükümeti her zaman herkesi kapsayacak ve halkı her şeyin üzerinde merkeze alan bir yaklaşım benimsemiştir. Başlangıçta Çin’in büyümek için attığı adımlar insani gelişme üzerinde negatif etkiye sahip olmuş olmasına rağmen sonraki yıllarda hızla gelişme sağlanmış, bu esnada da ekonomik büyümenin tek başına sosyal gelişme, adalet ve sosyal uyumu sağlayamayacağı açık hale gelmiştir (Yongheng et. al., 2019: viii; 7). İnsani gelişmişlik endeksi üzerine 2020 yılında yayımlanan raporda Çin 0,761 puanla 85. Sırada yer almış ve 2014-19 arasında 12 sıra yükselmiştir. Eşitsizliğe göre düzenlenmiş İGE’ne göre ise 0,639’a düşmesine karşın sıralamada 2 basamak yükselmektedir (Conceiçao, 2020: 348; 352). Çin’in gelişimini özetlerken dikkat edilmesi gereken, bu tezin bazı kısımlarında da belirtildiği gibi, bugün bulunduğu yeri yorumlarken başladığı noktayı göz ardı etmemektir. Bu tezde benimsenen bütünsel ve tarihsel perspektif ile bunun yalnızca Çin için değil tüm ülkelerin gelişimi için göz önüne alınması gerekir.

3.2.2. Yaşam Beklentisi

Yaşam beklentisi İGE’nin temel 3 bileşeninden biridir. Sağlık, eğitim ve milli gelir alt ölçümleri dikkate alınarak oluşturulan İGE’nde, sağlık ölçütünün göstergesi yaşam beklentisidir. Yaşam süresinin uzun olması o ülke vatandaşlarının yaşamlarını sağlıklı geçirdiğinin göstergelerinden birisi olarak kabul edilir.

Bugünün yoksulları 1978 yılındaki yoksullardan daha iyi durumdadır. Yoksulluğun yüksek oranda azalması, iyileşen sağlık koşullarıyla bir araya geldiğinde Çin’in geçirdiği iyileşme sürecine dair bilgi edinilebilir. Son 40 yılda Çin halkının sağlık durumu düzenli olarak iyileşme göstermiştir, ki bundan önce de 1949’da 35 yıl olan yaşam beklentisi 1978’de 67,8’e yükselmişti. 67,8 yıllık yaşam beklentisi, o dönemde gelişmiş ülkelerdeki yaşam beklentisinin dahi çok üstündeydi. Reformlar ve açılma

dönemiyle ise sağlık göstergelerinde iyileşmeler devam etti. 2018 yılında yaşam beklentisi 77 yaşa yükselirken 1981 yılında binde 34,7 olan bebek ölüm oranı 2017 yılında binde 6,8'e geriledi, anne ölüm oranı 1990 yılında 100.000'de 88,9 iken 2017 yılında 100.000'de 19,6'ya geriledi. Temel sağlık güvencesi sistemi hem kent hem kırsalda yaygınlaşmıştı. Kadın sağlığı konusunda ise önemli gelişmeler kaydedildi, 2010 yılında kadınlar için yaşam beklentisi 77,4'e yükseldi bu 2000 yılında 73,3 idi. Çin Birleşmiş Milletlerin Milenyum Kalkınma Hedeflerinin önüne geçerek Dünya Sağlık Örgütünün kadın ve çocuk sağlığında en iyi performans gösteren 10 ülke listesinde yer aldı (Yongheng et. al., 2019: 17; 25; 28). Çin'in yaşam beklentisi 1949 sonrası hızlanan ivmeyle artış göstermiş, özellikle 1978 sonrasında gelişmiş ülkelerin genelde üstünde seyretmiştir. Nüfusun bu kadar kalabalık olduğu bir ülkede sağlık koşullarının bu hızda iyileşmesi ancak Çin gibi halk-odaklı bir ekonomide gerçekleşebilir. Bölgeler arası gelişmişlik farkları olmakla birlikte, yıllar içindeki gelişime göz atılırsa Çin yönetiminin izlediği refah politikalarının genel anlamda başarılı olduğu görülebilir. Tablo 3.12'de de bölgelere göre gelişmişlik göstergelerinin değişimi izlenebilir. En düşük seyreden Batı bölgesinde dahi performansın oldukça iyi olduğu gözlemlenebilir.

Tablo 3.12. Gelişmişlik göstergelerinin bölgelere göre değişimi

Bölge	**Gösterge**	**1982**	**1990**	**2000**	**2010**	**2017**
Doğu Bölgesi	Yaşam Beklentisi	70,2	71,2	73,8	76,7	78,5
	Ortalama eğitim süresi	4,8	5,7	7,4	8,6	9,5
	Kişi başı milli gelir (2011 $ SAGP)	1.060	1.810	5.473	15.050	21.221
Merkez Bölge	Yaşam Beklentisi	67,5	68,4	71,1	74,7	76,5
	Ortalama eğitim süresi	4,5	5,4	7,1	8,0	9,0
	Kişi başı milli gelir (2011 $ SAGP)	589	1.046	2.466	7.872	12.217
Batı Bölgesi	Yaşam Beklentisi	64,4	66,0	69,2	73,4	75,6
	Ortalama eğitim süresi	4,1	5,0	6,5	7,7	8,6
	Kişi başı milli gelir (2011 $ SAGP)	539	961	2.226	7.304	11.424
	Yaşam Beklentisi	69,4	68,5	72,9	76,2	77,7

Kuzeydoğu Bölgesi	Ortalama eğitim süresi	5,6	6,5	7,9	8,9	9,7
	Kişi başı milli gelir (2011 $ SAGP)	1.176	1.783	4.180	11.141	12.773

Kaynak: Yongheng et. al., 2019: 45.

2019 yılında Yongheng ve diğerleri tarafından derlenen ve birçok akademisyen ve araştırmacının katkıda bulunduğu Çin Ulusal Gelişmişlik raporunda Çin'de deneyimlenen gelişmenin ve sağlık da dahil belli alanlardaki iyileşmelerin oldukça tatmin edici düzeyde olduğu belirtilmektedir. Oysa Ebenstein ve diğerleri (2015) Çin'deki gelir artış hızının refah göstergelerine yansımasının Tayvan, Güney Kore ve Japonya'ya göre daha düşük düzeyde olduğunu iddia ederler. Özellikle yetişkin ölüm oranlarında düşüşlerin bu ülkelerin gerisinde kalmasını çevre kirliliği ile bağdaştırdıkları çalışmalarında 1991-2012 yılları arasında kalp ve solunumla ilgili hastalıkların yetişkin ölümlerinin en önemli sebeplerinden olduğunu kanıtlamışlardır. Yine Xu ve diğerleri (2014) çalışmalarında bebek ölümlerinde sadece 7 yıl içinde %30'dan %15'e düşüş olduğunu—ki bu gelişmiş ülkelerden çok daha hızlı—hem de yaşam beklentisinde ciddi artış olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak her ikisindeki iyileşme de mevcut ekonomik büyümeye paralel seyretmemektedir. Chen ve diğerlerinin (2020) yapmış olduğu çalışmada da benzer sonuçlar ortaya konmuştur; yaşam beklentisinde çok ciddi bir artış ve bebek ölümlerinde çok ciddi bir düşüş. Burada farkın bakış açısından kaynaklı olduğunu söylemekte bir beis yoktur. Zira Çin'deki refah artışı gerçekten oldukça yüksek seyretmektedir ancak elbette Çin'in harikulade ekonomik büyümesine paralel olarak daha yüksek oranda iyileşme beklentisinin olması da garip bir durum değildir.

Luo ve Xi (2020) sağlıktaki iyileşmenin beklenen seviyede olmamasını gelir dağılımı eşitsizliği ile bağdaştırır. Çin'deki hızlı büyüme eşitsizliği de beraberinde getirmiştir ve 1978'den 2012'ye Gini katsayısı 0,279'dan 0,557'ye yükselmiştir. Gelir dağılımı eşitsizliği kamu sağlığıyla oldukça yakından ilişkilidir. Yazarlara göre (2020) Çin'de kamu sağlığının beklentilerin altında bir iyileşme göstermesinin altında yatan nedenin başka sebeplerle (sağlık sisteminin zayıf olması, hava kirliliği, vb.) birlikte aslında gelir dağılımındaki eşitsizlik olduğu söylenebilir. 1968-2012 yılları arasında en

düşük Gini katsayısını baz alarak yaptıkları çalışmada, diğer şartlar sabitken eşitsizliğin kadınlarda 0,39 erkeklerde ise 0,56 yıllık yasam süresine mal olduğunu tespit etmişlerdir. Dahası zengin kesimden yoksula doğru gelirin yeniden dağılımının hem yaşam beklentisini artıracağını hem de sağlık eşitsizliğini azaltacağını ileri sürmektedirler (Luo ve Xi, 2020).

Çin'de ve dünyada yaşam beklentisine bakıldığında Tablo 3.13'te de görüleceği üzere 1960 yılından bu yana epeyce gelişme kat edilmiş, hatta Çin yüksek gelirli ülkelere hiç olmadığı kadar yakın bir noktaya ulaşmıştır.

Tablo 3.13. Çin ve Dünya'da Yaşam Beklentisi (1960-2019)

Yıllar	Çin			Dünya		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
1960	45,19	42,43	43,72	54,60	50,73	52,58
1970	60,90	57,33	59,08	60,75	56,57	58,58
1980	68,30	65,43	66,84	65,08	60,77	62,84
1990	71,00	67,45	69,14	67,75	63,29	65,43
2000	73,40	69,59	71,40	69,87	65,40	67,55
2010	76,56	72,47	74,41	72,84	68,43	70,56
2019	79,24	74,76	76,91	75,04	70,58	72,74
Yıllar	**Yüksek Gelirli Ülkeler**			**Düşük Gelirli Ülkeler**		
	Kadın	**Erkek**	**Toplam**	**Kadın**	**Erkek**	**Toplam**
1960	71,50	65,74	68,55	40,97	38,06	39,50
1970	73,89	67,39	70,56	45,60	42,65	44,13
1980	76,68	69,87	73,18	49,51	46,60	48,06
1990	78,91	72,13	75,43	52,33	48,96	50,61
2000	80,70	74,65	77,60	55,01	51,75	53,36
2010	82,67	77,15	79,82	61,47	58,03	59,74
2019	83,55	78,40	80,88	65,63	61,83	63,73

Kaynak: Dünya Bankası, 2021h.

Bugün dünyada ortalama yaşam beklentisi 72,74'tür. Çin'de bu sayı 76,91 ile dünya ortalamasının üzerindedir. Toplum sağlığı konusunda eleştiriler almasına

karşın Çin'in bugün yaşam beklentisi, çocuk ölüm oranları ve 65 yaşına kadar yaşamını sürdürebilen oran göz önüne alındığında gelişmiş ülkeler grubuna düşük gelirli ülkelerden daha yakın olduğu görülebilir (Tablo 3.13 ve 3.14).

Tablo 3.14. 65 Yaşına Kadar Yaşama Oranı (ülke popülasyonunun %'si)

		1960	2000	2019
Düşük Gelirli Ülkeler	Kadın	32,75	51,81	67,66
	Erkek	27,00	44,90	59,85
Yüksek Gelirli Ülkeler	Kadın	77,50	89,03	91,21
	Erkek	64,82	79,66	84,67
Çin	Kadın	36,12	81,71	89,19
	Erkek	26,85	75,89	83,54
Dünya	Kadın	52,7	74,99	81,50
	Erkek	43,28	66,32	73,88

Kaynak: Dünya Bankası, 2021i.

Özetlemek gerekirse, gösterdiği ekonomik performansa istinaden beklenilen düzeyde toplumsal sağlık hizmetleri sunamıyor olmasına rağmen, Çin'in yıllar içindeki gelişimi gözle görülür düzeydedir.

3.2.3. Eğitim Kalitesi

Gelişmişlik endeksinin en önemli 3 kaleminden biri olan eğitimdeki gelişmişlik okulda geçirilen yıl ve eğitime katılım oranı üzerinden hesaplanmaktadır. Eğitim endeksi Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının yayımladığı bir endeks olup eğitimde gelişmişliği ortaya koyar. Eğitim Endeksi, eğitimde geçirilen süre ile eğitime katılım oranı üzerinden hesaplanır (Saisana, 2014). İlk öğretimde öğrenci-öğretmen oranı; ilk öğretim öğretmenlerinin eğitim seviyesi; ilk öğretim okullarında internete erişim oranı; orta öğrenimde internete erişim oranı; okuma, matematik ve fen bilimlerinde PISA başarı puanı ise eğitim kalitesini ölçmede kullanılan temel göstergelerdir (Human Development Reports, 2020: 11; 14).

Beşeri sermaye okullarda, teknik eğitim birimlerinde, yüksekokul ve üniversitelerde yetişir. OECD'nin üst her üç yılda bir Programme for International Student Assessment (PISA)[97] ile dünya çapında 15 yaşındaki çocuklara bir test yapılmaktadır. Öğrencilerin fen bilimleri, okuma, matematik ve problem çözme becerisi alanlarında öğrencilerin yeterliliğinin ölçüldüğü bu teste göre, 2015 yılında en iyi performans gösteren on ülke sıralamasında yedi ülke Asya ülkelerindendir (De Haan, 2020: 50). Klasik büyüme modellerine önce teknoloji sonra beşeri sermayenin dahil edilmesi bilim ve teknolojinin büyüme ve gelişmedeki öneminin görülmesiyle olmuştur. Bilim ve teknoloji gelişmekte olan ülke ile gelişmiş olan arasındaki uçurumu kapatmadaki yegane araçtır. Her iki alanda ve anlamda gelişimi sağlamak için iyi bir eğitim elzemdir. Bir ülkenin ekonomik potansiyeli genellikle azımsanır, potansiyel kağıda dökülmez. Çin, mesela, yıllardır sürekli beşeri sermaye yetiştirmektedir. 2010 nüfus sayımına göre 25 yaş ve üstü çalışanların eğitim seviyesi 11,8 yıl ile 1990 yılındaki seviyesinin 2,5 yıl üzerinde gerçekleşmiştir. Patent sayılarına bakıldığında ise yenilikçiliğin ne kadar geliştiği görülebilir, 2011 yılından bu yana Çin patent sayısında 1. sıradadır (Shen et. Al, 2016: 305). Dahası, emek yoğun sektörle gelişen ülkeler orta gelir düzeyine yükseldikten sonra çoğunlukla bilgi ve teknoloji eksikliği nedeniyle yenilik üretemediğinden orta gelir tuzağına düşer. Oktay'a göre, Çin bilgi ve teknoloji konusundaki gelişimiyle, yenilikçi üretimi ve artan rekabet gücüyle orta gelir tuzağına düşmekten bir hayli uzaktadır (Oktay, 2017: 320).

Tek çocuk politikasına geçişle Çin'de ailelerin çocuklarına ayırabileceği miktarın oransal olarak arttığı ve böylece okullaşmanın da artacağı beklenmişti. Ancak eğitimde eşitsizlik Çin'in eğitim sistemi için büyük bir sorun haline geldi. Gelir dağılımındaki eşitsizlik doğal olarak sosyal eşitsizliği de beraberinde getirdi. Çin'de son 30 yılda özel eğitim kurumları çeşitli programlar açtılar. İngilizce dil eğitimi ve Matematik Olimpiyatları kursları Çinliler arasında en popüler programlardır. Genç öğrenciler ve profesyoneller yurtdışında eğitime katılmayı tercih etmekte, en çok

[97] Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı

Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Kanada ve Avusturalya'yı seçmektedirler. Yükseköğretimdeki asıl yükseliş 1999 yılında genişleme politikasıyla olmuş, 2006'dan bu yana ise Çin, dünyanın en büyük yükseköğretim sektörüne sahip olma konusunda ABD'yi geride bırakmıştır. 1998'de 3,41 milyon öğrenci orta-üstü öğretime kaydolmuştu, 2008 yılında bu sayı 20,21 milyon oldu (Czarnecki et. al., 2020: 109-10). Amerika Birleşmiş Devletleri Ulusal Bilim Kurulu'nun hazırladığı raporlara göre, 2010 yılında ABD ve Çin'in bilim ve mühendislik alanlarında mezun öğrenci sayıları sırasıyla 525.000 ve 1.300.000'dur. Sosyal bilimler çıkarıldığında bu sayı ABD'de 235.000, Çin'de ise 1.130.000'e düşmektedir. Dünya çapında teknoloji insanı yetiştirmede Çin ilk sıradadır (Oktay, 2017: 284).

Görüldüğü gibi Çin'de geçtiğimiz 40 yılda eğitim seviyesinde büyük bir ilerleme olmuştur. 1978'den 2017'ye ortalama okulda geçirilen süre 3,4 yıldan 7,7 yıla yükselmiş, eğitimde geçirilmesi beklenen yıl ise yine aynı yıllar için 8,2'den 14 yıla çıkmıştır. 2011 yılında 9 yıllık zorunlu eğitim ile eğitimin evrenselleşmesi hedefine ulaşılmış, 15-50 yaş arası nüfusun okur yazarlık oranı%20'lerden %98'lere yükselmiştir. Okul öncesi eğitime kayıt oranı %79,6'ya, ortaokul kayıt oranı %88,3'e, çıkmış, yüksek öğretime kayıtlar ise %45,7'ye yükselmiştir ve bu oranlar orta-yüksek gelirli ülkelerin ortalamasının üzerindedir. 9 yıllık zorunlu eğitimin konsolidasyon oranı[98] %93,8'e yükselmiştir ki bu oran yüksek gelirli ülkelerin ortalamasıdır (Yongheng et. al., 2019: 25-26). Reformlar ve açılma ile Çin'in eğitim sisteminde gelişmeler ve genişlemeler olmuş, böylece yukarıda sıralanan iyileşmeler gerçekleşmiştir.

1999 yılı sonrası yüksekokul ve üniversitelerdeki okullaşma oranındaki artış hükümetin endüstriyel gelişme için eğitimin gelişmesi fikrinin bir sonucudur. 2003 sonrası mevcut eğitim sistemi yeniden düzenlenmiş, eğitimde eşitlik ve hükümetin bunu sağlamadaki rolü vurgulanmış, kırılgan gruplar için eğitimde eşit haklar

[98] Çin eğitiminde kullanılan ve değerlendirilmekte olan eğitim aşamasını tamamlayan öğrencilerin oranını ifade eden bir terimdir .

sağlanması ve korunması için iyileştirmeler yapılması kararlaştırılmıştır. Bu önlemlerin belirgin sonuçları olmuştur. 2016 sonuna kadar okul öncesi eğitime kayıt oranı %77,4'e yükselmiş—orta ve yüksek gelirli ülkelerin ortalamasının üzerinde bir oran—dahası özellikle kırsal bölgelerden eğitime ulaşımda artış gözlenmiştir (Yongheng et. al., 2019: 55-56). Böylece eğitim elit eğitimden kitlesel eğitime dönüşmüş, gelir düzeyine daha az bağımlı biçimde herkesin ulaşabileceği seviyeye yaklaşmıştır. 1977 yılında yalnızca 625,300 olan yükseköğretim öğrenci sayısı 2018 yılında %45,7 toplam kayıt oranı ile yükseköğretimde toplam 37,79 milyon öğrenci bulunmaktadır (Yongheng et. al., 2019: 203-4).

Eğitim endeksi 0 ile 1 arasında değer almakta ve 1'e yaklaştıkça ülkenin eğitim düzeyi artmaktadır. Çin'de endeksin değeri 1980 yılında 0,36'dan, 1990'da 0,40'a, 2010'da 0,60'a ve nihayet 2019'da 0,66'ya yükselmiştir (Conceiçao, 2020). Eğitim endeksinin 2002-2012 arasında yıllık ortalama %1,9 ile reformlardan beri en yüksek artışını gösterdiğini de eklemek gerekir (Yongheng et. al., 2019: 36). Tüm bu iyileşmelere rağmen yine de eğitim düzeyi genel anlamda gelişmiş ülkeler seviyesinde değildir. Dahası, eğitim eşitsizliği hala ciddi bir problem teşkil etmektedir; kentlerdeki çocuklar ve öğrencilerin hem yerel hem uluslararası fırsatları kırsaldaki yaşıtlarından çok daha fazladır. Ne yazık ki, gelir eşitsizliği ile kırsaldan göç edenlerle yerleşik olanlar arasında dahi bu uçurum oldukça derindir (Lai et al., 2014). Ulusal örnek anket verilerine dayanan araştırmada cinsiyet, baba mesleği, babanın eğitim, sabit tutulduğunda; 1) 1980 sonrası jenerasyon için kırsal-kent eşitsizliğinde 4,9'dan 1,5'e bir düşüş vardır, 2) Ortaokullarda kırsal- kent arası bir farklılık görülmemiştir, 3) lise ve yüksek öğretimde kırsal-kent arası fark açılmaktadır. Kentte yaşayan bir gencin üniversiteye gitme olasılığı, kırsaldaki yaşıtından 1,7 kat daha fazladır. Üstelik, kırsalda fiziksel imkanların daha kısıtlı olması ve öğretmenlerin hem maaşlarının yetersizliği nedeniyle hem de daha iyi koşullarda çalışmak için kentleri tercih etmesiyle kırsal ve kent arasında eğitimin niteliği ve de niceliğinde belirgin farklılıklar oluşmaktadır. Kırsalda çoğu yerde okulu terk oranlarında artışların olduğu da gözlenmektedir, Shaanxi, Gansu, Hebei, ve Zhejian'da yapılan araştırmalarda

lisedeki öğrencilerin %17,6 ila %31'i okulu bırakmaktadır (Yongheng et. al., 2019: 200-01).

9 yıllık zorunlu eğitimde, okur-yazar oranını artırmada, okula kayıt oranını artırmada ve hatta yükseköğretimde ABD'den fazla sayıda öğrenci yetiştirerek bilgi ve teknoloji alanında emin adımlarla ilerleyen Çin'de eğitimde eşitliğin sağlanması hala gerçekleşmemiş, çözüm bekleyen konular arasındadır.

3.2.4. Kentleşme Oranı

Gelişmenin sıkça kullanılan bir diğer anlamı sanayileşmedir ve sanayileşme kente aittir. Kırsalda tarım kentte ise endüstri vardır ve tarımın ekonomideki payı azalıp sanayininki arttıkça ülkenin gelişmişlik düzeyi de artmaya başlar. Kırsalda yaşayan nüfusun kentlerde yaşayandan fazla olması ülkenin gelişmesinde bir sorun olarak algılanır çünkü yeterince sanayileşememiş ülke büyüyemez ve gelişemez de. Sanayi devrimi sonrası tarıma dayalı ekonomilerin geri kalması ve endüstrileşmiş ülkelerin hızlı gelişimi de bu durumun destekçidir. 21. yüzyılın henüz başında Çin ve Hindistan nüfusunun %60'ı ve Afrika nüfusunun %70'i ülkelerinin kırsal kesimlerinde yaşamaktaydı. Çinli ve Hintli çiftçilerin yıllık kazancı Avrupalı çiftçilerin kazancının otuzda biri ve Afrikalıların 2-3 katına eşittir, ki bu yaklaşık olarak 1000-2000 $'a denk gelir (Cohen, 2000: 16). Tarımsal üretim dahi endüstriyel gelişmeyle desteklenmediğinde görüldüğü gibi yalnızca düşük gelir getirmekle kalmayıp düşük yaşam standartları anlamına da gelir.

1978 yılında Çin oldukça yoksul bir ülkeydi, kişi başı milli gelir 156 dolardı ve dünyanın en kötü 15. ekonomisiydi. Nüfusun %82'sine karşılık gelen 945 milyon insan kırsalda yaşıyordu ve Dünya Bankası küresel yoksulluk sınırına göre bunların da %95'i yoksuldu. Yüksek öğretime girişin yeniden başlatıldığı 1977'de yalnızca 273 bin öğrenci üniversiteye girebilmişti. 1978'de Çin'in insani gelişmişlik endeksi Çin'i doğrudan düşük gelişmişlik düzeyinde sıraya soktu. Yaşam beklentisi ve okur-yazarlık oranı gibi bazı göstergeler Çin kadar düşük gelirli bir ülke için oldukça yüksekti ve bu

temel kamu hizmetlerinin kırsalda yoksul bölgelere dahi ulaştırılmasında başarılı olunduğunu göstermekteydi (Yongheng et. al., 2019: 1). O günden bugüne Çin'de bir çok konuda ciddi gelişmeler görülmüş, kentleşme oranı büyük ölçüde sağlanmış, tarımdaki gizli işsizler sanayiye aktarılarak işgücü verimliliğinde de artışlar görülmüştür.

Sanayileşme süreci tüm ülkelerde işgücünün niteliğinde değişiklik gerektirir ve bir kısım insan bir süreliğine işsiz kalır. Bu geçiş ekonomilerinde daha sık rastlanılan bir durumdur. Örneğin, 1997 yılında Çin'de kamu iktisadi teşekküllerinin bankalara borçlarını ödeyememesi nedeniyle büyük kayıplara uğraması ve yeni sosyal güvenlik sisteminin uygulamaya girmesiyle Çin hükümeti kamu işletmelerinde büyük çaplı bir yenilemeye gitti. Bu "iron rice bowl"un[99] sonunun gelmesi anlamına geliyordu, artık Çin'deki kentli işgücünün garantili iş kapısı kapanmıştı. Bu durum insan-merkezli Çin yönetimi için bir tezat gibi görünebilir, bu nedenle şunu belirtmek gerekir ki hükümet bu girişimden sonra bir sefere özel olmak üzere kentlerde uygulanan geçici işten çıkarma (xiagang) programı kapsamında işten çıkarılanların 3 yıla kadar temel ihtiyaçlarını sağlamış (barınma ve sağlık yardımları gibi) ve bunun yanı sıra eğitimler ve iş bulmada, yeniden işe girme merkezleri aracılığıyla yardımda bulunmuştur (Cai vd., 2008: 174). Geçiş ekonomileri arasında en başarılı örneklerden sayılan Çin'in bu uygulaması kentleşme oranının artışını sağlarken ekonomik gelişmeyi de hızlandırmıştır. Reformlar ve dışa açılımla özel girişimin artmasıyla işgücünün sektörler arası geçişi konularında hükümetin yönlendirici rol oynaması Çin'in adaptasyon sürecini kolaylaştırmıştır. İhracata dayalı büyüme nedeniyle dış talebin ihtiyacına yönelik üretimin sağlanması için sektörel çeşitlenme gerçekleşmiş, hem dış yatırımlar hem iç yatırımlar sayesinde bol emeğin istihdamıyla iç ve dış pazara yönelik üretimde ciddi artışlar gözlenmiştir.

[99] Demir pilav kasesi: Hükümet garantili işler için kullanılan bir deyim. Temel besin maddesi pirincin demir kasede hep var olmasıyla asla yok olmayan ekmek kapısını temsil ediyor.

Bu doğrultuda sektörel dağılımının ekonomik ve sosyal gelişim içindeki önemi çok açıktır. Shen ve diğerleri (2016) Çin ekonomisinin geldiği noktada artık yeni ekonomi sektörlerinin oluştuğunu tespit etmiş ve Yeni Ekonomi Endeksi yardımıyla analizle yapmıştır. Yeni ekonomi sektörü, beşeri sermaye yoğun ve teknoloji yoğun özellik gösteren ve sabit sermayesi görece düşük olan sektörlerden oluşur. Ülkenin sanayileşme politikalarıyla uyumlu olan yeni ekonomi sektörlerini analiz ettikleri çalışmada Shen ve diğerleri yeni ekonomi sektörünün, ekonominin yaklaşık %30'unu oluşturduğunu tespit etmiştir. Geleneksel sektörlerin sürdürülebilir büyümeyi desteklememesi nedeniyle yeni sektörlerin oluşmasına yer açılması gerekmekte ancak bu yapılırken geleneksel-yeni arası denge gözetilmelidir. "Zombi işletmeler"in ortadan kaldırılmasıyla geleneksel sektörde kapasite artırılmalı, yeni ekonomi sektörüne yatımların artmasıyla sermayenin kullanımında verimlilik artışı yakalanabilir. Yeni iş modelleri gelişime katkıda bulunur (Shen et.al., 2016: 314-15).

Kentleşmenin sosyal yansımaları da ekonomik olanlar kadar göze çarpar. Daha önce de belirtildiği gibi ekonomik kalkınma kentleşme ve sanayileşmeyle eş anlamlı kullanılır. Kentli sanayileşmiş toplum modern, kırsal tarım toplumu geri kalmış olarak görülür. Kentleşme ve sanayileşme ekonomik kalkınma ve modernizasyonun temeli olarak görülürken kırsal kesimin çıkarlarını korumaya çalışmak insani gelişmenin ana problemini oluşturur. Kırsal nüfus kalkınmanın arkada kalanı değil çekirdeğinde olandır. Üstelik gelişmekte olan ülkelerde ve geçiş ekonomilerinde hala nüfusun büyük bir oranını oluşturmaktadır. Çin'de reformlar ilk olarak en yoksul kesimlerden biri olan Anhui bölgesindeki Xiaogang köyünde mısır yetiştiren çiftçilerle başlamıştır. "Hanehalkı sorumluluk sistemi" olarak bilinen bu uygulama kısa zamanda yaygınlaştı ve kırsalda kolektifin gelişmesine yol açtı. Böylece kırsalda sürdürülebilir bir gelişme sağlanırken kırsaldaki reel kişi başı milli gelir 1978'den 1985'e ortalama %15,2 arttı (Yongheng et. al., 2019: 5).

Tablo 3.12. Kentleşmenin Yıllar İçindeki Seyri (1960-2020)

Yıl	Kent Nüfusu	Kent Nüfusunun Toplam Nüfusa Oranı (%)	Kent Nüfusunun Büyüme Oranı (Yıllık, %)
1960	108.085.352	16,20	
1965	129.348.359	18,09	1,21
1970	142.386.810	17,40	2,03
1975	159.452.730	17,40	2,39
1980	189.947.471	19,36	5,16
1985	240.414.890	22,87	4,34
1990	300.165.618	26,44	4,31
1995	373.035.157	30,96	4,16
2000	452.999.147	35,88	3,65
2005	554.367.818	42,52	3,88
2010	658.498.663	49,23	3,26
2011	678.933.504	50,51	3,06
2012	699.187.267	51,77	2,94
2013	719.587.859	53,01	2,88
2014	740.239.259	54,26	2,83
2015	761.027.100	55,50	2,77
2016	782.199.374	56,74	2,74
2017	803.554.542	57,96	2,69
2018	823.827.650	59,15	2,49
2019	842.933.962	60,31	2,29
2020	861.289.359	61,43	2,15

Kaynak: Dünya Bankası, 2021k.

Dünya Bankası verileri ile kentteki nüfus artışı Tablo 3.12'de hem nüfus verileri hem de artış oranları ile gözlenebilir. 1978 yılındaki reformlar sonrasındaki artış ise Grafik 3.11'de görüldüğü gibi hızlı bir kentleşmenin başlangıcı sayılabilir. Çin'de bir çok gelişme gibi kentleşme de doğal olarak reform ve dışa açılma süreciyle ile birlikte hızlanmıştır.

Grafik 3.11. Kentte Yıllara Göre Nüfus Artışı

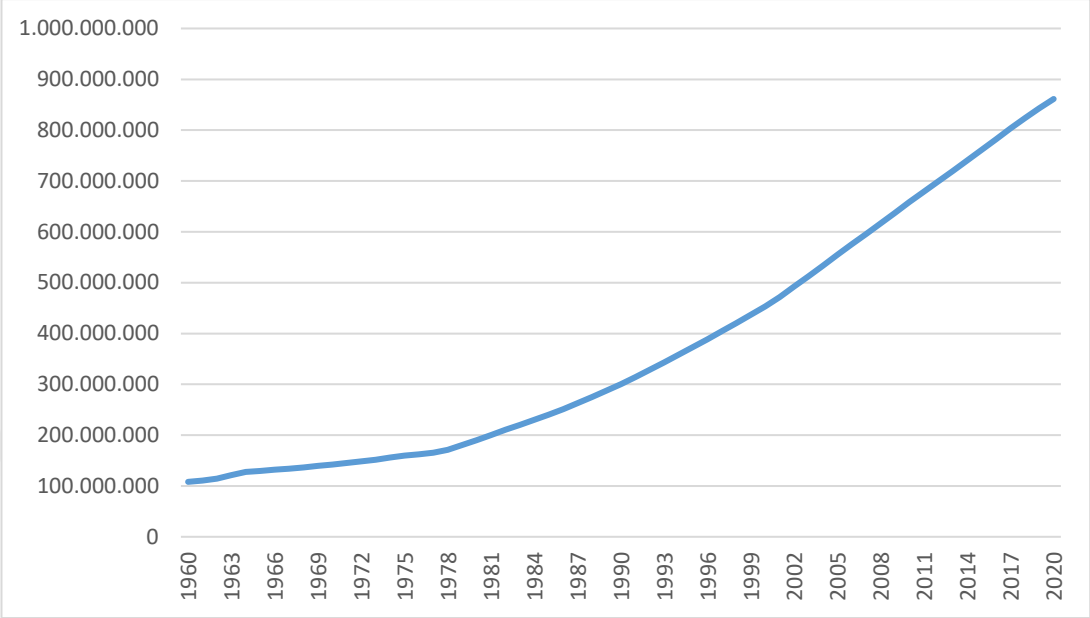

Tablo 3.12'de de görüldüğü gibi nüfusun kentlerde yaşayan kısmı Çin'de 2020 yılında %61,43'tür. Bu oran dünya genelinde %56 iken, Doğu Asya ve Pasifik Ülkelerinde %61 civarındadır. Kuzey Amerika, OECD, Latin Amerika ve Karayipler, Avrupa için sırasıyla %83, %81, %81 ve %77 şeklindedir. Gelir grubuna göre ise, yüksek gelirli ülkelerde %82, üst-orta gelirlilerde %68, orta gelirlilerde %53, düşük-orta gelirlilerde %51, düşük gelirlilerde %42 ve son olarak alt gelirde %33'tür. Çin hem bulunduğu ülke (Doğu Asya ve Pasifik) hem de gelir(üst-orta) grubunun ortalamasına yakın bir kentleşme oranına sahiptir (Dünya Bankası, 2021d).

Ülkeler geliştikçe, popülasyon daha fazla iş imkanı, daha yüksek ücretler, daha iyi altyapı ve kamu hizmeti, sosyal hareketliliğin daha iyi olması ve sosyal ortamın daha fazla çeşitlilik sunması gibi nedenlerle kente göç etmeye başlar. Kentler emek ve sermaye için caziptir; şehirlerde daha yüksek verimlilik, daha fazla yenilikçilik, ve daha büyük bir ekonomik dinamizm mevcuttur. Böylece kentler genellikle ekonomik büyümenin anayurdu haline gelir ve kentleşme de modernizasyonun hem kilit noktası

hem de işaretidir. Ancak yine de kentleşme doğrudan sürdürülebilir insani gelişme olarak algılanmamalıdır. Sanayileşme ile her zaman herkes için yeterli ve gerekli barınma, istihdam veya mal ve hizmet üretemeyebilir. Bu durumda ciddi sorunlar doğabilir. Yoğun sanayileşmenin çevre ve insan sağlığına verdiği zararların doğrudan ilk muhatabı genellikle en düşük gelir grubu olmaktadır. 2018 yılı verilerine göre tüm dünya nüfusunun %55'i kentlerde yaşamını sürdürmektedir ve 2050 yılına gelindiğinde bu oranın %70'e yükselmesi beklenmektedir. Birleşmiş Milletler bu öngörüye dayanarak 2030 yılı ajandasına şehirlerin kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir olması hedefini eklemiştir. Çin son 40 yılda dünyanın en hızlı kentleşen ve kırsaldan kente geçişte en yoğun popülasyona sahip olan ülkesi olmuştur. Bu nedenle Çin'in ekonomik patlamasının temel itici gücü kentleşme olarak görülebilir. Daha da dikkat çekici olan ise, Çin "big city malaise"den[100] kaçabilmeyi başarmıştır. Bu yoğun nüfusa sahip düşük gelirli ülkeler için emsal teşkil edebilir (Yongheng et. al., 2019: 127).

Çin'de kentleşmenin 3 safhası vardır. İlki reformların başladığı 1978 yılından 1992 yılına kadarki süreç. Burada kırsalda reformlar gerçekleşirken sanayileşme ve dışa açılma da eş anlı olarak başlamıştır. Emeğin mobilitesi görece kısıtlıdır. Tarımdaki işgücü fazlası kendi bulunduğu kasabaların şehirleşmesi ve tarım dışı işlerin kurulmasıyla Çin'e özgü bir kentleşme sürecine girmiştir. Kırsaldan kente göçle birlikte kırsalın gelişimi ve tüm işgücünün kente akması yerine kırsalda sektörler arası geçiş sağlanması Çin'de geçişi daha az sorunlu hale getirmiştir. İkinci safha, 1992-2011 yılları arasındaki süreçte gerçekleşmiştir. Bu aşamada ekonomik hızlanmanın kentleşmeyi artırdığı gözlemlenir. İşgücü hareketliliği sağlanmış piyasa ekonomisine geçişle özel sektörün genişlemesi ve yabancı yatırımların ülkeye akması ile şehirler ve kasabalarda istihdam artışı yaşanmış bu bölgelere göç artmıştır. Tabi bunda yasal düzenlemelerin de etkisi vardır; sosyal, yasal ve ekonomik kısıtların ortadan kalkması bu aşamada kentleşmenin daha hızlı gerçekleşmesine yol açmıştır (Yongheng, 2019:

[100] Big city malaise: kentleşme esnasında birden artan nüfusla gelen kirlilik, plansız kentleşme, artan trafik yoğunluğu gibi sorunlar bütününe verilen addır.

130-131). Nitekim Tablo 3.12'de de görüldüğü gibi ilk kez 2011 yılında kent nüfusu kırsal nüfusuna eşitlenmiştir. Bu noktadan sonraki kentleşme 3. aşamadır, ki bu aşamada yeni bir kentleşme biçimi benimsenmiştir. "Halk-merkezli kentleşme" ile kentleşmenin kalitesine önem verilmiştir. 2012 yılındaki 18. Ulusal Parti Kongresinde ortaya konulan bu yeni kentleşme yaklaşımı koordinasyon, kapsayıcılık ve sürdürülebilirlik üzerine odaklanmış ve kentleşme planları bu doğrultuda yeniden şekillendirilmiştir.

Çin kalkınmasının diğer geçiş ekonomilerinden farklılaşmasında daha önce de belirtildiği gibi benimsediği yaklaşımların kendi ihtiyaç ve özellikleri doğrultusunda şekillendirilmesinin büyük etkisi vardır. Kentleşmede de bunu somut biçimde görmek mümkündür.

3.2.5. Yoksulluk Oranı

Konfüçyüs, eşitsizlik yoksulluktan kötüdür der. Dünya toplam gelirine bakıldığında bugün yoksulluk sınırının altında yaşamanın yalnızca dağılımda adaletsizlikten olduğunu görmemek mümkün değildir. Bloomberg'in raporuna göre dünyanın en zengin 500 insanını 2017 yılı içindeki servet artışı %23 (1 trilyon $) iken Oxfam aynı yıl için dünya nüfusunun yarısını oluşturan en yoksul kesimin servet artışını 400 milyar $ olarak hesaplamıştır. Tereddütsüz söylenebilir ki günümüz uluslararası iktisadi sistemi dünyayı ekonomik olarak daha eşit bir yer haline getirmemektedir (De Haan, 2020: 33).

Konu yoksulluğa geldiğinde insanlar genelde hayatta kalmak için gereken ihtiyaçlara odaklanır kalkınma meselelerini bir kenara bırakırlar. Bu aslında geleneksel gelir-odaklı yoksulluk ölçümünün bir yansımasıdır. İnsani gelişmişlik konseptinde yoksulluk bundan çok daha fazlasıdır; insanlara uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam sürecek ortamı oluşturmak ve temel fırsatlar ve tercihler sunmakla veya sunamamakla alakalıdır. Düşük gelir insanların kapasite kullanımını sınırlar; okur-yazar olamama, hijyen eksikliği, bir şeyler edinme yeteneğinden, iletişim kurmaktan

ve bilgi üretmekten yoksun olma durumunu beraberinde getirir. Dahası hak ve fırsatlarının farkında olamaz birey. Bu durumda ise gelir durumunun iyiye gitmesi beklenemez. Eksik kapasitenin getirisi de az olacaktır. Bu nedenle yoksulluğu azaltmak için odaklanılması gereken insani gelişmişlik kapasitesinin artırılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesidir (Yongheng, 2019: 152). Adam Smith ve Martin Luther zenginliği her bireyin çabasının ayrı ayrı geri ödenmesi olarak anlatırlar, çok boyutlu yoksullukta ise insanlara çabasının karşılığının ödenmesi bir yana çaba sarf etme şansının dahi tanınmaması söz konusudur.

Çin bundan yaklaşık 40 yıl önce dünyanın en yoksul ülkelerinden birisiydi ve Guizhou da Çin'in en yoksul bölgesiydi. Öyle ki bölgenin yoksulluğunu anlatmak için "üç adım düz arazinin bulunmaz, art arda üç güneşli gün olmaz ve evde üç kuruş yoktur" deyişi gelişmişti. Hem ekonomik hem coğrafik olarak dezavantajlı olan bu bölge 2017'nin sonuna gelindiğinde Batı Çin'in en gelişmiş bölgelerinden biri haline geldi (hatta altyapı yatırımları, hızlı trenler, köprüleriyle dünyada da sıralamaya girdi) (Yongheng, 2019: 122). Dünya Bankası rakamlarına göre Çin'de ***aşırı yoksulluk***[101] içinde yaşayanların oranı 1981 yılında yüzde 88,3 iken 2015 yılında yüzde 0,7'ye düşerek dünya tarihinde bu kadar kısa sürede bu kadar fazla sayıda insanın yoksulluktan kurtulduğu ilk durum olmuştur. Yoksul Çinli sayısı 878 milyondan 10 milyonun altına düşmüştür (Zitelmann, 2019).

Bugüne dek 749 milyon insan yoksulluktan kurtuldu, bu sayı dünya çapında yoksulluktan kurtulanların %70'ini oluşturuyor. Bu daha önce görülmemiş bir başarı. Sağlık ve eğitimdeki ilerlemesiyle Çin bugün artık üst-orta gelirli ülkeler arasında yerini alırken insani gelişmişlikte de yüksek seviyede sıraya girmiştir. Çin, 1978 yılında 156$'lık kişi başı geliri ile en yoksul 15. ülkeydi ve nüfusun %82'si (945 milyon)

[101] Aşırı yoksulluk, yoksulluğun daha derin bir boyutudur. BM tarafından "yemek dahil olmak üzere temel insan ihtiyaçlarından, temiz su, temizlik gereçleri, sağlık, barınma, eğitim ve bilgiye erişim imkanlarından şiddetle mahrum kalma durumu" olarak tanımlanır. Dünya Bankasının hesaplamalarına göre uluslararası aşırı yoksulluk sınırı günlük kişi başı 1,90 Amerikan dolarıdır. Bu 2005 yılında 1,25 Amerikan dolarıydı.

kırsalda yaşamaktaydı—ki bunların da %95'i yoksuldu. Reform ve Açılma sonrasında Çin'in sağladığı başarı gerçekten eşsizdir ve tüm dünyada dikkat çekmiştir. Çin'de bugünkü yoksulluk standartları göz önüne alındığında, 1978'in sonunda kırsalda yoksulluk oranı %97,5'ti, bu o zamanki kayıtlı nüfus göz önüne alındığında tahminen 770 milyon kişinin yoksulluk içinde yaşadığını gösteriyor. 2018'in sonuna gelindiğinde kırsalda bu oran %1,7'ye sayı da 16,6 milyona düşmüştür. 1978'den 2018'e geçen 40 yılda kırsalda 750 milyon insan yoksulluktan kurtuldu (Yongheng, 2019: 152).

2010 yılından bu yana, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı yoksulluğu Çok Boyutlu Yoksulluk (Multidimensional Poverty Index-MPI) olarak ele almakta ve ölçümlerini bu doğrultuda yapmaktadır. Oxford Poverty and Human Development Initiative'ten (OPHI) Alkire ve Foster'ın (2011) oluşturduğu endekste 3 boyut kapsamında 10 gösterge ölçüt olarak alınmıştır (Şekil 3.1). Çok boyutlu yoksulluk gelirin ötesindeki yoksulluğu ölçer, sadece gelirin düşük olması değildir mesele, bu bolluk içinde temiz içme suyundan, temiz enerjiden yoksun olmak, gıda güvenliğini sağlayamamak gibi birçok boyutu vardır yoksulluğun ve MPI bunun ölçümünü sağlamayı amaçlar. Bu ölçüm gelişmekte olan 100 ülke için yapılmıştır ve çok boyutlu yoksulluk endeksi Çin için 0,016 olarak hesaplanmıştır, nüfusun %3,9'u çok boyutlu yoksulluk endeksine göre yoksuldur (Global MPI Country Briefing, 2021).

Şekil 3.1. Çok Boyutlu Yoksulluğun Endeksinin Bileşenleri

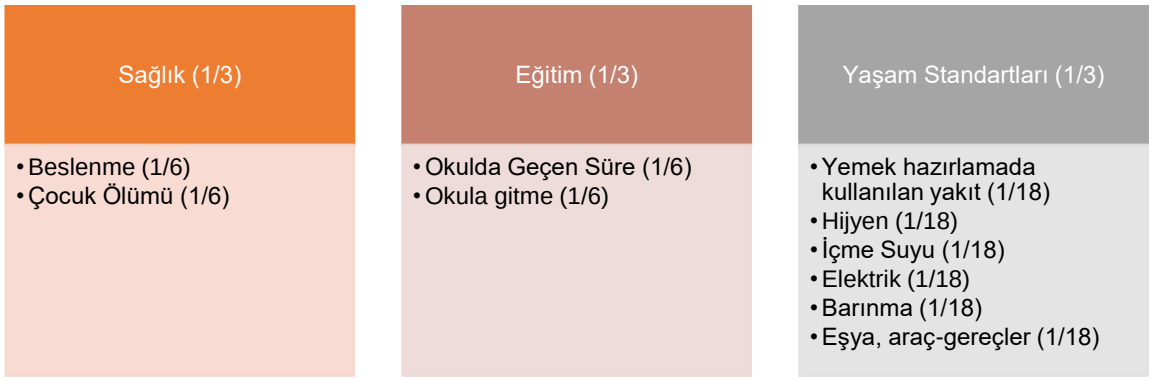

Kaynak: OPHI, 2018.

Çok boyutlu endeks, yoksulluğu bireysel düzeyde değerlendirir. Bir bireyin 10 göstergenin üçte biri veya daha çoğundan mahrum olması o kişinin küresel MPI'ya göre yoksul olduğu anlamına gelir. Yoksullukların kapsamı ve yoğunluğu çoğunlukla yaşanılan yoksulluğun yüzdesiyle ölçülür. Bu ölçün yalnız yoksulluğun boyutunu değil neden yoksul olunduğunu, yoksulluğun hangi bölge, yaş grubu ve etnik gruplar arasında yoğunlaştığını tespit etmeye de yarar. En kırılgan durumdaki insanların tespiti ve buna yönelik politikaların geliştirilmesi için benzersiz bir kaynak olan endeks, 2010 yılında UNDP ve OPHI tarafından geliştirilmiş ve o zamandan beri İnsani Gelişmişlik Raporlarında yer almaya devam etmektedir (OPHI, 2021)[102].

Daha kapsamlı belirtmek gerekirse çok boyutlu yoksulluk endeksi yalnızca yoksul insanları çok boyutlu perspektiften tanımlamayı sağlamaz neden yoksul olduklarını da ortaya koyar. Hem yoksulluğun oranını hem de yoğunluğunu baz alır. Oranı çok boyutlu yoksulların yüzdesini, yoğunluğu ise göstergelerin ne kadarından mahrum olunduğunun ortalamasıdır ve çok boyutlu yoksulluk endeksi bu ikisinin ürünü olarak ortaya çıkar. 2019'da yayımlanan MPI'a göre Çin'in çok boyutlu yoksulluk endeksinde 2000'den bu yana %12,5'ten %3,9'a bir düşüş gözlenmiştir, bu esnada yoğunluk da %44,9'dan %41,3'e inmiştir. Diğer gelişmekte olan ülkelerle kıyaslandığında 2014 verilerine göre Çin'in MPI'sı Tayland'dan yüksek olmakla beraber Hindistan, Endonezya ve Vietnam'ın da aralarında olduğu gelişmekte olan Asya ülkelerinden düşüktür. Brezilya ile kıyaslandığında ise, aynı MPI'ye sahip olmasına karşın yoksulluk oranı daha yüksek ancak yoğunluğu daha düşüktür. Her bir boyuta bakıldığında ise Çin'de çok boyutlu yoksullukta eğitimin en büyük payının olduğu, sağlık ve yaşam standartlarının da sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada geldiği görülür. Eğitimin payı %39, sağlığın %35 ve yaşam standartlarının %25'tir. Analizi biraz daha detaylandırmak gerekirse yoksulluğun temel iki nedeni olarak beslenme ve okulda geçirilen sürenin öne çıktığı görülür. Çok boyutlu yoksullukla savaşta Çin için iyileştirilmesi gereken öncelikli alanlar beslenmenin iyileşmesi ve okulda geçirilen

[102] Daha fazla bilgi için https://ophi.org.uk/multidimensional-poverty-index/ ziyaret edilebilir.

sürenin artırılması olarak görülebilir (Yongheng, 2019: 28-29). Yoksulluk yalnızca gelirle ilgili değildir. Dünya genelinde gelinen noktaya bakıldığında her bir bireyin yaşamını insan onuruna yakışır biçimde sürdürebilmesi için sağlanması gereken asgari koşulları yerine getirerek yoksulluk sıfırlanabilir.

3.2.6. Ekonomik Özgürlük Endeksi

Eşitliği (nihai gelir eşitliğini) özgürlüğün önünde tutan bir toplumda ne eşitliğe ne de özgürlüğe kavuşmak mümkündür. Eşitliği sağlamak için kullanılan güç özgürlüğü de yok edecektir ve bu gücün onu elinde tutanların kendi çıkarlarına hizmet etmeye başlaması an meselesidir (Friedman ve Friedman, 1979). Öyleyse eşitliği sağlamak için özgürlüklerin kısıtlanmasının toplumsal ya da ekonomik bir faydası olmayacaktır. Çin büyümesini bugün otokrat yönetimin başarısına atfeden görüşlere karşı yerinde bir cevaptır bu. Çin'in başarısı daha önce Yuen Yuen Ang'dan alıntılanarak belirtildiği gibi demokratik araçlara sahip bir sosyalist yönetim olmasından kaynaklıdır. Ekonomik özgürlük endeksi ile hem Çin hem diğer ülkeler için ulaşılan sonuçlar da bunu destekler niteliktedir.

Ekonomik özgürlük endeksi bugün genel anlamda neoliberal sistemin temelleri üzerine oturtulmuştur. "Özel mülkiyetin olmadığı bir sistem [nihayetinde] piyasa ekonomisi sistemi değildir" (Çetin, 2001: 227). Endeks, kendi web sitesinde[103] şöyle tanımlanır: "Ekonomik özgürlük, her insanın kendi emeğini ve mülkiyetini kontrol etme temel hakkıdır. Ekonomik olarak özgür bir toplumda, bireyler istedikleri şekilde çalışmak, üretmek, tüketmek ve yatırım yapmakta özgürdürler. Ekonomik olarak özgür toplumlarda, hükümetler emeğin, sermayenin ve malların serbestçe hareket etmesine izin verir ve özgürlüğün kendisini korumak ve sürdürmek için gerekli olanın

[103] Ekonomik özgürlük endeksi sık sık güncellenen bilgi ve sıralamalarıyla etkin bir Amerikan düşünce kuruluşu olan Heritage Foundation tarafından https://www.heritage.org/index/ranking üzerinden yayınlanır.

ötesinde zorlama veya özgürlük kısıtlamasından kaçınır" (Economic Freedom Index, 2021). Ekonomik özgürlük indeksine göre ülkelerin durumu/sıralaması her yıl kendi web sitesinden açıklanmakta ve yıllık raporlar yayınlanmaktadır. Bu sıralamaya göre Çin 58,4 ile 184 ülke arasında 107. sırada yer almaktadır ve çok da özgür olmayan (mostly unfree) kategorisine dahil edilmiştir (Miller et. al., 2021). Ekonomik özgürlük endeksinin önemi böylece beraberinde getirdikleriyle daha önemli hale gelir. Özel mülkiyet ve serbesti üzerinden kurulan endeksleme neoliberal iktisadın tasdiki gibi görünse de farklı yönetim sistemleri içinde emekten sermayeye, dış kaynaktan ülke içi sermayenin serbest hareketine ekonomik özgürlük beraberinde daha iyi yaşam şartları ve refah da getirmektedir.

Miller ve diğerlerinin 2021 yılında yayımladığı kapsamlı raporda yer alan tespitler bunun daha net görülmesini sağlar. Ekonomik olarak daha özgür olan ülkelerde kişi başına düşen milli gelir diğer ülkelere kıyasla daha yüksektir. Özgür (free) ve çoğunlukla özgür (mostly free) kategorideki ülkelerin diğer ülkelerden 2 kat, baskılanmış (repressed) ülkelerden ise 6 kat daha fazla gelire sahip oldukları görülmektedir. Piyasa sisteminin bazı özelliklerine sahip olan ancak hukukun üstünlüğü ve piyasaların şeffaflığı konusunda yetersiz ülkeler (Çin, Hindistan, Brezilya ve Arjantin gibi büyük ekonomiler) pek de özgür olmayan (mostly unfree) ülkeler kategorisinde yer alır. Bu ülkeler hali hazırda büyük ekonomilere sahiptir ve potansiyelleri ile daha iyi noktalara ulaşabilecekken daha düşük seviyede kalmaktadır. Nihayetinde ekonomik özgürlüğü geliştirmek ile daha yüksek kişi başına ekonomik büyüme elde etmek arasında açık bir ilişki vardır. Mevcut gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun, ülkeler vergileri azaltan, düzenleyici ortamı rasyonelleştiren, ekonomiyi daha fazla rekabete açan ve yolsuzlukla mücadele eden politikalar yoluyla ekonomik özgürlüğü artırmaya yönelik adımlar uygulayarak ekonomik büyümelerini ölçülebilir şekilde artırabilirler. Ekonomik özgürlük, sağlık, eğitim, çevre, yenilik, toplumsal ilerleme ve demokratik yönetişim gibi faktörler dahil olmak üzere genel refah ile yüksek oranda ilişkilidir (Miller et. al., 2021: 2). Bu durum aynı zamanda Kurumsalcıların tarafından da belirtilen hukukun sağladığı güvenilir

zeminde kurumların, dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin rahatlıkla işlediği bir ortam yaratarak üretkenlik artışı ve ekonomik büyümeye yol açacaktır (Berggren, 2003: 197). Bu konu üzerinde derinlemesine araştırma yapan ve ana ekonomik özgürlük ölçümleri baz alarak yaptıkları çalışmada, De Haan ve Sturm (2000) ekonomik özgürlük-büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve ekonomik özgürlüğün ülkenin durağan duruma gelmesinde katkısı olduğu ancak bu noktadan sonra ekonomik özgürlük artsa da ekonomik büyümeye bir katkısı olmayacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Ekonomik özgürlük bireyin kararlarını kendi başına alabilmesi ve seçim özgürlüğüyle doğrudan bağlantılıdır. Hükümet veya teknokrat elitlerin seçimleri yerine tasarruf, tüketim gibi kararlarını kendi felsefeleri doğrultusunda alma yetkinliğine sahip olma hürriyeti ekonomik özgürlüğün merkezindedir. Bu bağımsızlık, özsaygı, kendi kendine yeterli olabilme gibi birçok açıdan varoluşun temelinde tatmin edici bir yer alır. İnsan onuruna yaşar biçimde hayatını sürdürebilmek özgür olabilmekle yakından bağlantılıdır. Demokratik siyasi sistemler, yasa ve düzenlemelerinde toplumsal normları yansıtır, ancak demokratik hükümetler bile, anayasal veya diğer geleneksel sınırlarla sınırlandırılmamışsa, ekonomik özgürlüğe önemli tehditler oluşturabilir. Yönetim biçimi veya hükümet tipinden ziyade hükümetin sınırlarının nereye kadar gidebileceği özgürlük derecesini belirler. Ekonomik özgürlük tartışması da tam burada birey-hükümet arası ilişkiyle belirlenir ve devlet eylemi ya da hükümet kontrolü ekonomik özgürlüğü sınırlayan bir durum olarak ortaya çıkar. Ekonomik eylemlere getirilen kısıtların eşitlik gibi pozitif bir noktadan kurulmuş olsa bile seçkin zümrelerin çıkarları yararına dayatılabileceği tarih boyunca nadir olarak ortaya çıkan bir durum değildir (Miller et. al., 2021: 12). Burada vurgulanması gereken kısım daha öncesinde Gwartney ve diğerlerinin (1996) yaklaşık 25 yıl önce yayımladıkları çalışmada keskin biçimde ekonomik özgürlükleri kişisel özgürlükler ve siyasal özgürlüklerden ayırmışlardır. Ancak bugün Miller ve diğerlerinin raporunda görüldüğü üzere ekonomik özgürlüğün ifade ettikleri de yalnızca ne tüketmek yada üretmek istediğine karar vermek ve mülkiyet hakkının ötesindedir. Özgürlükler her alanda iç içe geçmiş biçimde tezahür eder ve bu kalkınmanın mühim bir ayağıdır.

Ekonomik büyüme ekonomik özgürlük artışıyla desteklenmektedir ancak halen Çin'in çoğu bölgesinde ekonomik özgürlükten söz etmek zordur (Zitelmann, 2019). Zaten ülke yönetimi itibariyle ekonomiye müdahil bir devlet yapısına sahip olduğundan özgür olmayan ülkeler arasında yer almaktadır. Çin'in bu tür yapısal sorunları iyi yönetişimle zaman içinde çözümlenebilecek gibi dursa da bugün için ekonomik özgürlükler konusunda yapılacak daha çok şey olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, Çin'in son yıllarda gösterdiği tüm pozitif gelişmelere rağmen hala gidecek çok yolu vardır.

3.2.7. Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi

Bir ülkenin refahını dezavantajlı gruplar üzerinden okumak mümkündür. Dezavantajlı gruplar sıralanırken kadınların bu kategoriye dahil edilmesi için feminist bir bakış açısına sahip olunmasına gerek de yoktur. Tüm dünyada bugün somut biçimde (aldıkları ücretten çalıştıkları pozisyonlara) cinsiyet ve/veya cinsel yönelim[104] açısından erkekler dışındaki grupların dezavantajlı durumda oldukları göz ardı edilemeyecek bir gerçektir.

Cohen'den (2000) küçük bir alıntı dahi tüyler ürpertici gerçeği göz önüne sermeye yeter: "Dünyadaki en yoksul insan, mutlaka bir kadındır, bu Afrikalı köylülerden biri olsa gerek. Bu Afrikalı kadının gündelik hayatını incelemeye, ziraatçı Rene Dumont'un eserleri aracılığıyla başlayabiliriz. Bu kadının çalışmaya gitmek için her gün yürüdüğü yol, iki saatten fazla tutar. Başının üzerinde 50 kg'a varan bir yük taşır, en küçük çocuğu sırtındadır, çoğu zaman karnında da bir başka bebek taşımaktadır. Zaire'de hane içi işlerin ve üretim işlerinin yüzde 70'i kadınlar tarafından

[104] Bu kısımda bahsi geçen kadın ve erkek kavramlarının binary (ikili) şekilde ilerlemesi yazarın bilhassa tercihi değildir. Aksine, değer ve rollerle devamlı olarak cinsiyetlendirilmiş ve tüm toplumsal örgütlenmelerin içine nüfuz eden bu ikili cinsiyet ayrımından çok daha fazlasının çeşitliliğine inanılmakta ve literatürün de cinsiyetlendirilmiş bilim ve kavramlardan böyle bir şerh düşmeyle ve dildeki yapı bozumuyla arınmasının mümkün olacağını düşünülmektedir.

yapılmaktadır. 10 yaşından itibaren genç kızların bu işlere yardım etmesi beklenir. Manyok kırarlar ve küçük çocuklara bakarlar. 14 yaşında evlenirler (ya da Dumont'un yazdığı gibi, "evlenmekten ziyade ırzlarına geçilir") ya da fuhuş için satılabilirler. … Kadınların sömürülmesi, varlığını ikiyüzlülükle kabul eden insanlığın geri kalanına bir hakaret oluşu bir yana bırakılsa bile, kendi kendini süreklileştiren bir yoksulluk döngüsü yaratır" (Cohen, 2000: 17).

Toplumsal olduğu kadar ekonomi bilimi sınırları içinde de cinsiyetinden dolayı bireylerin farklı muameleler görmesi problematik bir durumdur. Cinsiyetçiliğin ekonomik olarak oldukça maliyetli olduğu bugünden bakıldığında oldukça rahat biçimde söylenebilir. Bugünün en gelişmiş ülkelerinde dahi kadının istihdama katılımı Sanayi Devrimi sonrası son derede pragmatik bir gerekçeyle gerçekleşmiştir. Üretimi artırmak için emek arzını artırmak isteyen üretici güçler, kadının istihdama katılımını teşvik etmiş böylelikle erkeklere kıyasla daha düşük ücretler ve daha yetersiz özlük haklarıyla da olsa kadın ekonomik alanda görünür hale gelmeye başlamıştır. Ünlü kalkınma iktisatçısı Lewis kadının ekonomik alana girişini şöyle anlatır: Kadının ev işlerinden ticari işlere transferi ekonomik kalkınmanın en dişe dokunur özelliğidir. Bu ne şekilde olursa olsun bir kazançtır denemez ancak kazanç azımsanmayacak kadar büyüktür çünkü kadının evde olduğunda yapacağı şeyler (buğday öğütme, kıyafet dokuma ve dikme, çocuk bakma, nehirden su taşıma gibi) uzmanlaşmış büyük ölçek ekonomileri ve sermayenin doğru kullanımı sayesinde dışarıda daha iyi ve daha ucuza yapılabilecek şeylerdir. Ulusal geliri artırmanın en kesin yollarından biri bu nedenle kadının ev işlerinden dışarıda yapılan işlere taşınması yoluyla işgücüne katılımının sağlanmasıdır (Lewis, 1954: 3). Ekonomi açısından bakıldığında işgücüne katılım kayda değer bir gösterge olsa da eşitsizliğin ortadan kalkmasında tek başına oldukça yetersizdir[105].

[105] Global Cinsiyet Uçurumu Endeksi hazırlanırken 4 temel konuda kriterler dikkate alınır: 1-Ekonomik Katılım ve Fırsatlar, 2-Eğitimsel kazanımlar, 3-Siyasi Güçlendirme, 4-Sağlık ve Hayatta Kalma (Global Gender Gap Report, 2020: 8).

Geleneksel toplumlar genel anlamda kadının erkeğe tabi olduğu hiyerarşik sistemler üzerine kuruludur. Konfüçyüsçü gelenekte bu konuda farklılık göstermez. Yaş ve cinsiyete göre kurulan hiyerarşik yapıda genç kadınlar hiyerarşinin en alt tabakasında yer alır. 1949'da devrimle bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması için ciddi bir atılım gerçekleştirilmiş, Komünist Parti kadının işgücüne katılımını önemli ölçüde sağlamayı başarmıştır. 1950 ve 1980 yıllarında yapılan yasa değişikleriyle görücü usulü evlilikler yasaklanmış, evlilik yaşı artırılmış, erkek ve kadına boşanmada eşit haklar sağlanmıştır (Bauer et. al., 1992: 333-34). Bu değişimlerle eşitsizliğin aşılması adına belli ölçüde iyileşmeler sağlanmışsa da cinsiyet eşitsizliği halen Çin için büyük bir problem olmaya devam etmektedir.

'Gökyüzünün yarısını kadınlar tutar' deyişiyle kültürel normların oluştuğu Çin Halk Cumhuriyeti'nde hızlı büyüme ile daha da derinleşen cinsiyetler arası uçurum çözülmeyi bekleyen konular arasında yer alır. Brussevich ve diğerleri (2021) IMF için hazırladığı çalışmada ekonomik büyüme ve kadının işgücüne katılımı arasındaki ilişkinin Çin'de, literatürdeki mevcut halinden (önce azalan sonra artan bir ilişki) farklı olduğunu hızlı büyüme ve hizmet sektörünün payındaki artışa rağmen eşitsizliğin arttığını tespit etmiştir.

Global Cinsiyet Uçurumu Endeksi (Global Gender Gap Index), ilk olarak 2006 yılında Dünya Ekonomik Forumu tarafından cinsiyete dayalı eşitsizliklerin büyüklüğünü yakalamak ve zaman içindeki ilerlemelerini takip etmek için bir çerçeve olarak tanıtıldı. Endeks, ekonomik, eğitim, sağlık ve siyasi kriterlere ilişkin ulusal cinsiyet farklarını ölçmekte ve bunu yaparken de bölgeler ve gelir grupları arasında karşılaştırmaya olanak sağlamaktadır. Bu endeks 0 ile 1 aralığında değer almaktadır ve skor 1'e yaklaştıkça eşitsizlik azalıp 0'a yaklaştıkça eşitsizlik artmaktadır. Çin 153 ülke arasında 0,676 skor ile 106. sırada yer almaktadır (Global Gender Gap Report, 2020: 8-9). Ülke, 2006'dan bu yana, farkı yalnızca marjinal olarak daraltmış sadece 2 puanlık bir ilerleme sağlayabilmiştir. Birçok ülkenin pariteye yaklaşmasıyla da 2006'da 63. sırada olan Çin bugün bugünkü sıraya düşmüştür. Alt endekslere bakıldığında siyasi mecrada erkek egemenliğinin devam ettiği görülmektedir. Ülke, ilgili alt

endekste %15,4'lük puanla 95. sırada yer almaktadır. Kadınlar sadece iki bakanlık pozisyonuna sahiptir ve Ulusal Halk Kongresi üyeliğinin 2018 itibariyle sadece dörtte birini oluşturmaktadırlar. Ekonomideki liderlik pozisyonları da bu rollerde her beş erkeğe bir kadın olmak üzere, büyük ölçüde erkeklerin tasarrufundadır. Çin, her iki cinsiyetin de evrensel okuryazarlık kazanmasıyla eğitimde cinsiyetler arasındaki farkı genel anlamda kapatmıştır. Veriler yetersiz olmakla birlikte, mevcut rakamlar yükseköğretime devam eden kadınların payının erkeklerin payından daha büyük olduğunu göstermektedir. Ve nihayet, doğumdaki çarpık cinsiyet oranı (1.000 erkek çocuk başına 885 kız), Sağlık ve Hayatta Kalma alt endeksi Çin'in en kötü performans gösterdiği alandır (153. yani son sıradadır) ve buna büyük ölçüde ağırlık vermektedir (Global Gender Gap Report, 2020: 30). Çin'in cinsiyet eşitsizliği konusunda aldığı yol kadar gideceği yol vardır. Ancak gelişimini sürdürmedeki azim ve kararlılığı umut vaat edicidir.

3.2.8. Yolsuzluk Endeksi

Yolsuzluk bugün gelişmekte olan ülkelerin hemen bir çoğu için ciddi problem teşkil eder. Öyle ki bazı bölgelerde yolsuzluk hükümetler tarafından alenen yürütülen bir faaliyet haline gelmiştir. "Afrika'da hayatın üçüncü düzeyinde, ekonomik seçkinler tüm ulusları sömürürler. 'Hangi ciddi adam, servetinin bir bölümünü İsviçre'ye yatırmaz ki?' sözü, sözlerini eylemleriyle destekleyerek Abidjan ve Cenevre arasında günlük uçak seferleri başlatan Houphouet Boigny'ye atfedilir. Afrikalıların liderleri tarafından dolandırılmaları, fazlasıyla bilinen bir konudur" (Cohen, 2000: 23-24).

İnsani gelişmişlik her bireyin kapasitesini gerçekleştirebileceği ve hem erişim hem kullanımda eşitliğin olduğu bir durumu ifade eder. Genel refah seviyesi yalnız barınma, beslenme, uzun yaşam üzerine kurulu değildir. Her bireyin onurlu ve erdemli bir yaşam sürdürebilmesi anlamına da gelir. Bugün gelir seviyesi çok düşük olan en yoksul 34 ülkeden 26 tanesi Sahra-Altı Afrika'da bulunmaktadır. Merkezi hükümetlerin çok zayıf ve etkinsiz olduğu bu bölgede yolsuzluk ve kriminal faaliyetlerde sürekli artış

gözlemlenir. Bu faaliyetlerin artışı ise ekonominin giderek işlevsizleşmesi anlamına gelir (de Haan, 2020: 11). Düşük gelir seviyesi ile yüksek oranda yolsuzluk genellikle birinden diğerine giden değil karşılıklı olarak birbirini besleyen bir ilişkiye sahiptir. Gelişmişlik konusunda daha önce bahsedilen tüm iyileşmelere karşın bugün Çin denildiğinde akla gelen ilk sorunlardan birisi de yolsuzluktur.

Çin'in kurumsal özelliklerini inceleyen Heston ve Sicular (2008) kurumsal yapının ülkenin ekonomik performansı üzerindeki etkisini tartıştıkları çalışmada karar verici pozisyonda takdir yetkisine sahip bürokratlardan oluşan geçiş hükümeti mirasından ve bunun yol açtığı yolsuzluk ve yozlaşmadan bahsetmiştir. Rüşvet ve yolsuzluğun büyüme üzerindeki olumsuz etkisine dair literatürde genel bir kanı bulunmaktadır. Ancak bugünün gelişen ekonomilerinden Çin, Brezilya ve Hindistan—ki üçü Dünya nüfusunun yaklaşık %40'ını oluşturuyor—görece yüksek yolsuzlukla birlikte hayli yüksek büyüme oranlarına da sahiptir. Bunun en muhtemel açıklaması dengesiz ve hızlı büyümenin yolsuzluk ve düzensiz anlaşmalar tarafından kısa vadede desteklendiği olabilir. Hızlı büyüme dağınık işletmelerle mümkün olabilir, burada ekonomik gelişme, sosyal ve yönetimsel gelişmeden hızlı gerçekleşir. Çin'de yolsuzluk en çok zayıf mülkiyet haklarından kaynaklı olarak gerçekleşmiştir. Bu tür bir yolsuzluk, elbette eşitlik ve adalet açısından sorgulamaya değerdir ancak büyümeyi hızlandırıcı etkisi de göz ardı edilmemelidir. Uzun vadede ise yönetim hızlı büyüme dönemindeki yolsuzluğu dengelemek için şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleri geliştirilmelidir, zenginleşen ülkenin medya ve interneti yolsuzluğu azaltmakta kullanması gibi. Yolsuzluk kısa vadede zararsız görünse de ekonomiler bürokrasinin tekeli ve ful yetkisinin olmadığı bir yönetimde çok daha işlevseldir, dahası şeffaflık ve hesap verebilirlikte ekonomiler çok daha kaliteli ve sürdürülebilir bir gelişim gösterir. Ne yazık ki Çin bu konuda henüz bir çözüm geliştirmemiş, gözetleyici kurumların gelişimini sağlayamamıştır (Heston ve Sicular, 2008: 61)

Kamu sektöründeki yolsuzluğu ölçen Yolsuzluk Algısı Endeksi (Corruption Perception Index-CPI) 2020 yılı sonuçları pek parlak değildir. Endekse 180 ülke dahildir, uzmanlar ve iş insanlarına göre kamu sektöründe yolsuzluk ölçümü yapılır.

Endeksin değeri 0 ile 100 arasındadır, 100 hiç yolsuzluğun olmadığı, 0 ise oldukça yüksek oranda yolsuzluk olduğunu gösterir. Önceki yıllarda da olduğu gibi ülkelerin 3'te 2'si 50'nin altındadır ve dünya ortalaması 43 olarak kaydedilmiştir. Bazı iyileşmelere karşın yolsuzluk çoğu ülke için halen problemdir. En az yolsuzluk olan ülkeler 88 skorla Danimarka, Yeni Zelanda, 85 skorla Finlandiya, Singapur, İsveç ve İsviçre'dir. Yolsuzluğun en yüksek olduğu ülkeler ise 12 skorla Güney Sudan ve Somali, 14 ile Suriye, 15 ile Yemen ve Venezuela'dır. Çin ise 42 skor ile 78. sırada yer almaktadır (Corruption Perceptions Index, 2020).

Ang'a (2021) göre CPI iyi bir ölçüt değildir. Ayrıca yolsuzluğun türü, hırsızlık mı karşılıklı çıkar ilişkisi mi, küçük yolsuzluklar mı yoksa büyük olanlar mı soruları üzerinde duran Ang kendi yaptığı bir çalışmanın sonucunda Çin ile ABD arasında özellikle büyük yolsuzluklarda çok ciddi fark olmadığını ortaya koymuştur. Tüm bu bilgiler ışığında, şunu belirtmek gerekir ki yolsuzluk kamunun gücünü eşitleyici değil eşitliği bozucu biçimde kullanması, kendi vatandaşını sömüren yöneticilerin varlığının artmasının sonucudur. Hem ekonomik gelişme hem kalkınma için şeffaflık ve hesap verebilirlik elzemdir.

3.2.9. Global Barış Endeksi

Üçüncü bölümün tamamında gerek büyüme gerek kalkınma göstergelerine bakıldığında ülkeler için kalkınmanın öncelenmesinin gereği uzun uzun tartışılarak vurgulanmıştır. Ne var ki, bugün dünya üzerinde halen iç huzursuzluklar, iç ve dış çatışma ve hatta savaş içinde olan ülkeler bulunmaktadır. Bu ülkeler için yatırımlar en çok güvenliği sağlamak için yapılır, en popüler meslekler güvenlikle ilgili olan mesleklerdir ve ülkenin eğitim düzeyi düşük, sağlık hizmetleri yetersiz, gelir ise hem düşük hem de eşitsizdir.

Bu durum tarihsel sürecin ve coğrafi konumun bir sonucu olabileceği gibi bazı durumlarda da iktidarın kendini meşru kılma çabasının neticesinde ortaya çıkabilir. Kartaca'nın yıkılmasının ardından Caton "düşmanları olmasa Roma ne olurdu?" diye

sormuştu. Buna ithafen Jean-Christophe Ruffin ise ünlü eseri L'Empire et les Nouveaioc Barbares'da "Doğu'nun çöküşünden sonra Batı ne olacak?" diye sorar ve şöyle yanıtlar: Zengin ve tedbirli Kuzey İmparatorluğu her bir yurttaşıyla aynı hedef için çalışır; varlığını sürdürmek ve zenginlik ve barışın tadını mümkün olduğunca çıkarmak. Böylelikle Roma İmparatorluğu 500 yıl ayakta kalmıştır (Cohen, 2000: 15). Savaş, çatışma ve huzursuzluk ortamları ekonomik kalkınmanın da insani gelişimin de önündeki en büyük engellerden biridir.

Dunne'ye (2017) göre barış ve güvenlik ekonomi biliminde yeterince yer almaz. Oysaki, bu meseleler marjinal değil esas meselelerdir. Askeri sektöre ayrılan kaynak tarih boyunca muazzam olmuştur. The Stockholm International Peace Research Institute[106] 2014 yılında dünya çapında 1,8 trilyon ABD dolarının askeri harcamalara gittiğini ve bunun dünya GSMH'sının %2,3'ü civarında olduğunu tahmin ediyor. Raporlamalar daha kesin yapıldığında bu tahminin gerçekleşenin altında olduğu görülebilir. Birleşik Devletlerin askeri harcamaları tek başına dünya toplamının %40'ını oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kısa bir süre silahsızlanma dönemi olmuştur. Bu dönem Kore Savaşının başlamasıyla sona ermiş ve bir daha hiç 1950'lerdeki seviyeye düşmemiştir. Soğuk savaşın sona erdiği 1980'lerin ortalarında askeri harcamalar önemli ölçüde azalmış hatta 90'lara gelindiğinde yarıya inmişse de 11 Eylül 2001'deki saldırı sonrasında bu harcamalar tekrar artmıştır. 2008 Küresel Finansal Kriz sonrasında savaş harcamaları mutlak olarak düşmüş görünse de milli gelire oranı tarihsel olarak oldukça yüksek seviyede kalmaya devam etmiştir. Bu harcamalar bir kenara bırakılsa bile savaşlar ve çatışmaların milli geliri düşüren etkisi çok açıktır. Bunun en yakın örneği olarak Suriye savaşların ekonomi üzerindeki etkisini ortaya koymak için tek başına yeterli gelebilir. Dahası savaşın olduğu ülkeler çevresindeki ülkelerin ekonomilerini de etkilemektedir, savaşın verdiği zarar böylece 4'e katlanır. Savaşların çoğunlukla en yoksul ülkelerde olması da bu durumu daha endişe verici hale getirmektedir (Dunne, 2017: 22). Aşırı yoksulluk içindeki ülkelere

[106] Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü

bakıldığında bu ülkelerde savaşların ve/veya hem iç hem dış çatışmaların yoğun biçimde yaşandığının açıkça görülmesi, barışın olmadığı ortamda büyümenin gerçekleşmediğinin bir göstergesidir.

Boulding (1946) *The Economics of Peace* kitabını hemen 2. Dünya Savaşı sonrasında yayımladı. Kitabının ön sözünde dünyanın ilk olarak yoksulluk ve savaş olmayan bir döneme girmiş olabileceğini yazdı. Ne var ki, bu kalkınma kısmında güncel verilerle dünya genelinde ve Çin özelinde de görüldüğü üzere yoksulluk da savaş da sona ermiş değildir. Güvenliği sağlamak için yapılan harcamaların üstüne, savaşın doğrudan ve dolaylı etkileri çok ciddidir. Nüfus dengeleri, örneğin, savaşla değişir. Erkek nüfusu azalır, doğurganlık ve dolayısıyla nüfus artış oranı azalır. Ancak savaşın esas maliyeti görünür olan değil görünmez olanlardan kaynaklıdır; ekonomik, siyasi ve psikolojik kayıplardan. Savaş döneminde ticaret durma noktasına gelir, yıllarını orduda geçiren erkekler normal hayata uyum sağlamada başarısız olmakla kalmaz barış dönemlerinde yaptıkları işleri yapamaz hale gelir, kaynaklar insanlığa faydası olacak üretimlerden savaş ürünleri üretimine kayar. Bunlara rağmen savaşın reel maliyetinden bahsedilecekse, harcanan milyonlarca dolar yerine savaş için kullanılan kaynakları konuşmak gerekir. Savaşta yok edilen evlerden çok savaşa aktarılan kaynaklar nedeniyle inşa edilemeyen evlerdir kayıp mesela (Boulding, 1946: 12-14). Savaş bu nedenle sadece var olanın tahribine neden olmaz, potansiyeli de öldürür. İnsanları, evleri, şehirleri yok etmek, o insanların çocuklarını, gelecekteki hayatlarını, inşa edecekleri evleri, kuracakları yuvaları ve şehirleri de yok etmek demektir.

Halk ülkenin temelidir ve barışı onlar inşa eder. İnsanların geçimlerini sağlayabilmesi ise mutluluklarının ve sosyal uyumun temelini oluşturur. Tüm bunların ayırdında olan Çin Hükümeti uzun dönem kalkınma pratiklerinde bütünsel bir kalkınma yaklaşımı benimseyerek insanların refahını ve çıkarını her şeyin üzerinde tutmuştur. 18. ÇKP Ulusal Kongresinden bu yana halk-merkezli kalkınma felsefesi benimsemeyi taahhüt etmiş olan Çin Hükümeti insanların daha iyi yaşama arzusunu yerine getirebilmek için herkesi kapsayan bütünsel bir kalkınma yaklaşımını

uygulamaya koymuştur (Yongheng et. al., 2020). Bir ülke yönetimi yurttaşlarının daha müreffeh bir hayat yaşama arzusunu yerine getirme çabası içindeyse, o ülkede iç kargaşanın olma olasılığı oldukça düşüktür. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için o ülkede yaşayan tüm yurttaşlara eşit hak, özgürlük ve hizmet vermek gerekir. Ne yazık ki Çin kalkınma konularında bir çok alanda iyileşme kaydetmiş olsa da, Tayvan'la on yıllardır süren çatışmalar, azınlıklara yönelik tutuma, özellikle son dönemlerde dikkat çeken Uygur bölgesindeki vahşi uygulamalara, ve son yıllarda sürekli artan askeri harcamalara bakıldığında Çin'in Global Barış Endeksinde gösterdiği performans pek de gurur duyulacak bir tablo ortaya koymamaktadır.

163 ülke ve bölge için hesaplanan Global Barış Endeksi 2021 Raporuna göre dünya barışında 2020 yılında yüzde 0,07'lik bir kayıp söz konusudur. Son 13 yılda 87 ülkede iyileşme, 73'ünde ise gerileme görülmüştür. Bu, barış endeksindeki 9. gerilemedir ancak kaydedilen en düşük ikinci gerileme olduğunu belirtmek gerekir. En barışçıl ülke İzlanda olarak kalmaya devam etmiş, Yeni Zelenda, Danimarka, Portekiz ve Slovenya en barışçıl ülkeler arasına girmiştir. En az huzurlu yerler ise Afganistan, Yemen, Suriye, Güney Sudan ve Irak'tır[107]. Rapora göre Dünya barışı son 15 yılda her ülke için ortalama 2 puan düşmüştür. Şiddetin iktisadi etkisi 2020 yılında 14,96 trilyon $ olmuştur ki bu dünya ekonomik faaliyetleri toplamının %11,6'sına eşittir. Daha açık bir ifadeyle, şiddetin maliyeti 2020 yılında dünyadaki her bir kişinin 1,942 dolarına mal olmuştur. Çin ise, diğer kalkınma göstergelerindekinin aksine, 2020 yılında 6 sıra gerileyerek 100. sırada yer almıştır (2,114 skor ile). Çin'in endeksindeki düşüşte 2020'de Tayvan ile olan gerilimler ve Uygur bölgesindeki azınlıklara karşı uluslararası olarak *soykırım* olarak sınıflandırılan uygulamaların da büyük etkisi bulunmaktadır. Ayrıca Raporda dünya genelinde artan ırkçılığın da hem genel hem Çin özelindeki düşüşlerde payı olduğuna da değinilmektedir. Çin en çok askeri

[107] Yemen dışındaki ülkeler 2015'ten beri Global Barış Endeksine göre huzursuzluğun en yoğun yaşandığı ülkelerdir.

harcamalara sahip olan 5 ülkeden[108] birisidir, 2020 yılında dünyada askeri harcamalar %3,7 artmıştır ve bu 226,2 milyar dolara denk gelir. Bu artışın müsebbibi temelde ABD, Çin ve Hindistan'dır; dünya genelinde bu kaleme yapılan harcama 112 ülkede artarken, sadece 48 ülkede düşmüştür. Tüm bunların dışında, belki Yongheng ve diğerlerinin (2020) halk-merkezli yönetimin daha barışçıl ortam sağlamasından kastı Çin'de halkın %50'den fazlasının 5 yıl öncesine göre kendini daha çok güvende hissettiğini belirtmiş olmasıdır. Kendini güvende hisseden vatandaş sayısındaki artış baz alındığında Çin dünyada Rwanda'dan sonra en yüksek artışın görüldüğü ülke olmuştur (Global Peace Index, 2021).

Global Barış Endeksi Çin'in güçlü olduğu kalkınma kalemlerinden değildir, bunun ana sebeplerinden biri Çin'in son yıllarda güçlenen ekonomisiyle değişen rolleri olabilir. ABD ile olan güç mücadelesi, ticaret savaşları ve dünya piyasalarında rolünü genişletme çabasına ek olarak oldukça kalabalık nüfusunu da kontrol altında tutma saikıyla Çin'in güvenlik ve askeri harcamalarının arttığı söylenebilir.

3.2.10. Mutluluk Endeksi

İnsanlara yaşamı boyunca neyi aradığı sorulduğunda genellikle mutluluğu aradığına dair cevaplar alınır, insanlar en önemli en kutsal zamanlarda birbirlerine mutluluk diler mutluluklarını kutlarlar. Sonuçta kalkınma insanların gerçek özgürlüğün tadını çıkarabileceği bir süreçtir ve nihai amacı insanların tercih serbestisini sağlamaktır. Ekonomik büyümenin avantajı zenginliğin mutluluğu artırması değil, insanlara sağlanan seçeneklerin artmasıdır (Yongheng, 2019: 218). Ne var ki iktisatçıların da politika yapıcıların da kaygısı geliri artırmaktır. Milletler nasıl mutlu olur otoriteyi pek ilgilendirmez. Milletler nasıl zengin olur, öte yandan, esas mevzudur. Üzerine milyonlarca sayfa yazılmış, binlerce model geliştirilmiş, onlarca ülkede uygulanmıştır.

[108] Bu ülkeler sırasıyla ABD, Çin, Sudi Arabistan, Hindistan ve Rusya'dır (Global Peace Index, 2021: 35).

Nihayet 20. yüzyılın son çeyreğinde iktisatçılar mutluluk üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Mutluluk üzerine çalışan ilk iktisatçılardan Easterlin (1974), 19 ülkede 1946-1970 yılları arasında Asya, Afrika ve Amerika için yaptığı çalışmada ülke içinde yüksek gelirli insanların düşük gelirlilerden daha iyi durumda olduğunu tespit etmiştir. Fakat daha zengin olanlar her zaman daha mutlu değildir diye de eklemiştir. Dahası, aynı çalışmada zengin ülkelerdeki insanların yoksul olanlardan daha mutlu olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır.[109] Easterlin ekonomik büyümeden çok eşitsizlik üzerinde durulması gerektiğini çünkü insanların *kıyasla* daha mutlu ya da mutsuz olduğunu tespit etmiştir: Çünkü mutluluk görecelidir (Easterlin, 1974). Bu çalışma ile Easterlin parayla refahın sağlanamayacağını söyler bir nevi. Bu sav tezin ana savunusuyla da uyuşmaktadır. Gelir tek başına refahı artırıcı etkiye sahip değildir. Nitekim Wang ve diğerleri (2015) Çin'deki gelir eşitsizliğinin bireysel mutluluk üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında eşitsizlik ile mutluluğun arasında önce pozitif olup sonra negatife dönüşen ilişkiyi Hirschman ve Rothschild (1973) tarafından ortaya konulan ***tünel etkisi teorisiy***le[110] açıklamıştır. Gelir dağılımı eşitsizliği önce birilerinin durumunun iyileşmesini sağladığı için ötekilere de umut olur ancak sonraları zenginler daha zenginleşirken yoksul olanların yerinde sayması ya da daha fakirleşmesi mutsuz olmalarına yol açar. Daha önce de söylendiği gibi mutluluk ötekine kıyasla belirlenir. Uçurum açıldıkça mutsuzluk artar. Önce artan sonra azalan

[109] Easterlin 1974'te yayımladığı makalede birbiriyle çelişen 3 sonuca ulaşmıştır: Ülke içi gelir-mutluluk ilişkisi pozitiftir; ülkeler arası gelir artmasına rağmen mutluluk değişmemektedir ve ABD'de uzun vadede gelir artışının mutluluğu azaltmaktadır. Easterlin'in ulaştığı bu sonuçlar gelir-mutluluk ilişkisinde **Easterlin Paradoksu** olarak anılmaya başlanmış ve bu çalışmadan sonra mutluluk-gelir ilişkisi araştırmaları iktisatçılar arasında artmıştır (Limanlı, 2021b).

[110] Tünel etkisi aynı yere çıkan iki yoldan ikisinin aynı anda tıkanması ve sonrasında birinde trafik akmaya başladığında diğer tarafta bekleyenler kendi oldukları yolda da trafiğin açılacağını düşünerek başlangıçta mutsuz olmazlar. Trafiğin hali hazırda aktığı yolda akış devam ederken bekleyenler de beklemeye devam eder. Bekleme devam ettikçe mutsuzluk baş gösterir ve giderek artmaya başlar. Bu durum **tünel etkisi** olarak adlandırılır (Hirschman ve Rothschild, 1973).

mutluluk ivmesinin kırılma noktası Gini katsayısının 0,405'e eşitlendiği noktadır. Wang ve diğerleri (2015) tünel etkisi teorisini Çin için doğrulamıştır.

Ekonomik iyileşme o ülkede yaşayanlara ne kadar ekstra mutluluk getirir sorusuyla giriş yapar ufuk açan makalesine Oswald (1997). Ekonomik meselelerin aslında insanların hiç ilgisini çekmediğini, yalnızca insanları mutlu ettiği sürece insanların ekonomik meselelerle ilgilendiğini söyler. Peki ekonomik büyüme genel kanıda olduğu üzere mutluluğu gerçekten artırır mı? Buna yanıt olarak Oswald'ın ABD ve Birleşik Krallıkta yaptığı çalışmanın bulguları şöyledir: 1) ABD'de yaşam memnuniyetinde yıllar içinde artış olsa da bu artış ihmal edilecek derecede küçüktür. 2) 1970'lerin başından beri Avrupa'da yaşam memnuniyeti seviyesinde çok küçük bir iyileşme görülmüştür. 3) İşsizlik mutsuzluğun en önemli sebeplerindendir. 4) Evli insanlar daha mutlu olduğunu belirtmiştir, bu yüksek gelirliler, kadınlar, iyi eğitimliler, kendi işinde çalışanlar, emekliler ve ev geçindirenler için de geçerlidir. Mutluluğun yaşla değişimi U şeklindedir ve 30'larda en düşük seviyesine gelir. 5) İntiharla ilgili davranışlar daha çok erkeklerde görülmekle birlikte, işsizlik ve mutsuz evlilikler de bu eğilimi artırmaktadır. Uzun dönemde Britanya zenginleşmiş ve intihar oranları genel için düşmüş erkeklerde ise düşmemiştir. Ayrıca zengin ülkelerde intiharın daha yaygın olduğu görülmektedir. 6) Yüksek işsizlik oranları intihar oranlarını tetikler, genelde insanlar kendi yaşamını işsizlik kaynaklı depresyonu nedeniyle sonlandırma eğilimine girerler. 7) Hem Britanya hem Amerika'da iş tatmini zamanla artmamıştır.

Oshio ve diğerleri (2011) nispi gelir hipotezine dayanarak Çin, Japonya ve Güney Kore olmak üzere üç büyük Asya ülkesinde mutluluk algısı üzerine bir çalışma yapmış, ve daha önce Batılı ülkeler için yapılan çalışmalarla benzer sonuçlara ulaşmıştırlar. İnsanlar mutluluk ve yaşam memnuniyetlerine dair algılarını yalnızca kendi gelirine değil benzer durumdakilerin gelirine de bakarak ortaya koymaktadır. Çinliler aile gelirini de hesaba katmazken (Amerikalılar da aynı şekilde) Kore ve Japonya'da aile gelirine önem verilmektedir—bu da Çin ve ABD'nin daha bireysel-merkezli toplumla olduğunu göstermektedir. Bu çalışmadan yalnızca 2 yıl sonra yayımlanan bir çalışmanın bulguları bu iddiayı doğrular niteliktedir. Steele ve Lynch

(2013) Çin'de kişilerin mutluluklarını belirleyici etmenleri araştırırken bireysel faktörlerin kolektivist olanlardan zamanla daha etkin hale geldiğini tespit etmiştir. Çin'in hala kolektivist bir ülke olduğu ve bu nedenle bireysel mutluluk üzerinde toplumsal faktörlerin rolünün büyük olduğu varsayılsa da bulgular tersini göstermekte, Çinlilerin giderek kendi mutluluk ve yaşam memnuniyetlerini belirlemede bireysel faktörleri önceledikleri görülmektedir (Steele ve Lynch, 2013).

Dünya Mutluluk Raporu 2002 yılından bu yana hazırlanmakta her yıl en mutlu ülkeler sıralanmaktadır. Veriler anket yoluyla toplanmaktadır ve 6 kategorideki performansa bağlı olarak endeks oluşturulmaktadır. Bu altı kategori şöyle sıralanabilir:

- Kişi başı gayri safi milli gelir
- Sosyal destek
- Sağlıklı yaşam beklentisi
- Kendi yaşamınla ilgili seçim yapabilme özgürlüğü
- Genel popülasyonun cömertliği
- İç ve dış yolsuzluk düzeyi algısı (World Population Review, 2021)[111].

Her ülkenin verisini kıyaslamak için dünyanın en mutsuz insanlarıyla dolu olacak bir ülke kurgulanmaktadır. Bu Distopya her 6 kategoride en diptedir. Tüm değişkenler her bir ülke için bir araya getirilerek bir skor yaratılır. En yüksek skora sahip ülkeler en mutlu olanlardır. Oldukça ilginçtir, 2021'in en mutlu 7 ülkesi de Kuzey Avrupa ülkesidir. Finlandiya 7,842 skorla (son 4 yıldır) birincidir ve sırasıyla Danimarka 7,620; İsviçre 7,571; İzlanda 7,554; Hollanda 7,464; Norveç 7,392 ve İsveç 7,363 tarafından takip edilir. 2021 yılının en mutsuz ülkesi ise Afganistan'dır, 2,523 ile 149. sırada yer alır. Sağlıklı yaşam beklentisi ve gelirin oldukça düşük olması oldukça büyük etkendir.[112]

---

[111] Happiest Countries In The World 2021, https://worldpopulationreview.com/country-rankings/happiest-countries-in-the-world

[112] Global Barış Endeksi kısmında da bu sonuçların benzerine rastlanmıştı. Ayrıca eklemek gerekir ki rapor Taliban'ın yönetimi devralmasından önce hazırlanmıştır ve bu düşük skora henüz Taliban etkisi dahil edilmemiştir.

Bu sıralamada Çin'in yerine gelinecek olursa 5,339 skorla 82. Sırada yerini alan Çin'in mutluluk skoru 2020'dekine (5,124) göre artmıştır (World Population Review, 2021).

2021 yılı Dünya Mutluluk Raporunda dünya refahında genel bir artışın olduğu ifade edilmektedir. Özellikle 2006-2008'den bu yana ülkeler arası sosyal refah eşitsizliği oldukça düşmüştür. Ülkeler arası bazı uçurumlar azalmış, örneği Afrika'da yaşam beklentisi oldukça artmıştır. Thomas Jefferson'un 18. Yüzyılda belirttiği gibi iyi bir hükümetin tek meşru hedefi insanların yaşam ve mutluluğunu korumaktır (Helliwell et. al., 2021: 193).

3.3. Ekonometrik Model, Metodoloji ve Veri

Önceki kısımlarda Çin'e ait büyüme ve kalkınma göstergelerini detaylıca açıkladıktan sonra, tezde ortaya konulan büyüme kalkınma ilişkisini ampirik olarak desteklemek üzere tezin uygulama kısmı olan bu kısmında, nedensellik testleri ve panel veri analizi kullanılmıştır. Değişkenler arası ilişkilerin tespit edilmesinde kullanılan bu iki yöntemden kısaca bahsedildikten sonra analiz sonuçları ve yorumları verilmektedir.

3.3.1. Ekonometrik Model

Ekonometrik analizlerde zaman serileri, yatay kesit verileri ve her ikisinin karmasından oluşan panel veriler kullanılır. Panel veriler çok sayıda kesitin zaman boyutuna sahip olduğu veri türü olarak nitelenebilir.

Tek başına bir nedensellik analizi ile yetinmeyip dinamik panel analizinin eklenme gerekçesi iktisadi davranışın geçmiş deneyimlerden büyük ölçüde etkilenmesiyle alakalıdır. Bağımlı değişkenin gecikmeli halinin açıklayıcı değişkenler arasında yer alması neticesinde dinamik panel modelleri elde edilir (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 65).

Bu tezin teorik çerçevesinin dayandığı kalkınma-büyüme arasındaki iç içe geçmiş ilişkinin analizini yapmada panel veri analizi kullanılmıştır. Kalkınma ve büyümenin geçmişten bu güne olan bağlantısı ise gecikmeli değişkenleri dahil etmeyi gerekli kıldığı için yöntem olarak nedensellik testi ile ilişkinin yönü tespit edilmiş ve dinamik panel analizi ile büyüme üzerinde kalkınma daha fazla etkisi olduğu ölçülmüştür. Bu doğrultuda nedensellik analizi için 60 ülkenin (yüksek gelirli ülkeler bu gruba dahil edilmemiştir[113]) 30 yıllık (1990-2019 yılları arasında) gözlemleri ve dinamik panel analizi için 97 ülkenin 7 yıllık (2012-2018 arasında) gözlemleri kullanılmıştır.

3.3.2. Panel Analizi Metodolojisi

Bu tezin tamamında ileri sürülen kalkınmadan büyümeye giden ilişkinin doğrulanması sürecinde bu kısımda yapılan ilk test nedensellik testidir. Homojen panellerde kısa zaman serileri için Holtz-Eakin ve diğerlerinin (1988) GMM yaklaşımı kullanılabilirken, Dumitrescu ve Hurlin'in (2012) ve Emirmahmutoğlu ve Köse'nin (2011) yöntemleri heterojen ve uzun zaman serileri için kullanılabilmektedir. Son zamanlarda Joudis, Karavias ve Sarafidis (2021) H_0'ın Granger-nedenselliğini test etmek için geliştirdiği yöntem hem heterojen hem homojen panellerde kullanılabilmesinin yanı sıra yatay kesit bağımlılığı varken de uygulanabilir olmasıyla yenilik getirmiştir (Xiao vd., 2021).

Panel ve zaman uyumuna bakıldığında burada mevcut verilerle Dumitrescu ve Hurlin'in testi yerine bu veri seti için daha isabetli sonuçlar elde edildiği ileri sürülen Joudis ve diğerlerinin 2021'de yaptığı Granger nedensellik testi tercih edilmiştir.

[113] Yüksek gelirli ülkelerin analize dahil edilmeme sebebi, bu ülkelerin halihazırda gelişmiş ülkeler olması ve onların kalkınmalarının ilk aşamasının tarihsel olarak gelişmekte olan ülkelerle kesişmemesinden kaynaklıdır.

3.3.3. Panel Modelleri için GMM Tahmincilerinin Metodolojisi

Mikro paneller ve makro panelleri farklı şekillerde test etmek gerekir (Baltagi, 2013). Bir makro paneldeki büyük T, zaman serisi analizinin doğasında bulunan durağan olmama sorunuyla ilgilenmelidir. Panel verilerini içeren ilk teorik gelişmeler, mikro panellerin işlenmesine uygulanmıştır. 1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'ların çoğunda panel veri literatürü, mikro panellerin yapısına (büyük N ve küçük T) odaklandı. Sabit etki tahmincisi, Anderson-Hsiao tahmincisi, Arellano ve Bond tahmincisi veya sistem genelleştirilmiş moment tahmin edicileri yöntemi, mikro panel tasarımını ele almak için tasarlanmıştır. Bunun üzerine, 1990'ların sonlarında, tahmin edicinin seçiminin önemli ölçüde panelin tasarımına (yani, N ve T'nin kısmi boyutuna) bağlı olduğu konusuna dikkat çekmek uyarmak için ilk makaleler yayımlanmıştır (Burdisso ve Sangiacomo, 2016: 425).

Arellano–Bond (1991) ve Arellano–Bover ve Blundell–Bond (1995; 1998) giderek daha popüler hale gelmiştir. Her ikisi de 1) "küçük T, büyük N" panelleri, yani kısa zaman periyodları ve birçok gözlem içermektedir; 2) doğrusal fonksiyonlardır; 3) dinamik bir bağımlı değişken; 4) kesinlikle dışsal olmayan bağımsız değişkenler; 5) sabit tekil etkiler ve 6) değişkenler arasında değil, değişkenler içinde değişen varyans ve otokorelasyon görülmektedir. Arellano–Bond tahmini, tüm regresörleri genellikle fark alarak dönüştürmekle başlar ve genelleştirilmiş momentler yöntemini (GMM) kullanır (Hansen, 1982) ve bu fark da GMM olarak adlandırılır. Arellano–Bover/Blundell–Bond tahmincisi, araç değişkenlerinin birinci farklarının sabit etkilerle ilişkisiz olduğuna dair ek bir varsayım yaparak da Arellano–Bond'u güçlendirir. Bu, daha fazla değişkenin dahil edilmesine izin verir ve verimliliği önemli ölçüde artırabilir. Burada orijinal denklem ve dönüştürülmüş denklem olmak üzere iki denklemden oluşan bir sistem oluşur ve bu sistem GMM olarak bilinir (Roodman, 2009: 87). Böylelikle dinamik panel ile gecikmeli değişkenlerin de dahil edildiği modellerle ilgili tahminler yapılmasını mümkün kılar diyebiliriz.

3.3.4. Veri

Bu kısımda kullanılan veriler 3. bölümün büyüme ve kalkınma kısımlarında tanımlanan veriler arasından mevcut olan verilerden seçilmiştir. Veriler birçok ülkeye ait olması ve hem büyüme hem kalkınma verilerinin kullanılması nedeniyle çeşitli veri tabanlarından sağlanmıştır. Büyük ölçüde Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Penn World Table veri tabanlarından faydalanılmıştır. Veriler ve onların kaynakları Tablo 3.3.4.1'de sıralanmıştır.

Tablo 3.3.4.1. Kullanılan Değişkenler ve Kaynakları

Değişkenin adı	**Kaynak**
İktisadi Büyüme	Dünya Bankası
Kalkınma (İnsani Gelişmişlik Endeksi)	UNDP
Sermaye Stoku/ brüt sabit sermaye oluşumu (GSMH'nin Yüzdesi)	PWT/WB (Penn World Table version 10.0)
İşgücüne Katılım Oranı (Katılım oranı/nüfus artışı)	Dünya Bankası
Toplam Faktör Verimliliği	PWT (Penn World Table version 10.0)
Brüt Ulusal Tasarruf GSMH'nin Yüzdesi)	Dünya bankası

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ise aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 3.3.4.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	**Gözlem Sayısı**	**Ortalama**	**Standart Sapma**	**Minimum**	**Maksimum**
Büyüme	679	3,234959	3,405592	-36,39198	25,16253
Kalkınma	679	,7561959	,1529522	,35	,956
lnTop. Fakt. Verimliliği	679	-.0047382	.0608866	-. 3762832	.3645132
lnSermaye Stoku	679	13.61604	1.952506	9.578845	18.35334
İşgücü. Katıl. Or.	679	69.67539	9.272289	41.53	89.09
Tasarruf Oranı	679	22.0153	14.30643	-30.89611	74.34293

3.4. Ampirik Sonuçlar

Nedensellik testlerinin yapılabilmesi için panelin durağan olması gerekmektedir. Panelin durağan olup olmadığına ise birim kök testleriyle karar verilir. Bu tespitin yapılmasında kullanılacak birim kök testinin seçiminde iki kriter ön plana çıkar. İlki panelin yatay kesit bağımlı olup olmadığı, ikincisi ise panelin homojen mi heterojen mi olduğudur. Bu nedenle nedensellik testine geçmeden önce ilk olarak yatay kesit bağımlılığı, sonrasında homojenlik ve son olarak panelin durağanlığının tespiti için birim kök testleri yapılmıştır.

Nedensellik analizi ile büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkinin yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken, büyüme için reel GSMH'deki büyüme oranı, kalkınma için ise İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) kullanılmıştır.

Bu kısımda ilk test panelin yatay kesit bağımlılık içerip içermediği tespit etmek üzere yapılmış ve sonuçlar aşağıdaki tabloda (Tablo 3.4.1) verilmiştir.

Tablo 3.4.1. Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Test	**İstatistik**	**p-değeri**
LM*- Breusch ve Pagan (1980)	1,1e+04	0,0000
Sapmadan arındırılmış LM testi*- Pesaran, Ullah, ve Yamagata (2008)	465,5	0,0000
CD testi*- Pesaran (2004)	18,6	0,0000
Sonuçlar Stata'da Burdisso ve Sangiacomo'nun (2016) çalışmasındaki xtcsi kodu ile elde edilmiştir. *çift-taraflı test H_0: Cov (u_{it}, u_{jt}) = 0 tüm t'ler için, i≠ j		

Tablodan elde edilen sonuçlara göre panelin yatay kesit bağımlılık içermediğini iddia eden H_0: Cov (uit, ujt) = 0 tüm t'ler için, i≠ j reddedilmiştir, dolayısıyla panel yatay kesit bağımlılık içermektedir. Burada üç farklı test kullanılmış (LM, Sapmadan arındırılmış LM ve CD testi) ve üçü testle de aynı sonuca ulaşılmıştır.

İkinci olarak panelin homojen olup olmadığı test edilmiştir. Homojenlik testinde Paseran ve Yamagata (2008) testi kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 3.4.2'de sunulmuştur. Tabloda görüldüğü üzere panelin homojen olduğunu söyleyen H_0: Katsayılar homojendir hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla panel homojen bir panel değildir.

Tablo 3.4.2. Homojenlik Testi Sonuçları

	Delta	**p-değeri**
adj.	5,266	0,000
	5,573	0,000
	Delta (HAC)	**p-değeri**
adj.	1,483	0,138
	1,569	0,117
Sonuçlar Stata'da Bersvendsen ve Ditzen'in (2021) çalışmasındaki xthst kodu ile elde edilmiştir H_0: Katsayılar homojendir.		

Öncelikle makro ve mikro panellerin farklı şekillerde test edilmesi gerektiği ayrımıyla başlamış sonra T'nin uzunluğuna göre uygulanan testin yapısı değişmiştir (Burdisso ve Sangiacomo, 2016: 425). Panelin heterojen olması ve yatay kesit bağımlılığı barındırması nedeniyle ikinci nesil 3. grubun içinde yer alan Pesaran panel birim kök testi (CIPS) kullanılmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2012). Birim kök testi sonuçlarına göre H_0 (durağan olmayan homojen): tüm i'ler için bi = 0 reddedilmiştir. Büyüme %1 düzeyinde H_0'ı reddederken İGE %10 düzeyinde H_0'ı reddetmektedir. Hem büyüme hem de İGE değişken düzeyinde durağan çıkmıştır. Bu aşamada doğrudan nedensellik testine geçilmesi mümkün olduğundan nedensellik testi yapılmıştır.

Tablo 3.4.3. Pesaran Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	%10	**%5**	**%1**
Kritik değerler	-2,02	-2,08	-2,19
CIPS* =-4,112 N, T = (60,30) (Büyüme)			
CIPS* =-2,054 N, T = (60,30) (Kalkınma)			
Sonuçlar Stata'da Burdisso ve Sangiacomo'nun (2016) çalışmasındaki xtcips kodu ile elde edilmiştir. * Gecikme sayısı Portmanteau (Q) white noise testi ile belirlenmiştir. Her iki değişkene ait test sabitli modele aittir. Otokorelasyon mertebesi 1 alınmıştır. H_0 (durağan olmayan homojen): tüm i'ler için $b_i = 0$			

Nedensellik Test Sonuçları

Büyüme ve kalkınma (İGE ile gösterilen) arasındaki nedenselliği ortaya koymak nedeniyle öncelikle heterojen paneller için kullanılan Dumitrusce ve Hurlin (2012) testi kullanılmış ve aşağıdaki tablolardaki sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre büyüme kalkınma arasında çift yönlü nedensellik söz konusudur.

Tablo 3.4.4. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Granger Nedensellik Test Sonuçları (Kalkınma-Büyüme)

W-bar = 2,0133	
Z-bar = 5,5501	(p-değeri** = 0,0720, %95 kritik değeri için 6,0387)
Z-bar tilde = 4,4107	(p-değeri** = 0,0720, %95 kritik değeri için 4,8338)
Sonuçlar Stata'da Burdisso ve Sangiacomo'nun (2016) çalışmasındaki xtgcause kodu ile elde edilmiştir. H_0: Kalkınma büyümenin Granger nedeni değildir. H_1: Kalkınma büyümenin en az bir ülke için Granger nedenidir. * Optimal gecikme uzunluğu (BIC) 1 (1'den 8'e test edildi) ** p-değeri 1000 bootstrap tekrarı kullanılarak hesaplandı	

Tablo 3.4.5. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Granger Nedensellik Test Sonuçları (Büyüme-Kalkınma)

W-bar = 3,5263	
Z-bar = 13,8373	(p-değeri* = 0,0000, %95 kritik değeri için 2,9162)
Z-bar tilde = 11,5868	(p-değeri* = 0,0000, %95 kritik değeri için 2,2117)
Sonuçlar Stata'da Dumitrescu ve Hurlin'in (2012) xtgcause kodu ile elde edilmiştir. Optimal gecikme uzunluğu (BIC) 1 (1'den 8'e test edildi) * p-değeri 1000 bootstrap tekrarı kullanılarak hesaplandı. H_0: Büyüme kalkınmanın Granger nedeni değildir. H_1: Büyüme kalkınmanın en az bir ülke için Granger nedenidir.	

Ancak metodoloji kısmında da bahsedildiği üzere N ve T arasındaki fark dikkate alındığında Dumitrusce ve Hurlin'in testinden elde edilen sonuca göre daha isabetli olan Joudis ve diğerlerinin 2021 yılındaki çalışmaları dikkate alınarak testler tekrarlanmıştır.

Heterojen panellerde kullanılan Dumitrusce ve Hurlin testi yerine Juodis ve diğerlerinin (2021) önerdiği hem heterojen hem homojen panellerde kullanılabilen nedensellik testi tercih edilmiştir. Nitekim t ve n arasındaki farkın çok yüksek olması nedeniyle bu testin sonuçları yazın kısmında bahsedilen kalkınmadan büyümeye doğru olan nedenselliği doğrulamıştır.

Tablo 3.4.6. Juodis, Karavias ve Sarafidis (2021) Granger Nedensellik Testi Sonuçları (Kalkınma-Büyüme)

Birim sayısı= 60 Gecikme sayısı* = 9	T = 21 BIC = 372,01581
HPJ Wald testi: 100,86363	HPJ p-değeri: 0,0000

Sonuçlar Stata'da Juodis, Karavias ve Sarafidis'in (2021) xtgranger kodu ile elde edilmiştir. *Maksimum gecikme uzunluğu 9 alınmıştır. Optimum gecikme uzunluğu BIC'ye göre 9 olarak belirlenmiştir. H_0: Kalkınma büyümenin Granger nedeni değildir. H_1: Kalkınma en az bir ülke için büyümenin Granger nedenidir.

Tablo 3.4.7. Juodis, Karavias ve Sarafidis (2021) Granger Nedensellik Testi Sonuçları (Büyüme-Kalkınma)

Birim sayısı= 60 Gecikme sayısı* = 1	T = 29 BIC = -17165,832
HPJ Wald testi: 0,93377463	HPJ p-değeri: 0,3339
Sonuçlar Stata'da Juodis, Karavias ve Sarafidis'in (2021) xtgranger kodu ile elde edilmiştir. *Maksimum gecikme uzunluğu 9 alınmıştır. Optimum gecikme uzunluğu BIC'ye göre 1 olarak belirlenmiştir H_0: Büyüme kalkınmanın Granger nedeni değildir. H_1: Büyüme en az bir ülke için kalkınmanın Granger nedenidir.	

Değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi olup olmadığını tespit etmek amacıyla Juodis, Karavias ve Sarafidis (2021) testi kullanılmış yukarıdaki tablolarda da görüleceği üzere Tablo 3.4.6'daki sonuçlara göre H_0: Kalkınma büyümenin Granger nedeni değildir hipotezi reddedilmiş, Tablo 3.4.7'ye göre ise H_0: Büyüme kalkınmanın Granger nedeni değildir kabul edilmiştir. Yani, bu sonuçlara göre, büyüme kalkınmanın nedeni değilken kalkınma büyümenin nedeni olarak tespit edilmiştir.

Dinamik Panel Tahmin Sonucu

Büyüme kalkınma nedensellik analizinin ardından, tezin ana hipotezi olan büyümenin kalkınmanın kalemleri aracılığıyla sağlanmış olup olmadığını tespit etmek amacıyla bu kısımda dinamik panel tahmini yapılmıştır. Burada bilhassa açıklayıcı değişkenler

arasından daha önce nedensellik analizinde kullanılan insani gelişmişlik endeksi kullanılmıştır.

Tablo 3.4.8. Dinamik Panel Veri Tahminlemesi-İki Aşamalı GMM Sonucu

Grup Değişkeni: Ülke					Gözlem sayısı= 194	
Zaman Değişkeni: Yıl					Araç sayısı= 87	
Grup Başına Gözlem sayısı: min.= 2					Grup sayısı= 97	
Wald χ2 (11) = 2525,97					Ort. = 2,00	
Olasılık > χ2 = 0,000					Max. = 7	
Büyüme	Katsayı	Düzeltilmiş stand.hata	z	Olasılık > | z |	[%95 güven aralığı]	
$Büyüme_{t-1}$	,2367391	,0746133	3,17	0,002	,0904997	,3829785
$Kalkınma_t$	64,44642	33,25834	1,94	0,053	-,7387305	129,6316
$Kalkınma_{t-1}$	-63,18809	32,94395	-1,92	0,055	-127,7571	1,380864
lnFaktör verimliliği$_t$	81,13355	6,177002	13,13	0,000	69,02685	93,24025
lnFaktör verimliliği$_{t-1}$	-97,86506	10,17931	-9,61	0,000	-117,8161	-77,91398
lnFaktör verimliliği$_{t-2}$	19,32064	6,936002	2,79	0,005	5,726328	32,91496
lnSermaye stoğu$_t$	41,93128	8,121231	5,16	0,000	26,01396	57,8486
lnSermaye stoğu$_{t-1}$	-42,14092	8,062642	-5,23	0,000	-57,94341	-26,33843
İşgücüne katılım$_t$	,691229	,2167967	3,19	0,001	,2663153	1,116143
İşgücüne katılım$_{t-1}$	-,7128755	,2200555	-3,24	0,001	-1,144176	-,2815746
Toplam tasarruf$_t$	,0273158	,0144673	1,89	0,059	-,0010396	,0556712
Sabit terim	3,442765	1,970362	1,75	0,081	-,4190748	7,304604
AR (1) için Arellano-Bond test			z = -3,53		Olasılık > z = 0,000	
AR (2) için Arellano-Bond test			z = 0,36		Olasılık > z = 0,722	
Aşırı Belirleme Kısıtları için Sargan testi			χ2(75) = 118,22		Olasılık > χ2 = 0,001	
Aşırı Belirleme Kısıtları için Hansen testi			χ2(75) = 77,03		Olasılık > χ2 = 0,413	
Hansen dışlama kısıtı testi: χ2(65) = 67,64					Olasılık > χ2 = 0,387	
Fark (H_0 = dışsal) : χ2(10) = 9,39					Olasılık > χ2 = 0,496	
Hansen dışlama kısıtı testi: χ2(69) = 74,48					Olasılık > χ2 = 0,305	
Fark (H_0 = dışsal) : χ2(6) = 2,55					Olasılık > χ2 = 0,863	

Bir değişkenin gecikmeli katsayılarının toplamı o değişkenin uzun dönem katsayısını verir. Örneğin kalkınma değişkeninin uzun dönem katsayısı yaklaşık 1,258 olarak hesaplanabilir. Kalkınmadaki 0,1'lik bir değişim uzun dönemde büyümeyi 0,13 artırmaktadır. Faktör verimliliğindeki %1'lik bir artış uzun dönemde beklenen büyüme oranında 0,03 artışa neden olmaktadır. Bu aynı zamanda aslında bir yarı esneklik (semi-elasticity) hesabıdır. Bu aynı zamanda büyümenin faktör verimliliğine olan yarı esnekliğinin de katsayısıdır. Sermaye stokundaki %1'lik değişim uzun dönemde beklenen büyümeyi 0,02 azaltmaktır. Bunun nedeni sermaye stokunun yatırıma dönüşmemesi olabilir. İşgücüne katılıma gelindiğinde işgücüne katılımdaki artış 1 birimlik bir değişim beklenen büyüme oranında 0,02'lik bir azalışa neden olmaktadır. Tasarruf oranındaki 1 birimlik artış ise beklenen büyüme oranında 0,03'lük bir artışa neden olacağı tespit edilmiştir.

Burada sabit terim önemli bir şeyi işaret eder. Diğer her şey sıfırken ortalama büyümeyi veren sabitin 3,44 çıkması bize tanımlayıcı istatistik tablosundaki büyüme ortalama değeri olan 3,25'e yakın olmasıyla göstermiştir ki modelimiz genel anlamada başarılıdır. Arellano-Bond ve Hansen kontrol testlerinin sonuçları da göstermiştir ki modelde tanımlama ve belirleme problemleri bulunmamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bugünün iktisadının temel amacının büyüme olması, gelişmekte olan ülkelerin yıllar içinde statüsünde değişiklik olmamasının temel nedenlerinden biri olarak görülebilir. Ana akım iktisatın ön kabullerinin değişme zamanının geldiği, 21. yüzyılın ilk çeyreğindeki iklim krizi, pandemi, global göç, küresel ekonomik, finansal ve siyasal krizleriyle daha net anlaşılmaktadır. 1978 yılında başlayan reform ve dışa açılma süreciyle bugünün en büyük ekonomik güçlerinden biri olan Çin Halk Cumhuriyet'inin kalkınmasının politik iktisadi perspektiften araştırıldığı bu tezde, gelişim yolunun kalkınmadan büyümeye gittiği ve Çin'in bu konuda önemli bir alternatif model geliştirdiği iddiası ileri sürülmüştür. Çin Yönetimi ekonomik reformları gerçekleştirirken

siyasi alanda da reformlar yapmıştır. Çin'in başarısının altında küresel sisteme entegrasyon sürecinde sosyalist ekonomik sistemi piyasa ekonomisiyle bağdaştırması ve otokrat yönetim sistemine demokratik özellikler kazandırmasında yatar. Çin dünden bugüne taşları hissederek nehri geçme mottosuyla kendi yolunu kendi çizmiş, inşa ettiği sistemi kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmiştir.

Transformasyon bir süreçtir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin genel kabul görmüş ekonomik başarısı üzerine bu sürecin hızlı ve kapsamlı değil, yavaş ve kademeli uygulanmasının daha doğru olabileceği sonucu çıkarılabilir. Rejim değişikliğine gidilen veya sistemsel transformasyonların uygulandığı ülkelerde kapsamlı dönüşümlerin hızlıca uygulanması, o ülkede tahribata ve etkinsiz ve işlevsiz kurumların yaratılmasına neden olurken, Çin'de dönüşüm ağır ve ülke sistem, kültür ve tarihine uygun biçimde gerçekleşmiştir. Peki, reform sürecinde doğru atılan adımlar sonucunda bugün bulunduğu noktaya adım adım gelen Çin büyümeyi gerçekleştirirken kalkınma konusunda başarıya ulaşmış mıdır?

Milli gelirindeki artış, ihracat rakamları ve düşük tüketim yüksek tasarruf oranlarıyla başarılı bir tablo çizen Çin ekonomik gelişmesinin toplumsal düzeydeki yansımaları son bölümde kalkınma bileşenleri/göstergeleri yoluyla özetlenmiştir. Burada tekrarlamak gerekirse, Çin'de son 30 yılda yaklaşık 700 milyon insan yoksulluktan kurtulmuş, sağlık ve eğitim harcamalarındaki artışlarla daha çok insana sosyal hizmetler ulaşmaya başlamış, küresel iklim krizi konusunda ciddi adımlar atılmış ve gelir dağılımı eşitsizliği ve cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması için politikalar kalkınma planlarına dahil edilmiştir. Göstergelerde genel bir iyileşme görülmesine rağmen ekonomik gelişmedeki hızın kalkınmadaki gelişmeye yansımadığı söylenebilir. Kalkınma konusunda gelişmiş ülkelere yakınsama görülse de Çin'in hala gidecek çok yolu vardır. Ancak başladığı noktadan çok daha iyi bir yerde olduğu da belirtilmelidir.

Büyümenin öncelendiği ana akım iktisadın teamüllerini temelinden sarsan 21. yüzyıl krizleri, tez boyunca vurgulandığı gibi, kalkınmanın öncelenmesi fikrinin gelişmesine neden olmuştu. Teorik olarak ana akım dışında kalan kalkınma

iktisatçılarının bir kısmı tarafından dolaylı olarak desteklenen bu fikrin doğrudan sayısal veriler ve ekonometrik testler yardımıyla doğrulanması için 3. bölümün son kısmında yapılan Granger nedensellik testi ve Dinamik Panel analizi ile 2013-2019 yılları arasında hem Çin hem de onun dahil olduğu 92 ülke için bu hipotezi doğrulamıştır. Büyüme değil kalkınma yaklaşımının, ya da Çin özelinde halk-merkezli yaklaşımın büyümeyi beraberinde getirdiğini ekonometrik testler vasıtasıyla doğrulanmıştır.

Çin'in gelişmekte olan ülkeler için model teşkil edip edemeyeceği konusunda ise, teorik ve ampirik çalışma ve analizler yoluyla Çin'in büyüklüğü, geçirdiği tarihsel süreç ve kendine özgü karakteristiği nedeniyle Çin modelinin mutlak olarak gelişmekte olan ülkeler için bir kalkınma modeli olarak görülemeyeceği sonucuna varılmıştır. Ancak tez boyunca da ileri sürüldüğü üzere her bir ülkenin gelişme yolu kendine özgü olmalıdır ve bu sebeple de Çin'in kendi kalkınma modelini yaratmak suretiyle gelişimini sürdürülebilir hale getirme çabası gelişmekte olan ülkeler için bir örnek teşkil edebilir.

Tezin bir diğer önemli savı olan kalkınmadan büyümeye doğru çizilen gelişme yolu, son bölümün son kısmında ekonometrik analizlerle kanıtlanmıştır. Nedensellik testi ve dinamik panel veri analizi ile elde edilen sonuçlara göre bugüne dek gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere büyüme odaklı kalkınma planı çizerek oluşturduğu rotanın gelişmekte olan ülkeler için geçer akçe olmadığı görülmüştür. 2021 yılında Juodis ve diğerlerinin geliştirdiği heterojen panellere çok kısa olmayan zamanlar için uygulanabilen bir nedensellik testi ile tespit edilen nedenselliğin yönünün kalkınmadan büyümeye olduğu tespit edilmiş, daha sonra ise gecikmeli değişkenlerin de dahil edilebildiği dinamik panel veri analizi ile modelde büyümeyi etkileyen değişkenler arasında kalkınmaya dair değişkenlerin büyümeyi büyümeye dair olan değişkenlerden daha ciddi ölçüde etkilediği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Adelman, J. (2011). Albert O. Hirschman's Early Institute Years. (Çevrimiçi) https://www.ias.edu/ideas/albert-o-hirschmans-early-institute-years (02.07.2019).

Akerlof, G., Blanchard, O., D. Romer ve J. Stiglitz (2019). Ne Öğrendik? Kriz Sonrası Makro İktisat Politikası, Çev. Ö. Limanlı ve E. Kaya. Efil Yayınevi: Ankara.

Alkire, S. ve Foster, J.E. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*. 95(7-8). 476–487. (Çevrimiçi) doi:10.1016/j.jpubeco.2010.11.006. (08.05.2021).

Altenburg, T. ve Lűtkenhorst, W. (2017) Industrial Policy in Developing Countries. Cheltenham: Edward Elgar.

Anderson B. A., Romani J. H., Phillips H. E. ve Van Zyl J. A. (2002) Environment, access to health care, and other factors affecting infant and child survival among the African and coloured populations of South Africa, 1989–94. Population and Environment 23(4):349–364.

Ang, Y. Y. (2016). How China Escape from Poverty Trap. Cornell Studies in Political Economy. Cornell University Press: New York.

Ang, Y. Y. (2018a). Autocracy with Chinese Characteristics: Beijing's Behind-the-Scenes Reforms. Foreign Affairs. May/June 2018.

Ang, Y. Y. (2018b). GDI Lecture Series: How the West Got China Wrong, Global Development Institute, Nov 8, 2018 (Çevrimiçi). http://blog.gdi.manchester.ac.uk/gdi-lecture-series-how-the-west-got-china-wrong-with-yuen-yuen-ang/

Ang, Y. Y. (2019). How the West (and Beijing) Got China Wrong. Camden Conference 2019. Video. (Çevrimiçi) https://vimeo.com/319201793 (20.04.2019).

Ang, Y. Y. (2021). Unbundling Corruption: Why it Matters and How to Do It. International Development LSE. Feb 06 2021. Video Presentation. (Çevrimiçi). https://www.youtube.com/watch?v=v9AXOeunLMA&t=1276s (06.02.2021).

Arellano, M., ve O. Bover. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. Journal of Econometrics 68: 29–51.

Arellano, M., ve S. Bond. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. Review of Economic Studies 58: 277–297.

Atkinson, A. B. (2018). “Eşitsizlik: Ne Yapılabilir?” Çev. Ö. Limanlı, E. Kaya. Efil Yayınevi: Ankara

Baek, S. W. (2005). Does China follow “the East Asian development model”?, Journal of Contemporary Asia, 35(4), 485-498, (Çevrimiçi) https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00472330580000281 (23.07.2019).

Baier, S. L., Dwyer, Jr. G. P., ve Tamura, R. (2006). How Important Are Capital and Total Factor productivity for Economic Growth? *Economic Inquiry*. 44(1). January 2006. 23–49. (Çevrimiçi). https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1093/ei/cbj003 (05.08.2020).

Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. The Manchester School of Economic and Social Studies. 33(2). May 1965. 99-123.

Baltagi, B. H. (2005). Econometric Analysis of Panel Data, 3. Baskı, John Wiley & Sons Ltd.: West Sussex

Baltagi, B. H. (2013). Econometric Analysis of Panel Data. 5. Baskı. New York: Wiley.

Barma, N., ve Ratner, E. (2006). China's Illiberal Challenge. *Democracy Journal*, Fall 2006. (Çevrimiçi) http://www.naazneenbarma.com/uploads/2/9/6/9/29695681/chinasilliberal_challenge_dajoi.pdf (22.05.2019).

Bauer, J., Feng, W., Riley, E. N. ve Xiaohua, Z. (1992). Gender Inequality in Urban China: Education and Employment. *Modern China.* Jul., 1992. 18(3). 333-370. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/189336 (12.09.2021).

Berggren, N. (2003). The Benefits of Economic Freedom: A Survey. *The Independent Review.* Independent Institute. Fall 2003, 8(2). 193-211. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/24562685 (05.09.2021).

Bersvendsen, T. ve Ditzen, J. (2021). Testing for slope heterogeneity in Stata. *The Stata Journal*. 21(1). 51-80. DOI: 10.1177/1536867X211000004

Blundell, R., ve S. Bond. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. Journal of Econometrics 87: 115–143.

Boulding, K. E. (1946). The Economics of Peace. Prentice-Hall: New York.

Brandt, L., Litwack, J., Mileva, E., Wang, L., Zhang, Y. ve Zhao, L. (2020). China's Productivity Slowdown and Future Growth Potential. *World Bank Group*: Macroeconomics, Trade, and Investment Global Practice. Policy Research Working Paper 9298. June 2020. (Çevrimiçi). https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-9298 (10.02.2021).

Brandt, L., Rawski T. G. ve Sutton, J. (2008). China's Industrial Development. *China's Great Economic Transformation* içinde. Editörler Brandt, L. ve T. G. Rawski. Cambridge University Press: Cambridge. 569-632.

Braun, J. von, Bouis H., Kumar, S. ve R. Pandya-Lorch. (1992). Improving Food Security for the Poor: Concept, Policy, and Programs. International Food Policy Research Institute: Washington D.C.

Breusch, T. S., ve A. R. Pagan. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*. 47. 239–253.

Brussevich, M., Dabla-Norris, E. ve Li, B. G. (2021). China's Rebalancing and Gender Inequality. *IMF Working Papers, WP/21/138*. May 2021. (Çevrimiçi). https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/05/11/China-s-Rebalancing-and-Gender-Inequality-50250 (12.09.2021).

Burdisso, T. ve Sangiacomo, M. (2016). Panel time series: Review of the methodological evolution. *The Stata Journal*. 16(2). 424–442.

Byron, R. P. ve E. Q. Manaloto (1990). Returns to Education in China. Economic Development and Cultural Change, The University of Chicago Press. Jul., 1990, 38(4). 783-796 (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/1153971

Cai, F., Park, A. ve Zhao, Y. (2008). "The Chinese Labor Market in the Reform Era". *China's Great Economic Transformation* içinde. Editörler Brandt, L. ve T. G. Rawski. Cambridge University Press: Cambridge. 167-214.

Çetin, H. (2001). Liberalizmin Temel İlkeleri. CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2(1): 219-237.

Chang, H. J. (2010). 23 Things They Don't Tell You About Capitalism. London: Penguin Books.

Chang, H.J. (2016). Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü. 7. Baskı. Çev. Tuba Akıncılar Onmuş. İletişim Yayınları: İstanbul.

Chang, H.J. ve I. Grabel (2016). Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı. 2. Baskı. Çev. Emre Özçelik. İmge Kitabevi: Ankara.

Chen, H., Qian, Y., Dong, Y., Yang, Z., Guo, L., Liu J, Shen, Q. ve Lu W. (2020) Patterns and changes in life expectancy in China, 1990-2016. PLoS ONE 15(4). 1-14. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231007 (23.09.2021).

China Power Team. (2021). "Is Air Quality in China a Social Problem?" China Power. February 15, 2016. Updated February 26, 2021. https://chinapower.csis.org/air-quality/ (23.06.2021)

Cohen, A. (1993). "Interview with Walt Rostow by Avner Cohen," History and Public Policy Program Digital Archive, From the personal collection of Avner Cohen. (Çevrimiçi) http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118055 and https://www.wilsoncenter.org/walt-rostow (09.08.2020).

Cohen, D. (2000). Dünyanın Zenginliği, Ulusların Fakirliği. Çev. Dilek Hattatoğlu. İletişim Yayıncılık: İstanbul.

Conceiçao, P. (2020). Human Development Report 2020. The next frontier Human development and the Anthropocene. United Nations Development Programme.

(Çevrimiçi). http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2020_overview_english.pdf (12.09.2021).

Corruption Perceptions Index (2020). 2020 Report. Transparency International. January 2021. (Çevrimiçi). https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf (28.02.2021).

Crouse, E. R. (2013). The Cross and Reaganomics: Conservative Christians Defending Ronald Reagan. Rowman & Littlefield.

Czarnecki, L., Contreras, K. E. J. ve Dong, W. (2020). Measuring Education Index for China and Mexico. Journal of Applied Social Science. 14(1). 106–122. (Çevrimiçi). https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1936724419899974 (5.05.2021).

De Haan, J. ve. Sturm, J.-E (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*. 16 (2000) 215-241. (Çevrimiçi). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0176268099000658 (10.05.2021).

De Haan, P. (2020). Whatever Happened to the Third World? A History of the Economics of Development. Springer: Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39613-8 (12.07.2020)

De Rivero, O. (2003). Kalkınma Efsanesi: 21. Yüzyılın Bağımsız Yaşayamayan Ekonomileri. Çev. Ömer Karakurt. Çitlembik Yayınları: İstanbul.

Debt Report. (2021). Debt Report 2021: Edition II. The World Bank Group. April 2021. (Çevrimiçi). https://pubdocs.worldbank.org/en/247471617652072581/Debt-Report-2021-Edition-II.pdf (05.08.2021).

Dello-Iacovo, B. (2008). Curriculum reform and 'Quality Education' in China: An overview. International Journal of Educational Development 29 (2009) 241–249 (Çevrimiçi). doi:10.1016/j.ijedudev.2008.02.008

Deloitte. (2021). Embrace the new era with ramped up efforts in quality development: Chinese banking sector 2020 review and 2021 outlook. *Deloitte China Center for Financial Services*. (Çevrimiçi). https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/financial-services/articles/chinese-banking-sector-2020-review-and-2021-outlook.html (10.08.2021).

Dempsey, N., Bramley, G., Power, S. ve Brown, C. (2009). The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability. Sustainable Development. Published online in Wiley InterScience. September/October 2011. 19(5). 289-300. (Çevrimiçi). https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/sd.417 (05.06.2021)

Ding, X, Yang S. ve W. Ha. (2013). Trends in the Mincerian Rates of Return to Education in Urban China: 1989–2009. Front. Educ. China 2013, 8(3): 378–397 (Çevrimiçi) DOI 10.3868/s110-002-013-0025-7 (05.07.2019)

Drechsler, W. (2009). Towards the Law & Economics of Development: Ragnar Nurkse (1907-1959). Eur J Law Econ, 26 March 2009. (Çevrimiçi) https://www.readcube.com/articles/10.1007%2Fs10657-009-9097-7 (19.06. 2019).

Dunne, J. P. (2017). War, peace, development. *The Economics of Peace and Security Journal*. 12(2). 21-31. (Çevrimiçi). https://epsjournal.org.uk/index.php/EPSJ/article/view/296/267 (06.02.2021).

Dünya Bankası (2021c). Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)- China (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?locations=CN (10.04.2021).

Dünya Bankası, (2021h). Life expectancy at birth, total (years)-China (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=CN (15.09.2021).

Dünya Bankası, 2018. Poverty & Equity Data Portal, China. (Çevrimiçi) http://povertydata.worldbank.org/poverty/country/CHN (17.10.2018).

Dünya Bankası, 2019. https://data.worldbank.org/country/china

Dünya Bankası, 2021. GDP, PPP (current international $). (Çevrimiçi) https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=CN-US (07.09.2021).

Dünya Bankası. (2021k). Urban population (% of total population)- China (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?locations=CN (18.04.2021).

Dünya Bankası. (2021a). GDP (current US$). (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations%20=CN (10.08.2021).

Dünya Bankası. (2021b). Labor force participation rate, total (% of total population ages 15-64) (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.ACTI.ZS?locations=CN&locations+=CN (10.04.2021).

Dünya Bankası. (2021d). Trade (% of GDP)- China (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS?locations=CN&most_recent_value_desc=true (10.04.2021).

Dünya Bankası. (2021e). Current account balance (% of GDP)- China (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS?locations=CN (10.04.2021).

Dünya Bankası. (2021g). Gross capital formation (% of GDP) (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/NE.GDI.TOTL.ZS (10.04.2021).

Dünya Bankası. (2021i). Survival to age 65 (% of cohort) (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TO65.FE.ZS (15.09.2021).

Easterlin, R. A. (1974). Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz* içinde. Ed. P.A. David ve M.W.Reder. Academic Press: New York ve London.

Ebenstein, A., Fan, M., Greenstone, M., He, G., Yin, P., ve Zhou, M. (2015). Growth, Pollution, and Life Expectancy: China from 1991-2012. *Papers And Proceedings of The One Hundred Twenty-Seventh Annual Meeting of The American Economic Association.* May 2015. 105(5). 226-231 (Çevrimiçi). http://dx.doi.org/10.1257/aer.p20151094 (13.09.2021).

Economic Freedom Index. (2021). 2021 Index of Economic Freedom: About the Index. (Çevrimiçi). https://www.heritage.org/index/about (05.09.2021).

Engels, F. (2000). Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar: 1890-94. 2. Basım. Çev. Öner Ünalan. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları 19.

Erkan, B. (2011). SITC Teknoloji Sınıflandırmasına İlişkin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlüklerin Belirlenmesi: Türkiye ve Diğer N-11 Ülkelerinin Karşılaştırılması. Finans Politik & Ekonomik Yorumlar. 48(558). 35-48

Eurostat. (2013). Glossary: Convergence criteria. (Çevrimiçi). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Convergence_criteria (10.02.2021).

Eurostat. (2021). Structure of government debt. (Çevrimiçi). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Structure_of_government_debt#Maastricht_debt_as_a_percentage_of_GDP (10.02.2021).

Fairbank, J. K. (1968). The Chinese World Order: Traditional China's Foreign Relations. Cambridge: Harvard University Press.

Fan, C. S. ve X. Wei. (2006). The Law of One Price: Evidence From The Transitional Economy Of China. The Review of Economics and Statistics, November 2006, 88(4): 682–697 (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1080/1476528042000276123

Foroutan, Y. (2014) Social Change and Demographic Response in Iran (1956–2006), British Journal of Middle Eastern Studies, 41(2). 219-229 (Çevrimiçi) https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13530194.2014.884317?needAccess=true (08.06.2018).

Frank, A. G. (2010). Yeniden Doğu: Asya Çağında Küresel Ekonomi. Çev. Kamil Kurtul. Ankara: İmge Kitabevi

FRED, Economic Data. (2021). Interest Rates, Discount Rate for China. (Çevrimiçi) https://fred.stlouisfed.org/series/INTDSRCNM193N 13.09.2021

Frey, B. S. ve Schneider, F. (1978). A Politico-Economic Model of the United Kingdom. *The Economic Journal*. Oxford University Press on behalf of the Royal Economic Society. 88(350) (Jun., 1978), 243-253. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/2232128 (15.04.2018).

Friedman, M. ve Friedman, R. D. (1979). Free to Choose: A Personal Statement. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Fronberg, K. ve Hartmann, M. (1997). Comparing Measures of Competitiveness. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe. Discussion Paper No: 2, 1997.

Fuller, G. (2020). Pollutionwatch: air pollution in China falling, study shows. Pollution Watch. The Guardian. (Çevrimiçi) https://www.theguardian.com/environment/2020/sep/10/pollutionwatch-air-pollution-in-china-falling-study-shows (23.06.2021)

Galbraith, J. K. (1971). Yeni Endüstri Devleti. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Hazırlık Çalışmaları Yardımcı Dokümanları, Özel Seri no. DPT: 24-KD: 9. Yayın no: DPT: 979-KD: 161. Çev. Bilge Tablamacıoğlu. Mart 1971: Ankara.

Gao, L. (2008). China's Patent System and Globalization. Research Technology Management, November–December, Taylor & Francis, Ltd., 51(6) pp. 34-37 (Çevrimiçi) https://www.jstor.org/stable/24135925 (12.11.2018)

Garrett, G. (2004). Globalization's Missing Middle. In Foreign Affairs. 83(6). November–December 2004.

Ghose, A. K., Majid, N. ve Ernst, C. (2010). Küresel İstihdam Sorunu. International Labour Office. Çev. Ed. Ö. F. Çolak. Efil Yayınevi: Ankara.

Global Gender Gap Report. (2020). Insight Report: Global Gender Gap Report 2020. *World Economic Forum*. Geneva. (Çevrimiçi). https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf (02.08.2021).

Global MPI Country Briefing. (2021). Global MPI Country Briefing 2021: China (East Asia and the Pacific). Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI). Oxford Department of International Development Queen Elizabeth House, University of Oxford. (Çevrimiçi) https://ophi.org.uk/wp-content/uploads/CB_CHN_2021.pdf (10.10.2021).

Global Peace Index (2021). Measuring Peace in a Complex World. Institute for Economics & Peace. June 2021. (Çevrimiçi). http://visionofhumanity.org/reports (04.10.2021).

Goldstein, J. S. ve J. C. Pevehouse (2015). Uluslararası İlişkiler. Çev. H. Özdemir BigBang Yayınları: Ankara.

Grieger, G. (2021). EU-China Comprehensive Agreement on Investment: Levelling the playing field with China. International Agreements in Progres. Members' Research Service PE 679.103 – March 2021 (Çevrimiçi) https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679103/EPRS_BRI(2021)679103_EN.pdf (07.05.2021).

Gruchy A. G. (1978). "Institutional Economics: Its Influence and Prospects", The American Journal of Economics and Sociology , Jul., 1978, Vol. 37, No. 3 (Jul., 1978), pp. 271-281 (Çevrimiçi) https://www.jstor.org/stable/3486674

Guangwei, W. (1989). “The Basic Tasks of China's First Five-year Plan”. The Foundations of the Chinese Planned Economy: A Documentary Survey, 1953-65 içinde. Eds. Howe, C. ve K. R. Walker. Macmillan Press: Londra.

Guillaumont Jeanneney, S. ve Hua, P. (2011). How does real exchange rate influence labour productivity in China? *China Economic Review*. 22 (2011) 628–645. (Çevrimiçi). https://ideas.repec.org/a/eee/chieco/v22y2011i4p628-645.html (10.02.2021).

Gwartney, J., Lawson, R. ve Block, W. (1996). Economic Freedom in the World, 1975–1995. Fraser Institute: Vancouver. (Çevrimiçi). https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/EconomicFreedomoftheWorld1975-1995.pdf (10.05.2021).

Gwynne, R. (2006). “Alexander Gerschenkron”, Fifty Key Thinkers on Development içinde, ed. David Simon, Routledge: London & New York.

Halper, S. (2010). The Beijing Consensus: How China's Authoritarian Model will Dominate the 21st Century. Basic Books.

Hansen, L. P. (1982). Large sample properties of generalized method of moments estimators. Econometrica 50: 1029–1054.

Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., De Neve, J-E., Aknin, L. B. ve Wang, S. (2021). World Happiness Report 2021.

Heston, A. ve Sicular, T. (2008). “China and Development Economics”. *China’s Great Economic Transformation* içinde. Editörler Brandt, L. ve T. G. Rawski. Cambridge University Press: Cambridge. 27-64.

Hirschman, A. O. (2013). The Essential Hirschman. Edited and with an introduction by Jeremy Adelman, Princeton: University Press Princeton and Oxford https://fred.stlouisfed.org/series/INTDSRCNM193N (07.04.18).

Hirschman, A. O., & Rothschild, M. (1973). The changing tolerance for income inequality in the course of economic development with a mathematical appendix. *The Quarterly Journal of Economics*. 87(4). 544–566.

Holtz-Eakin, D., W. Newey, ve H. S. Rosen. (1988). Estimating vector autoregressions with panel data. Econometrica 56: 1371–1395.

Hufbauer, G. ve Chilas, J. (1974). Specialization by Industrial Countries: Extent and Consequences. The International Division of Labour: Problems and Perspectives-International Symposium, Germany, 3-38.

Human Development Reports (2020). Technical Notes. (Çevrimiçi). http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020_technical_notes.pdf (12.09.2021).

Huntington, E. (1915). Civilisation and Climate. New Haven: Yale University Press.

Husain, M. J. (2009) Contribution of Health to Economic Development: A Survey and Overview. Economics. Discussion Paper. Nr. 2009-40. September 10, 2009. 1-40. (Çevrimiçi). http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2009-40 (05.06.2021)

Hussain, A. (1994). Social Security in Present-Day China and Its Reform. The American Economic Review, May, 1994, 84(2), Papers and Proceedings of the Hundred and Sixth Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1994), 276-280. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/2117843 (24.06.2021)

ILOSTAT. (2021). Statistics on labour productivity (Çevrimiçi). https://ilostat.ilo.org/topics/labour-productivity/ (05.09.2021).

İncekara, A. ve Savrul, M. (2013). Impact of Globalization on Entrepreneurship in Developing Countries, *International Conference On Eurasian Economies 2013*. 14-21. St. Petersburg, Russia.

Jacques, M. (2016). Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor?. Çev.Sami Oğuz. Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Jain-Chandra, S., Khor N., Mano, R., Schauer, J., Wingender, P. ve Zhuang J. (2018). "Asia and Pacific Department Inequality in China–Trends, Drivers and Policy Remedies" IMF Working Paper. Authorized for distribution by James Daniel,

June 2018. (Çevrimiçi) https://www.imf.org/~/media/Files/Publications/WP/2018/wp18127.ashx (10.06.2020)

Jiang, J. (2013). Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Sınırları: Çin Ekonomik Modelinin Geleceği. Çev. Adnan Köymen. Kalkedon Yayınları: İstanbul

Jiang, X. (2020). "How China is implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development". 28 February 2020. (Çevrimiçi) https://oecd-development-matters.org/2020/02/28/how-china-is-implementing-the-2030-agenda-for-sustainable-development/ (10.06.2020)

Johnston, A. Ve Trautwein, C. (2019). What is the China Model? Understanding the Country's State-Led Economic Model. *Frontline*, 17 Mayıs 2019. (Çevrimiçi). https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/china-trade-war-trump-tariff/ (15.08.2020).

Kalınkara, V. (2014). Temel Gerontoloji Yaşlılık Bilimi. 2. Basım. Nobel Yayınları: Ankara.

Karim, N. (2020). "Western Brands Demand Big Discounts from Bangladesh Factories" Thomson Reuters Foundation, (Çevrimiçi) https://news.trust.org/item/20200417102506-borgb/ (14.05.2020)

Kaya, E. (2021). Çin'de Yaşlanan Nüfusun Ekonomi Politiği. Ed. Fatih Altun. Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla Yaşlılık içinde. Gazi Kitabevi: Ankara

Kennedy S. (2010). The Myth of the Beijing Consensus, Journal of Contemporary China, 19(65). 461- 477. (Çevrimiçi) https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10670561003666087?needAccess=true (22.05.2019).

Keyder, Ç. (1993). Ulusal Kalkınmacılığın İflası. İstanbul: Metis Yayınları.

Khan, R. E. A., Bari, K. M. ve Raza, M. A. (2018). Socioeconomic determinants of child mortality: Evidence from Pakistan demographic and health survey. Munich

Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 93839 (Çevrimiçi). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/93839/ (12.06.2020)

Kissinger, H. (2015). Çin: Dünden Bugüne Yeni Çin. Çev. Nalan Işık Çeper. Kaknüs Yayınları: İstanbul.

Klassen, J. (2014). Hegemonya Sorgulaması: ABD Üstünlüğü, Çok Kutupluluk ve Küresel Direniş. *L. Pradella ve T. Marois. Kutuplaştıran Kalkınma: Neoliberalizme Karşı Alternatifler ve Kriz*, Çev. B. Baysal. (ss. 109-123). Ankara: NotaBene

Klugman, J. (2010). Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. *United Nations Development Programme (UNDP)*. Oxford University Press, New York.

Klugman, J., Rodríguez, F. ve Choi, H.J. (2011). The HDI 2010: new controversies, old critiques. *J. Econ. Inequal*. 9 (2), 249-288.

Kösekahyaoğlu, L. ve Özdamar, G. (2011). Türkiye, Çin ve Hindistan'ın Sektörel Rekabet Gücü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 30(2): 29-49.

Kurlantzick, J. (2013). Why the 'China Model' Isn't Going Away. *The Atlantic*. March 21, 2013 (Çevrimiçi). https://www.theatlantic.com/china/archive/2013/03/why-the-china-model-isnt-going-away/274237/ (13.08.2020).

Kuznets, S. (1965). Economic Growth and Structure: Selected Essays, New York: W. W. Norton & Co.

Kuznets, S. (1966). Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread, New Haven CT: Yale University Press.

Lai, F., Liu, C., Luo, R., Zhang, L., Ma, X., Bai, Y., Sharbono, B. ve Rozelle, S. (2014). The Education of China's Migrant Children: The Missing Link in China's Education System. *International Journal of Educational Development.* 37. 68–77. (Çevrimiçi).

https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0738059313001041 (5.05.2021).

Lewis, W. A. (1954). “Development with Unlimited Supplies of Labor”, Manchester: The Manchester School, May (1954).

Lewis, W. A., (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. The Manchester School, May 1954, 22(2): 139-191.

Li, S. ve Lin, S. (2011). The size and structure of China’s government debt. *The Social Science Journal*. 48 (3). 527–542. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1016/j.soscij.2011.06.003 (10.02.2021).

Li, X., Krumholz, H. M., Yip, W., Cheng, K. K., De Maeseneer, J., Meng, Q., Mossialos, E., Li, C., Lu, J., Su, M., Zhang, Q., Xu, D. R., Li, L., Normand, S. T., Peto, R., Li, J., Wang, Z., Yan, H., Gao, R. ve S. Chunharas … (2020). Quality of primary health care in China: challenges and recommendations. Lancet 2020; 395: 1802–12. (Çevrimiçi). https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)30122-7/fulltext

Limanlı, Ö. (2021a). Türkiye'de Sağlık ve Sosyoekonomik Sınıf. İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 6 (15), 156-171. (Çevrimiçi). https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1493541

Limanlı, Ö. (2021b). Yaşam Memnuniyeti ve Mutluluk Eşitsizliği: Türkiye’den Bulgular. *Journal of Yasar University*. 16/61. 455-477 (Çevrimiçi). https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1209233 (12.11.2021).

Liu, X., Wang, C. ve Y. Wei (2009). “Do Local Manufacturing Firms Benefit from Transactional Linkages with Multinational Enterprises In China?” Journal of International Business Studies (2009) 40, 1113–1130. (Çevrimiçi) https://link.springer.com/article/10.1057/jibs.2008.97 (10.02.2020)

Luo, W. ve Xie, Y. (2020). Economic growth, income inequality and life expectancy in China. Social Science & Medicine. 256 (2020). 1-9. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113046 (15.09.2021).

Luraghi, R. (2016). Sömürgecilik Tarihi. 3. Basım. Çev. Aydın Emeç. İstanbul: E Yayınları.

Maizland, L. (2021). China's Fight Against Climate Change and Environmental Degradation. Council on foreign Relations. (Çevrimiçi). https://www.cfr.org/backgrounder/china-climate-change-policies-environmental-degradation (23.06.2021)

Malm, A. (2014). Havada Patlamak: Neoliberal Küreselleşmenin Bıraktığı Karbon İzinin Ötesinde. *L. Pradella ve T. Marois. Kutuplaştıran Kalkınma: Neoliberalizme Karşı Alternatifler ve Kriz*, Çev. B. Baysal. (152-166). Ankara: NotaBene

Malthus, T. (1798). An Essay on the Principle of Population. London: Printed for J. Johnson, St. Paul's Church-Yard [Çevrimiçi] http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf (10.06.2019)

Marquez, X. (2019). Demokrasi Dışı Siyaset: Otoriterlik, Diktatörlük ve Demokratikleşme. Çev. İsmail Çekem. İletişim Yayınları: İstanbul.

McCloskey, D. (2010). Bourgeois Dignity; Why Economics Can't Explain the Modern World. Chicago: Chicago University Press.

McErlean, S. ve Wu, Z. (2003). Regional agricultural labour productivity convergence in China. *Food Policy*. 28 (2003). 237–252. (Çevrimiçi). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306919203000356 (10.03.2020).

McMillan, J. ve B. Naughton. (1992). How To Reform A Planned Economy: Lessons From China. Oxford Review of Economic Policy, Spring 1992, 8(1), Macroeconomics of Transition in Eastern Europe. 130-143 (Çevrimiçi) https://www.jstor.org/stable/23606048 (05.03.2018)

Mehring, F. (2001). On Historical Materialism. First ed. (1893), In English by New Park Press, London in 1975. (Çevrimiçi) https://www.marxists.org/archive/mehring/1893/histmat/01.htm (05.04.2020)

Menzel, U. (2006). "Walt Whitman Rostow", Fifty Key Thinkers on Development içinde, ed. David Simon, Routledge: London & New York.

Mercurio, B. (2012). The Protection and Enforcement of Intellectual Property in China since Accession to the WTO: Progress and Retreat. China Perspectives. (Çevrimiçi). http://journals.openedition.org/chinaperspectives/5795 (28.10.2015).

Miller, T., Kim, A. B. ve Roberts, J. M. (2021). 2021 Index of Economic Freedom. The Heritage Foundation: Washington, DC. (Çevrimiçi). https://www.heritage.org/index/pdf/2021/book/index_2021.pdf (05.09.2021).

Mine, Y. (2006). "The Political Element in The Works of W. Arthur Lewis: The 1954 Lewis Model and African Development", Institute of Developing Economies, The Developing Economies, XLIV-3 (September 2006): 329–55.

Mirakhor, A. (1966). "The Validity of Balanced and Unbalanced Growth Theories with Respect to the Process of Economic Development", A Master's Report for Kansas State University, Department of Economics.

Mosley W. H. ve L. C. Chen. (1984). An Analytical Framework for the Study of Child Survival in Developing Countries. Population and Development Review, Vol. 10, Supplement: Child Survival: Strategies for Research (1984), 25-45. https://www.jstor.org/stable/2807954 (05.03.2019)

Mosley, W. H. (1983). Will primary health care reduce infant and child mortality? A critique of some current strategies with special reference to Africa and Asia. Seminar on Social Policy, Health Policy and Mortality Prospects. Paris, 28 February-4 March. Paris: Institut National d'Etudes Demographiques (INED).

Naughton, B. (1996). Growing Out of The Plan Chinese Economic Reform, 1978-1993. Cambridge University Press: Cambridge.

Naughton, B. (2007). The Chinese Economy: Transition and Growth. The MIT Press: Cambridge.

Nolan, P. (1990). “China's Economic Reforms”. Problems of the Planned Economy içinde. Eds. Eatwell, J., Milgate, M. ve P. Newman. Macmillan Press: Londra.

Notestein, F. W. (1957). Economic Problems of Population Change. (Çevrimiçi) http://prelim2009.filmbulletin.org/readings/04-Population/Notestein.pdf (06.06.2020)

Nurkse, R. (1961). Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries. Oxford University Press: Oxford.

OECD (2021). Current account balance (indicator). (Çevrimiçi). https://data.oecd.org/trade/current-account-balance.htm (16.09.2021)

OPHI (2018). Global Multidimensional Poverty Index 2018: The Most Detailed Picture to Date of the World’s Poorest People. *Oxford Poverty and Human Development Initiative*. University of Oxford. (Çevrimiçi) https://ophi.org.uk/global-multidimensional-poverty-index-2018-the-most-detailed-picture-to-date-of-the-worlds-poorest-people/ (08.05.2021).

Oshio, T., Nozaki, K. ve Kobayashi, M. (2011). Relative Income and Happiness in Asia: Evidence from Nationwide Surveys in China, Japan, and Korea. Social Indicators Research. 104. 351–367. (Çevrimiçi). https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-010-9754-9 (10.10.2021).

Oswald, A. J. (1997). Happiness and Economic Performance. *The Economic Journal*. (November).1815-1831. (Çevrimiçi). https://www.andrewoswald.com/docs/happecperf.pdf (10.10.2021).

Ouliaris, S. (2011). What Are Economic Models?. Finance & Development, International Monetary Found. June 2011, 48(2). (Çevrimiçi). https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2011/06/basics.htm (24.06.2021)

Özçelik, E. ve E. Özveren (2015). “Kurumsal İktisatın Dünü, Bugünü, Yarını”, Ekonomik Yaklaşım, 2015, 26(96): 17-57.

Özer, M. & Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge Tabanlı İçsel Büyüme Modelleri ve Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 8 (16). 219-240.

Özyılmaz, A. (2016). Çin Para Politikası. B. Doğru, *Çin Ekonomisi: Bir Sosyalist Piyasa Tahlili*, (ss.57-72). Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Ozyurt, S. (2009). Total Factor Productivity Growth in Chinese Industry: 1952–2005. *Oxford Development Studies*, 37(1), 1-17. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1080/13600810802660836 (08.08.2020).

Palley, T. I. (2006). External Contradictions of the Chinese Development Model: export-led growth and the dangers of global economic contraction. *Journal of Contemporary China*. 15(46). 69-88. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1080/10670560500331732 (05.06.2017).

Park, A. ve S. Wang. (2001). China's Poverty Statistics. China Economic Review. 384–398. (Çevrimiçi) http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.722.2149&rep=rep1&type=pdf (15.02.2017).

Park, A. ve S. Wang. (2012). Poverty. Oxford Compedium on the Chinese Economy. September 2012. (Çevrimiçi). http://www.albertfpark.com/uploads/8/1/8/2/81828236/povertyin_china.pdf (15.02.2017).

Patrinos, H. A. (2016). Estimating the return to schooling using the Mincer equation. IZA World of Labor. 2016(278): 1-11. (Çevrimiçi). Doi: 10.15185/izawol.278 July 2016, wol.iza.org.

Perotti, E., Sun, L. ve L. Zou. (2014). State-Owned versus Township and Village Enterprises in China. China's Economic Development içinde. Eds. Josef C. Brada, J. C., Wachtel, P. ve D. T. Yang. Palgrave Macmillan: Hampshire

Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*. No. 0435. University of Cambridge. Faculty of Economics.

Pesaran, M. H., A. Ullah, ve T. Yamagata. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal.* 11.105–127.

Picard, M. H. ve T. Beigi. (2020). Stains of Empire: accumulation by contamination in the Gulf Section: Special issue Energy Imperialism? Resources, power and environment (19th-20th Cent.) (Çevrimiçi) http://www.energyhistory.eu/en/special-issue/stains-empire-accumulation-contamination-gulf (17.07.2020)

Picard, M. H., O. Barsalou ve T. Beigi. (2017). Welcome to Molysmocene. Critical Legal Thinking: Law and the Political 21. Nov 2017. (Çevrimiçi) https://criticallegalthinking.com/2017/11/21/welcome-to-the-molysmocene/ (17.07.2020)

Pieterse, J. N. (2010). Development Theory Deconstructions/Reconstructions. 2. Basım. SAGE Publications: London

Potter, P., B. (1999). The Chinese Legal System: Continuing Commitment to the Primacy of State Power. The China Quarterly, No. 159, Special Issue: The People's Republic of China after 50 Years (Sep., 1999), Cambridge University Press on behalf of the School of Oriental and African Studies. pp. 673-683 (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/655761(12.11.2018)

Proposal for Sustainable Development Goals. (2014). Outcome of United Nations General Assembly Open Working Group on Sustainable Development Goals. September 2014. (Çevrimiçi) https://www.unicef.cn/en/reports/proposal-sustainable-development-goals (06.06.2020)

Qi, W. (2006). China Makes Strides in Poverty Alleviation in Rural Areas. Embassy of the People's Republic of China in the Czech Republic. (Çevrimiçi) http://cz.china-embassy.org/cze/rdzt/srocpss/t280226.htm#

Radwan, S. (1993). Challenges and Scope for an Employment-Intensive Growth Strategy, Employment for Poverty Reduction and Food Security (1995) içinde, ed. Joachim von Braun, Washington DC: International Food Policy Research Institute.

Ramo, J. C. (2004). Beijing Consensus The Beijing Consensus: Notes on the New Physics of Chinese Power*. Foreign Policy Centre*. May, 2004. (Çevrimiçi) https://www.files.ethz.ch/isn/23013/Beijing_Consensus.pdf (15.05.2017).

Ranis, G. (2004). "Arthur Lewis's Contribution to Development Thinking and Policy", The Manchester School, 72(6). December 2004. Blackwell Publishing Ltd and The Victoria University of Manchester.

Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *The Stata Journal*. Number 1. 86–136. (Çevrimiçi) https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1536867X0900900106 (12.08.2021)

Rostow, W. W. (1960). The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press.

Rupp, K. (1983). Entrepreneurs in Red: Structure and Organizational Innovation in the Centrally Planned Economy. SUNY Series On Organizations. State University of New York Press: New York

Ruyle, E. E. (1975). Mode of Production and Mode of Exploitation: The Mechanical and The Dialectical. Dialectical Anthropology. Springer. November 1975, 1(1). 7-23. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/29789831 (24.06.2021)

Sahoo, M., Babu, M. S. ve Dash, U. (2017). Long run sustainability of current account balance of China and India: New evidence from combined cointegration test. *Intellectual Economics*. 10 (2016) 78–91. (Çevrimiçi). http://dx.doi.org/10.1016/j.intele.2017.02.002 (05.08.2020).

Saisana, M. (2014) Education Index. In: Michalos A.C. (eds) Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research. Springer, Dordrecht. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_840 (5.05.2021).

Sarfati, M. (2010). Marjinalist Dönüşüm ve Bugünün Dünyası, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 2(1). (Çevrimiçi) https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117235 (24.06.2021)

Sarfati, M. (2015). "Kemer Sıkmaya Hayır. Ama (II)". İktisat ve Toplum Dergisi, Sayı 62, (Çevrimiçi) https://metinsarfati.com.tr/haber-kemer-sikmaya-hayir-ama-ii-143 (8.06.2020)

Sargan, J. D. (1958). The estimation of economic relationships using instrumental variables. Econometrica 26: 393–415.

Sarıçoban, K. ve Kaya E. (2017). "Determining Chinese Specialisation For SITC Technology Classification: An Analysis For The Period Between 1996-2015". 3rd China-CEE conference: The role of human capital in the One Belt One Road initiative. Lake Ohrid, Macedonia: October 6–7, 2017

Savrul, M. ve İncekara, A. (2017). The Effect of Globalization on Economic Growth: Panel Data Analysis for ASEAN Countries. International Conference on Eurasian Economies 2017. (Çevrimiçi). http://www.avekon.org/papers/1870.pdf (16.09.2020).

Schumpeter, J. A. (2010). Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, Çev: Hasan İlhan, Ankara: Alter Yayınları

Serre, M. (1995). The Natural Contract. Çev. Elizabeth MacArthur and William Paulson. Manufactured in the United States of America: The University of Michigan Press

Shah, A. (2013). Poverty Facts and Stats, Monday, January 07, 2013. (Çevrimiçi). http://www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats (13.07.2015).

Shangquan, G. (1996). China's Economic Reform. Palgrave Macmillan: London

Shen, Y., Shen, M. ve Q. Chen (2016). Measurement of the new economy in China: big data approach. *China Economic Journal*. 9(3). 304-316. http://dx.doi.org/10.1080/17538963.2016.1211384 (05.06.2017).

Shen, Y., Shen, M. ve Q. Chen. (2016). Measurement of the new economy in China: big data approach. *China Economic Journal*. 9(3). 304-316. (Çevrimiçi). http://dx.doi.org/10.1080/17538963.2016.1211384 (06.10.2016).

Shen, Y., Yue, S., Sun, S. ve Guo, M. (2020). Sustainable total factor productivity growth: The case of China. *Journal of Cleaner Production*. 256 (2020). (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120727 (20.08.2021).

Steele, L. G. ve Lynch, S. M. (2013). The Pursuit of Happiness in China: Individualism, Collectivism, and Subjective Well-Being During China's Economic and Social Transformation. Social Indicators Research. 114. 441–451. (Çevrimiçi). https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-012-0154-1 (09.10.2021).

Stevenson, J. (2017). "The Cold Warrior Who Never Apologized". Opinion Vietnam '67, The New York Times (Sept. 8, 2017) (Çevrimiçi) https://www.nytimes.com/2017/09/08/opinion/vietnam-walt-rostow.html (08.08.2020).

Szeftel, M. (2006). "Sir William Arthur Lewis (1915-91)", Fifty Key Thinkers on Development içinde, ed. David Simon, Routledge: London & New York.

Szirmai, A. (2005). The Dynamics of Socio-Economic Development: An Introduction, Cambridge: Cambridge University Press.

Szirmai, A. (2005). The Dynamics of Socio-Economic Development: An Introduction. Cambridge University Press: Cambridge.

The Economist. (2018). Financial Indicators. Indicators Foreign reserves. Jan 25th 2018. (Çevrimiçi). https://www.economist.com/financial-indicators/2018/01/25/foreign-reserves (15.05.2018).

The Economist. (2020). Xi Jinping is reinventing state capitalism. Don't underestimate it. The Chinese economic model. Leaders. Aug 15th 2020 edition. (Çevrimiçi)

https://www.economist.com/leaders/2020/08/13/xi-jinping-is-reinventing-state-capitalism-dont-underestimate-it (15.05.2021).

The Growth Report (2008). Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Washington: World Bank.

The State Council Leading Group Office of Poverty Alleviation and Development (2017). New Progress in Poverty Alleviation in China. June 2017. (Çevrimiçi) http://p.china.org.cn/2017-11/29/content_50076193.htm (10.12.2017)

The World Bank (2021a). Life expectancy at birth. (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN (13.06.2021)

The World Bank (2021b). Mortality rate, infant. (Çevrimiçi). https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.IMRT.IN?locations=CN (20.06.2021)

The World Bank-Results Briefs. (2020). China: Fighting Air Pollution and Climate Change through Clean Energy Financing. June 21, 2020. (Çevrimiçi) https://www.worldbank.org/en/results/2020/06/21/china-fighting-air-pollution-and-climate-change-through-clean-energy-financing

Torjman, S. (2000). The Social Dimension of Sustainable Development. Caledon Institute of Social Policy. (Çevrimiçi). https://maytree.com/wp-content/uploads/1-894598-00-8.pdf

TÜİK. (2008). Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri; Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi–2, TÜİK Matbaası: Ankara.

TÜİK. (2010). Dış Ticaret İstatistikleri Yılığı. TÜİK Matbaası: Ankara.

Tuna, Y., Tunalı, H. ve Şimşek, O. (2020). Türkiye'nin Seçilmiş Ülkelerle Olan Dış Ticaretinin Genişletilmiş Çekim Modeli Bulgularıyla Analizi ve Ticaret Potansiyeli. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Temmuz 2020 (Özel Ek). Prof. Dr. Sabri Orman Özel Sayısı. 95-119. (Çevrimiçi). https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1190544 (16.09.2020).

UNDP ve OPHI (2020). Global Multidimensional Poverty Index 2021 – Unmasking disparities by ethnicity, caste and gender. United Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative. (Çevrimiçi). https://ophi.org.uk/wp-content/uploads/UNDP_OPHI_GMPI_2021_Report_Unmasking.pdf (04.11.2021)

Veblen, T. B. (1898). "Why is Economics not an Evolutionary Science?", The Quarterly Journal of Economics, Jul., 1898, 12(4), 373-397 (Çevrimiçi) https://www.jstor.org/stable/1882952 (24.06.2021)

Veblen, T. B. (2017). Aylak Sınıfın Teorisi: Kurumların İktisadi İncelemesi. Çev. Eren Kırmızıaltın ve Hüsnü Bilir. Heretik Yayınevi: Ankara.

Vogel, E. (2011). Deng Xiaoping ve Çin'in Dönüşümü. Çev: Mehveş Leliç. Modus Kitap Pasifik Ofset: İstanbul

Vollrath, T. L. (1991). A Theoritical Evaluation of Alternative Trade Intensty Measures of Revealed Comparative Advantage. Weltwirtschaftliches Archiv, 265-280.

Wang, D. T. ve W. Y. Chen (2014). "Foreign Direct Investment, Institutional Development, And Environmental Externalities: Evidence from China". Journal of Environmental Management. Volume 135, 15 March 2014, 81-90 (Çevrimiçi) https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301479714000176?via%3Dihub (24.06.2020)

Wang, P., Pan, J. ve Lou, Z. (2015). The Impact of Income Inequality on Individual Happiness: Evidence from China. Social Indicators Research. 121(2). 413-435. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/24721533 (10.10.2021).

Wei, I. (1989). "On the Question of Agricultural Investment in China's First Five-year Plan". The Foundations of the Chinese Planned Economy: A Documentary Survey, 1953-65 içinde. Eds. Howe, C. ve K. R. Walker. Macmillan Press: Londra.

Wei, Y. ve X. Liu. (2006). Productivity Spillovers from R&D, Exports and FDI in China's Manufacturing Sector. Journal of International Business Studies (2006) 37, 544–557. (Çevrimiçi). https://www.jstor.org/stable/3875169?seq=1#metadata_info_tab_contents (24.06.2021)

White, G. (1998). Social security reforms in China: towards an East Asian model?. The East Asian Welfare Model Welfare Orientalism and the state İçinde. Eds. Goodman, R., White, G. ve Kwon, H. Routledge: London

Williamson, J. (1990). 'What Washington means by policy reform', in John Williamson, ed., Latin American Adjustment: How Much Has Happened?. Washington, DC: Institute for International Economics.

Williamson, J. B. ve Deitelbaum, C. (2005). Social security reform: Does partial privatization make sense for China?. Journal of Aging Studies. 19 (2005). 257-271. (Çevrimiçi). https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0890406504000726 (24.06.2021)

Williamson, S. (2017). Quantitative Easing: How Well Does This Tool Work? Federal Reserve Bank of St. Louis, August 18, 2017 (Çevrimiçi) https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/third-quarter-2017/quantitative-easing-how-well-does-this-tool-work

Woetzel, J., Henderson, K., Krishnan, M., Zhang, H. and G. Lam. (2020). Leading the Battle Against Climate Change: Actions for China. McKinsey Global Institute, McKinsey & Company's Greater China region, Sustainability and Global Risk. (Çevrimiçi) https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Business%20Functions/Sustainability/Our%20Insights/Leading%20the%20battle%20against%20climate%20change%20Actions%20for%20China%20new/Leading-the-battle-against-climate-change-Actions-for-China-vfnew-EN.pdf (15.06.2020)

Wong, F. K-H. (2019). Intellectual Property in China: Laws and Registration Procedures. China Briefing. November 14, 2019 (Çevrimiçi) https://www.china-

briefing.com/news/intellectual-property-china-laws-registration-procedures/ (07.05.2021).

World Population Review (2021). Happiest Countries In The World 2021. (Çevrimiçi). https://worldpopulationreview.com/country-rankings/happiest-countries-in-the-world (19.10.2021).

World Population Review. (2019). Largest Countries in the World by Area 2019. (Çevrimiçi). http://worldpopulationreview.com/countries/countries-in-world-by-area/ (12.11.2021)

Wu, X. (2015). An Introduction to Chinese Local Government Debt. (Çevrimiçi). https://gcfp.mit.edu/wp-content/uploads/2013/08/Policy-Report-of-Chinese-Local-Government-Debt-final.pdf (10.02.2021).

Wu, Y. (2011). Total factor productivity growth in China: a review. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*. 9(2). 111-126. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1080/14765284.2011.568682 (12.08.2020).

Xiao, J., Juodis, A., Karavias, Y. ve Sarafidis, V. (2021) Improved Tests for Granger Non-Causality in Panel Data. MPRA Paper No. 107180. (Çevrimiçi) https://mpra.ub.uni-muenchen.de/107180/ (12.08.2021)

Xu, J. Yang, P., ve Ma, G. (2021). Why Has China's Current Account Balance Converged after the Global Financial Crisis? *China & World Economy*. 29(1) 109–129. (Çevrimiçi). https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/cwe.12367 (16.09.2021).

Xu, M. ve D. Stanway. (2021). China target to allow air pollution to rise slightly in 2021- environment ministry. Eds. Wong J. ve N. Da Costa. February 25, 2021. (Çevrimiçi) https://www.reuters.com/article/us-china-pollution-idUSKBN2AP0BH (23.06.2021)

Xu, Y., Zhang, W., Yang, R., Zou, C., ve Zhao, Z. (2014). Infant mortality and life expectancy in China. *Medical Science Monitor*. 20. 379-385. (Çevrimiçi).

https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3948891/pdf/medscimonit-20-379.pdf (23.09.2021).

Yaşgül, Y. S. (2014). Yeni Kalkınmacı Devlet ve Sosyal Politika: Etkin Bir Sağlık Politikası. Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar İçinde. Eds Aysan, A. F. ve D. Dumludağ. 123-145.

Ye, M. F. (2015). Causes and Consequences of Air Pollution in Beijing, China. Environmental Sciencebites içinde. Eds. Clark, K. A., Shaul, T. R. ve B. H. Lower. (Çevrimiçi) https://ohiostate.pressbooks.pub/sciencebites/chapter/causes-and-consequences-of-air-pollution-in-beijing-china/ (23.06.2021)

Yentürk, N. (2018). Birikimin Kaynakları, Editörler: A. H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan, İktisat *Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktay Türel'e Armağan*, 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yerdelen Tatoğlu, F. (2012). İleri Panel Veri Analizi. Beta Basım Yayım Dağıtım: İstanbul.

Yongheng, Y., Wenmeng, F., Wang, D. ve Bo, L. (2019). China National Human Development Report Special Edition. In Pursuit of a More Sustainable Future for All: China's Historic Transformation over Four Decades of Human Development. China Translation & Publishing House (Çevrimiçi). https://www.cn.undp.org/content/china/en/home/library/human_development/national-human-development-report-special-edition.html (13.09.2021).

Zeng, S. (2012). "Study on Chinese foreign exchange reserves." Journal of Applied Finance & Banking, vol.2, no.1, 2012, 29-67. International Scientific Press, 2012. (Çevrimiçi). http://www.scienpress.com/Upload/JAFB/Vol%202_1_2.pdf (12.11.2019)

Zhang, J. (2021). "Analysis on the Impact of the Foreign Exchange Reserves of China on Its Macro Economy." E3S Web of Conferences 233, 01159 (2021) (Çevrimiçi). https://www.e3s-

conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2021/09/e3sconf_iaecst20_01159.pdf (26.05.2021)

Zhang, K., Guo, P., Li, J. Sun, L., Ma, F., Miao, W., Wang, H., Wu, X., Zhang,Q., Wei, Wang, Y. L., Qu, J., X. Yang ve X. Luo. (2017). Population Aging and Economic Growth. China's Population Aging and the Risk of 'Middle-income Trap'. Research Series on the Chinese Dream and China's Development Path içinde. Ed. Tian, X. Social Sciences Academic Press and Springer Nature: Singapore (12.11.2018)

Zhao, S. (2010). The China Model: can it replace the Western model of modernization?. Journal of Contemporary China. 19(65). 419-436. (Çevrimiçi). https://doi.org/10.1080/10670561003666061 (06.10.2017).

Zheping, H. (2017). Chinese president Xi Jinping has vowed to lead the "new world order". Oartz. February 22, 2017 (Çevrimiçi) https://qz.com/916382/chinese-president-xi-jinping-has-vowed-to-lead-the-new-world-order/ (25.07.2019).

Zitelmann, R. (2019). China's Economic Success Proves the Power of Capitalism. *Forbes*. Jul 8, 2019. (Çevrimiçi). https://www.forbes.com/sites/rainerzitelmann/2019/07/08/chinas-economic-success-proves-the-power-of-capitalism/?sh=3e7f65923b9d (16.08.2020).

ÖZGEÇMİŞ

Elif Kaya 2008 yılında Cumhuriyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun olmuştur. Sonrasında 2010-11 yıllarında SOAS'ta Foundation Diploma Course eğitimi almış ve 2012-13 yıllarında City University of London'da Siyasal Küresel İktisat alanında masterını tamamlamıştır. Uluslararası Politik İktisat yaklaşımı ile kalkınma alanında çalışmalarına devam etmektedir.